

СРПСКА СЛАВИСТИКА 2025.

XVIIe CONGRÈS INTERNATIONAL
(EXTRAORDINAIRE) DES SLAVISTES

Радови учесника из Републике Србије на XVII међународном конгресу слависта
Париз, 25–30. VIII 2025.

Савез славистичких друштава Србије

Савез славистичких друштава Србије
СРПСКА СЛАВИСТИКА
2025.

Радови делегације Републике Србије на XVII међународном
конгресу слависта
Париз, 25–30. VIII 2025.

Рецензенти

Проф. др Ала Татаренко
Проф. др Љиљана Бајић
Проф. др Милош Ковачевић
Проф. др Божо Ћорић
Проф. др Данко Шипка

Техничка припрема, лектура и коректура

Доц. др Милан Вурдеља
Доц. др Валентина Илић
Доц. др Весна Николић
Доц. др Никола Радосављевић

САВЕЗ СЛАВИСТИЧКИХ ДРУШТАВА СРБИЈЕ

СРПСКА СЛАВИСТИКА 2025.

РАДОВИ ДЕЛЕГАЦИЈЕ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ НА
XVII МЕЂУНАРОДНОМ КОНГРЕСУ СЛАВИСТА
ПАРИЗ, 25–30. VIII 2025.

Уредници
ПРОФ. ДР РАЈНА ДРАГИЋЕВИЋ
ПРОФ. ДР БОШКО СУВАЏИЋ

Београд, 2025

*Штампање ове публикације финансијски је подржало
Министарство науке, технолошког развоја и иновација
Републике Србије.*

САДРЖАЈ

Рајна М. Драгићевић и Бошко Ј. Сувајдић УВОДНА РЕЧ.....	9
--	---

I. Лингвистичка славистика

Јасмина М. Грковић-Мејдор КА РЕКОНСТРУКЦИЈИ ФУНКЦИЈА ПСЛ. *SVOЈЬ	15
---	----

Исидора Г. Бјелаковић ПОЗАЈМЉЕНИЦЕ У ИСТОРИЈСКОМ ТЕРМИНОЛОШКОМ РЕГИСТРУ СРПСКИХ КЊИЖЕВНИХ ЈЕЗИКА 18. И 19. ВЕКА	33
--	----

Сања Ж. Ђуровић МОРФЕМАТИКА У СРПСКОМ И ДРУГИМ СЛОВЕНСКИМ ЈЕЗИЦИМА	51
--	----

Милена М. Јакић Шимшић МЕЂУЈЕЗИЧКЕ РАЗЛИКЕ У ЗАСТУПЉЕНОСТИ АНТОНИМИЈЕ.....	67
--	----

Владан З. Јовановић ОПИСНА ЛЕКСИКОГРАФИЈА СРПСКОГ ЈЕЗИКА У СВЕТЛУ СЛАВИСТИЧКИХ ПРИСТУПА ТИПОЛОГИЈИ РЕЧНИКА̂	91
--	----

Радмило Н. Маројевић ЛЕКСИЧКО-СЕМАНТИЧКО ПОЉЕ „ПОРОДИЦА” И СЛОВЕНСКЕ ПОСЕСИВНЕ ФОРМЕ	109
--	-----

Наташа М. Миланов и Милица Љ. Стојановић КА СЕМАНТИЧКОМ РЕЧНИКУ СРПСКИХ ГЛАГОЛА (У КОНТЕКСТУ СЕМАНТИЧКИХ РЕЧНИКА ГЛАГОЛА У ДРУГИМ СЛОВЕНСКИМ ЈЕЗИЦИМА).....	127
--	-----

Александар М. Милановић ТИПОЛОГИЈА СРПСКИХ КЊИЖЕВНИХ ЈЕЗИКА У XVIII И XIX В. У СЛОВЕНСКОМ КОНТЕКСТУ	145
Тања З. Милосављевић КОНЦЕПТ ЗЛАТО У ЈЕЗИЧКОЈ СВЕСТИ СЛОВЕНСКИХ НАРОДА	161
Владимир Р. Поломац ТЕОРИЈСКО-МЕТОДОЛОШКИ ОКВИР ЗА ИЗГРАДЊУ ЕЛЕКТРОНСКОГ КОРПУСА СРПСКИХ СРЕДЊОВЕКОВНИХ ПОВЕЉА И ПИСАМА	177
Људмила В. Поповић ПЛУСКВАМПЕРФЕКАТ И ПРЕТЕРИТИ У СЛОВЕНСКИМ ЈЕЗИЦИМА ИЗ ДИЈАХРОНИЈСКЕ И СИНХРОНИЈСКЕ ПЕРСПЕКТИВЕ (на примеру еволуције плусквамперфекта и перфекта у староукрајинском и старопољском језику у периоду од 16. до 18. века)	199
Првослав Т. Радић О ТЕРМИНУ „ШТОКАВСКО НАРЕЧЈЕ” КАО ПЕТОМ ТОЧКУ У ДИЈАЛЕКТОЛОГИЈИ СРПСКОГ ЈЕЗИКА И О ЈОШ ПОНЕЧЕМУ	245
Драгана М. Ратковић СРАСЛИЦЕ У СРПСКОМ, РУСКОМ И ПОЉСКОМ ЈЕЗИКУ	261
Стана С. Ристић и Ивана В. Лазић Коњик СРПСКА КОНЦЕПТОГРАФИЈА У КОНТЕКСТУ СЛОВЕНСКЕ КОНЦЕПТОЛОГИЈЕ.....	281
Виктор Д. Савић ШТА ЈЕ ДУБРОВАЧКИ ГОВОР ДАО СРПСКОМ РЈЕЧНИКУ (1852)?	297

II. Књижевна славистика

Дејан В. Ајдачић ТИПОВИ И ФУНКЦИЈЕ РЕНАРАЦИЈЕ У СЛОВЕНСКОЈ КЊИЖЕВНОЈ ФАНТАСТИЦИ.....	333
Маја М. Анђелковић НАЈСТАРИЈИ СРПСКОСЛОВЕНСКИ ПРЕПИСИ АПОКРИФА О УСПЕЊУ БОГОРОДИЦЕ: КЊИЖЕВНО СТВАРАЊЕ И ХРИШЋАНСКО ПРЕДАЊЕ.....	347
Драган Б. Бошковић ЗАПАДНОХРИШЋАНСКА ТЕОЛОГИЈА И ДУХОВНОСТ У КУЛТУРНО-ПОЕТИЧКОЈ ОПТИЦИ СРПСКОГ МОДЕРНИЗМА: ЈОВАН ДУЧИЋ, ИСИДОРА СЕКУЛИЋ, ИВО АНДРИЋ, МИЛОШ ЦРЊАНСКИ	363
Tihomir D. Brajović SLAVIC AND COMPARATIVE LITERATURE STUDIES TODAY – RIVALS OR ALLIES?	381
Бојан М. Јовић БАХТИНОВА ТЕОРИЈА ХРОНОТОПА И ПРОУЧАВАЊЕ УТОПИЈЕ.....	397
Зона В. Мркаљ УПОРЕДНА АНАЛИЗА НАСТАВНИХ ПРОГРАМА (ОБЛАСТ КЊИЖЕВНОСТ) У ЈУЖНОСЛОВЕНСКОМ КОНТЕКСТУ	411
Валентина Д. Питулић НАРОДНЕ УМОТВОРИНЕ СА КОСОВА И МЕТОХИЈЕ У СЛОВЕНСКОМ КОНТЕКСТУ	427
Бошко Ј. Сувајдић СРПСКИ И СЛОВЕНСКИ ФОЛКЛОР НА НАУЧНОМ САСТАНКУ СЛАВИСТА У ВУКОВЕ ДАНЕ (1971–2025)	443

III. Постер реферати

Тијана И. Балек	
МОДАЛНИ ГЛАГОЛИ <i>МОЧЬ/МОГИ</i> И <i>ЖЕЛАТЬ/ЖЕЛЕТИ</i>	
У СВЕТЛУ ВИДСКЕ (НЕ)ПАРНОСТИ.....	469
Валентина М. Илић	
ЗНАЧАЈ И СТАТУС ХИПОНИМИЈЕ У НАСТАВИ	
СЛОВЕНСКИХ ЈЕЗИКА КАО МАТЕРЊИХ.....	483
Милорад М. Миљаковић	
ЕКСПРЕСИВНА УПОТРЕБА ВЛАСТИТИХ ИМЕНИЦА	
У МНОЖИНИ У РУСКОМ, СРПСКОМ И ДРУГИМ	
СЛОВЕНСКИМ ЈЕЗИЦИМА	503
Весна С. Николић	
ИЗУЧАВАЊЕ ПАРОНИМИЈЕ У СЛАВИСТИЧКОЈ	
ЛИНГВИСТИЦИ.....	519

УВОДНА РЕЧ

Овај зборник садржи радове чланова делегације Републике Србије којима ће се они представити на XVII међународном конгресу слависта у Паризу, од 25. до 30. августа 2025. године.

До XVI међународног конгреса слависта, који је одржан 2018. године у Београду, квота српске делегације налагала је петнаест могућих учесника на међународним конгресима Међународног славистичког комитета, али се залагањем руководства српског Националног славистичког комитета дозвољен број чланова српске делегације увећао на тридесет. Српски слависти су, свесни значаја ових конгреса, за предстојећи светски скуп попунили свих тридесет места којима располажемо. Ако се узме у обзир да ће и у многим тематским блоковима учествовати српски слависти, као и да два тематска блока и један округли сто организују представници Србије, може се рећи да ће српска делегација бити једна од најмногобројнијих на конгресу у Паризу и да ће је сачињавати скоро педесет чланова.

У овом зборнику објављени су секцијски и постер реферати учесника Конгреса из Србије. У првом делу зборника распоређени су секцијски реферати, а у другом, знатно мањем по обиму, налазе се постер реферати. На почетку првог дела налазе се радови посвећени лингвистичкој славистици, а затим следе они који су посвећени књижевној славистици. У зборнику нису објављени секцијски реферати свих представника Србије, јер ће неки бити објављени у другим публикацијама.

Аутори су се потрудили да одабране теме истраже из перспективе већег броја словенских језика, а радови из књижевности углавном обухватају анализе из књижевне традиције већег броја словенских земаља. У првом плану налазе се српски језик и српска књижевност.

Језичка питања се у неким радовима посматрају из дијахроничке перспективе и сежу до прасловенског језика, а у неким се посматрају из угла савремених словенских језика. Тако се, на пример, Јасмина Грковић-Мејџор у свом раду бави реконструкцијом синтаксичких функција прасловенске заменице **svojъ*, а Радмило Маројевић анализира семантичку категорију посесивности

из перспективе дијакхронијске творбе речи. Владимир Поломац је осмислио теоријско-методолошки оквир за израду електронског корпуса средњовековних рукописа, спајајући дијакхронијска лингвистичка истраживања са другим наукама и показујући инспиративне могућности интердисциплинарних истраживања. Дијакхронијском анализом бави се и Исидора Бјелаковић, која је анализирала позајмљенице у терминолошком регистру српских књижевних језика у XVIII и XIX веку. У раду Александра Милановића анализира се српска књижевнојезичка ситуација у XVIII и XIX в. из угла постојећих типологија књижевних језика. Указује се на социолингвистичке факторе који онемогућавају јединствену типологију и периодизацију, на добре и лоше стране постојећих, а затим се нуди компромисна периодизација. Виктор Савић се такође усредсредио на XIX век. У његовом раду анализира се слој лексике коју је Вук Караџић прикупио у Дубровнику и сврстао је у *Српски рјечник* из 1852. године. Испоставило се да је у *Рјечнику* обрађено 1.049 дубровачких речи из различитих тематских група, међу којима предњаче називи биљака и морских животиња.

Има аутора који у својим радовима повезују дијакхронијску и синхронијску перспективу, као Људмила Поповић, која из обе ове визуре анализира плусквамперфекат и претерите у словенским језицима. Глаголима се бавила и Тијана Балек, али су јој пажњу привукли одређени модални глаголи и питања њиховог глаголског вида. У неким истраживањима посебна пажња се посвећује теоријским питањима, као, на пример, у раду Сање Ђуровић, који је посвећен теоријским проблемима морфематике у граматичкој традицији већег броја словенских земаља. У теоријска истраживања спада и рад Драгане Ратковић, у којем се анализира појам *сраслица* у већем броју словенских језика. У зборнику је место нашла и лексикологија савремених словенских и несловенских језика, и то у раду Милене Јакић Шимшић, посвећеном заступљености антонимије у различитим језицима. Парадигматским лексичким односима бавила се и Весна Николић, која је истраживање посветила паронимији, а блок радова о међулексичким односима употпунио је чланак Валентине Илић о хипонимији.

У неким радовима се разматрају питања примењене лингвистике и различите праксе за њихово решавање у словенским традицијама. Управо тако поступају Наташа Миланов и Милица Стојановић, које предлажу израду речника српских глагола на основу традиције израде оваквих речника за друге словенске

језике. Речницима и лексикографији посвећено је истраживање Владана Јовановића, који се усредсредио на типологију речника у различитим словенским језицима. Милорад Миљаковић је описао стилске ефекте властитих именица које се у скоро свим словенским језицима из експресивних разлога све чешће користе у множини. Стана Ристић и Ивана Лазић Коњик посветиле су своје истраживање новој дисциплини – *концетшологији*, која спада у шире схваћену лингвокултурологију. С тим је у вези и рад Тање Милосављевић, која се определила за етнолингвистичко истраживање у којем преовлађује когнитивистичка методологија с циљем да се исти концепт истражи у већем броју словенских језика. У овом раду залази се и у дијалектолошка питања, док је рад Првослава Радића у потпуности посвећен дијалектологији са тежиштем на питању смисла термина и појма *штокавско наречје*.

У одељку о књижевној славистици смештени су радови који, из упоредне перспективе, промишљају књижевноисторијска, књижевнотеоријска и теоријско-методолошка питања узајамних односа српске и словенских књижевности, од медијевистичких и фолклористичких истраживања до актуелних интердисциплинарних и интертекстуалних студија. Тако, теоријским разматрањем термина *књижевних ренарација*, које су у историји књижевности обично означаване као обраде, прераде, адаптације, парафразе, као и терминима теорије интертекстуалности, Дејан Ајдачић се бави на примерима дела словенске књижевне фантастике и радова пољских проучавалаца књижевности. Предмет истраживања Маје Анђелковић је апокриф о успењу Богородице, који је имао пресудну улогу у развоју ранохришћанске побожности везане за Богородицу, западнохришћанских догмата, као и у литургијском прослављању њеног успења у Православној цркви. Народне умотворине са Косова и Метохије као важан фолклорни корпус који садржи древне кодове словенске културе и чија архаичност води до заједничког словенског језгра, у богатом фолклорном наслеђу Срба са Косова и Метохије (лирика, епика и говорне народне творевине) тематизује рад Валентине Питулић. Прилоге из народне књижевности српске и словенске фолклористике у полувековној традицији међународних научних зборника *Научни састанак слависта у Вукове дане* Међународног славистичког центра тематизује прилог Бошка Сувајџића. Тихомир Брајовић разматра савремени однос између славистике и компаратистике као научних дисциплина које подразумевају шири наднационални теоријско-методолошки истраживачки оквир.

Разматрају се кључне дилеме које се тичу њихове истраживачке аутономије или међузависности и њиховог методолошког става према савременим изазовима нових дисциплина и перспектива (постколонијалних, културних, интердисциплинарних студија итд.). Драган Бошковић испитује културолошку и поетичку рецепцију теологије и духовности западног хришћанства у путописима и есејима наших модерниста: Јована Дучића, Исидоре Секулић, Иве Андрића, Милоша Црњанског. Рад Бојана Јовића разматра претпоставке учења о хронотопу у делу Михаила Бахтина и њихов однос према моделу утопијског књижевног света. Упоредном анализом наставних програма из области књижевности у јужнословенском контексту бави се методички прилог Зоне Мркаљ.

Радови су садржајни, обухватају све значајније области науке о језику и науке о књижевности и на најбољи начин репрезентују српску славистику у трећој деценији XXI века.

У Београду, марта 2025. године

Рајна Драгићевић и Бошко Сувајџић

I. ЛИНГВИСТИЧКА СЛАВИСТИКА

ЈАСМИНА М. ГРКОВИЋ-МЕЈЦОР*
Српска академија наука и уметности
Београд

КА РЕКОНСТРУКЦИЈИ ФУНКЦИЈА ПСЛ. *SVOЈЬ

У раду се, на темељу историјске грађе словенских језика, реконструишу синтаксичке функције псл. **svoјь*: а) заменица је била доминантно кореферентна са субјектом/агенсом у локалном домену, б) ређе је била кореферентна с другим синтаксичким конституентом у локалном домену, в) имала је функцију даљинске рефлексације. На основу поређења са старим индоевропским језицима закључује се да је реч о праиндоевропском наслеђу: реч је о форми којом се изворно маркирала тема исказа. У процесу промене језичког типа, развојем синтаксичке транзитивности и синтаксичког устројавања реченице **svoјь* се трансформисало у посесивно-рефлексивну заменицу, ограничавајући се на кореференцију са субјектом у локалном домену.

Кључне речи: историјска синтакса, прасловенски, словенски језици, заменица **svoјь*.

1. Прасловенска посесивно-рефлексивна заменица **svoјь* настала је проширењем пие. **siu-* посесивним суфиксом **-iо-*, а као њено изворно значење реконструје се 'сопствен' (ESJS 15: 914). Иста семантика постулира се махом од ране индоевропестике до данас (Delbrück 1900: 93; Lehmann 1974: 207; Watkins 1989: 787; Dunkel 2014: 751).

Одговарајуће значење присутно је и у касном прасловенском, о чему сведочи старословенски, у којем се тада јавља као превод грч. ἴδιος, οἰκεῖος (лат. *proprius*, нем. *eigen*) (Miklosich 1868–1874: 102):¹

* jgrkovicns@gmail.com; ORCID: 0000-0002-6428-5397

¹ Више примера може се наћи у СС и ССЯ. Иако се у овом раду не бавимо савременим језицима, скрећемо пажњу на студију о семантичким и аксиолошким аспектима слов. **svoјь*: Толстая 2008.

- (1) наидникъ нже нѣстъ пастырь . емоу же не сѣтъ овца своѣа Мар Јв. 10:12
 ὁ μισθωτὸς καὶ οὐκ ὢν ποιμήν, οὗ οὐκ ἔστιν τὰ πρόβατα ἰδία²
 'најамник који није пастир, који нема сопствене овце'.

На семантику 'сопствен' указује и превод грч. πατρίς 'домовина' са своја земља 'сопствена земља' (Супр. 209v: 26–27). Исто значење откривамо и у конструкцијама у којима се свон комбинује с посесивним генитивом или дативом личних заменица или посесивним генитивом заменице за 3. л.,³ где има емфатичку функцију:

- (2) сѣконѣа сѣѣн нисѣн . оу соровѣ своѣн емоу вѣн Супр 24r.12–14
 ἐτέλεσεν ὁ ἅγιος Νίσιος ἐν Σορόβῳ τῇ ἰδίᾳ αὐτοῦ κώμῃ
 'сконча свети Нисије у Сорову, свом сопственом селу'.

У истој комбинацији или самостално јавља се и поименичено, и тада се тумачи као 'своји: земљаци, рођаци, пријатељи, другови' и сл. (СС: 595; ССЯ IV: 29):

- (3) вѣ своѣа приде . і свон его не приѣша Мар Јв. 1:11
 εἰς τὰ ἰδία ἦλθεν, καὶ οἱ ἰδιοὶ αὐτὸν οὐ παρέλαβον
 'међу своје дође и своји га не примише'.

Међутим, уочавамо специфични статус лексеме свон: она спада и у симболички и у деиктички когнитивни домен.⁴ У датим примерима има и анафоричку функцију, било да је антецедент агенс/субјекат исте клаузе ((1), (2)) или претходне (3): у (3), рецимо, свон не означава 'земљаке итд.' уопште већ 'његове земљаке'.

Наведени статус псл. **svojъ* послужио је као основа за његову граматикализацију у посесивно-рефлексивну заменицу, будући да је анафора рефлексивна деикса (Bühler 2011: 442). У наставку ћемо размотрити могућу реконструкцију њених синтаксичких функција у прасловенском, на основу грађе из старословенског⁵ и историје словенских језика.

² Грчки примери наводе се према NA.

³ Велики број потврда овога типа из канонских и редакцијских споменика наводи се у Славова 2018.

⁴ О симболичком и деиктичком домену језика као система в. Bühler 2011.

⁵ Будући да грчки језик у периоду када су настали први преводи нема одговарајућу заменицу, њена употреба у канону одраз је прасловенске ситуације.

2. У старословенском је посесивно-рефлексивна заменица свон по правилу кореферентна са субјектом/агенсом⁶ клаузе у којој се налази, тј. реализује се у „локалном домену”⁷:

- (4) прѣтѣ бо нмѣтъ сѣѣ чловѣчскѣ . въ славѣ о҃ца своѣго Мар Мт 16:27⁸
 μέλλει γὰρ ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου ἔρχεσθαι ἐν τῇ δόξῃ τοῦ πατρὸς αὐτοῦ
 ’јер ће доћи син човјечији у слави оца својега’.

Користи се за сва три лица, мада А. Вајан напомиње да се за 1. и 2. л. не употребљава регуларно као *ca* (Vaillant 1958: 461–462):

- (5) кѣде естъ обѣтѣль . идеже пасхѣ съ о҃ченикѣ свонѣи сѣнѣмъ Зо҃гр Лк 22:11
 ποῦ ἐστὶν τὸ κατάλυμα ὅπου τὸ πάσχα μετὰ τῶν μαθητῶν μου φάγω
 ’где је гостионица где ћу јести пасху с ученицима својима’;
 чѣтѣ отѣца своѣго н матерѣ своѣѣ Мар Мк 7:10
 τίμα τὸν πατέρα σου καὶ τὴν μητέρα σου
 ’поштуј оца својега и матер своју’;
 на пѣтѣ въпрашааше о҃ченикѣ своѣѣ Мар Мк 8:27
 ἐν τῇ ὁδῷ ἐπρώτα τοὺς μαθητὰς αὐτοῦ
 ’на путу питааше ученике своје’.

Видимо да се свон јавља на месту грчког посесивног генитива личних заменица 1. и 2. лица и генитива αὐτοῦ за 3. лице. Но, доследности у текстовима нема, те се грчки посесивни генитив преводи и посесивном и посесивно-рефлексивном заменицом у истом исказу, без уочљивог правила, што указује на њихову конкуренцију:

- (6) възлюбѣшиш ѣѣ бѣ твоѣго . въсѣмъ срѣдѣмъ твоѣмъ . н въсеѣѣ дшѣѣѣ своѣѣѣ
 . ѣ въсеѣѣ мѣсльѣѣ твоѣѣѣ Мар Мт 22:37
 ἀγαπήσεις κύριον τὸν θεόν σου ἐν ὅλῃ τῇ καρδίᾳ σου καὶ ἐν ὅλῃ τῇ
 ψυχῇ σου καὶ ἐν ὅλῃ τῇ διανοίᾳ σου
 ’љуби Господа Бога свога свим срцем својим и свом ду-
 шом својом и свом мишљу својом’.

⁶ У словенским језицима субјекат, с обзиром на глаголску морфологију, не мора бити површински исказан; у таквим случајевима говоримо о агенсу.

⁷ „Локални домен” подразумева да је антецедент рефлексива у истој клаузи, за разлику од „даљинске рефлексације”, где је рефлексиву у зависној клаузи антецедент у главној клаузи (в. Haspelmath 2023: 31).

⁸ Посесивно-рефлексивна заменица маркирана је спационирано.

Анализирајући однос посесивне и посесивно-рефлексивне заменице у посебним старословенским споменицима, К. Мирчев је показао да се у њима шири употреба присвојних заменица за 1. и 2. лице (џон, тџон, нашъ, вашъ) у односу на свон (1946; в. и Večerka 1993: 222–224).⁹

3. У старословенском постоје и ређи примери у којима антецедент заменице свон није субјекат/агенс у локалном домену. На њих је указао још Ф. Миклошић, истакавши да се свон може јавити и тамо где се очекује употреба посесивних заменица, али не давши објашњење за ову појаву (Miklosich 1868–1874: 102). Антецедент је у таквим случајевима најчешће директни (7а) или индиректни објекат (7б):

- (7а) съклютиша бо насъ^{А.јд.} грѣси свон Супр 55v.10–11
 συνέκλεισαν γὰρ ἡμᾶς αἱ ἀμαρτίαι ἡμῶν
 'опколише нас греси наши';
- (7б) глѣша емоу^{Д.јд.} оученици свон Мар Мк 14:12
 λέγουσιν αὐτῷ οἱ μαθηταὶ αὐτοῦ
 'рекоше му ученици његови';

али се јављају и други елементи у исказу, нпр. посесивни генитив (8а), аблативни генитив (8б), вокатив (8в):

- (8а) ѣко очи рабѣ въ рѣкоу гдѣи своѣхъ СинПс 122:2
 ὡς ὀφθαλμοὶ δούλων εἰς χεῖρας τῶν κυρίων αὐτῶν
 'као очи слугу у руке господара њихових';
- (8б) оубо се г(оспод)а ... егоже отъбегъ оученици свон СинЕух 48а.3
 грч. –
 'устраши се Господа ... од којег побегоше ученици његови';
- (8в) вѣди боже воля твоѧ . о молитвѣ раба своѧго Супр 81v.26–27
 грч. –
 'нека буде, Боже, воља твоја о молитви слуге твога'.

И овде се јавља конкуренција посесивно-рефлексивне заменице (оученикъ свон) и посесивног генитива заменице (оученикъ его):

- (9) на немъже^{Лјд.} вѣза оученикъ его . б' сребръникъ . на негоже^{Ајд.} приде оученикъ свон . юда скарнотъскы СинЕух 47b.22
 грч. –
 'на којем узе ученик његов 30 сребрњака, на кога дође ученик његов Јуда Искаротски'.

⁹ Иако је у многим случајевима могућ и утицај грчког предлошка, као и вернакуларних специфичности, за наше излагање битна је слика општег развоја.

Даљинска рефлексација се јавља по изузетку: антецедент заменице у допунској инфинитивној конструкцији је агенс управне предикације (различит од инфинитивног агенса):

- (10) паѡъ прн ногоу нѣѡу · мољше н вѣннѣ въ домѣ свон Мар Лк 8:41
καὶ πεσὼν παρὰ τοὺς πόδας [τοῦ] Ἰησοῦ παρεκάλει αὐτὸν εἰσελθεῖν
εἰς τὸν οἶκον αὐτοῦ,
'павши пред ноге Исусове, мољаше га да уђе у кућу ње-
гову'.

У питању је логофорички исказ: свон се реализује у индиректном говору, чиме говорник представља ситуацију из угла агенса управне предикације (Hagège 1974; в. и Huang 2000: 172–204). Уколико би се ситуација представила из угла говорника реченица би гласила: мољше н вѣннѣ въ домѣ њего.

И у редакцијским писменостима, које наслеђују старословенске синтаксичке обрасце, свон може бити кореферентно с несубјекатским антецедентом у локалном домену, нпр. директним објектом ((11а), (11б)) или посесивним генитивом (11в):

- (11а) н вѣда н баба своа людинна (!) оутнѣ кнѣгаѡъ словенскѣ (Вајс 1929: 14)
'и даде га баба његова Људмила да учи књиге словенске';
(11б) оѡрѣтохоѡъ носѣфа въ своѣѡъ градѣ ариматеѣн (Стојановић 1885: 103)
'нађосмо Јосифа у његовом граду Ариматеји';
(11в) занѣ дѣла его зла бѣшѡ . а бра|тѣ(а) своѣго правѣдна (СЛАП: 84)
'јер дела његова беху зла, а брата његовог праведна'.

4. Примери несубјекатске кореференције у локалном домену срећу се и у историји словенских језика. Мада ретки, чињеница да су посведочени у све три групе словенских језика потврђује њихов општесловенски карактер:

- (12) истслов. не хотѣ ити . но поноудиша и брѣтѣя своя . и моужи свои (ИЛ: 416–417)
'не хтеде ићи али га натераше браћа његова и људи његови';
слов. Fußcha vprobenicha jeßt oßtaula jßin vuoј michel blatich iedanaißt (Mikhailov 1998: 236);
'Фуска из Просеника је оставила, и син њен Михел, једанаест златника';
срп. а ја с моимъ људи · кои имамъ · и съ кои имамъ имети · бгдѡ дерѣжанъ ѡ клетѣвѡ · и ѡ миръ · съ вели-

комъ г|д|номъ михоиломъ црѣ · бѣлѣгарьскимъ · и съ
 своимъ людимъ¹⁰ (ПП: 27)
 'а ја ћу с мојим људима које имам и које ћу имати бити
 држан у заклетви и у миру с великим господином Ми-
 хаилом царем бугарским и с његовим људима';
 хрв. *nastanismo poštovanoga Matu Fiolića i svojim mlaj-*
šim bratom Pantom (SLC: 410)
 'настанисмо поштованога Мату Фиолића са његовим
 млађим братом Пантом';
 буг. и блг|д|тъ бжѣа яви се на раба своего (ТД: 248)
 'и благодет божија јави се на слуги његовом';
 чеш. *svů vinu jemu v lepšie obrátil* (Gebauer 2007: 229)
 'његову кривицу му је на боље окренуо'.

Ова црта није необична у епским песмама забележеним у XIX столећу, где се очувала из метричких разлога.¹¹

- (13) срп. Служи му га вјерна своја љуби (MS: Вук VI, 21),
 Питала га своја стара мајка (MS: Вук VI, 37), Поред
 њега два своји рођака (MS: Вук VIII, 73).

Потврђена је и даљинска рефлексација: кореферентност посесивно-рефлексивне заменице у инфинитивној допуни са (различитим) агенсом управне предикације, најчешће у логофоричким конструкцијама:

- (14) рус. полѣле (!). новѣ.городѣ. взати товарѣ. своѣи. бра-
 тѣи. (НКРЯ: бр. 26)
 'нареди Новгород да се узме товар његовој братији';
 срп. рѣци привести семо свою хкерь РТ: 236а
 'реци да доведу овамо твоју кћер';
 хрв. Дарии воиску свою написати заповида (Jagić 1871: 259)
 'Дарије заповеди да попишу његову војску';
 чеш. *král poče prositi* (sv. Lupa), *aby mu svůj vinu odpustil*
 (Gebauer 2007: 229)
 'краљ поче молити (св. Лупа) да му његову кривицу
 опрости'.

¹⁰ У другој верзији повеље, из исте године, јавља се посесивна заменица: съ еговѣми љдми.

¹¹ Употреба посесивне заменице *његов* у наведеним случајевима нарушила би десетерац. Коришћење старијих синтаксичких средстава у десетерцу из метричких разлога јавља се, на пример, и код понављања предлога (Грковић-Мејдор 2007: 154–173).

Даљинска рефлексација јавља се ретко и ван логофоричких конструкција, прелазећи границе и више клауза, чиме се кодира континуитет теме у тематском параграфу (в. Givón 1983):

- (15) рус. Опоздал же молодец домой ехать. / В чистом в поле было три дороженьки: / Первая дорога к отцу, к матери, / Вторая дорога к роду, к племени, / Третья — к своему городу. (СНП: 343)

срп. Јокица се на пут оправљаше, / за њим тамна мајка пристајаше, / тамна мајка и браћа жалосна, / и љубовца много жалостива, / и овако вели своја мајка / „Куд си ми се опремио, синко?“ / Браћа веле: „Куд ћеш, наша дико?“ / Своја љуби: „Ће ћеш, господаре ...“ (Вук 1849: 102–103).

Неки аутори препознају у „неканонској“ употреби заменице *свој* страни језички утицај. Л. Зима их приписује „туђему упливу“ (Zima 1887: 42), док В. Облак сматра да је реч о италијанизму, присутном у словеначким дијалектима (Obлак 1891–92: 221). Иако је страни утицај у контактної језичкој ситуацији свакако постојао, њега би требало пре тумачити као подршку нестајућој изворно словенској особини, тим пре што овакве случајеве налазимо и тамо где ове врсте језичког утицаја тешко да је било, нпр. код Вука Караџића:

- (16) срп. Кад дакле Милош сад с кнезовима и осталим знатнијим људма из народа пође из Крагујевца у Београд, сретну га у путу своји људи и од Срба и од Турака (Вук 1828: 144).¹²

5. На основу историјске грађе словенских језика закључујемо да псл. **svoǵь* није било кореферентно искључиво са субјектом/агенсом у локалном домену. На праиндоевропско исходиште ове појаве указује поређење са старим индоевропским језицима, у којима се одговарајућа заменица јавља са истим синтаксичким функцијама.

О томе да у индоевропским језицима посесивни рефлексив није увек везан за субјекат пише још Б. Делбрик (Delbrück 1893: 494–497), а К. Бругман говори о унутрашњој („субјекативној“) и спољашњој („објективној“) анафоричкој функцији рефлексива у више језика, при чему се у случају субјективнога аутор исказа поставља у позицију онога на кога се рефлексив односи (Brugmann

¹² Више примера из дела Вука Караџића в. у: Maretić 1963: 502–503.

1876: 87). Другим речима, рефлексив је имао логофоричну функцију.

Тако староиндијском *svá* антецедент може бити и несубјекатски аргумент у локалном домену (Delbrück 1968: 207; Vine 1993: 204; Orqueda, Pooth 2023: 359):

- (17) стинд. *mahām ádrim ... nutthā ... sádasas pári svāt*
(Watkins 1976: 310)

‘огромну стену гурнуо си с њеног места’.

У језику Хомерових епова ὅς, ἥ, ὅν (ὅς) не односи се увек на субјекат (Autenrieth 1873: 209), а у зависној клаузи упућује и на субјекат главне (Chantraine 1953: 154). У конзервативном атичком се старе рефлексивне заменице ἔ и σφᾶς користе пре свега као „индиректни” рефлексив у допунским инфинитивним конструкцијама које исказују индиректни говор или вољу (Humbert 1960: 63). Ј. Вакернагел запажа да су кореферентне и с „истакнутим” несубјекатским конституентом, посебно објектом (Wackernagel 2009: 512, 516):

- (18) грч. *Οὐτιν ἐγὼ πύματον ἔδομαι μετὰ οἷς ἐτάροισιν* (Watkins 1995: 404)

‘Никога ја последњег појешћу од његове дружине’.

Латинисти се слажу у томе да је лат. *suus* могло бити „директни” и „индиректни” рефлексив. Први се односи на субјекат у локалном домену, док други у зависној клаузи упућује на мисао или намеру субјекта у главној (Ernout, Thomas 1964: 182ff; Fruyt 1987; Ernout, Meillet 2001: 664; Stepanov 1992: 178). У зависној клаузи односи се и на несубјекатски конституент исте или главне клаузе, а реч може бити о директном и индиректном објекту или предлошко-падежној конструкцији (Hahn 1963; Zheltova 2016: 212):

- (19) лат. *Paetus ... omnes libros quos frater suus reliquisset mihi donavit* (Ernout, Thomas 1964: 183)

‘Пет ми је ... дао све књиге које је његов брат оставио’.

Паралеле налазимо и у германским језицима. Примере логофоричке функције посесивног рефлексива налазимо у савременом исландском (Maling 1984: 212), с тим што је у староисландском био чешћи (Rögnvaldsson 1995: 18). У старонордијском се везује и за несубјекатске конституенте (Faarlund 2004: 282–293), као и у старосаксонском:

- (20) сакс. [Erodes] ... bûide imu be theru brûdi, thiū êr sînes brôðer uuas (Sapp 2010: 331)
' [Ирод] ... живео је са женом, која је раније била његовог брата (жена)'.
' [Ирод] ... живео је са женом, која је раније била његовог брата (жена)'.

Слично је у балтским језицима. У старолитавском али и у савременом литавском језику, посесивни рефлексив је кореферентан са „логичким” субјектом а у допунској клаузи и са субјектом главне реченице (Arkadiev 2012: 322; Bjarnadóttir 2014: 34; в. и Holvoet 2013: 266). У летонском се *savs* понекад не односи на граматички, већ на „логички” субјекат или други реченични конституент, нпр. објекат (Endzelin 1923: 384, нап. 1). Пруско *swais* посведочено је у случајевима даљинске рефлексације, мада Р. Траутман ово тумачи као калк нем. *sein* (Trautmann 1910: 443):

- (21) прус. [deiwas] ... fta aft fwais Etneīwings labs quāits (Kat.)
' [Бог] ... то је његова милостива добра воља'.

6. Одговор на питање каква је била изворна функција посесивно-рефлексивне заменице у делу индоевропских језика, те и рефлексива који лежи у њеној основи, назире се од времена младограматичара. К. Бругман пише да се праиндоевропски рефлексив и њему припадајући посесив односе на главно лице у реченици („Hauptperson des Satzes”), обично субјекат (Brugmann, Delbrück 1911: 397), а Б. Делбрик томе додаје да ова форма указује на онога који слушаоцу одмах пада на памет када се у говору појави посесив који треба везати за неку личност (Delbrück 1893: 494). Ово би, савременом терминологијом, била тема исказа. К. Воктинс, наводећи примере из староиндијског и грчког, каже да је **сио*- нормално кореферентно са граматичким субјектом реченице али да упућује на тему уколико се она разликује од њега (Watkins 1976: 309). За Б. Вајна стинд. *svá* није рефлексив, већ посесивни придев који указује на тему. К. Туратије пише да је лат. *suus* везано за тему, која је најчешће субјекат (Touratier 1994: 38–39). Сличан закључак налазимо и у Cennamo 1991: заменица је кореферентна с темом у локалном домену односно макротемом у случајевима даљинске рефлексације, у координацији или субординацији. На грађи грчког и латинског Н. Пуду закључује такође да је то био посесивни придев, изграђен од анафоричке заменице, која је у праиндоевропском упућивала на (макро)тему (Puddu 2007). Ова заменица била је, према неким истраживачима, етимолошки везана за показну заменицу **so* (Seebold 1984: 79; Shields 1998; Orqueda, Pooth 2023: 360) анафоричке функције

(Meillet 1908: 292), односно деиктичку партикулу која лежи у њеној основи.¹³ Пажњу завређује и чињеница да се **суо*- јавља у логофоричким конструкцијама, а логофоричност се може сматрати подврстом ширег феномена синтаксичке емпатије, саживљавања говорника с једним од партиципаната, те представљања догађаја из његовог угла. А партиципант који је предмет емпатије близак је по својим својствима теми исказа (Kuno, Kaburaki 1977). Све речено упућује на то да пие. **суо*- изворно није било посесивно-рефлексивна заменица (Lehmann 1974: 128).

Анафорички придев **суо*-, који је најпре упућивао на (макро)тему, временом је губио ову функцију и постајао посесивно-рефлексивна заменица, ограничавајући се на кореференцију са субјектом у локалном домену.¹⁴ Механизам овога процеса описао је В. Вајн: форма је добијала рефлексивну функцију када се субјекат и тема поклопе и тенденција је ојачавала како су се губили различити облици „контроле теме” а језик развијао обрасце кореференције са граматичким субјектом (Vine 1997: 212).

Описани развој упућује на развој система у којем постоји субјекат као граматичка категорија, из система у којем је централна тема, какав је, по свему судећи, био ранији праиндоевропски.¹⁵ Претпоставку да је праиндоевропски у својим ранијим фазама припадао типу језика са проминентном темом (енг. *topic-prominent*) и да се развијао у језик са проминентним субјектом (енг. *subject-prominent*) изнео је В. Леман (Lehmann 1976), у складу с поставкама о типолошким разликама између између ова два језичка типа изнетим у Li, Thompson 1976. Узрок овоме могао би се наћи у промени језичког типа праиндоевропског и његових наследника: од језика са семантичким ка језику/језицима са синтаксичким устројавањем,¹⁶ коју, између осталог, одликује развој синтаксичке транзитивности те стварање аргументске структу-

¹³ Претпоставку да су индоевропске демонстративне заменице пореклом деиктичне партикуле изнели су још К. Бругман и Б. Делбрик (Brugmann, Delbrück 1911: 311). В. и Bühler 2011: 131–136.

¹⁴ Имајући у виду карактер синтаксичке промене, треба нагласити да је реч о постепеном процесу који је започео у праиндоевропском и наставио се кроз историју посебних, из њега проистеклих језика.

¹⁵ Ово показују и Мејеве речи да у праиндоевропском номинатив означава оно о чему се ради у реченици, што је класична дефиниција теме, додајући под наводницима – „субјекат” („Le nominatif indique de quoi il est question dans la phrase, le «sujet»”, Meillet 1908: 308).

¹⁶ У неким сегментима блиска овој типологији је и она која дели језике на „прагматичке” и „синтаксичке” (Huang 2000: 261–277). У првом типу однос између теме и коментара се успоставља семантичким и/или прагматичким а не

ре и, генерално, конфигуративности.¹⁷ Семантички условљене дискурсне структуре развијале су се у граматикализоване синтаксичке структуре. Рађање реченице с аргументском структуром као последица развоја синтаксичке транзитивности укључивао је и граматикализацију теме у субјекат, као и трансформацију релативно слободне дискурсне анафоре у рефлексивну заменицу, укључујући и развој од ње изведеног посесивног придева у посесивно-рефлексивну заменицу. У овом светлу треба посматрати и чињеницу да псл. *svojь, као и одговарајуће заменице у другим индоевропским језицима, губи способност да се везује за несубјектске конституенте у клаузи, као и способност даљинске рефлексације. Такође и чињеницу да се временом посесивне заменице за 1. и 2. лице шире на рачун посесивно-рефлексивне заменице, чиме се уклања могућа двосмисленост као у примеру (10) (уп. Petit 2001: 26–27), тј. контекстуална интерпретација, карактеристична за семантичко устројавање исказа, замењује се синтаксичким устројавањем, којим се семантичка структура пројектује у фразну.

7. Старословенски, као и историјска грађа словенских језика, указују на то да се за касни прасловенски може реконструисати следећа ситуација у погледу синтаксичких функција псл. *svojь: а) заменица је била доминантно кореферентна са субјектом/агенсом у локалном домену, б) у случају непоклапања субјекта и теме могла је бити кореферентна с другим синтаксичким конституентом у локалном домену, в) имала је и функцију даљинске рефлексације, најчешће у логофоричким контекстима, али и у кодирању континуитета теме у тематском параграфу. Поређење с другим индоевропским језицима показује да је у случајевима б) и в) реч о траговима прајезичких конструкција у којима је *svojь изворно маркирало тему исказа. Имајући у виду постепеност и дуготрајност типолошке промене те, у складу с њом, и развоја синтаксичког система, може се претпоставити да су дате структуре у ранијем прасловенском биле шире заступљене. У историји словенских језика оне постају сасвим периферне, да би се временом губиле.

синтаксичким средствима, те је у таквим системима обична даљинска рефлексација.

¹⁷ В., између осталог, Грковић-Мејџор 2013: 8–115, са релевантном литературом која се бави овим питањем.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Грковић-Мејџор, Ј. *Сѣиси из иѣторијске линѣвистике*. Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 2007.
- Грковић-Мејџор, Ј. *Сѣудије из иѣторијске семантике*. Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 2023.
- Мирчев, К. „Употреба на възвратното притежателно местоимение свой в старо- и новобългарски език.“ *Годишник на Софийския университет. Историко-филологически факултет* XLII (1946 [за 1945/1946]): 1–59. <<http://unilib-dspace.nasledstvo.bg/xmlui/handle/nls/36371>>, 26. 12. 2024.
- Славова, Т. „Из историята на възвратно притежателното местоимение svoj.“ *Palaeobulgarica / Старобългаристика*, XLII/3 (2018): 71–85.
- СС: *Старославянский словарь, по рукописям X–XI веков*. Р. М. Цейтлин, Р. Вечерка, Э. Благова (ред.). Москва: Русский язык, 1994.
- ССЯ: *Словарь старославянского языка*, I–IV. Praha, 1966–1997. Санкт-Петербург: Издательство Санкт-Петербургского университета, 2006.
- Толстая, С. М. „Слав. *svojь: семантика и аксиология.“ *Etnolingwistyka*, 20 (2008): 29–38.

*

- Arkadiev, P. M. „Participial complementation in Lithuanian.“ In: *Clause Linkage in Cross-Linguistic Perspective: Data-Driven Approaches to Cross-Clausal Syntax*. V. Gast, H. Diessel (eds.). Berlin – Boston: De Gruyter Mouton (2012): 285–334.
- Autenrieth, G. *Wörterbuch zu den homerischen Gedichten*. Leipzig: B. G. Teubner, 1873.
- Bjarnadóttir, V. *Non-Canonical Case-Marking on Core Arguments in Lithuanian*. Doctoral dissertation. Stockholm: Acta Universitatis Stockholmiensis, 2014.
- Brugman, K. *Ein problem der homerischen Textkritik und der vergleichenden Sprachwissenschaft*. Leipzig: S. Hirzel, 1876.
- Brugmann K., Delbrück B. *Grundriss der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen*, II/2. Strassburg: Karl J. Trübner, 1911.
- Bühler, K. *Theory of Language. The Representational Function of Language*. Translated by Donald Fraser Goodwin, in collaboration with Achim Eschbach. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2011.
- Cennamo, M. „Se, sibi, suus nelle Inscriptiones Latinae Christianae Veteres ed i successivi sviluppi romanzi.“ *Medioevo Romanzo*, XVI (1991): 3–20.
- Chantraine, P. *Grammaire homérique*, II: *Syntaxe*. Paris: Librairie Klincksieck, 1953.
- Delbrück, B. *Altindische Syntax*. Halle: Verlag der Buchhandlung des Waisenhauses, 1888.

- Delbrück, B. *Vergleichende Syntax der indogermanischen Sprachen*, 1. Strassburg: Karl J. Trübner, 1893.
- Delbrück, B. *Vergleichende Syntax der indogermanischen Sprachen*, 3. Strassburg: Karl J. Trübner, 1900.
- Dunkel, G. *Lexikon der indogermanischen Partikeln und Pronominalstämme*, II. Heidelberg: Winter, 2014.
- Endzelin, J. *Lettische Grammatik*. Heidelberg: Carl Winter's Universitätsbuchhandlung, 1923.
- Ernout A., Meillet A. *Dictionnaire étymologique de la langue latine. Histoire des mots*. – 4e éd. Paris: Librairie C. Klincksieck, 2001.
- Ernout A., Thomas F. *Syntaxe latine*. – 2e éd. Paris: Librairie C. Klincksieck, 1964.
- ESJS: *Etimologický slovník jazyka staroslověnského*, 1–19. E. Havlová, A. Erhart, I. Janyšková (red.). Praha: ČAV, Ústav slavistiky – AVČR, Ústav pro jazyk český, 1989–2018.
- Faarlund, J. T. *The Syntax of Old Norse*. Oxford: Oxford University Press, 2004.
- Fruyt, M. „Interprétation sémantico-référentielle du réfléchi latin.” *Glotta*, 65/3–4 (1987): 204–221.
- Gebauer, J. *Historická mluvnice jazyka českého*, IV: *Skladba*. Praha, 1929. Praha: Academia, 2007.
- Givón, T. „Topic continuity in discourse: An introduction.” In: *Topic Continuity in Discourse*. T. Givón (ed.). Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins (1983): 5–41.
- Hagège, C. „Les pronoms logophoriques.” *Bulletin de la Société de Linguistique de Paris*, 69/1 (1974): 287–310.
- Hahn, A. „The supposed reflexive pronoun in Latin.” *Transactions and Proceedings of the American Philological Association*, 94 (1963): 86–112.
- Haspelmath, M. „Comparing reflexive constructions in the world's languages.” In: *Reflexive Constructions in the World's Languages*. K. Janic, N. Puddu, M. Haspelmath (eds.). Berlin: Language Science Press (2023): 19–62.
- Holvoet, A. „Obliqueness, quasi-subjects and transitivity in Baltic and Slavonic.” In: *The Diachronic Typology of Non-Canonical Subjects*. I. A. Seržant, L. Kulikov (eds.). Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins Publishing Company (2013): 257–282.
- Huang, Y. *Anaphora. A Cross-Linguistic Approach*. Oxford: Oxford University Press, 2000.
- Humbert, J. *Syntaxe grecque*. – 3e éd. Paris: Librairie Klincksieck, 1960.
- Jagić, V. „Ogledi stare hrvatske proze, IV. Život Aleksandra Velikoga.” *Starine JAZU*, 3 (1871): 203–331.
- Kuno S., Kaburaki E. „Empathy and Syntax.” *Linguistic Inquiry*, 8/4 (1977): 627–672.
- Lehmann, W. P. *Proto-Indo-European Syntax*. Austin – London: University of Texas Press, 1974.

- Lehmann, W. P. „From topic to subject in Indo-European.” In: *Subject and Topic*. Ch. N. Li (ed.). New York – San Francisco – London: Academic Press, Inc. (1976): 447–456.
- Li Ch. N., Thompson S. A. „Subject and topic: A new typology of language.” In: *Subject and Topic*. Ch. N. Li (ed.). New York – San Francisco – London: Academic Press, Inc. (1976): 457–489.
- Maling, J. „Non-clause-bounded reflexives in modern Icelandic.” *Linguistics and Philosophy*, 7 (1984): 211–241.
- Maretić, T. *Gramatika hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Zagreb: Matica hrvatska, 1963.
- Meillet, A. *Introduction a l'étude comparative des langues indoeuropéennes*. – 2e éd. Paris: Librairie Hachette, 1908.
- Miklosich, Fr. *Vergleichende Syntax der slavischen Sprachen*. Wien: Wilhelm Braumüller, 1868–1874.
- Oblak, V. „Das älteste datierte slovenische Sprachdenkmal.” *Archiv für slavische Philologie*, XIV (1892): 192–235.
- Orqueda V., Pooth R. „Reflexive constructions in early Vedic.” In: *Reflexive Constructions in the World's Languages*. K. Janic, N. Puddu, M. Haspelmath (eds.). Berlin: Language Science Press (2023): 345–363.
- Petit, D. „Linguistique comparative et variation typologique: le cas du réfléchi dans les langues indo-européennes.” *Indogermanische Forschungen*, 106/1 (2001): 16–29.
- Puddu, N. „Reconstructing reflexive markers in Indo-European: Evidence from Greek and Latin.” In: *Greek and Latin from Indo-European Perspective*. G. Coulter, M. McCullagh, B. Nielsen, A. Ruppel, O. Tribulato (eds.). Cambridge: Cambridge University Press (2007): 89–100.
- Rögnvaldsson, E. „Old Icelandic: A non-configurational language?.” *North-Western Language Evolution*, 26 (1995): 3–29.
- Sapp, Ch. D. „The reflexive possessive *sîn* in Old Saxon.” *Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur*, 132/3 (2010): 329–342.
- Seebold, E. *Das System der Personalpronomina in den frühgermanischen Sprachen*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1984. [Ergänzungshefte zur Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung Nr. 34].
- Shields, K. „On the Indo-European reflexive.” *Journal of Indo-European Studies*, 26/1–2 (1998): 121–129.
- Stepanov, J. S. „Lexical entries in major sentence types of Proto-Indo-European.” In: *Reconstructing Languages and Cultures*. E. C. Polomé, W. Winter (eds.). Berlin – New York: Mouton de Gruyter (1992): 157–183.
- Touratier, Ch. *Syntaxe latine*. Louvain-La-Neuve: Peeters, 1994.
- Trautmann, R. *Die altpreussischen Sprachdenkmäler. Einleitung, Texte, Grammatik, Wörterbuch*. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1910.
- Vaillant, A. *Grammaire comparée des langues slaves, II/2: Morphologie*. Lyon: IAC, 1958.
- Večerka, R. *Altkirchenslavische (altbulgarische) Syntax, II: Die innere Satzstruktur*. Freiburg i. Br.: Weiher, 1993.

- Vine, B. „On the expression of reflexive possession in the Rig-Veda: RV *svá-*.” *Syntaxe des langues indo-iraniennes anciennes*. É. Pirart (ed.). Barcelona: AUSA (1997): 203–214.
- Zheltova, E. „Latin reflexive pronouns at the crossroads of syntax and pragmatics.” *PALLAS*, 102 (2016): 211–218.
- Zima, L. „Nekoje, većinom sintaktične razlike između čakavštine, kajkavštine i štokavštine.” *Djela JAZU*, VII (1887): 1–343.
- Wackernagel, J. *Lectures on Syntax, with Special Reference to Greek, Latin and Germanic*. D. Langslow (ed.). Oxford: University Press, 2009.
- Watkins, C. „Toward Proto-Indo-European syntax: Problems and pseudo-problems.” In: *Papers from the Parasession on Diachronic Syntax*. S. B. Steever, C. A. Walker, S. S. Mufwene (eds.). Chicago: Chicago Linguistic Society (1976): 305–326.
- Watkins, C. „New parameters in historical linguistics, philology and culture history.” *Language*, 65/4 (1989): 783–799.
- Watkins, C. *How to Kill a Dragon. Aspects of Indo-European Poetics*. Oxford: University Press, 1995.

Извори

- Вук 1828: В. С. Караџић. *Милош Обреновић, кнџзъ Сербїи, или їрађа за Срїску Истїорију нашеїа времена*. У Будиму: У штампарији краљ. универс. пештанскога, 1828.
- Вук 1849: В. С. К. Ковчежић за истїорију, језик и обичаје Срба сва шїри закона 1. У Бечу: У штампарији јерменскога манастира, 1849.
- Зогр.: V. Jagić (ed.). *Quattuor evangeliorum codex glagoliticus olim Zographensis nunc Petropolitanus*. Berolini: Apud Weidmannos, 1879.
- ИЛ: *Ипатьевская лѣтопись*. С.-Петербургъ: Типографїя М. А. Александрова, 1908 (Полное собраніе русскихъ лѣтописей 2).
- Мар: V. Jagić (ed.). *Codex Marianus glagoliticus*. Berlin, 1883. Graz: Akademische Druck – U. Verlagsanstalt, 1960.
- НКРЯ: Национальный корпус русского языка: Древнерусский. <<https://ruscorpora.ru/search?search=CgQyAggP>>, 3. 1. 2025.
- ПП: Љ. Стојановић. *Старе срїске њовеле и њисма*, I/1–2 (Зборник за историју, језик и књижевност српског народа XIX, XXIV). Београд: СКА, 1929, 1934.
- РТ: М. Милутиновић, П. Караангов (ур.). *Софијска илустрирована Александрида*. Београд–Софија: Народна библиотека Србије – Народна библиотека „Кирил и Методиј”, 1987, 220г–271г.
- СинЕух: J. Frček. „Euchologium Sinaiticum.” *Patrologia orientalis*, XXIV (1933): 611–802.
- СинПС: С. Северьяновъ. *Синайская псалтырь. Глаголическій памятникъ XI вѣка*. Петроград: РАН, 1922.
- СлАп.: *Слѣпченскій апостолъ XII вѣка*. Трудъ Г. А. Ильинскаго. Москва: Типографїя Г. Лисснера и Д. Собко, 1912.

- СНП: *Собрание народных песен П. В. Киреевского*. Тула: Приокское книжное издательство, 1986.
- Стојановић Љ. „Неколико рукописа из царске библиотеке у Бечу.” *Гласник СУД*, 63 (1885): 41–120.
- Супр: *Codex Suprasliensis*. <<http://suprasliensis.obdurodon.org/>>, 5. 1. 2025.
- ТД: Троянски дамаскин. *Cyrrillomethodiana*. <https://histdict.uni-sofia.bg/textcorpus/show/doc_11>, 19. 1. 2025.

*

- Kat.: 3. пруски катехизис: *Prūsų kalbos paveldo duomenų bazė*. <http://www.prusistika.flf.vu.lt/tekstai/paieska/?saltinis=III&puslapis=51&zodzio_id=15>, 20. 1. 2025.
- Mikhailov, N. *Frühslowenische Sprachdenkmäler: Die handschriftliche Periode der slowenischen Sprache (XIV. Jh. bis 1550)*. Leiden: Brill, Rodopi, 1998. <<http://www.jstor.org/stable/40997740>>, 8. 1. 2025.
- MS: *Monumenta Serbica*: Епске песме. База података. <<http://www.monumentaserbica.branatomic.com/epp/>>, 15. 12. 2024.
- NA: *Novum testamentum Graece*. Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft. <<https://www.die-bibel.de/en/bible/NA28/MAT.1>>, 1.12.2024–10.01.2025.
- SLC: Fr. Rački, V. Jagić, I. Črnčić (ur.). *Statuta lingua croatica conscripta: Hrvatski pisani zakoni: Vinodolski, Poljički, Vrbanski a donekle i svega Krčkog otoka, Kastavski, Veprinački i Trsatski*. Zagreb: Dionička tiskara, 1890.
- Vajs, J. *Sborník staroslovanských literárních památek o sv. Václavu a sv. Lidmile*. V Praze: ČAV, 1929.

Jasmina M. Grković-Mejdžor

TOWARD RECONSTRUCTING THE FUNCTIONS OF THE PROTO-SLAVIC *SVOJB

Summary

Based on historical data from Slavic languages, the paper offers a reconstruction of the syntactic functions of the late Proto-Slavic reflexive possessive pronoun **svojь*: a) the pronoun was normally coreferential with the subject/agent in the local domain, b) it referred to the topic (some other clause constituent) in cases where the topic and the subject did not coincide, and c) it was used as a long-distance reflexive, most often in logophoric constructions, but also to code topic continuity in a thematic paragraph. Comparison with old Indo-European languages, which have the same functions

of the reflexive possessive pronoun, enables the reconstruction of its function in the earlier Proto-Indo-European: *s_uo-, based on the anaphoric pronoun, originally referred to the (macro)topic. It gradually lost this function in the daughter languages. The driving force of this change was the typological change of Proto-Indo-European and its daughter languages from earlier, semantically aligned system(s) into syntactically aligned systems, driven by the development of transitivity. This led to the rise of configurationality, including, among other things, the evolution of argument structure and grammaticalization of the topic into the subject. In the course of this process, the Proto-Slavic *svojь was gradually transformed into the reflexive possessive pronoun, becoming exclusively coreferential with the subject/agent in the local domain.

Key words: historical syntax, Proto-Slavic, Slavic languages, pronoun *svojь.

ИСИДОРА Г. БЈЕЛАКОВИЋ*
Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет
Одсек за српски језик и лингвистику

ПОЗАЈМЉЕНИЦЕ У ИСТОРИЈСКОМ ТЕРМИНОЛОШКОМ РЕГИСТРУ СРПСКИХ КЊИЖЕВНИХ ЈЕЗИКА 18. И 19. ВЕКА

Полазећи од чињенице да се темељи историје као модерне научне дисциплине у српском културном кругу постављају у 18. и 19. веку, а имајући у виду улогу коју је интеркултурални лексички трансфер имао приликом формирања термино-система српског књижевног језика, у овом истраживању пажња је усмерена на терминолошке позајмљенице, регистроване у одабраним публикацијама о светској и националној историји, објављеним током 18. и 19. века на једном од српских књижевних језика овог периода, како би се утврдило њихово порекло, као и повезаност са одговарајућим тематским пољима и културно-историјским контекстом описаним у анализираној грађи. Посебна пажња посвећена је изменама у термино-апарату на хронолошкој оси, као и идентификацији периода (уколико то грађа омогућује) у којем је дошло до стабилизовања оног сегмента посведоченог терминолошког фонда страног порекла који је активан и данас у српском језику.

Кључне речи: историјска терминологија, позајмљенице, 18. и 19. век, српски језик.

1. Увод

Иако се питање тзв. културне дифузије и језичког посуђивања почело разматрати још у 18. веку, језички контакти постају једна од централних тема тек у истраживањима младограматичара,¹ да би у 20. столећу појава језичке интеркултуралности била и лингвистички утемељена у радовима Е. Сапира (E. Sapir), Л. Блумфилда (L. Bloomfield), У. Вајнрајха (U. Weinreich), А. Мартинеа (A. Martinet) и др. (в. Филиповић 1986: 19; Thomason, Kaufman 1988; Winford 2003: 6).²

* isidora.bjelakovic@gmail.com; ORCID: 0000-0002-6104-5224

¹ У питању су, на пример, истраживања Р. Раска (R. Rask), Ф. Бопфа (F. Bopp), Ј. Грима (J. Grimm), Х. Шухарта (H. Schuchardt), Ф. Шлегела (F. Schlegel) и др.

² Термин „језици у контакту“ у науку уводи У. Вајнрајх средином 20. века, а о контактної лингвистици као научној дисциплини почиње да се говори тек

Према основним постулатима контактне лингвистике, културна дифузија представља последицу општег развоја једног друштва и интеракције међу представницима појединих заједница, што се директно пројектује на језик, те означава једно од централних поља истраживања социолингвистике (Биржакова и др. 1972; Филиповић 1986: 19–33; Thomason, Kaufman 1988; Wytalisz 2011: 5). Као последица наведене интеракције, поред структурно језичких интерференција различитих интензитета и варијетета, долази до тзв. ексфлусивних и инфлусивних лексичких процеса, тј. до позајмљивања лексема (при чему се овај појам схвата у оба смера – и у значењу давања и примања), чиме се у језицима примаоцима попуњавају тзв. ономасиолошке празнине или се њихов лексикон богати синонимичним јединицама (в. нпр. Šipka 1998: 58). У овом процесу, дакле, ванлингвистички фактори имају веома важну улогу, а узроци позајмљивања могу бити двојаки: (а) *пошреба* за попуњавањем празнина у лексикону и (б) *пресишж*, када се активирањем стране лексичке јединице указује, на пример, на друштвени статус говорника датог језика, њеном се употребом постиже додатна експресивност и сл. (тзв. културне позајмљенице). Језички контакт, међутим, не мора да подразумева комуникацију говорника двају језика у реалном времену. Напротив, до утицаја једног језика на други може доћи и индиректно, преко писаних извора, литературе, штампе и сл., а као резултат оваквих (једносмерних) веза долази до промена само у језику примаоцу (Tomović 2024: 18). Слично овоме, језичке интерференције могу настати и као последица интензивнијег превођења када се, у немогућности или у одсуству жеље да се нађе одговарајући домаћи пандан, преводилац ослања на изворник. Овај се процес назива „*shining through*” и не односи се само на позајмљивање лексике него и на преузимање различитих структурних образаца језика изворника (Биржакова и др. 1972: 47–70; Teich 2003: 207–208).

Уколико се фокусирамо на лексичко позајмљивање, онда се може рећи да се оно реализује пре свега у друштвима са високим степеном билингвизма (или мултилингвизма), односно тамо где језици даваоци имају статус другог језика, језика образовања, културе и сл. (Thomason, Kaufman 1988). У најширем смислу, лексички утицај једног језика на други, односно пренос лексичких елемената из најчешће (али не и обавезно) културно доминантнијег језика у инфериорнији језички систем, може се посматрати

из више перспектива – са аспекта посуђивања, калкирања и семантичког позајмљивања,³ што (између осталог) зависи и од степена пуризма у језику примаоцу (Филиповић 1986; Thomason, Kaufman 1988; Wytalisz 1998: 58; Turk и Орашић 2010: 300–302). Иако се позајмљенице у највећем броју случајева не појављују у основном лексичком фонду, најпостојанијем сегменту лексикона, ни ово није немогуће, јер се често активирањем синонимичне лексеме из страног језика постиже другачији стилски ефекат (Thomason, Kaufman 1988: 35, 77; Winford 2003: 37; Tomović 2024: 21–25).⁴ Због свих наведених фактора, у анализи процеса лексичког позајмљивања три се питања постављају као централна: *Kada* се оно десило, *odakle* је лексема позајмљена и *kuda* је усмерена (в. Биржакова и др. 1972: 23).

1.1. Уколико се пође од чињенице да лексичко позајмљивање одражава културноисторијске прилике једне друштвене заједнице те да представља директно сведочанство о интеркултуралним процесима у њој, онда се за српски језик може рећи да је оно имало изузетно комплексан карактер јер је реч о неуједначеним механизмима који се могу пратити и у временској и у регионалној равни.⁵ У начелу, постојале су три епохе, аналогне трима периодима у прошлости српског народа – средњовековна, турска и нова (в. Ивић 1980: 63). За разлику од прве две епохе, у којима је био доминантан по један језик давалац (грчки или турски)⁶, трећа (нова) епоха започиње од 18. века, а одликује се „плурализмом порекла” лексике будући да су се речи посуђивале из немачког, руског/рускословенског, латинског, мађарског, италијанског, француског и других језика (в. Ивић 1980: 63).

³ Под семантичким позајмљивањем подразумева се поступак преузимања значења стране речи из језика даваоца и његовог укључивања у семантички потенцијал постојеће лексеме језика примаоца тзв. имитативном семантичком променом (Babić 1984: 10; Филиповић 1986: 153; Zgusta 1991: 173; Tomović 2024: 47).

⁴ У литератури се најчешће наводи пример односа енглеских говорника према француском језику, чија је софистицираност утицала на то да се у енглеском језику појаве речи попут *beef* или *pork* уместо већ постојећих еквивалената *cow*, *pig* и сл. (Winford 2003: 39). Овакви су примери присутни у многим језицима (уп. нпр. експресивну функцију турцизма *ћурија* (а не домаће речи *мост*) у наслову романа *На Дрини ћурија* (Филиповић 1986: 15)).

⁵ „Велики део некад позајмљених речи у међувремену је ишчезао из српскохрватског језика. Позајмљенице уопште сразмерно лако нестају из језика. Оне у њима често сачињавају један површински слој: продиру с одређеном цивилизацијом, трају с њом и губе се с њом” (Ивић 1977: 253).

⁶ Постојао је, наравно, и утицај других језика, али махом периферан и ограниченији (Ивић 1980: 64).

2. Конституисање историографије у српској култури

Иницијални обриси историографске мисли у средњовековној Србији везују се пре свега за житија, књижевна дела у којима се глорификовала владајућа лоза Немањића и Српска православна црква. Касније, од 15. века, под деспотом Стефаном Лазаревићем почињу да се преводе дела византијских хроничара, а појављују се и летописи и родослови, обично у виду генеалогичке династије Немањића, да би крај средњовековне епохе обележиле *Славеносрпске хронике* Ђорђа Бранковића. Поред тога, фолклорна књижевност имала је посебно место у српској средњовековној и каснијој књижевноуметничкој пракси историографског карактера. Ипак, прву заједничку историју Јужних Словена објавио је Дубровчанин Мавро Орбин 1601. г. у књизи *Il Regno degli Slavi*, у којој је највише пажње посвећено Србији и Босни.

Осамнаести век донео је српском културном кругу заокрет ка модерним европским кретањима, која су задржала и у област науке, па тиме и историографије. Она је у то време (у текстовима Х. Жефаровића, В. Петровића, П. Јулинца, З. Орфелина, Ј. Рајића) постала једно од најпопуларнијих жанрова међу Србима јер је често величала славну прошлост средњовековне Србије, чиме се утицало на јачање свести о националном идентитету. Почетком 19. века појавила се публикација Леополда Ранкеа *Die serbische Revolution* (1829), која је, због свог значаја и угледа који је уживала у српском друштву (афирмишући значај српске историје у светским оквирима), веома брзо добила и превод на српски, односно доситејевски тип језика (в. корпус за ово истраживање). Уопште, друштвено-политички контекст 19. века, у духу романтизма, донео је идеје о јачању националне свести и формирању политичке независности, те је појачано интересовање за изучавање националне прошлости представљало природну последицу наведених околности. Зато се у првим периодичним гласилима попут *Летописа Матице српске* (од 1824), *Голубице* (од 1839), *Гласника Друштва српске словесности* (од 1847) и сл. немала пажња посвећивала објављивању историјских извора или текстова историјског профила. Оваква атмосфера и опште друштвене околности резултирале су појавом првих историчара међу Србима, попут Илариона Руварца, Стојана Новаковића, Љубомира Стојановића и др., те коначним конституисањем историје као научне дисциплине у савременом смислу, засноване на истраживањима поузданих извора, на примени научних метода и јасне аргументације. Крајем

19. и почетком 20. века најистакнутији српски историчари били су Станоје Станојевић, Јаша Продановић, Владимир Ћоровић и др. (MZ).

3. Предмет, корпус и задаци истраживања

Имајући све наведено у виду, у овом истраживању пажња је усмерена на анализу термиолошких позајмљеница из области историје у српском књижевном језику 18. и 19. века како би се утврдило њихово порекло те повезаност са одговарајућим тематским пољима и културно-историјским контекстом. Посебна пажња посвећена је изменама у термино-апарату на хронолошкој оси, као и идентификацији периода (уколико то грађа омогућује) у којем је дошло до стабилизовања оног сегмента посведоченог термиолошког фонда страног порекла који је активан и данас у српском језику.

Корпус за анализу представљала су одабрана дела и текстови историографског профила из 18. и 19. века, преведена и оригинална, писана на славенизираном руском књижевном језику (уз мањи или већи степен србизације; в. изворе: 1754, 1772, 1794, 1795), на доситејевском типу језика (1826, 1827, 1830, 1833, 1847, 1852) и на српском народном језику вуковског типа (1828, 1864):

1754: *Исторія о Черной Горы. [...] Василий Петрович. Въ Санктпетербургѣ, 1754;*

1772: *Исторія о житіи и славныхъ дѣлахъ великаго государя императора Петра Перваго самодержца всероссійскаго: которую [...] сочинилъ Захарія Орфелінъ. Часть 1. Въ Венеціи, 1772. (анализирани су посвета, предговор и прва глава);*

1794: *Исторія разныхъ славенскихъ народовъ наипаче Болгаръ, Хорватовъ и Сербовъ [...] произведенная Іоанномъ Раичемъ [...]. Часть первая. Въ Віеннѣ, 1794;*

1795: *Исторія разныхъ славенскихъ народовъ наипаче Болгаръ, Хорватовъ и Сербовъ [...] произведенная Іоанномъ Раичемъ [...]. Часть четвертая. Въ Віеннѣ, 1795;*

1826: *Краткое руководство къ познанію всемірне исторіе. Составіо [...] Георгій Лазаревичъ-Зоричъ. Санктпетербургъ, 1826;*

1827: *Исторія приключенія у Сербіи год. 1807. и 1808. Сербске лѣтописи. Перва частица. 1827. 14–43, аутор: Игњат Јовановић;*

1828: Прва година српскога војевања на даије. *Даница. Забавник за јодину 1828*. 136–222, аутор: Вук Стефановић Караџић;

1830: О Сербской буны (прев. изъ Ранке), *Сербскій лѣтописъ*. Частица друга. прев. Атанасије Теодоровић. 1830. 4–23.

1833: *Исторіа славено-сербскаго народа [...] списана Милованомъ Видаковичемъ*. Часть первая, У Београду, 1833, анализирано 1–100. стр.

1847: *Кратка ерцеговачко-босанскій кралѣва повѣстница*. У Београду, 1847. Аутор: Лудвиг Албрехт Гепхардиј. Прев. Ђорђе Ерсеновац.

1852: *Войне Срба съ Турцыма*. Петаръ Радовановићъ. У Београду, 1852.

1864. *Историја срѣске револуције*⁷ Леополда Ранкеа, У Београду, 1864, прев. Стојан Новаковић, 89–207.

Порекло посведочених форми утврђивано је на основу података из следећих извора: Skok (1971–1974), ПЕРСЈ, РКСС, РМС, RJAZU, ВМ, ОЕД, Škaljić (1966), Биржакова и др. (1972), Сорокин и др. (1984–). Због обимности корпуса у раду су наведени одабрани примери, на основу којих могу да се изведу примарни закључци о основним тенденцијама у погледу односа и развојних процеса у историјском термино-систему 18. и 19. века.⁸

4. Анализа

Као што је речено, плурализам порекла лексике једна је од општих особина српских књижевних језика 18. и 19. века, што потврђује и анализирана грађа, у којој су међу позајмљеницама посведочени грецизми, германизми, латинизми, италијанизми, галицизми, турцизми и оријентализми, славенизми и друге ретке позајмљенице.

Забележен терминолошки регистар може бити подељен на неколико тематских поља: (1) називи за опште историјске појмове, (2) називи за државно уређење (тип, административно-територијалне области), (3) називи за друштвено уређење (обли-

⁷ Анализа је обухватила поглавља која се односе на Први српски устанак.

⁸ Лексеме страног порекла које су у језику примаоцу биле подвргнуте већем или мањем степену деривације (нпр. ерцогство, графство, ерцогинја, ба новина) у овом се раду посматрају као одомаћенице и нису анализиране.

ци, титуле, становништво, институције), (4) називи за религију (уређење, титуле, објекти), (5) називи за администрацију, (6) називи за војно уређење (титуле, опрема, објекти, оружје, војни сукоби, активности)⁹.

4.1. Грецизми

Грецизми посведочени у анализираној грађи најчешће се везују за домен религије: архиепископ (1754, 1772, 1794, 1795, 1833, 1847), архимандрит (1754, 1772, 1795, 1830, 1833, 1847, 1852, 1864), архистратиг (1754, 1795), дикастерија ('канцеларија епархије', 1772), ексарх (1754, 1795), епископ (1794, 1795, 1826, 1833, 1847), калуђер (1772, 1847, 1864), митрополит (1754, 1794, 1795, 1833, 1864), манастир (1754, 1772, 1795, 1833, 1847), монах (1794, 1795, 1826, 1833, 1847), патријарх (1772, 1794, 1795, 1826, 1833) и др. Реч је углавном о јединицама посведоченим и пре 18. века (према РЈАЗУ), које представљају део наслеђеног лексичког фонда.

Поред тога, немали број грецизама реферише о државном и друштвеном уређењу, те о општим историјским појмовима: амнестија (1828) / амнестија (1864), аристократија (1826), грамата (1754, 1795), демократија (1826), деспот (1754, 1794, 1795, 1833, 1847), монархија (1754, 1794, 1826, 1833), политика (1772, 1826), псевдодеспот (1795); историја (1754, 1772, 1794, 1826, 1833, 1852), историк (1794, 1795, 1830, 1847), историограф (1794), хронологија (1826), хронографија (1794) и сл. С друге стране, термини који денотирају војне појмове забележени су тек спорадично: нпр. арматол ('војник, граничар', 1864). Многе од наведених форми (све осим *историја* и *десјош*) нису потврђене у РЈАЗУ или су забележене од 18/19. века, што би могло указивати на то да су у систем српског језика ушле управо у 18. или 19. веку.

4.2. Германизми

У анализираној грађи посведочени су бројни германизми, који се махом односе на војно и друштвено уређење: лагер (1754, 1794, 1795) / логор (1852, 1864), обрстер ('пуковник', 1795) / оберстер (1827), обрист-лејтнант¹⁰ ('натпоручник', 1772) / обрстлаи-

⁹ Више о војној терминологији у српском књижевном језику од средине 19. века в. у Јовановић 2016.

¹⁰ Основа води порекло од франц. lieutenant.

динант (1795) / обер-лејтнант (1828), орден¹¹ (1864), пушка (1772, 1795), регимента¹² ('пук', 1795, 1830), фелдмаршал (1795), форпоста ('предстража', 1827), фрајкор (1828, 1864), шанец (1772, 1795) / шанац (1830, 1847, 1852, 1864), герцог ('војвода', 1764) / херцог (1795) / ерцог (1847), граф (1754, 1794, 1795, 1847, 1852) / гроф (1864) и др.

Осим лексеме *пушка*, која је посведочена од 16. века (према РЈАЗУ), сви наведени термини своје активирање у српском књижевнојезичком систему везују за период од краја 17. до 19. века.¹³

Немачки језик одиграо је још једну важну улогу у формирању историјског терминолошког регистра у српском језику. Он је веома често био језик посредник у преношењу лексема страног порекла које је и сам преузео из француског, италијанског или латинског језика. Такав је, на пример, случај са галицизмом *артиљерија* (фр. *Artillerie*, нем. *Artillerie*), са латинизмом *корпус* (лат. *corpus*, фр. *corps*, ит. *corpo*, нем. *Corps*), са италијанизмом *швадрон* (ит. *squadron*, фр. *escadron*, нем. *Schwadron*) или *картач* (ит. *Cartoccio*, нем. *Kartatsch*) и др. Идентификација језика посредника често је веома захтевна јер је и руски језик имао исту улогу,¹⁴ што значи да су многе позајмљенице у српски језички систем могле ући и преко њега. Због тога је у овом раду наведено примарно порекло забележених термина.

4.3. Латинизми

У анализираној грађи забележен је велик број латинизама. Они се везују за поље државног, друштвеног (секуларног), војног уређења, администрације и спорадично религије:

- (1) државно уређење: губернија (1754, 1772), империја (1754, 1772, 1826), колонија (1772, 1833), провинција (1794, 1795, 1833, 1847, 1852), република (1794, 1795, 1826, 1833, 1847) и др.;
- (2) друштвено уређење: арестант (1772), депутација (1847), дирекција (1772), император (1754, 1772, 1794, 1795, 1826, 1827, 1833), канцлер (1795) / канцелар (1847), коалиција (1864), консул (1826, 1864), магистрат (1772,

¹¹ Основа води порекло од лат. *ordo*.

¹² У основи наведене лексеме налази се латинизам *regimentum*.

¹³ Иако је лексема *херцеи* у РЈАЗУ посведочена од 14. века, форма *херцои* није регистрована у овом речнику.

¹⁴ Све наведене позајмљенице потврђене су и у руском језику 18. века (в. Биржакова и др. 1972).

- 1794, 1830) / мађистрат (1864), министер (1754, 1772, 1795, 1827) / министар (1826, 1864), нација (1754, 1772), палатин (1847), принц (1795, 1833, 1847), резидент (1772, 1795), секретар (1772, 1795), сенат (1772, 1830, 1833, 1847, 1864), сенатор (1826, 1833, 1847, 1864), титул (1772) / титула (1847), цар (1754, 1828, 1833) / кесар (1795, 1833, 1847) / цесар (1754, 1772, 1847) и др.;
- (3) администрација: апелација (1772, 1864), атестат (1754); архива (1772), ковенција (1864), комисија (1772), конфирмација (1772, 1795), монета (1772, 1826), привилегија (1754) / привилегија (1772, 1795) и др.;
- (4) војно уређење: генерал (1772, 1795, 1827, 1852) / ђенерал (1864), диверсија (1772), корпус (1772, 1827) / корпс (1864), револуција (1864) и др.;
- (5) религија: инквизитор (1847).

Осим појединих титула (нпр. палатин, консул, цар, цесар) и лексеме *монета*, посведочених и у ранијим епохама, најстарије потврде регистрованих латинизама везују се за период од краја 17. до 19. века.

4.4. Галицизми

У грађи је уочен немали број галицизама, који се пре свега везују за тематско поље војног уређења. Ниједан од њих у контролним речницима није посведочен пре краја 17. века: авангарда (1827), адмиралитет (1772), алијанција (1864), армија (1754, 1772, 1826), артиљерија/артелерија (1772, 1795, 1827), бастион (1772), гарнисон (1772, 1833) / гарнизон (1852, 1864), ескадрон (1772, 1852) / швадрон (1827) / ескадра (1864), кадет (1772), команда (1772, 1795, 1827, 1828, 1852), комендант (1772, 1795, 1827, 1847) / командант (1852, 1864),¹⁵ маршал (1827), медаљ (1772), муниција (1827, 1830, 1864) / амуниција¹⁶ (1852), офицер (1754, 1772) / официр (1827, 1852, 1864) и др.

¹⁵ Форме *команда* и *командант* могле су бити преузете и из италијанског језика.

¹⁶ Форма *амуниција* настала је као резултат погрешне интерпретације француског *la munition* (в. ОЕД).

4.5. Италијанизми

Војно уређење јесте доминантно тематско поље и када су италијанизми у питању: баталија (1754) / батаљон (1772) / батајлон (1827), бомбард¹⁷ ('артиљеријско оружје са каменим куглама', 1795), бомба ('експлозивни пројектил', 1864), капитан (1795) / капетан ((1827, 1830, 1847, 1852, 1864), кавалерија ('коњица', 1827), картач ('топовско зрно испуњено металним комадићима', 1852, 1864), пиштољ (1864), плотун (1864), солдат (1772) / салдат (1795), флота (1772, 1830, 1864) / флот (1826), фрегата (1772) и др. Све наведене форме представљају иновативни део лексикона српског књижевног језика 18. и 19. века.

4.6. Турцизми и оријентализми

У погледу тематског поља којем припадају, турцизми и оријентализми регистровани су у следећим доменима:

(1) државно уређење: башалук (1828), калифат (1826, 1864), наија (1827, 1828, 1852) / нахија (1830, 1864), пашалук (1827, 1828, 1847);

(2) друштвено уређење: ага (1830, 1864); базрђан-баша ('старешина трговаца', 1864), баша ('старешина', 1828), бег (1754, 1827, 1828, 1852, 1864) / беј (1827), беклер-бег (1754) / беглир-бег (1847), везир (1795, 1828, 1852, 1864), кадија (1864), муселим (1864), паша (1795, 1827, 1828, 1830, 1833, 1852, 1864), спаија (1828), субаша (1828, 1852), султан (1795, 1847) и др.;

(3) војно уређење: барјак (1827, 1847, 1852), барут (1827, 1864), бимбаша ('војни заповедник над хиљаду људи', 1828, 1864), буљубаша (1828, 1864) / буљукбаша ('старешина чете', 1795, 1830, 1852, 1864), бусија ('заседа', 1864), делибаша ('заповедник делија', 1864), делија ('војник у турској војсци', 1864), јаничар/јањичар (1795, 1827, 1828, 1847), јуриш (1827, 1847, 1852, 1864), каваз ('стражар', 1828), караул (1754, 1772), крџалија ('турски хајдук', 1828, 1852, 1864) / крџелија (1827), кумбара ('врста гранате', 1852, 1864), мејдан (1852) / мегдан (1864), ханџар ('врста савијене сабље', 1864), џебана (1847, 1852, 1864) и др.;

¹⁷ Лексема је могла, преко немачког, доћи и из француског језика (ит. *bombarda*, фр. *bombarde*).

(4) религија: ислам (1826), калиф (1826, 1864), мула (1847), муфтија (1828, 1864), хоџа (1864) и др.;

(5) администрација: арач (1847), брат ('повеља, указ', 1864), ђумрук ('порез', 1864), тескера ('писмена исправа', 1864), ферман (1827, 1828, 1864), фетва ('пресуда великог муфтије', 1864) и др.

Иако су од наведених турцизама у РЈАЗУ пре 18. века потврђени *баиша*, *беј*, *бејлер-беј*, *бусија*, *везир*, *кадија*, *јањичар*, *јуриш*, *џаиша*, *субаиша*, *султан*, *сјахија*, *делија*, *мејдан*, *ханџар*, *ченџел*, *ђумрук*, *феџва*, сасвим је могуће да и међу осталим јединицама постоје оне које су и раније биле део лексикона српског језика.

4.7. Славенизми

Славенизми представљају изузетно богат лексички слој у анализираној грађи.¹⁸ У погледу семантичког спектра којем припадају, реч је о следећим пољима:

- (1) државно уређење: владјеније (1794, 1795, 1826, 1830, 1833, 1847), господарство (1754, 1794, 1795, 1826), господарственоје постановленије (1826), држава (1795, 1833), јединодржавије (1826), књаженије (1795), књажество (1830, 1833, 1852), монархическо правленије (1826), намесничество (1847), наследственост (1847), независност (1827, 1830, 1847), отечество (1754, 1795, 1826; 1833, 1847, 1852), правленије (1754, 1795, 1826, 1833), правосудије (1794, 1826, 1847), сојуз (1833, 1847), сојузник (1754, 1830, 1833, 1847), столица (1833, 1864), урежденије (1830, 1847) и др.;
- (2) друштвено уређење: величество (1754, 1795), високографскоје сијатељство (1754), владјетељ (1826, 1827), вожд (1794, 1795, 1826, 1827, 1852), господар (1754, 1794, 1795, 1847), књаз (1754, 1794, 1795, 1826, 1827, 1830,

¹⁸ Под њима подразумевамо „онај слој ненародне лексике који је славеносрпском језику обезбеђивао ноту интелектуалног, европејског и узвишеног, а који је могао да буде и део наслеђа (из српкословенске писмености) и иновација (активирањем или принављањем преко рускословенског/руског језика у 18. и 19. веку, односно независним креирањем неологизама хибридног типа), чиме је створен јединствен систем наслеђене и иновативне лексике” (Бјелаковић, Зорић 2021: 391). Више о тумачењу појма славенизам у дијахронијској србистици в. у: Зорић 2013; Бјелаковић, Зорић 2021. Будући да хибриди не представљају део позајмљеног лексичког фонда, у овом раду нису разматрани.

- 1847, 1852), начальник (1754, 1795), попечитељ ('министар', 1864), посол ('изасланик', 1754), посолство (1795), посланичество (1847), самодержец (1754), самодержица (1754), совјетник (1795, 1826, 1847, 1864), сонаследник (1847), соотечественик (1826) и др.;
- (3) војно уређење: бран ('рат' (1754, 1795)), бунтовшчик (1754), војначалник (1794, 1795, 1826, 1847), војинство (1754, 1794, 1795, 1830, 1833), војна (1754, 1794, 1795, 1826, 1827, 1830, 1833, 1847, 1852), крепост (1754, 1795), меч (1754, 1795), напад(ј)еније (1754, 1795, 1826, 1827, 1830, 1833, 1847), опсадитељ (1847), оружије (1754, 1794, 1795, 1826, 1827, 1833, 1847, 1852), полк (1794, 1795, 1833, 1847), полководец (1754, 1795, 1826), полководник (1826), примиреније (1754, 1795, 1827, 1830, 1833), сотник ('командир војне јединице', 1847), сраженије ('битка', 1754, 1794, 1795, 1826, 1827, 1830, 1833, 1847, 1852) и др.;
- (4) религија: в(ј)ероисповеданије (1833, 1847), восточно православије (1754), греческо православије (1754), греческоје в(ј)ероисповеданије (1826), исповједаније (1754, 1847), кршченије (1833, 1847), многобожије (1826, 1833), монашество (1754, 1826), первосвјашченик (1826), свјашченик (1794, 1795, 1833) и др.;
- (5) општи појмови: љетописец (1794, 1833), столетије (1830, 1833, 1847), стољетсвије (1794, 1795, 1833) и др.

4.8. Остале позајмљенице

У грађи је посведочен занемарљив број позајмљеница из других језика: хунгаризам – ајдук (1830, 1852) / хајдук (1864), хебрејизам – фарисеј (1826) и др.

5. Закључне напомене

Узимајући у обзир све наведено, на основу забележене грађе може се извести неколико основних закључака.

5.1. Док се међу грецизмима и турцизмима налазе и они који представљају део наслеђеног лексичког фонда, германизми, галицизми, италијанизми и латинизми у највећем степену представљају његов иновативни сегмент. С друге стране, иако славенизми означавају специфичан лексички слој јер подразумевају и

оне књишке форме које су могле живети у српској средњовековној писмености, а потом бити додатно активирани под утицајем руског и рускословенског језика, међу посведоченим терминима велик број указује на руске фонолошке специфичности.

5.2. У погледу семантичког раслојавања забележених позајмљеница, може се закључити следеће:

- (а) у домену религије најзаступљенији су грецизми и славенизми (за хришћанство), турцизми и оријентализми (за ислам);
- (б) у оквиру тематског поља које реферише о администрацији најбројнији скуп чине латинизми;
- (в) германизми, италијанизми, галицизми, турцизми и славенизми присутни су у великом броју у семантичкој скупини која реферише о војном уређењу;
- (г) друштвено и државно уређење, поред војног, најхетерогеније је поље јер обухвата грецизме, германизме, латинизме, турцизме и славенизме.

5.3. Тематика историографског дела, односно описани временски период у датом тексту у директној је вези са односом лексема страног порекла у њему. На пример, у анализираном сегменту *Историје Петра Великог* З. Орфелина турцизми нису забележени јер је фокус био на геополитичком опису Московске и других губернија до краја 17. века, са којом Турска царевина није довођена у везу. С друге стране, број турцизама посведочен је у великом броју у оним текстовима у којима се описује део националне историје везан за српске устанке против Турака (1828). У њима аутори одлично контекстуализују описани догађај активирајући термине (нпр. титуле) типичне за одређени друштвено-политички контекст (нпр. за турски – турцизме, за аустријски – германизме или интернационализме). На тај је начин избегнута анахроност и постигнут је јачи утисак аргументованости и веродостојности текста који треба да има научни карактер. Аналогна ситуација уочена је и у историји из 1826. г., у којој је број лексема из страних несловенских језика релативно мали, а доминантне су домаће речи и славенизми. Реч је о светској историји, у којој се описују догађаји из старог и средњег века, чиме се и објашњава релативно мали број германизама.

5.4. Забележена грађа пружа драгоцене податке о процесу адаптирања појединих форми указујући на то да је оно ушло у завршну фазу шездесетих година 19. века, што потврђује и историја из 1864. године, у којој је већина варијантних форми све-

дена на ону која је присутна и данас у лексикону стандардног српског језика: граф (1754, 1794, 1795, 1847, 1852) / гроф (1864), лагер (1754, 1794, 1795) / логор (1852, 1864), амнестија (1828) / амнестија (1864), шанец (1772, 1795) / шанац (1830, 1847, 1852, 1864), министер (1754, 1772, 1795, 1827) / министар (1826, 1864), гарнисон (1772, 1833) / гарнизон (1852, 1864), ескадрон (1772, 1852) / швадрон (1827) / ескадра (1864) и сл.

5.5. Синонимија међу терминима страног порекла није честа: столетије (1830, 1833, 1847) : стољетсвије (1794, 1795, 1833), јуриш (1827, 1847, 1852, 1864) : напад(ј)еније (1754, 1795, 1826, 1827, 1830, 1833, 1847) и сл. Она је сигурно присутнија у односу домаће и стране лексике, што је и уочено у појединим текстовима: нпр. сраженије : бој : битка (1852).

5.6. У анализираним текстовима аутори се често језиком (а тиме и терминологијом) прилагођавају профилу читалаца којима је књига намењена. На пример, З. Орфелин у својој *Историји Петра Великог* (1772), писаној пре свега за руско читалаштво, употребљава славенизирани руски књижевни језик и руску терминологију уз спорадичне наносе из српског језика (нпр. пушкар, предак). Због тога у њој славенизми чине најбројнију групу термина, уз оне позајмљенице које су биле део активног фонда руског књижевног језика 18. века. Слична је ситуација и у *Историји о Черној Гори* В. Петровића (1754), при чему је ауторов степен познавања руског језика ипак био слабији, те је у језику ове историје приметан већи уплив црта из српског народног језика.

С друге стране, употреба доситејевског или вуковског народног језика, што се пројектовало и на терминологију, зависила је од ауторове књижевнојезичке поставке, а не од циљне групе читалаца.

У погледу измена у посведоченом термино-систему на хронолошкој оси уочене су следеће тенденције:

- (а) Иако су историографска дела током 18. века писана у основи на славенизираном руском књижевном језику, са већим или мањим степеном србизације, у њима је регистрован незанемарљив број стране интернационалне лексике (нпр. монархија, историја, политика, привилегија, конфирмација, секретар, команда, армија, офицер, капитан и др.), која ће након адаптационих процеса, мање или више изражених, стабилизovati своју употребу у српском књижевном језику и бити активни део савременог лексикона. У питању су термини засновани на

грчким и латинским основама, те галицизми и италијанизми. С обзиром на то да су дате форме често први пут посведочене управо у 18. веку, може се закључити да су наведене публикације, веома популарне и међу српским становништвом, одиграле извесну улогу у њиховом пласирању и инкорпорирању у српски лексички систем.

- (б) Већина забележених грецизама показује високу фреквенцију и стабилност у систему у читавом анализираном периоду, а живи и данас у српском језику. Оваква је ситуација и очекивана будући да се дати термини односе или на хришћанство, које се у српском духовном кругу од самих почетака развијало под окриљем византијске културе и грчког језика, или на државно и друштвено уређење, при чему дате форме често имају статус интернационализама.
- (в) Немали број посведочених германизама, нарочито оних који се односе на војно уређење, нису се одржали у систему савременог српског језика (нпр. обрстер, оберстер, обрист-лајтнант, фрајкор, форпоста и сл.), на шта упућује и податак да је њихов број већи у текстовима из 18. века, када је учешће српског становништва у војним снагама Хабзбуршке монархије било далеко израженије. Како је овај утицај слабио, и лексика се повлачила.
- (г) Већина турцизама и оријентализама посведочених у анализираној грађи данас у српском језику има статус застареле лексике. Изузетак представљају термини из тематског поља религије.
- (д) Славенизми су у честој употреби до средине 19. века, да би се у тексту из 1864. г. појављивали у занемарљивом броју. Овакав развој статуса славенизама међу историјским терминима одлично илуструју два превода Л. Ранкеа (из 1830. и 1864). С обзиром на то да је дело *О Сербској буњи* (1830) писано доситејевским типом језика, појава славенизама и хибрида у њему сасвим је очекивана. С друге стране, у *Историји српске револуције* (прев. С. Новаковића из 1864) јавља се занемарљив број славенизама и хибрида (нпр. попечитељ, совјетник, столица), што не изненађује, јер је ово дело писано народним језиком вуковског типа. Бројни славенизми временом су доживели већи или мањи степен србизације, што публикација из 1864. г. и показује: нпр. нападјеније

(1754, 1795, 1826, 1827, 1830, 1833, 1847) / нападање (1864). Овај процес приметан је и у тексту из 1852, у којем су, поред ређих славенизама, уочене и форме попут: војевање, борење, заповест, освојавање, а уочена је и коегзистенција славенизама и домаћих речи или турцизама: нпр. сраженије : битка, јуриш : нападеније и сл. Поред тога, књижевнојезичка поставка у *Првој години српскога војевања на даије* В. Караџића (1828) утицала је на то да славенизми у овом тексту нису забележени.

- (ђ) Имајући све наведено у виду, може се закључити да је основни термилошки слој који је активан и данас у српском језику стабилизан од шездесетих година 19. века. Ипак, формирање српског књижевнојезичког лексикона у домену историјске терминологије, те однос домаће и стране лексике у њој моћи ће јасније да се анализира тек након увида у ширу грађу, која ће подразумевати и публицистику и архивску документацију.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Биржакова Е. Э., Войнова Л. А., Кутина Л. Л. *Очерки по исторической лексикологии русского языка XVIII века. Языковые контакты и заимствования.* Ленинград: Академия наук СССР Институт русского языка, 1972.
- Бјелаковић И., Зорић М. „Лексички славенизми и питање жанра у славеносрпском језику.” *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, LXIX/2 (2021): 389–404.
- Јовановић, В. *Српска војна лексика и терминологија.* Београд: Институт за српски језик САНУ, 2016.
- Зорић, М. С. „Неколико речи о статусу и идентификацији славенизама.” *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, 61/3 (2013): 811–818.
- Ивић, П. „Домаћи и страни елементи у терминологији друштвеног, економског и правног живота у средњовековној Србији.” *Научни састај слависта у Вукове дане*, 6/1 (1977): 253–264.
- Ивић, П. „Развој терминологије у језику средњовековних Срба.” *Глас САНУ*, CCCXXV, књ. 11 (1980): 63–70.
- ВМ: Михајловић, В. *Грађа за речник стараних речи у предвуковском периоду.* I–II. Нови Сад: Матица српска, 1972–1974.
- Ожегов С. И., Шведова Н. Ю. *Толковый словарь русского языка.* Москва: Российская академия наук, 1997.
- ПЕРСЈ: Лома, А. (ур.). *Приручни етимолошки речник српског језика.* Том 1. Београд: Институт за српски језик САНУ – Етимолошки одсек, 2023.

- РКСС: Даничић, Ђ. *Рјечник из књижевних старина српских*. I–III. Биоград: Државна штампарија, 1863–1864.
- РМС: *Речник српскохрватској књижевној језика I–VI*. Нови Сад – Загреб: Матица српска – Матица хрватска, 1969–1976.
- Сорокин Ю. С., Биржакова Е. Э. и Кутина Л. Л. *Словарь русского языка XVIII века*. I–XIV. Ленинград: Наука, 1984–2005.

*

- Babić, S. „Njemačke prevedenice u hrvatskom ili srpskom jeziku.” У: *Лексикографија и лексикологија. Зборник радова*. Београд – Нови Сад: Матица српска – Институт за српскохрватски језик (1984): 9–14.
- Filipović, R. *Teorija jezika u kontaktu*. Zagreb: JAZU, 1986.
- MZ: *Enciklopedijski leksikon. Mozaik znanja. Istorija*. Beograd: Inter pres, 1970.
- OED: Simpson J., Weiner E. (eds.) *The Oxford English Dictionary*. – Second Edition. Clarendon Press, 1989.
- RJAZU: *Rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika*. I–XXIII. Zagreb: JAZU, 1880–1976.
- Skok, P. *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. 1–4. Zagreb, 1971–1974.
- Teich, E. *Text, Translation, Computational Processing*. De Gruyter Mouton, 2003.
- Thomason, S. G. *Language contact. An Introduction*. Washington: Georgetown University Press, 2001.
- Thomason, S. G., Kaufman T. *Language contact, creolization and genetic linguistics*. Berkeley: University of California Press, 1988.
- Tomović, N. *Jezici u kontaktu: engleski i srpski*. Beograd: Filološki fakultet, 2024.
- Turk M., Opašić M. „Kulturno-povijesni kontekst kalkiranja u hrvatskome jeziku.” *Kroatologija*, 1 (2010): 300–315.
- Šipka, D. *Osnovi leksikologije i srodnih disciplina*. Novi Sad: Matica srpska, 1998.
- Winford, D. *An Introduction to Contact Linguistics*. Blackwell Publishing Ltd., 2003.
- Wytalisz, A. „Linguistic Globalization as a Reflection of Cultural Changes.” *Journal of Global Awareness*, Vol. 11/1 (2011): 1–11.
- Zgusta, L. *Priručnik leksikografije*. Sarajevo: Svjetlost, 1991.

Isidora G. Bjelaković

LOANWORDS IN THE HISTORICAL TERMINOLOGICAL
REGISTER IN SERBIAN LITERARY LANGUAGES OF THE
18TH AND 19TH CENTURIES

Summary

Starting from the fact that the foundations of history as a modern scientific discipline in the Serbian cultural circle were laid in the 18th and 19th centuries, and bearing in mind the role that intercultural lexical transfer played in the formation of the terminological system of the Serbian literary language, this research focuses on terminological loanwords registered in selected publications on world and national history, published during the 18th and 19th centuries in one of the Serbian literary languages of this period.

The material contains Greekisms, Germanisms, Latinisms, Italianisms, Gallicisms, Turkisms and Orientalisms, Slavicisms and other rare loanwords. The origin of terms is often linked to the corresponding thematic fields and cultural-historical context described in the analyzed material, and the basic terminological layer that is still active in the Serbian language today has been stabilized since the 1860s.

Key words: historical terminology, loanwords, 18th and 19th centuries, Serbian language.

УДК 811.163.41`366

811.161.1`366

811.162.3`366

811.162.4`366

https://doi.org/10.18485/mks_srpska_slavistika.2025.17.ch3

САЊА Ж. БУРОВИЋ*
Универзитет у Крагујевцу
Филолошко-уметнички факултет
Одсек за филологију
Катедра за српски језик

МОРФЕМАТИКА У СРПСКОМ И ДРУГИМ СЛОВЕНСКИМ ЈЕЗИЦИМА**

У раду се на примеру српског, руског, словачког и чешког језика разматра статус морфематике и достигнућа у тој области. Даје се теоријски оквир морфематике у словенским језицима и представљају отворена питања у србистици. У другим словенским језицима ова област се издвојила као посебна унутар морфологије и творбе речи, како је у руском и словачком. У србистици то није случај.

Издавање морфема у парадигматској структури и разликовање граматичких и творбених морфема заједничка је свим словенским језицима. Неуједначеност у истражености питања доводи до различитих интерпретација појединих типова морфема, али за србистику су истраживања у другим словенским језицима итекако значајна и подстицајна.

Кључне речи: морфематика, морфологија, морфема, српски језик, руски језик, словачки језик, чешки језик.

1. Предмет рада јесте разматрање статуса морфематике/морфемике као самосталне дисциплине и приступа у области морфематике у српском, руском, словачком и чешком језику. Ови словенски језици изабрани су јер се морфематика у овим језицима издвојила као посебна дисциплина унутар морфологије и творбе речи¹. Морфематика се дефинише као самостална лингвистичка дисциплина која се бави проучавањем морфема, а које су предмет изучавања и других лингвистичких дисциплина. У србисти-

* sanja.djurovic@filum.kg.ac.rs; sdjurovic74@gmail.com; ORCID: 0000-0003-1068-2052

** Истраживање спроведено у раду финансираном Министарством просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије (Уговор о реализацији и финансирању научноистраживачког рада НИО у 2025. години број 451-03-137/2025-03/ 200198).

¹ Важно је напоменути да ово нису једини језици где се морфематика издвојила као самостална дисциплина.

ци се појам морфеме уводио и објашњавао у оквиру морфологије и то само указивањем на најосновније типове морфема и њихову поделу. У оквиру творбе речи обрађене су творбене морфеме, али ни ту не постоји шири теоријски оквир у вези са морфемама и морфематиком. Један од циљева рада био је и списак доступне литературе из ове области у руском, чешком и словачком језику, која је дата у делу цитиране литературе, која би олакшала будућа истраживања из морфематике. Није могуће у оквиру једног рада представити све оно што је написано у вези са морфематиком до сада па је изабрани корпус из словенских језика ограничен само на монографије и речнике и ретко научне радове, јер су радovi бројни. Циљ рада био је да се покаже статус морфематике у српском и у изабраним словенским језицима и докле се у истраживањима стигло.

2. Морфематика² или морфемика³ је део морфологије који проучава природу, састав, структуру и дистрибуцију морфема. Као посебна дисциплина утемељена је током XX века у оквирима структуралне лингвистике. Морфему је први прецизније дефинисао Бодуен де Куртене. Истражити како морфеме функционишу у оквиру флексије и творбе речи значајно је за све језике који имају сложену морфемску структуру. У већини словенских језика морфематика се директно везује за творбу речи (морфемика и словообразование) пошто је много већи инвентар творбених него граматичких морфема. Граматичке морфеме су затворена класа, а творбене морфеме су отворена класа. Ипак, до данас немамо дефинитивно утврђен инвентар граматичких морфема у српском језику иако се ради о затвореном скупу. Граматичке морфеме везују се за променљиве речи и њихове парадигме (деклинација, конјугација, компарација). У оквиру морфологије обрађују се и граматичке морфеме, али не из угла морфематике. Отворена су питања да ли су граматичке морфеме које се јављају у оквиру синкретичких облика исте или различите морфеме (нпр. Д=Л јд. син-у; Д=И=Л мн. сестр-ама и сл.). Морфолошки је доказано да се ради о различитим падежним облицима без обзира на синкретизам и да често има разлике у прозодији, функцији и сл. Диле-

² „Primena morfemskih ideja na analizu jezika bila je posebno razvijena četrdesetih i pedesetih godina našeg veka, u postblumfeldovskoj lingvistici, kada je takav pristup dobio naziv morfematika (morphemics), ali je ubrzo zapaženo i više teškoća u analizi” (Kristal 1998: 214–215).

³ Морфемика се као појам јавља у руској и словачкој литератури. Дефинише се као учење о минималним значењским јединицама језика; изучава структуру и тип морфема.

ме у вези са морфемском и морфолошком структуром појединих врста речи биле су тема радова (нпр. Николић 2004, 2007, 2013; Симић 2005 и др.).

У свим језицима дефинишу се основни појмови (морф, морфема, морфематика/морфемика, аломорф, субморф, корен, афикс, морфемски шав, интерфикс, постфикс, префикс, суфикс и сл.), представља се класификација морфема и специфичности употребе и функција које имају. У језицима где је морфематика развијенија и терминологија је развијенија. Представимо само најзначајније радове из области морфематике/морфемике и указати у ком правцу се даље може развијати теоријски оквир морфематике у српском језику.

2.1. Српски језик

Морфематика у српском језику није самостална дисциплина. С обзиром на чињеницу да у српском језику нема ни данас засебно синтетизоване монографије са насловом *Морфологија српског језика*, већ такве синтезе представљају поглавља у оквиру општих граматичких описа, јасно је зашто нема ни ширих истраживања из морфематике. Само полазећи од дефиниције морфеме у српском језику, уочавамо неуједначеност и среће се више различитих дефиниција⁴. Једна од потпунијих дефиниција јесте да је морфема најмања несамостална језичка јединица којој се може приписати неки садржај (значење или функција) и које су у хијерархијском моделу анализе језичких јединица подређене речима а надређене фонемама.

У србистици се морфеме обрађују скромно и то, првенствено, у граматикама српског језика. Сама дисциплина – морфематика – помињала се одавно у србистичким радовима (нпр. Д. Јовић 1973; Р. Симић 1974). М. Николић у својим радовима јасно указује на значај морфематске и морфолошке анализе и разграничава граматичке морфеме код различитих врста речи (Николић 2004, 2007, 2013). М. Радовић Тешић наглашава да је творба речи уско повезана са новом језичком дисциплином „која се у науци зове морфематика, а подразумева учење о оним деловима

⁴ „Морфема је најмања језичка јединица која је носилац значења или граматичке службе у реченици” (Станојчић, Поповић 2008: 20); „Морфема је најмањи део (сегмент) речи који има неко значење или функцију” (Mrazović 2009: 20); „Морфема је део речи са посебним садржајем” (Симић, Јовановић 2007: 55); „Морфема је најмања језичка јединица која има значење” (Пипер, Клајн 2013: 48) и сл.

речи које имају значење и граматички су одн. творбено функционални” (Радовић Тешић 2002: 12–13). Синтеза досадашњих србистичких истраживања из ове области дата је у монографији *Основи морфематике српског језика* (Ђуровић 2020). Много су бројнији радови који се тичу творбених морфема и саме творбе речи и та литература је веома обимна⁵, али поменућемо само неке радове који су значајни и у теоријско-методолошком смислу, као што су две књиге из творбе речи И. Клајна (2002, 2003), радови Б. Ђорића (1982, 1996, 2002, 2004, 2008а, 2008б, 2008в, 2010), Драгићевић (2001), Радић (2018), Стакић (2024: 135–176) и сл. Као резултат рада са XIV Међународне научне конференције Комисије за творбу речи при Међународном комитету слависта, објављен је зборник радова *Творба речи и њени ресурси у словенским језицима*, чији је главни уредник Р. Драгићевић (2012). Од новијих истраживања значајан допринос творбеној семантици и анализи творбених морфема налазимо у књизи *Оледи из српске деривациологије* (Драгићевић 2024).

За класификацију морфема даје се само основна подела и то на: слободне (самосталне) морфеме, где спадају коренске морфеме, и везане (несамосталне), које се даље деле на граматичке и творбене.

Може се констатовати да је у србистици доста тога урађено, али у оквиру анализе појединачних морфема (граматичких или творбених), и то примарно из морфолошке или творбене перспективе, а морфемска анализа је, најчешће, у другом плану. На лексикографском плану започет је рад на изради *Семантичко-derivационог речника српског језика* када су објављена прва два тома (2003, 2006)⁶. Бројна отворена питања у конкретним анализама остављају простор за даљу анализу и преиспитивање морфематске структуре у српском језику.

Неопходно је унапредити теоријски оквир и уједначити терминологију пошто често имамо више термина у употреби за исту појаву (нпр. спојница, спојник, интерфикс, везивни морфем, везивни вокал), поново покренути рад на морфематским речницима и искористити добру методолошку праксу из других словенских језика.

⁵ Део те литературе може се видети у Радовић Тешић, Ломпар 2020.

⁶ Концепцију речника осмислила је Д. Гортан Премк и обрађено је 85 деривационих гнезда у вези са деловима тела човека, а у другом тому 123 гнезда у вези са човековим унутрашњим органима и ткивима, психофизичким стањима и сродством.

2.2. Руски језик

Један од првих радова о морфеми у руском језику јесте рад Винокур (1946), а значајни су и радови Мелчука⁷ (1997: 129–156). У руском језику постоји обимна литература у вези са морфемама и морфемиком. Бројне су монографије које у наслову имају морфемика (А. С. Герд 2004; Земска 2011; Бутакова 2012; Казак 2012; Лобачева 2017; Тихонов 2003), као и зборници радова посвећени морфематици (в. Вардуљ, И. Ф. и др. 1991). У руском су урађени и морфематски речници (Кузнецова, Ефремова 1986; Тихонов 2002). У речнику морфема руског језика у уводу се дају принципи морфемске и творбене анализе (Кузнецова, Ефремова 1986). Морфемска анализа иде од речи ка морфеми, а творбена од речи ка новој речи. Посебно су обрађени методи морфемске анализе (нпр. метода „сопоставления” и сл.). Описана је структура и методологија речника.

У монографији под насловом *Морфемика*, Герд констатује да морфемика као млада грана лингвистике све више добија самосталан статус и карактер и да је за само четири године, од 1979. до 1982, објављено преко педесет радова о морфемици. Он закључује да морфемика добија свој метајезик и да се формира као самостална дисциплина (Герд 2004: 6). Морфемика је уско повезана са морфологијом, творбом речи и лексикологијом. Раздвајање морфемске и творбене анализе и различити приступи у два анализама постали су општепознати.

Бутакова, као и други аутори, дефинише основне термине морфематике:

„Основные проблемы морфемики: понятие морфемы и морфа, их соотношение; классификация морфов по разным основаниям, позиционное варьирование морфем и правила объединения позиционных разновидностей в одну морфему; сочетаемость морфов (законы морфемной синтагматики и ограничения в ней); асимметрия формы и содержания морфемы (омонимия, полисемия морфем; асемантические части слов и нулевые морфы); неоднозначное определение синхронных границ морфов в составе словоформы; универсальное определение основы, соотношение разных типов основ (основы формообразования, словоизменения и словообразования); членимость основы, степе-

⁷ Изворно: I. A. Mel'čuk.

ни членимости, наличие в слове уникальных служебных морфов (унификсов), связанных корней (радикасидов), уникальных связанных корней (унирадикасидов). Сопоставимость слова по корню и аффиксу / сопоставимость только по одному морфу; исторические изменения морфемного состава основы и границ морфов в ее пределах.”

(Бутакова 2012: 5–6)

За србистiku је веома значајан и хрватски превод књиге руског лингвисте Плунгјана, *Опћа морфологија: увод у проблематику и Увод у граматичку семантику* (Plungjan 2016). Књига је значајна и за морфематику и за морфологију, а посебно су корисне библиографске напомене и литература која се наводи на преко педесет страна (Plungjan 2016: 435–489). Први део књиге има наслов: *Увод и елементи морфемике*⁸. Морфем се дефинише као најнижа јединица морфологије, а реч као највиша јединица морфологије. Унутар морфологије разликује два самостална подручја: *морфемiku* (формалну морфологију) и *граматичку* (граматичка семантика) (Plungjan 2016: 5). Морфем се одређује као минимални знак који је означен низом фонема (Plungjan 2016: 27). У књизи је дата добра терминолошка база и примери за анализу.

Тихонов у књизи *Современный русский язык* (2003) има три поглавља: *Морфемика*, *Словообразование* и *Морфология*. Морфемика је обрађена на преко педесет страна и дати су терминолошки оквир и основна начела у морфемским анализама. Морфемика се дефинише као грана о језику у којој се проучавају морфеме као јединице које имају специфична формална и семантичка својства. Њен основни задатак јесте утврђивање критеријума за класификацију морфема, утврђивање типова морфема и правила комбиновања морфема међу собом, тј. њихових дистрибутивних својстава. Тихонов истиче да је морфемика као самостална грана издвојена тек недавно⁹ и да се често укључује у творбу речи. Сматра да морфемика јесте посебна, самостална грана лингвистике. Предмет проучавања је морфем и главни циљ морфемике је свеобухватни опис морфеме. Морфеме у руском језику подељене су на корене и афиксе. Корени су централни тип морфема и носе лексичко значење целе речи, што значи да свака реч има корен.

⁸ Овом поглављу посвећене су 82 стране. Ово је важно нагласити с обзиром на чињеницу да је у граматикама српског језика морфемике посвећено тек неколико страна.

⁹ У односу на тренутак издавања 2003. године.

Афиксалне морфеме су оне које се налазе у речи испред или иза корена. Разликују се граматичке и творбене морфеме и дате су класификације у оквиру обе класе. У руском има много морфема, али немерљиво мање него речи.

У руском језику морфемика је самостална дисциплина. Постоји обимна литература, а терминологија и методологија су веома развијене. Јасно је одређена морфемска, морфолошка и творбена анализа.

2.3. Словачки језик

У словачкој лингвистици морфематика заузима значајно место и постоје бројни радови, монографије и речници. Центар ових истраживања у Словачкој се налази на Универзитету у Прешову. Истиче се интердисциплинарност морфематике, која се огледа у односу према лексикологији, морфологији и морфонологији. Принципе савремене морфематске анализе за словачки језик развила је М. Соколова (1999, 2006). Ј. Фурдик¹⁰ је сматрао да је творба речи традиционално повезана са морфологијом, али да је дериватологија део лексикологије и да има додирних тачака са морфологијом. Олоштиак¹¹ истиче да је после Хорецког¹² значајан допринос анализе морфематске структуре у словачком језику дао Ј. Босак¹³, који је изнео и преглед приступа у проучавању морфема у светској лингвистици. Вишеструка мотивација не мора, али може утицати на варијабилност морфематске сегментације (Ološtiak 2019: 570).

Радови који су утицали на формирање и методологију дериватолошких истраживања у словакистици од друге половине XX века имају темељ у раду Ј. Хорецког (Horecký 1959, 1964). У истраживањима се констатују повезаност творбе речи са другим језичким и лингвистичким нивоима (лексикологијом и лексикографијом, морфемиком, морфонологијом, морфологијом, синтаксом и текстологијом).

Далибор Соколовић (2001) написао је приказ о морфематском речнику словачког језика (Sokolova, Moško i dr. 1999) и приближио нам теоријско-методолошки оквир који је примењен у речнику. Речник је основа за речник коренских морфема и об-

¹⁰ Изворно: Juraj Furdík.

¹¹ Изворно: Martin Ološtiak.

¹² Изворно: Jan Horecký.

¹³ Изворно: Ján Bosák.

ратни морфемски речник. Морфемски речник се састоји из три поглавља. Прво поглавље чине теоријски принципи, друго поглавље је главни део речника, где су анализиране јединице расегментирани по абecedном реду (око 70000 лексичких јединица) и треће поглавље, које представља статистичку обраду морфема и субморфема. У речнику се издвајају деривациона, модификациона и граматичка морфема као посебни типови морфема. Оваквих класификација морфема у српском језику нема. Деривациона морфема је најмања језичка јединица која је носилац творбеног значења. Она има функцију грађења нових лексичких јединица и систематизовање лексема у лексичком систему. Модификациона морфема је најмања језичка јединица која представља носиоца лексичко-граматичког значења. Њена функција је да ствара нове граматичке облике у категорији глаголског вида, компарације и негације. Издвајање модификационе морфеме у словачком језику, и то најчешће у грађењу итеративних глагола, важно је у теоријском смислу и за српски језик јер је применљиво у примерима са морфемом *-ив-* (нпр. записати – записивати), а често је статус ових морфема тумачен двојако у српском језику, и као граматичка и као творбена морфема. Соколовић као највећи допринос овог речника истиче комплетно извршену класификацију јединица у оквиру морфемског система словачког језика. Свакако, значај речника је многострук, али првенствено је значајан као добар методолошки образац за израду морфематског речника.

2.4. Чешки језик

У чешком језику творбом речи бавио се М. Докулил и он сматра да је творба речи уско повезана са лексикологијом и да творба обједињује морфологију и лексикологију. Докулил је у својим радовима скренуо пажњу на то да се морфемском анализом реч дели на морфеме које су повезане са одређеном функцијом. Као резултат морфемске анализе добија се текст у виду ланца које се идентификују као морфеме, а сами ланци чине структуру речи. О схватањима М. Докулила о граматичким категоријама и граматичком значењу пише Р. Драгићевић (2024: 19–32).

У књизи *Mluvnice češtiny* (1986), где су обрађене фонетика, фонологија, морфонологија и морфемика и творба речи, дате су основе морфемике, дефиниције основних појмова, типови морфема, разлике између морфемске и творбене анализе. Ф. Чермак (Čermak 2010) представља теоријско-методолошке основе мор-

фематике, појмовни апарат, класификације и даје конкретне примере анализе. Морфематику везује за творбу речи, али сматра да је треба издвајати као посебну дисциплину. Морфематика је у чешком језику одавно била предмет интересовања лингвиста, па је још 1975. године урађен морфематски речник (Slavičková 1975). Касније су урађени и нови морфематски речници (Ološtiak, Genčí i dr. 2015).

3. Постоје бројна питања у оквиру морфематике која се намећу као спорна у оквиру конкретних анализа. Код неких примера морфемска анализа није прозирна и није лако идентификовати све морфеме (типове морфема) у речи. Такође, неке морфеме могу имати двојаку функцију (граматичку и творбену). Тако префикс код неких глагола можемо сматрати граматичком морфемом када утиче на промену глаголског вида, а може бити и творбена морфема када модификује значење и учествује у грађењу нових лексема. То није случај код свих префиксалних глагола.

„Неки префикси имају чисто граматичка значења, нпр. у глаголу *уради́ти* префикс *у-* има само значење свршеног вида и не мења лексичко значење. Знатно чешће префикси служе за модификовање лексичког значења основе, уп. *ииса́ти*– *заииса́ти*–*пои́ти*–*ииса́ти*–*преииса́ти* и сл.”

(Пипер, Клајн 2013: 49)

Када имају улогу и граматичке и творбене морфеме треба испитати шта је примарна улога префикса.

Недовољно је истражена позиција нултог суфикса, који се у србистици само неспорно јавља код поствербала (нпр. *лов-Ø*¹⁴; *сунцобран-Ø* и сл.), док је у другим словенским језицима позиција нултог суфикса детаљно анализирана. Разликовање интерфикса (творбена морфема) и инфикса (граматичка морфема), а често и мешање ових термина и њихова недоследна употреба сведоче о потреби стабилније терминолошке апаратуре и њиховог дефинисања. Тако у примеру: *кућ-е-домаћин* имамо *-е-* као интерфикс (спојни вокал; творбена морфема), док у *син-ов-и*, имамо *-ов-* као инфикс (проширење основе; граматичка морфема). Попут проблема који се јављају у вези одређивања типа морфема у морфемским анализама, постоје колебања и у оквиру творбене анализе и у одређивању творбених модела. Као основни проблем у творбеним анализама издваја се питање критеријалности. Неки кон-

¹⁴ Више у раду Буровић 2024б.

кретни примери колебања у творбеним анализама дати су у раду Буровић (2024а).

Разликовање три основна типа анализе: морфемске (нпр. *велик-о-ѿо-сед-ник-Ø*), морфолошке (нпр. *великоѿоседник-а*) и творбене (нпр. *велик-о-ѿоседник*), важно је унапредити и критеријалнијим теоријским оквиром који би утицао на смањење колебања у анализама.

4. Увидом у доступну славистичку литературу из изабраних језика уочавамо да се морфематика издвојила као посебна дисциплина изван оквира морфологије и творбе речи. Константовано је да постоје и уџбеници где је више дисциплина обједињено и који се баве морфологијом, морфематиком и творбом речи. У свим монографијама са насловом *Морфологија* значајно уводно поглавље посвећује се морфематици и свуда се издваја управо под насловом морфематика или морфемика. Даје се теоријски оквир, терминолошка апаратура, дефинишу се основни појмови и на примерима се показују морфемска, морфолошка и творбена анализа. Класификације морфема су већим делом подударне, али имамо и специфичких класификација (нпр. у словачком). Подела морфема према различитим критеријумима и прилагођеност структури сваког од језика изузетно је корисна за конкретне анализе.

Поредећи ситуацију у српском језику у односу на издвојене словенске језике јасно је да је морфематика у српском језику посматрана маргинално и више у контексту творбе речи. У српском језику морфематика се не издваја као самостална дисциплина. У граматицама српског језика морфемама се посвећује мало простора. Класификације морфема су недовољно систематизоване и критеријално неуједначене. Неопходно је да србистика у скорој будућности добије синтетизовану морфологију српског језика у оквиру које ће бар уводно поглавље бити морфематика и где ће се попунити све празнине које тренутно постоје. Морфологија се може у ширем смислу дефинисати као део граматике који се састоји од три поддисциплине: 1) морфологије у ужем смислу (изучава однос морфолошке основе и морфолошких наставака), 2) творбе речи (изучава однос творбене основе и творбеног наставка) и 3) морфематике (изучава морфемски састав односно морфематску структуру речи).

На основу проведене анализе закључујемо да се намеће потреба за даљим развојем терминолошке, теоријске и методолошке апаратуре морфематике српског језика, као и унапређење кри-

теријума у морфемским и творбеним анализама. Свеукупно, то би допринело бољем сагледавању сложене морфематске структуре српског језика.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Бутакова, Л. О. *Морфемика и словообразование современного русского языка*. Москва: Флинта, Издательство „Наука”, 2012.
- Вардуљ, И. Ф. (ред.). *Морфема и проблемы типологии*. Зборник радова. Москва: Наука, 1991.
- Винокур, Г. О. „Заметки по русскому словообразованию”, 1946. В: *Избранная работа по русскому языку*. Г. О. Винокур. Москва: Учпедгиз (1959): 419–442.
- Герд, А. С. *Морфемика*. Издательство С. – Петербургского университета, 2024.
- Драгићевић, Р. *Придеви са значењем људских особина у савременом српском језику*. Београд: Институт за српски језик САНУ, 2001.
- Драгићевић, Р. (ур.) *Творба речи и њени ресурси у словенским језицима*: зборник радова са четрнаесте међународне научне конференције Комисије за творбу речи при Међународном комитету слависта. Београд: Филолошки факултет – Чигоја штампа, 2012.
- Драгићевић, Р. „Неке тенденције у творби речи у савременом српском језику.” У: *Језици и културе у времену и простору*, VII/2. С. Гудурић, Б. Радић Бојанић (ур.). Нови Сад: Филозофски факултет (2018): 63–70.
- Ђуровић, С. „Основни појмови морфематике српског језика.” У: *Словенска терминологија данас*. П. Пипер, В. Јовановић (ур.). Београд: Српска академија наука и уметности – Институт за српски језик САНУ (2017): 213–229.
- Ђуровић, С. „Проблеми у морфемским анализама речи у српском језику.” *Српски језик*, XXIV (2019): 575–583.
- Ђуровић, С. *Основи морфемаџике српског језика*. Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет, 2020.
- Ђуровић, С. „Однос префиксације, композиције и комбиноване творбе у савременом српском језику.” *Наслеђе: часопис за књижевност, језик, културу и уметност*, 57. Тематски број: „Србистика 21. века: Наслеђе и континуитет”. Ј. Петковић, М. Николић (ур.). Крагујевац: ФИЛУМ (2024а): 171–181.
- Ђуровић, С. „Дијахроно и синхроно у творби речи на примеру деривационог гнезда лексеме ловити.”, *Научни саставак слависта у Вукове дане*, 53/1 (2024б): 251–260.
- Земская, Е. А. *Современный русский язык, Словообразование*. Москва: Флинта – Издательство „Наука”, 2011.

- Јовић, Д. „Методолошке претпоставке изучавања морфонематике.” *Јужнословенски филолоџ*, 30/1–2 (1973): 347–351.
- Казак, М. Ю. *Морфемика и словообразование современного русского языка. Теория*. Белгород, 2012.
- Клајн, И. *Творба речи у савременом српском језику. Први део: Слањање и префиксација*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2002.
- Клајн, И. *Творба речи у савременом српском језику. Други део: Суфиксација и конверзија*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2003.
- Климов, Г. А. *Фонема и морфема*. Москва: Академия наук СССР, Институт языкознания, 1967.
- Кузнецова А. И., Ефремова Т. Ф. *Словарь морфем русского языка: около 52 000 слов*, Москва, 1986.
- Лобачева, Н. А. *Русский язык. Морфемика. Словообразование. Морфология*. Учебник. – 2-е издание. Москва: Юрайт, 2017.
- Матијашевић, Ј. „Афиксоиди и морфемизација.” У: *Дескриптивна лексикографија стандардног језика и њене теоријске основе*. Нови Сад – Београд: САНУ – Матица српска – Институт за српски језик (2002): 167–173.
- Николић, М. „Морфонолошке алтернације и морфолошка анализа (на примерима из српског књижевног језика).”, *Наш језик*, XXXV/1–4 (2004): 6–12.
- Николић, М. „Основе и наставци личних заменица.” *Књижевност и језик*, 54/1–2 (2007): 119–126.
- Николић, М. „Именице које у српском књижевном језику проширују основу морфемом -ов- у множини.” *Јужнословенски филолоџ*, LXIX (2013): 277–318.
- Пипер П., Клајн И. *Нормативна граматика српског језика*. Нови Сад: Матица српска, 2013.
- Радић, П. *Творба речи и миксоложија*. Прилози о суфиксацији у српском језику. Библиотека књижевност и језик, књига 54. Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије, 2018.
- Радовић Тешић, М. *Именице с префиксима у српском језику*. Библиотека ЈФ, н. с., књ. 20. Београд: Институт за српски језик САНУ, 2002.
- Радовић Тешић М., Ломпар В. „Библиографија радова из морфологије и творбе речи (1950–2000).” *Наш језик*, 33/3–4 (2020): 345–379.
- Радоје, С. „Методолошки приступ морфематици именичких речи.” *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, XVII, св. 2 (1974): 83–109.
- Симић, Р. „Прилог теорији морфеме.” *Анали Филолошког факултета*, 12 (1976): 518–590.
- Симић Р., Јовановић Ј. *Српска граматика*, Београд: Јасен, 2007.
- Симић, Р. „Неке недоумице око морфологије глагола.” *Српски језик*, 10/1–2 (2005): 75–132.
- Стакић, М. „Придеви изведени суфиксом -ив и -љив у српском језику.” *Српски језик*, 29/1 (2024): 135–176.

- Соколовић, Д. „Morfematický slovník slovenčiny.” М. Sokolová, G. Moško, F. Šimon, V. Benko. Náuka: Prešov, 1999. 530 str.” *Лингвистичке актуелности*, 5, 2001. [приказ]
- Станојчић Ж., Поповић Љ. *Граматика српскога језика за гимназије и средње школе*. – 11. издање. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2008.
- Тихонов, А. Н. *Морфемно-орфографический словарь: около 100 000 слов*. Москва: Астрель – АСТ, 2002.
- Тихонов, А. Н. *Современный русский язык, морфемика, словообразование, морфология*. Москва, 2003.
- Ђорић, Б. *Моциони суфикси у српском језику*. Београд: Филолошки факултет, 1982.
- Ђорић, Б. „Кратка верзија термина.”, У: *Стандардизација терминологије*. Б. Шћепановић (ур.). Београд: САНУ (1996): 53–55.
- Ђорић, Б. „Деривациони појмовни апарат у српском језику.” *Српски језик*, VII/1–2 (2002): 195–204.
- Ђорић, Б. „Комплексне јединице творбеног система.” *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 33/3 (2004): 55–60.
- Ђорић, Б. *Творба именица у српском језику (Одабране шеме)*. Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије, 2008а.
- Ђорић, Б. „Нека теоријско-методолошка и практична питања творбе речи.” *Књижевност и језик*, LV/3–4 (2008б): 265–278.
- Ђорић, Б. „Традиционално и ново у творбеној терминологији.” *Гласник ЦАНУ*, XXVI (2008в): 13–39.
- Ђорић, Б. „Постфикс у српској творби речи.” *Српски језик*, XV/1–2 (2010): 549–553.

*

- Dokulil, M. *Tvoreni slov v češtině I. Teorie odvozování slov*. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd, 1962.
- Ološtiak, M. „To the relations between morphemic and word-formation structure of a word in Slovak.” *Jazykovedný časopis (Journal of Linguistics)*, Vol. 70, No 3 (2019): 545–572.
- Kristal, D. *Enciklopedijski rečnik moderne lingvistike*. Prev. I. Klajn, B. Hlebec, predg. R. Bugarski. Beograd: Nolit, 1999.
- Laskowski, R. „Morfemika w opisie struktury języka (uwagi o kategorii liczby rzeczowników).” Отисак из посебног издања *Реферати са заседања Међународне комисије за изучавање грамастичке структуре словенских језика Српске академије наука и уметности*. Београд (1974): 99–107.
- Mel'čuk, I. A. *Kurs obščej morfologii I*. Moskva – Wien: Progress – Wiener Slavistischer Almanach, 1997.

- Dokulil, M. (red.). *Mluvnice češtiny (1), Fonetika, Fonologie, Morfonologie a morfematika, Tvoreni slov*. Praha: Academia – Československa akademie ved ustav pro jazyk český čsav, 1986.
- Mrazović, P. *Gramatika srpskog jezika za strance*. – 2. prerađeno i dopunjeno izdanje. Sremski Karlovci – Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 2009.
- Ološtiak M., Genči J., Rešovská S. *Retrográdny morfematičeský slovník slovenčiny*. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity, 2015.
- Ološtiak, M. „Z dejín modernej slovenskej derivatológie.” *Јужнословенски филолог*, LXXVII, св. 2 (2021): 75–104.
- Plungjan, V. A. *Opća morfologija i gramatička semantika, uvod u problematiku*. Prevod: Petar Vuković. Zagreb: Srednja Europa, 2016.
- Slavičková, E. *Retrogradni morfematičeský slovník češtiny: s pripojenými inventar-nými slovníky českých morfemů korenových, prefixálních a sufixálních*. Praha: Academia, 1975.
- Sokolova M., Moško G., Šimon F., Benko V. *Morfematičeský slovník slovenčiny*. Prešov: Nauka, 1999.
- Sokolová, M. „Morfematika vo vyučovaní slovenského jazyka na vysokých školách.” V: *Morfematičeský výskum slovenčiny (možnosti jeho štatistického, elektronického a didaktického spracovania)*. Jazykovedný zborník 21 (AFPh UP). M. Sokolová, M. Ivanová, M. Ološtiak (eds.). Prešov (2006): 177–234. <<http://olostiak.webz.cz/Publikovane/morfematika-2006.pdf>>.
- Furdík, J. *Slovenská slovo tvorba (teoria, opis, cvičenia)*. M. Ološtiak (ed.). Prešov: Nauka, 2004.
- Horecky, J. *Slovo tvorná sústava slovenčiny. Podstatné meno. Prídavné meno. Sloveso*. Bratislava: Vydavateľstvo SAV, 1959.
- Horecky, J. *Morfematičeská štruktúra slovenčiny*. Bratislava: Slovenska akademie vied, 1964.
- Čermak, F. *Morfematika a slovo tvorba češtiny*. Praha: NLN, 2010.

Sanja Ž. Đurović

MORPHEMATICS IN SERBIAN AND OTHER SLAVIC LANGUAGES

Summary

The paper examines the status of morphematics and its advancements, with a focus on examples from Serbian, Russian, Slovak, and Czech. It provides a theoretical framework for morphematics within Slavic languages and highlights unresolved issues in Serbian linguistics. In other Slavic languages, this field has gradually emerged as a distinct subdiscipline within morpho-

logy and word formation. In languages such as Russian and Slovak, morphematics is recognized as an independent linguistic discipline concerned with the study of morphemes, which are also analyzed in other linguistic subfields. This development, however, has not yet been fully realized in Serbian linguistic studies.

Based on the conducted analysis, it can be concluded that further development of the terminological, theoretical, and methodological framework of Serbian morphematics is necessary, alongside the refinement of criteria in morphemic and formational analyses.

Key words: morphematics, morphology, morpheme, Serbian language, Russian language, Slovak language, Czech language.

МИЛЕНА М. ЈАКИЋ ШИМШИЋ*
Институт за српски језик САНУ
Београд

МЕЋУЈЕЗИЧКЕ РАЗЛИКЕ У ЗАСТУПЉЕНОСТИ АНТОНИМИЈЕ**

Анализом*** речника антонима и описних речника у претходним радовима утврђено је да је у различитим речницима и језицима забележен веома различит број антонима, од неколико стотина до неколико хиљада. Поставља се питање да ли се разлике могу приписати међујезичким разликама или је то последица разлика у лексикографској методологији. У раду је стога приказано међујезичко истраживање антонимије на пет индоевропских језика (руски, српски, бугарски, енглески и немачки), које се састоји из две фазе. У првом делу истраживања истом методологијом су добијени одговори изворних говорника у тесту контролисаних асоцијација, где се од 50 изворних говорника тражило да наведу антоним задатог стимулуса (између 54 и 56 стимулуса по језику). На основу тога формирана су асоцијативна антонимска поља, а потом упоређена према својој хомогености, помоћу мере уређености система, под називом Шенонова ентропија. Показало се да је највећи број асоцијативних антонимских поља у великој мери хомоген, а да до хетерогености долази из различитих разлога, неких техничке природе, а неких као последица уобичајених феномена језичког система. Поређење преводних еквивалената је показало да се антонимска поља не понашају у потпуности аналогно у различитим језицима, из управо наведених разлога, који се не одвијају на паралелан начин у језицима за одговарајуће лексеме. У другој фази истраживања, упоређени су доминантни антоними сваког од стимулуса (антоними које је навео највећи број испитаника за свако асоцијативно

* mmjakic@gmail.com; ORCID: 0000-0003-0795-9073

** Истраживање је финансирано од стране Министарства науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије у оквиру финансирања научно-истраживачког рада Института за српски језик САНУ (евиденциони број пројекта: 451-03-136/2025-03/200174).

*** Аутор се искрено захваљује великом броју пријатеља, а посебно колегама и њиховим породицама које су помогле у прикупљању испитаника, као и у преводу стимулуса: Ивани Давитков, Олги Савеској, Тијани Весић Павловић, Браниславу Николићу, Санди Јоксић, Наташи Вуловић Емонтс, Ани Миленковић, Ружици Левушкиној, Милицы Божић Синчук.

антонимско поље) са антонимом који је забележен у речнику. Показало се да се одговори испитаника у великој мери поклапају са лексикографским одлукама о бележењу антонима, али да постоје и извесне разлике.

Кључне речи: речник антонима, описни речник, компаративно квантитативно истраживање, тест контролисаних асоцијација, Шенонова ентропија, руски језик, српски језик, бугарски језик, енглески језик, немачки језик.

1. Увод

Антонимија, као однос у који ступају речи супротне по значењу, сматра се једним од најзначајнијих лексичких односа, и о њему је доста писано и у домаћој и у међународној литератури. Посматрана је из различитих углова, од тога шта на морфолошком плану јесте или није антонимија, преко тога који типови супротности постоје, да ли је у питању однос између лексема, значења или појмова, да ли реч може имати више од једног антонима, шта треба сматрати правим антонимом, који типови антонимије постоје, може ли се антонимија остварити између лексема које припадају различитим врстама речи итд. (у вези са овим више пута смо давали општи преглед, па упућујемо на Јакић 2016; Јакић Шимшић 2021, 2022, 2025). Анализа речника антонима и описних речника показала је да је број забележених антонима у различитим језицима и речницима веома различит (Јакић Шимшић 2022, 2025), те нас у овом раду интересују међујезичка поређења како бисмо утврдили да ли се број антонима разликује међу језицима.

1.1. Досадашња међујезичка истраживања антонимије

Када су у питању међујезичка истраживања, аутори су се бавили поређењем појединих аспеката антонимије у два или више језика. У својој монографији која се бавила антонимима енглеског језика, С. Џонс је успоставио дискурсне функције антонима, као и редослед у којем се антонимски пар употребљава у реченици, претражујући њихово заједничко појављивање у језичком корпусу (Jones 2002). Након ове публикације многи аутори су се ослонили на методологију и дискурсне функције антонима изнете у овој публикацији, те су често најпре обезбеђивали преводне еквиваленте антонимских парова коришћених у монографији на енглеском језику, а потом усклађеном методологијом поредили

налазе добијене на енглеском језику са налазима из језичких корпуса других језика. Једна од првих студија инспирисаних овом монографијом бавила се српским и енглеским језиком (Kostić 2005). Група аутора се бавила поређењем дискурсних функција антонима у шведском и енглеском језику, такође претражујући језичке корпусе (Murphy et al. 2009). Налази су показали да је опсег антонимских дискурсних функција у ова два језика исти, али се пропорције датих функција значајно разликују међу језицима, што је делимично приписано идиоматичности појединих компоненти израза, а делимично и утицају одређених културних вредности (Ibid.). Друга студија поредила је обрасце заједничког појављивања антонима у реченичном контексту енглеског и албанског језика, наводећи примере антонимских парова који се појављују у истим синтаксичким обрасцима, користећи притом емпиријски, квантитативни метод и претрагу језичких корпуса два језика (Strati, Bezhani 2023). Једна од новијих студија испитивала је 37 антонимских парова на материјалу 55 језика, бавећи се тиме да ли постоји универзални образац изражавања лексичких (блиско разнокоренској антонимији) и деривираних (блиско истокоренској антонимији) антонима. Ауторе је интересовало да ли се може уочити законитост који члан пара ће бити деривиран, а који ће послужити као мотивна реч (Koptjevskaja-Tamm et al. 2024). На основу налаза уочили су велику међујезичку варијансу до које мере језици користе деривацију као стратегију формирања антонима. Даље, када се уочи антонимски пар настао деривацијом, деривирани члан пара најчешће је ниже афективне валенце (позитивно наспрам негативног) или магнитуде (више наспрам мање). Са друге стране, уочили су да су антонимски парови који се односе на централне карактеристике чешће лексички, док су парови који означавају периферне концепте, сразмерно чешће деривирани (Ibid.). Једна студија бавила се утицајем експлицитног наглашавања супротности у спонтаном говору одраслих упућеном деци, на усвајање придева. У питању је лонгитудинална студија која је анализирала спонтани говор деце, у 8 различитих језика, а чији је узраст био између 16 и 36 месеци живота (Tribushinina et al. 2013). Колико је нама познато, до сада нису експлицитно поређене дистрибуције антонима у различитим језицима истом методологијом.

1.2. Досадашња истраживања антонимије помоћу теста контролираних асоцијација

Основу за поређење језичких феномена пружају психолингвистичка истраживања, јер се на тај начин методологија може у великој мери уједначити. Тако је, на пример, група аутора тестом контролираних асоцијација прикупљала одговоре испитаника за енглески и шведски, што је приказано у два одвојена чланка (Paradis et al. 2009; Willners, Paradis 2010). У ова два истраживања коришћена је иста методологија, тј. тест контролираних асоцијација, али када су у питању стимулуси који су задавани на ова два језика, разликује се број стимулуса (у истраживању на шведском језику задато је 76 стимулуса, а у истраживању на енглеском 85), само део би се могао сматрати преводним еквивалентима (око 35 стимулуса), а налази за ова два језика нису експлицитно упоређени.

Поједини аутори питају се да ли су знања изворних говорника подједнако добар извор података за испитивање језичких феномена, па и антонимије, као знања стручњака лексиколога, семантичара или лингвиста уопште. Претходна истраживања поредила су одговоре испитаника-лаика и језичких стручњака, лексикографа, као и стручњака који се баве језиком уопште (Јакић Шимшић и Весић Павловић 2022; Весић Павловић и Јакић Шимшић 2022) и показало се да су знања испитаника-лаика подједнако релевантна као знања језичких стручњака, па и лексикографа.

1.3. Досадашња истраживања о обради антонима у речницима

Истраживања која се баве обрадом антонима у речницима нису бројна, али су испитивала различите теме. Налази су показали да речници често антониме не обрађују систематски, пре свега јер се антонимија не бележи симетрично (код оба члана антонимског пара), као и да често недостаје информација о антонимији речи општег лексичког фонда, док је забележена код терминолошке лексике (Šarić 1994; Paradis, Willners 2007). Квантитативно истраживање описног речника енглеског језика показало је да је антоним приписан релативно малом проценту лексичког фонда (1,6%), те да је најчешће приписан придевима, а потом именицама, глаголима и прилозима (Paradis, Willners 2007). Опсежније квантитативно истраживање које је укључивало анализу већег броја речника показало је да број антонима у речницима веома варира, те да се број забележених антонима креће између неколи-

ко стотина и неколико хиљада (више о овоме в. у Јакић Шимшић 2022: 216–223). Такође, разликује се и број наведених антонима према врстама речи, те се као интересантан издвојио налаз да је у речницима словенских језика већи број именичких, а у речницима германских језика већи број придевских антонима (в. Јакић 2016: 118–119), при чему је потоњи налаз у складу са наводима из литературе да је антонимија лексички однос карактеристичан пре свега за придеве (нпр. Fellbaum et al. 1993: 26–27).

Можемо закључити да број лексикографски забележених антонима зависи од више фактора, а најважнији су обим (број одредница у речнику) и тип речника (описни, специјални речник антонима и сл.), као и лексикографска методологија. Када је у питању лексикографска методологија, на број забележених антонима највећи утицај видимо у одлукама да ли се антоним бележи код свих одредница из једног творбеног језгра или само код неких, као и то да ли се приписује само једном од значења или свим значењима код којих антонимија постоји (о овоме в. Јакић Шимшић 2025). Поред тога, функција антонимије у речнику умногоме утиче на број одредница којима ће се приписати антоним. Уколико се антоним користи код мање познатих одредница (најчешће терминолошких или покрајинских), како би се допунила дефиниција, антоним ће изостати код великог броја одредница општег лексичког фонда. Ако је пак циљ да се што исцрпије забележе антоними што већег броја одредница које постоје у речнику, свакако ће се број забележених антонима разликовати од оног у речницима којима то није циљ (о овоме в. Јакић 2016: 76–81).

2. Циљ истраживања

Имајући у виду изложене разлике при обради антонима у речницима различитих језика, поставља се питање постоје ли неке међујезичке разлике у погледу антонимије, или је пак реч искључиво о разликама у лексикографској методологији. Стога смо у овом раду приступили истраживању на пет индоевропских језика, испитујући знања изворних говорника о антонимији речи општег лексичког фонда. Методологија коју ћемо применити усклађена је за све испитиване језике, а стимулуси у истраживању представљају преводне еквиваленте, како би подаци у што већој мери били упоредиви. Други део истраживања упоредиће знања изворних говорника са подацима у речницима антонима,

за језике за које је он израђен, или у описном речнику, за језике за које речник антонима још увек не постоји.

У истраживању постављамо два основна питања:

- 1) Прво питање тиче се квантитативне анализе антонимских поља придева у пет испитиваних језика (= колики проценат испитаника се слаже око тога шта је антоним датог стимулуса). Поред тога, интересује нас да ли су преводни еквивалентни слични у погледу хомогености поља, и шта би били евентуални разлози разлика и хетерогености поља уопште.
- 2) Друго питање тиче се упоређивања података добијених на основу одговора изворних говорника са подацима који су забележени у речнику одговарајућег језика. Интересује нас у којој мери ће лексикографске одлуке о бележењу антонима бити сличне одговорима изворних говорника у погледу одабира антонима.

3. Метод

3.1. Методологија истраживања антонимије са изворним говорницима за пет испитиваних језика

3.1.1. Стимулуси

Оригинална листа стимулуса састављена је за српски језик, а потом су формиране листе преводних еквивалената за још четири језика: руски, бугарски, енглески, немачки. Комплетна листа стимулуса приложена је у додатку 1. У истраживању је приказано између 54 и 56 придева. Као полазна основа послужила је шира листа од 394 придева, коришћена у истраживању на српском језику, односно за припрему *Асоцијативног речника придевских антонима и сујројности српског језика* (одабир ових придева детаљно је описан у Јакић 2016: 186–187). Потом су по два независна преводиоца преводила дате придеве на руски, бугарски, енглески и немачки. Одабрани су стимулуси око чијег превода су се сложила оба преводиоца у датом језику, независно један од другог, и тако за сваки од језика. Потом смо одабрали оне придеве за које су се испитаници српског језика у највећој мери сложили шта је антоним дате речи. На тај начин дошли смо до коначне листе придева.

3.1.2. Испитаници

Будући да су нас интересовала језичка знања изворних говорника, критеријум за одабир испитаника је био да су језик на којем попуњавају упитник научили пре седме године живота и сматрају га својим матерњим језиком или једним од матерњих језика, као и да имају 18 или више година. Прикупљени су одговори 50 изворних говорника за сваки од стимулуса и за сваки од испитиваних језика. До броја од 50 испитаника дошли смо емпиријским путем, на основу истраживања које смо спровели (Јакић 2016: 189–198; Јакић Шимшић, Шева 2021: 892–894), будући да се у овој врсти истраживања узорак на том броју испитаника стабилизује.

3.1.3. Процедура

Припремљено је писмено упутство за сваки од језика, које је послато сваком од испитаника. Поред тога, сваки испитаник је добио тест у виду табеле, електронским путем. Задатак је био да наведе реч супротног значења за сваки од приказаних стимулуса. Редослед приказивања стимулуса вариран је у 5 верзија теста (сваки од испитаника видео је једну верзију теста), како не би дошло до замора испитаника увек на истим стимулусима.

3.1.4. Обрада података

На основу одговора испитаника формирано је асоцијативно антонимско поље за сваки од стимулуса, где је најпре приказан антоним који је навело највише испитаника, а потом опадајућим редоследом остали асоцијати-антоними и одговарајуће асоцијативне фреквенције у виду процента (в. Табелу 1).

Стимулус – српски	Асоцијат-антоним
богат	сиромашан (98%) сиромашки (2%)
болестан	здрав (100%)
вертикалан	хоризонталан (94%) водораван (2%) усправан (2%) лежећи (2%)

Табела 1: Изглед шри асоцијативна-антонимска поља

У асоцијативним речницима начин обраде података зависи од потреба истраживања, те се одговори могу оставити у изворном облику или обрађивати до извесног нивоа. Најмањи ниво интервенције подразумева исправљање словних грешака у случајевима где је јасно шта је испитаник желео да напише (Fitzpatrick et al. 2015; Јакић 2016: 200–210; Јакић Шимшић, Шева 2021: 895–899; Playfoot, Burysek, 2024). Поред тога, постоје различити нивои лематизације одговора, поготово за флективни тип језика (као што су словенски језици), али за потребе овог истраживања одговоре испитаника оставили смо у изворном облику.

3.2. Методологија истраживања на грађи једнојезичних речника за испитиване језике

За бугарски језик прегледаћемо *Речник на антонимите в българския език* (Пернишка, Василева 1997), за руски *Словарь антонимов русского языка* (Львов 1978), за енглески *A Dictionary of Synonyms and Antonyms* (Spooner 1999), а за немачки *Wörterbuch der Synonyme und Antonyme* (Bulitta, Bulitta 1985).¹ Будући да за српски језик још увек не постоји речник антонима, прегледаћемо једнотомни описни Речник српскога језика (РСЈ).

Анализа се састоји из три корака: 1) најпре утврђујемо да ли испитивани придев има статус одреднице у речнику, потом 2) проверавамо да ли је датом придеву приписан било који антоним, 3) најзад, упоређујемо да ли је приписани антоним исти онај који је навео највећи број испитаника у истраживању, тзв. доминантни антоним.

4. Резултати

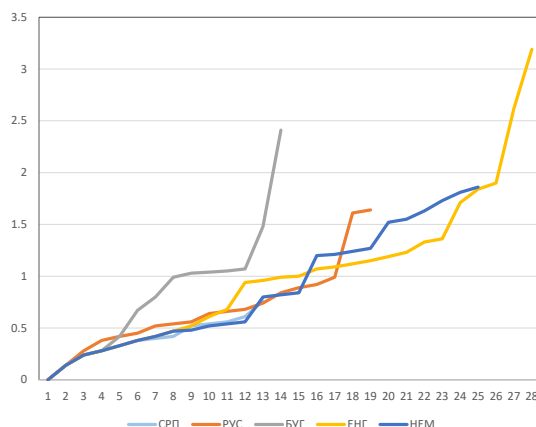
4.1. Колико су антонимска поља испитиваних лексема хомогена?

Браћајући се на питање у којој мери су асоцијативна антонимска поља хомогена, како бисмо упоредили оволико комплексне системе, који укључују више варијабли за сваки од језика, употребили смо меру која говори о уређености система и користи се у великом броју психолингвистичких истраживања: Шенонову

¹ О обради антонима у описним речницима руског, бугарског, енглеског и српског језика в. Јакић Шимшић 2025.

ентропију² (Moscoso del Prado Martin et al. 2004; Baayen et al. 2006; Filipović, Đurđević i dr. 2016; Јакић 2016). У овом истраживању вредности Шенонове ентропије (у даљем тексту: ШЕ) крећу се од 0, за асоцијативна антонимска поља у којима се сви испитаници слажу који је антоним датог стимулуса (нпр. придеви срп. *мокар* (код којег су сви испитаници навели антоним *сув*), рус. *поздний* (*ранний*), буг. *широк* (*тесен*), енг. *bad* (*good*), нем. *jung* (*alt*)), до 3,19 за поље енглеског придева *busy*, чије се асоцијативно антонимско поље састоји од 12 наведених антонима: *free* (22% испитаника), *slow*, *quiet* (14% испитаника), *idle* (12% испитаника), *bored* (10% испитаника), *relaxed*, *calm* (8% испитаника), *lazy* (4% испитаника), *relaxing*, *not busy*, *chill*, *available* (2% испитаника). Вредности ШЕ за стимулусе свих 5 испитиваних језика приказане су на Слици 1.

Вредности Шенонове ентропије за асоцијативна антонимска поља

Слика 1: Вредности Шенонове ентропије за асоцијативна антонимска поља преводних еквиваленција за српски, руски, бугарски, енглески и немачки језик, добијена на основу одговора 50 испитаника изворних говорника

На основу датих вредности, све стимулусе груписали смо у пет категорија. Дистрибуција броја стимулуса по категоријама распршености (успостављеним на основу преломних тачака на Слици 1), број различитих антонима у асоцијативном-антонимском пољу и проценат испитаника који су навели доминантни антоним у пољу за сваки од језика приказани су у Табели 2.

² Формула за израчунавање Шенонове ентропије: $H(X) = -\sum p(x_i) \cdot \log_2 p(x_i)$.

Категорија	Вредност ШЕ	Бр. разл. ант. у пољу	АФ домини- антног ан- тонима %	Бр. стим. српски	Бр. стим. руски	Бр. стим. бугарски	Бр. стим. енглески	Бр. стим. немачки
I	0	1	100%	18	12	18	12	16
II	0,1-0,55	2-4	x>90%	35	31	28	21	23
III	0,56-1,2	2-8	50-92%	3	11	7	14	6
IV	1,21-1,89	4-8	48-80%	0	2	1	5	9
V	1,9-3,19	12	22-56%	0	0	1	3	0

Табела 2: Приказ броја стимулуса по језицима, према категоријама вредности Шенонове ентропије

Као што можемо видети, постоји велики број парова у категорији I (срп. *дубок* (*илишак*), рус. *голый* (*одетый*), буг. *богат* (*беден*), енг. *hot* (*cold*), нем. *arm* (*reich*)), као и у категорији II (нпр. срп. *іласан* (*тих, нечујан*); рус. *пассивный* (*активный, неpassивный*); буг. *зает* (*свободен, безделен*); енг. *loud* (*quiet, soft, silent*); нем. *spät* (*früh, pünktlich*)) и III (срп. *круїан* (*сишан, мришав, мали, узак, мајушан*), рус. *далекий* (*близкий, блиский, ближний*), буг. *горещ* (*студен, леден, хладен, мразовит, замрзнал*), енг. *far* (*near, close, short, nearby*), нем. *teuer* (*billig, günstig*)). Значајно је мањи број стимулуса који се сврставају у категорију IV (рус. *полный* (*пустой, худой, стройный, худощавый, тощий, полый*), буг. *зъл* (*добър, благ, мил, добронамеран, умен, кротък, добродетелен, благододен*), енг. *healthy* (*sick, unhealthy, ill, fat, unwell, sickly, poorly*), нем. *böse* (*gut, lieb, net, freundlich, artig, angenehm*)) и најмањи број стимулуса припада категорији V (то су придеви енглеског језика: *busy, passive, frequent*, са по 12 наведених различитих антонима).

Уочавамо такође да је редак случај да постоји потпуни склад у погледу тога којој категорији припадају одговарајући стимулуси (преводни еквиваленти) у пет језика. То су нпр. придеви *лош–плохой–лош–bad–schlecht*, који припадају првој категорији, или *бео–белый–бял–white–weiß*, који припадају другој. Чешћи је случај да један или два језика делимично одступају у погледу хомогености поља у односу на своје преводне еквиваленте у другим језицима, а има и случајева када се хомогеност у великој мери разликује за све језике, нпр. код придева *чест–частый–чест–frequent–häufig*, чија су асоцијативна поља приказана у Табели 3.

Језик и стимулус	срп. ЧЕСТ	рус. ЧАСТЫЙ	буг. ЧЕСТ	енг. FREQUENT	нем. HÄUFIG
антоним и асоц. фрек. (%)	редак (92%)	редкий (92%)	рядък (56%)	infrequent (40%)	selten (92%)
	повре-мен (4%)	редкий (2%)	безче-стие (12%)	rare (24%)	wenig (2%)
	ретко (2%)	общий (2%)	подлост (6%)	rarely (12%)	seltsam (2%)
	повре-мени (2%)	грязный (2%)	/ (6%)	seldom (4%)	oft (2%)

		государ- ственный (2%)	лъжа (4%)	irregular (4%)	manchmal (2%)
			слава (2%)	few (4%)	
			позор (2%)	tempermental (2%)	
			нечестен (2%)	sparse (2%)	
			мързост (2%)	regular (2%)	
			мерзост (2%)	often (2%)	
			злочест (2%)	occasional (2%)	
			достойн- ство (2%)	late (2%)	
			безчест (2%)		

Табела 3: Приказ асоцијативних антонимских поља преводних еквиваленција српског придева чест

Док су асоцијативна антонимска поља српског, руског и немачког придева (*чест*, *частый*, *häufig*) прилично хомогена, поља бугарског и енглеског придева (*чест*, *frequent*) прилично су хетерогена. У енглеском пољу примећујемо да су поједини испитаници као антоним наводили прилог уместо придева (*rarely*), грешком су три испитаника навела синоним стимулуса, или нешто што пре личи на синоним него на антоним (*often*, *regular*, *occasional*), а наведено је и неколико антонима који су међусобно у односу синонимије (*infrequent*, *rare*, *seldom*, *sparse*). У бугарском је пак реч о хомонимији, тј. велики број наведених антонима упућује на то да су испитаници придев *чест* разумели као именицу, без обзира да ли су навођени антоними те именице (*безчестие*, *подлост*, *лъжа*, *позор*, *мързост*, *мерзост*, *злочест*, *безчест*) или грешком и синоними именице (*слава*, *достойнство*).

Навођење антонима који су међусобно синоними у овом типу истраживања чест је случај распршења асоцијативног антонимског поља (за енг. придев *small* антоними *large* и *big*; *smart*

– *dumb* и *stupid*; *stupid* – *smart*, *clever* и *intelligent*; нем. *dumm* – *klug*, *schlau*, *intelligent*; *teuer* – *billig* и *günstig*; *nackt* – *angezogen* и *bedeckt*), док се навођење синонима уместо антонима, као и погрешно разумевање стимулуса услед хомонимије, хомографије или погрешног читања дешавају релативно ретко. Још један разлог распршења поља у овом истраживању јесу словне грешке (нпр. као одговор на енг. придев *horizontal* наведени одговори су *vertical*, *verticle*, *vertical?*, *verical*). Такође, у неким случајевима наведени антоними упућују на различита значења стимулуса (нпр. рус. *старый* – *молодой* и *новый*; *полный* – *пустой* наспрам *худой*, *худощавый*, *тощий*, *стройный*, *полый*; буг. *пълен* – *празен* и *слаб*; енг. *busy* – *slow*, *quiet*, *idle*, *bored*, *relaxed*, *calm*, *lazy*; нем. *tief* – *hoch*, *flach*, *oberflächlich*, *niedrig*), различите именице на које могу да се односе (нпр. рус. придев *глубокий* може се односити на воду или на особу, па то показују и наведени антоними: *мелкий*, *поверхностный*, *неглубокий*, *мелководный*, *пологий*, *ограниченный*; енг. *healthy* – *sick* и *unhealthy*, у зависности од тога да ли се мисли на особу или на храну). Даље, димензији значења задатог придева могу се значењски супротставити различити лексикализовани придеви дуж те димензије (нпр. за енг. придев *warm* испитаници су наводили антониме *cold*, *cool*, *chilly*), или се као антоними наводе речи из исте творбене породице, сковане на међусобно различите начине (нпр. за нем. придев *nackt* испитаници су наводили лексичко-творбене варијанте *bekleidet*, *gekleidet*, *angekleidet*; *unter* – *über*, *drüber*, *oben*, *ober*). Такође, до распршења асоцијативног-антонимског поља може доћи јер се супротност датог појма може разумети на различите начине, као нпр. за нем. *böse*, за који су испитаници наводили антониме *gut*, *lieb*, *nett*.

4.2. Упоређивање антонима забележених у речницима са одговорима изворних говорника у истраживању

Вративши се на друго постављено питање у циљевима истраживања, тј. да ли је у речнику забележен исти антоним који је и највећи број испитаника навео у истраживању, анализом смо дошли до следећих налаза. Највећи број полазних придева у сваком од језика успостављен је као одредница у испитиваним језицима. У четири испитивана речника антонима највећем броју успостављених одредница приписан је баш антоним који је највећи број испитаника навео у истраживању. У описном речнику српског језика пак мањем броју испитиваних одредница је

уопште приписан антоним. У Табели 3 дат је квантитативни приказ поређења речника и одговора испитаника.

Језик	Бр. придева који су успостављени у речнику као одредница	Бр. придева којима је приписан било који антоним	Бр. придева код којих се доминантни антоним из теста поклапа са антонимом наведеним у речнику
руски	52/56	52	52
бугарски	49/55 ³	49	48
енглески	49/55	41	35
немачки	54/54	54	54
српски	56/56	9	9

Табела 4: *Поређење антонима наведених у испитиваним речницима са одговорима изворних говорника у шесту контролисаних асоцијација*

Из табеле видимо да у **руском** речнику антонима као одредница нису успостављена 4 испитивана придева, од чега два уопште не постоје у речнику (*голый* и *занятый*), а 2 се јављају у оквиру примера за творбено повезан глаголски пар (у оквиру одреднице: *открывать*–*закрывать*, у примерима се јављају придеви *закрытый* и *открытый*). Преостали придеви (52) успостављени су као одреднице, и као једини или један од антонима приписан је баш онај који је и највећи број изворних говорника навео као антоним. Један пар није успостављен као главни у оквиру одговарајуће одреднице, већ као верзија главног пара (у оквиру главног пара *сухой*–*мокрый*, као мање учестала верзија наведен је пар који постоји у нашем истраживању: *влажный*–*сухой*).

Полазних 56 придева српског језика преведено је на **бугарски** помоћу 55 придева (придеви *бучан* и *иласан* преведени су придевом *шумен*, од стране два независна преводиоца, који су и филолози/бугаристи и симултани билингвали). У речнику антонима бугарског језика не постоје одреднице за придеве: *летен*, *зимен*, *женски*, *северен*, *западен*, *източен*, иако за неке од њих постоје

³ Полазних 56 придева са листе стимулуса српског језика преведено је у осталим језицима понекада мањим бројем придева: у бугарском и енглеском са по 55, а у немачком са 54 придева.

творбени сродници (исп. *женствен–мжествен, запад–изток, западноевропски–источноевропски, север–југ, северњак–јужњак*). Један од придева (*горещ*) јесте успостављен као одредница, али је антоним који му је приписан (*студен*) различит од онога који је добијен као најфреквентнији одговор од испитаника (*леден*).

Почетни списак од 56 придева српског језика преведен је помоћу 55 придева **енглеског** језика, будући да су два независна преводиоца придеве *сити* и *џун* превели придевом *full*. Од тога, као одреднице нису успостављени придеви: *summer, winter, lower, southern, western, eastern*. Будући да је у питању речник синонима и антонима, постоји и 9 придева који јесу успостављени као одреднице, али којима није приписан ниједан антоним (*black, hungry, late, long, naked, sick, white, young, closed*). Од преосталих придева, за 6 одредница везан је антоним који није доминантни антоним у тесту са изворним говорницима (в. Табелу 3), а код осталих придева одговори испитаника и речнички антоним се поклапају.

Стимулус/Одредница (енглески)	Антоним(и) наведен(и) у речнику	Доминантни антоним у тесту
healthy	ill, unhealthy	sick
stupid	intelligent	smart
smart	dull, scruffy	dumb
noisy	noiseless	quiet
small	big	large
busy	idle	free

Табела 5: Разлике у антонимима наведеним у речнику антонима и у шесту са изворним говорницима

Полазни списак од 56 придева српског језика на **немачки** је преведен помоћу 54 придева, будући да су два независна преводиоца превела придеве *велик* и *крућан* немачким придевом *groß*, а придеве *бучан* и *ласан* придевом *laut*. Сви придеви су обрађени у немачком речнику синонима и антонима и сваком од њих приписан је барем један, а најчешће више антонима. Сви доминантни антоними из асоцијативних-антонимских поља забележени су у речнику као један од антонима испитиваних придева.

Најзад, будући да још увек не постоји речник антонима **српског** језика, прегледали смо једнотомни описни Речник српског језика (РСЈ), и уочили да су од 56 испитиваних придева, сви успостављени као одреднице, али свега 9 има приписан антоним. То су придеви: *бео, добар, лош, мали, млад, мокар, ђијан, црн* и *стиар*. Код свих наведених придева приписан је антоним који је доминантан антоним у истраживању са испитаницима.

5. Закључна разматрања

Да резимирамо. У истраживању смо најпре пошли од квантитативног описа асоцијативних антонимских поља испитиваних придева у пет индоевропских језика (руском, српском, бугарском, енглеском и немачком). Интересовало нас је да ли преводни еквиваленти имају сличну хомогеност антонимских поља, као и шта би били евентуални узроци уколико постоје разлике. Показало се да велики број испитиваних стимулуса има релативно хомогена поља, али да поједини преводни квинтеплети немају подједнаку хомогеност асоцијативних антонимских поља. До хетерогености и распршења антонимског поља долази из различитих разлога, неких техничких (словне грешке (нпр. буг. *трезвен* – *пиян*, *пјан*; рус. *горизонтальный* – *вертикальный*, *вертикалный*; у претходном истраживању показало се да су словне грешке заступљене у око 1% материјала: Јакић 2016)), заснованих на случајностима (што је ређи случај, као што су нпр. хомонимија и хомографија (енг. *open* – *shut*); погрешно навођење синонима, блискозначнице или самог стимулуса уместо антонима (рус. *влажный* – *мокрый*, *влажный*; енг. *evil* – *devil* итд.), а неких које се тичу лексичког система (различити антоними који су међусобно у односу синонимије (*stupid* – *smart*, *clever*, *intelligent*); полисемија и лексичка спојивост стимулуса, где су за различита значења или различите колокацијске комбинације одговарајући различити антоними (енг. *white* – *black*, *dark*, *non imperialist*; *wide* – *narrow*, *thin*, *slim*); разуђене творбене могућности језика, које доводе до већег броја лексемских варијанти од којих све могу послужити као антоним (рус. *пустой* – *полный*, *наполненный*, *полноценный*, *заполненный*). Такође, уколико стимулус упућује на један део читаве значењске димензије, испитаници као антониме могу доживети различите лексикализоване варијанте које се налазе дуж дате димензије (нем. *heiß* – *kalt*, *eisig*), а значењска супротност се може дакако разумети на различите начине (рус. *злой* – *добрый*, *приятный*, *ангельский*).

Коректура словних грешака и лематизација довеле би до реалније слике хомогености антонимских поља у језицима, те ће то бити задатак неког од наредних истраживања. Темељнија квалитативна анализа помогла би да се одговори на питање да ли се хомогеност групише у некој од лексичко-семантичких група (нпр. придеви код којих је у језицима лексикализован велики број вредности дуж значењске димензије).

Када је реч о другом питању постављеном у истраживању, које се тицало сличности и разлика лексикографских одлука при бележењу антонима и знања изворних говорника, уочили смо да се они у највећем броју случајева слажу, али да постоје и разлике. До разлика често долази када за реч постоји више од једног могућег антонима, па се лексикографи одлучују за један од њих, а изворни говорници за други, али и када из непознатог разлога антоним није успостављен. Такође, разлике се могу јавити и када лексикографи забележе однос антонимије код творбено повезане лексеме, али не констатују антонимски однос код свих чланова те творбене породице, те податак о антонимији у том случају уопште не постоји, а изворни говорници га наводе.

Уочили смо да одлука о бележењу антонима у речнику није увек повезана са хомогеношћу асоцијативног антонимског поља. На пример, за рус. придеве *голый*, *закрытый*, *заняты*, срп. *гоњи*, *касни*, *јак*, *брз*, *јефтин*, буг. *мљжки*, *зимен*, *източен*, енг. *white*, *long*, *young*, испитаници су се сложили око тога шта је антоним у преко 92%, док у речницима или уопште нису успостављене те одреднице или датим придевима није приписан ниједан антоним. Будући да се ради о изузетно фреквентним придевима, не можемо говорити о обиму речника, већ или о лексикографском пропусту или о лексикографској одлуци. Сматрамо да је корисно у речнику (било да је у питању речник антонима или описни речник) навести антониме и супротности који постоје у језику за дату одредницу, а уколико се међу њима неки издваја као лексички антоним, то би требало нагласити одговарајућим лексикографским поступком. Такође, сматрамо да је корисно да се антонимски однос установи код свих чланова творбене породице.

На крају, можемо рећи да разлике међу језицима у погледу антонимије нису онолике као што се чини на основу прегледа речника: у питању су пре свега различите лексикографске методологије.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Весић Павловић Т., Јакић Шимшић М. „Испитивање значењске супротности придева српског језика у контексту синтагми и реченица.” У: *Језици и културе у времену и простору*, X/2. С. Гудурић, Ј. Дражић, М. Стефановић (ур.). Нови Сад: Филозофски факултет (2022): 65–76.
- Јакић, М. *Придевска антонимија у речнику, контексту и коинитивном систему*. Докторска дисертација одбрањена на Филолошком факултету у Београду, 5. јула 2016. године.
- Јакић Шимшић, М. „Симетрија антонимске везе придева српског језика у тесту контролисаних асоцијација.” *Наш језик*, 52/1 (2021): 45–61.
- Јакић Шимшић, М. „Утицај дефиниције и истраживачке и лексикографске методологије на процену заступљености језичких феномена. Пример антонимије.” У: *Актуелна питања лексикологије и лексикографије српског језика*. М. Ковачевић (ур.). Андрићград: Андрићев институт (2022): 213–233.
- Јакић Шимшић, М. „Обрада антонима у описним речницима савременог српског језика.” У: *Будућност српске описне лексикографије*. Р. Драгићевић (ур.). Београд: Филолошки факултет (2025): 27–39.
- Јакић Шимшић М., Весић Павловић Т. „Семантичка интуиција лексикографа и језичких лаика на примеру придевске антонимије српског језика у реченичном контексту.” *Српски језик*, XXVII (2022): 437–457. <<https://doi.fil.bg.ac.rs/pdf/journals/sj/2022-1/sj-2022-27-1-24.pdf>>.
- Јакић Шимшић М., Шева Н. „Методолошки аспекти израде асоцијативног речника придевских антонима и супротности српског језика.” У: *Лексикографија и лексикологија у светлу актуелних проблема*. С. Ристић, И. Лазић Коњик, Н. Ивановић (ур.). Београд: Институт за српски језик САНУ (2021): 895–905.

*

- Baayen R. H., Feldman L. B., Schreuder R. „Morphological influences on the recognition of monosyllabic monomorphemic words.” *Journal of Memory and Language*, 53 (2006): 496–512.
- Fellbaum et al. 1993: Fellbaum C., Gross D., Miller K. „Adjectives in WordNet.” In: *Five Papers in WordNet*, Technical Report. Miller et al. Princeton University: Cognitive Science Laboratory (1993): 26–39.
- Filipović Đurđević D., Gatarić I. „Grammatical Cases as Cues by Prepositions: Entropy Effects in Processing of Isolated Prepositions.” In: *Booklet of Abstracts of 17th International Morphology Meeting*. Vienna, 2016. <https://www.wu.ac.at/fileadmin/wu/o/imm17/Booklet_of_abstracts_IMM17.pdf>.
- Fitzpatrick T., Playfoot D., Wray A., Wright M. J. „Establishing the reliability of word association data for investigating individual and group

- differences." *Applied linguistics*, 36(1) (2015): 23–50. <<https://doi.org/10.1093/applin/amt020>>.
- Jones, S. *Antonymy: A corpus-based perspective*. London – New York: Routledge, 2002.
- Koptjevskaja-Tamm M., Miestamo M., Borstell C. „A cross-linguistic study of lexical and derived antonymy." *Linguistics*, 62/6 (2024): 1417–1472. <<https://doi.org/10.1515/ling-2023-0140>>.
- Kostić, N. *Antonimija u engleskom i srpskom jeziku: Semantičko-pragmatička analiza*. Neobjavljen doktorski rad odbranjen na Filološkom fakultetu u Beogradu, 2005.
- Moscoso del Prado Martin F., Kostić A., Baayen R. H. „Putting the Bits together: An Information Theoretical Perspective on Morphological Processing.", *Cognition*, 94 (2004): 1–18.
- Murphy M. L., Paradis C., Willners C., Jones S. „Discourse functions of antonymy: A cross-linguistic investigation of Swedish and English." *Journal of pragmatics* 41(11) (2009): 2159–2184. <<https://doi.org/10.1016/j.pragma.2008.09.040>>.
- Paradis C., Willners C. „Antonyms in dictionary entries: methodological aspects." *Studia Linguistica*, 61(3) (2007): 261–277.
- Paradis C., Willners C., Jones S. „Good and bad opposites. Using textual and experimental techniques to measure antonym canonicity." *The mental lexicon*, 4(3) (2009): 380–429.
- Playfoot D., Burysek O. „Word association task responses prime associations in subsequent trials." *Quarterly journal of experimental psychology*, 78/3 (2024): 566–574. <<https://doi.org/10.1177/17470218241239321>>.
- Strati E., Bezhani E. „A cross-linguistic study of the discourse functions, of antonymy in Albanian and English." *Studies about Languages*, 43 (2023): 106–120. <<https://doi.org/10.5755/j01.sal.1.43.35322>>.
- Tribushinina E., Van den Bergh H., Kilani-Schoch M., Aksu-Koc A., Dabašinskiene I., Hrzica G., Korecky-Kroll K., Noccetti S., Dressler W. „The role of explicit contrast in adjective acquisition: A cross-linguistic longitudinal study of adjective production in spontaneous child speech and parental input." *First language*, 33(6) (2013): 594–616.
- Willners C., Paradis C. „Swedish Opposites: a Multi-method Approach to Antonym Canonicity." In: *Lexical-semantic relations: theoretical and practical perspectives*. P. Storjohann (ed.). Amsterdam: Benjamins (2010): 15–47.
- Šarić, Lj. „Antonimija u strukturi jednojezičnih rječnika." *Filologija*, 22–23 (1994): 269–274.

Извори

- Львов, М. Р. *Словарь антонимов русского языка*. Москва: Русский язык, 1978.
- Пернишка Е., Василева С. *Речник на антонимите в българския език*. София: „Петър Берон“, 1997.
- Речник српскога језика*. Нови Сад: Матица српска, 2007.

*

- Bulitta E., Bulitta H. *Wörterbuch der Synonyme und Antonyme*. Frankfurt am Mein: Wolfgang Krüger Verlag, 1985.
- Spooner, A. *A Dictionary of Synonyms and Antonyms*. Oxford – New York: Oxford University Press, 1999.

Milena M. Jakić Šimšić

CROSS-LINGUISTIC DIFFERENCES IN THE REPRESENTATION
OF ANTONYMY

Summary

An analysis of antonym dictionaries and descriptive dictionaries in previous studies revealed significant variation in the number of antonyms recorded across different dictionaries and languages, ranging from several hundred to several thousand. This raises the question of whether these differences are due to cross-linguistic variations or whether they stem from differences in lexicographic methodology. This paper presents a cross-linguistic investigation of antonymy in five Indo-European languages (Russian, Serbian, Bulgarian, English, and German), consisting of two phases. In the first phase, native speakers' responses were collected through a controlled association test using the same methodology. A total of 50 native speakers were asked to provide the antonym of a given stimulus, with each language having between 54 and 56 stimuli. Based on these responses, associative antonym fields were created and compared for homogeneity using a measure of system order called Shannon's entropy.

The findings show that the majority of associative antonym fields are highly homogeneous, with heterogeneity occurring for various reasons, some technical and others resulting from common phenomena within the language system. A comparison of translation equivalents revealed that an-

tonym fields do not behave in exactly the same way across different languages. This is due to differences in how corresponding lexemes are represented across languages. In the second phase of the research, the dominant antonyms for each stimulus (those identified by the largest number of respondents within each associative antonym field) were compared with the antonyms recorded in the dictionaries. It was found that respondents' answers are largely aligned with lexicographic decisions on antonym listings, although some differences were also observed.

Key words: antonym dictionary, descriptive dictionary, comparative quantitative research, controlled association test, Shannon entropy, Russian, Serbian, Bulgarian, English, German.

Додатак: Листа стимулуса коришћених
у истраживању

С/О српски	С/О руски	С/О бугарски	С/О енглески	С/О немачки
сиромашан	бедный	беден	poor	arm
бео	белый	бял	white	weiß
богат	богатый	богат	rich	reich
болестан	больной	болен	sick	krank
велик	большой	голям	big	groß
брз	быстрый	бърз	fast	schnell
вертикалан	вертикальный	вертикален	vertical	vertikal
влажан	влажный	влажен	moist	feucht
источни	восточный	източен	eastern	östlich
дубок	глубокий	дълбок	deep	tief
глуп	глупый	глупав	stupid	dumm
гладан	голодный	гаден	hungry	hungrig
го	голый	гол	naked	nackt
хоризонталан	горизонталь- ный	хоризонта- лен	horizontal	horizontal
врућ	горячий	горещ	hot	heiß
гласан	громкий	шумен	loud	laut
прљав	грязный	мръсен	dirty	schmutzig
далек	далекий	далечен	far	fern
јефтин	дешевый	евтин	cheap	billig
дугачак	длинный	дълъг	long	lang
скуп	дорогой	скъп	expensive	teuer
жив	живой	жив	alive	lebendig

затворен	закрытый	затворен	closed	geschlossen
заузет	заняты	зает	busy	besetzt
западни	западный	западен	western	westlich
здрав	здоровый	здрав	healthy	gesund
зимски	зимний	зимен	winter	winterlich
зао	злой	зъл	evil	böse
крупан	крупный	едър	large	groß
летњи	летний	летен	summer	sommerlich
мали	маленький	малък	small	klein
спор	медленный	бавен	slow	langsam
мртав	мертвый	мъртъв	dead	tot
мокар	мокры	мокър	wet	nass
млад	молодой	млад	young	jung
мушки	мужской	мъжки	male	männlich
доњи	нижний	долен	lower	unter
отворен	открытый	отворен	open	geöffnet
пасиван	пассивный	пасивен	passive	passiv
лош	плохой	лош	bad	schlecht
касни	поздний	късен	late	spät
пун	полный	пълнен	full	voll
празан	пустой	празен	empty	leer
пијан	пьяный	пиян	drunk	betrunken
јак	сильный	силен	strong	stark
стар	старый	стар	old	alt
сит	сытый	сит	full	satt
топао	теплый	топъл	warm	warm

трезан	трезвый	трезвен	sober	nüchtern
паметан	умный	умен	smart	klug
добар	хороший	добър	good	gut
чест	частый	чест	frequent	häufig
црн	черный	черен	black	schwarz
широк	широкий	широк	wide	breit
бучан	шумный	шумен	noisy	laut
јужни	южный	южен	southern	südlich

ВЛАДАН З. ЈОВАНОВИЋ*
Институт за српски језик САНУ
Београд

ОПИСНА ЛЕКСИКОГРАФИЈА СРПСКОГ ЈЕЗИКА У СВЕТЛУ СЛАВИСТИЧКИХ ПРИСТУПА ТИПОЛОГИЈИ РЕЧНИКА**

У раду се на основу увида у савремено стање српске описне лексикографије сагледава њено место и значај не само из угла националне лексикографске перспективе већ и из шире славистичке перспективе описне лексикографије словенских језика. Под типологијом речника у раду се подразумева подручје теоријске лексикографије чији је предмет изучавања класификација речничких публикација према концепцији, теоријском приступу и методологији израде. Када је реч о српској лексикографији, израда описних једнојезичних речника представља њен најважнији задатак, који се у пуном капацитету остварује под окриљем водећих националних установа, међу којима се у српској средини по значају који поклањају лексикографском раду издвајају Српска академија наука и уметности и Матица српска.

Кључне речи: описна лексикографија, речници, методологија, типологија, српски језик.

1. Увод

Описна лексикографија српског књижевног језика до данас је остварила нешто више од два века континуираног развоја. Иако су замеци тога развоја постављени у још дубљој прошлости¹, прави почетак у погледу изражених домета у пуноћи језич-

* vladan.jovanovic@isj.sanu.ac.rs; vladjovanovic@hotmail.com; ORCID: 0000-0002-5507-2816

** Рад је финансирао Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије према Уговору број 451-03-136/2025-03/200174, који је склопљен са Институтом за српски језик САНУ.

¹ Прво лексикографско дело српског језика јесте *Сравнительный словарь*, штампан у Санктпетербургу 1789. односно 1791. године у три књиге као упоредни речник двеста језика, „а који, у ствари, представља проширено и поправљено издање упоредног речника у два тома, који је, на иницијативу царице Катарине, издао немачки путописац Палас 1787. и 1789. године. Допуњено из-

ког описа и утицаја на потоњи развој речника и лексикографских школа везује се за рад Вука Стефановића Караџића (1787–1864), истакнутог српског филолога и реформатора српског књижевног језика и правописа. Вуков *Српски рјечник* (прво издање 1818. године) представља прекретничку књигу не само у српској описној лексикографији и науци о српском језику већ у историји српске културе, јер је то дело, како је казао Павле Ивић, „разграничило епохе у историји нашег језика као инструмента културе” и оно има значај „полагања темеља” тој култури (цит. према Радовић Тешић 2009: 196). Овај речник био је заиста камен темељац над којим је постепено узрастала српска лексикографска мисао и делатност и све до данас остао неприкосновено дело српске културе и лексикографије.

У науци о језику речник се посматра из научне лингвистичке перспективе, а то значи да се пред истраживаче постављају питања која се односе на репертоар речи и њихово порекло, граматичку обраду и одређивање стилистичке вредности речи, структуру описа значења речи, заступљеност извора, затим присуство значајних одељака у речнику, као што су његов увод или предговор, у којима се обично наводе обавештења о језику и намени речника, броју обрађених речи, речничкој структури, као и упутства за његово коришћење. Такође, једно од значајних питања, када је реч о описним речницима у српској теоријској лексикографији, тиче се значаја ових речника на ширем типолошком лексикографском плану и места српске описне лексикографије на ширем плану лексикографије словенских језика.

Под типологијом речника у домаћој лексикографији подразумевамо, пре свега, класификацију речника засновану на различитим критеријумима успостављеним према обухвату језичког материјала, представљања језичких информација у описивању речи (нпр. акценатска, граматичка, семантичка и др. лексикографска обрада), аспекта језичког описа (нпр. нормативни, историјски, дијалекатски, језика писца...) итд.²

Свака класификација речника у основи укључује троструку релацију односа: према грађи (начин њеног представљања

дање изашло је у редакцији угледног Србина Теодора Јанковића Миријевског” (Радовић Тешић 2009: 77), који је у то време био високи чиновник руске просветне администрације, а раније надзорник свих српских школа у Аустријском царству.

² Почети развјатка типологије речника у славистици, али и шире, везују се за дело Л. В. Шчербе *Опыт общей теории лексикографии*, Известия Академии наук СССР (1940).

и описивања, обухват језичког материјала и његовог представљања), према састављачу (испољена намера на пољу лексикографије и доприноса у сфери описа језика) и према кориснику речника (намена речника).

На основу наведених релација, класификације речничких типова обухватају следеће значајније критеријуме: А. стручни карактер речника (лингвистичност или алингвистичност); Б. број језика који су у речнику обрађени; В. обухваћену лексичку масу; Г. начин презентације те масе.

Речници се, према општој подели релевантној за наше полазиште, деле на речнике које занима првенствено језичка страна лексичке јединице – дакле на језичке речнике – и на оне који се занимају и за све друге атрибуте неке датости, а не чисто лингвистичке. Предмет нашег рада тиче се само ових првих.

2. Прилози савременој теоријској лексикографији српског језика – монографске публикације, зборници и приручници

Типологија речника представља један од првих задатака лексикографије, којом се бавио још први теоретичар лексикографије, Л. В. Шчерба. О њеном значају за развитак теоријске лексикографије, као и о њеном практичном значају писао је Ђ. Оташевић (2014).³

Руски лингвиста Грињев Грињевич истиче да типологија речника „омогућује унификацију и усавршавање метода састављања речника истог типа. Инвентаризација свих могућих типова речника даје могућност да се одреде границе лексикографије као области људске делатности, а зависност метода израде речника од њихових типолошких карактеристика чини питање типологије речника примарним, полазним за целокупну и лексикографску теорију и лексикографску праксу” (Оташевић 2014: 32).

Један од проблема који се тиче систематизације речника према датим типовима односи се на неретко присутну чињеницу да овај или онај речник може истовремено припадати двама типовима или више од двају типова у зависности од перспективе која је у фокусу лексикографа (в. Шимчук 2003: 36). Овај

³ Готово да нема расправе о типологији речника, не само у Русији и словенском свету него и другде, која се не осврће на његов рад. Након Шчербе у Совјетском Савезу, односно Русији, овим су се питањем бавили многи лингвисти (Оташевић 2014: 33).

проблем, рекли бисмо, постаје уочљивији при ужој, односно ускоспецијализованој систематизацији речника. Већина синхронизских речника често не може бити рашчлањена на једнородне групе, што се нарочито односи на описне или речнике код којих спрам општих описних речника стоје речници страних речи и појмова, нових речи, дијалекатски речници, речници жаргона и фразеолошки, који у себи одражавају домене употребе говорног језика (Шимчук 2003: 36). Предмет специјализованих речника могу бити речи из угла пружања ортографских и ортоепских, граматичких (в. Шипка 2016), творбених (в. Šipka 2003) и других информација.⁴

Добру основу за приказ и анализу лексикографске раслојености и типолошке класификације речника у домаћој лексикографији пружа књига *Српска лексикографија од Вука до данас*, у којој су на систематичан начин представљени типови речника у домаћој лексикографији за последња два века. Књига је објављена поводом одржавања XVI Међународног конгреса слависта у Београду 2018. године и истоимене изложбе у Галерији Српске академије наука и уметности. Научни критички осврт на стање српске лексикографије у другој половини 20. века и перспективе њеног будућег развоја на плану практичне израде речника различитих типова представљени су у сумарном приказу српске лингвистике у раду Предрага Пипера под насловом „О српској лингвистичкој славистици друге половине XX века” (7–36).

Под именом лексикологија и(ли) лексикографија први приручници и књиге појавили су се код нас 70-их и 80-их година 20. века, а радови посвећени овим темама нарочито су се умножили у првој и другој деценији 21. века. Ово би, на основу ужег избора, био списак до сада објављених публикација двеју дисциплина: зборници са научних скупова који су посвећени лексикографији и лексикологији, а који су одржани у Београду, Новом Саду, Сарајеву и Суботици 1982, 1984, 1988, 2002, 2016. и 2021. године, затим књиге *Наш књижевни језик на сто година послије Вука* М. Пешикана, са самосталним поглављем „Из лексикографије” (97–178) (1970), *Приручник лексикографије* Ладислава Згусте (1991), *Полисемија и организација лексичког система у српском језику* Д. Гортан Премк (1997), *Основи лексикологије и сродних дисциплина*

⁴ На ширем славистичком плану посматрано, постоје речници у којима се пружају информације о јединицама невербалних система (нпр. у руској лексикографији речници гестова), те универзални (интегрални) речници (в. Шимчук 2003: 37).

Д. Шипке (1998), *Лексикологија српској језика* Р. Драгићевић (2007, прво издање), *Српски лексички фонд из ула полисемије* Н. Миланов (2021), *С речима и речником* М. Радовић Тешић (2009), *Развојни лук српске ойисне лексикографије* Н. Јошића (2024), те зборници радова: *Савремена српска лексикографија у теорији и пракси* (ур. Р. Драгићевић, 2014), *Историјска лексикографија српској језика* (ур. Ј. Грковић Мејџор, 2021) и др.

Развоју лексикографске теоријске мисли нарочит допринос пружила су дела настала у издању Института за српски језик САНУ (објављена самостално или у суиздаваштву), чији су аутори у великој већини сарадници запослени на изради великог Академијиног речника (РСАНУ). У свим тим радовима провучена је нит која води од првих теоријских заметака савремене лексикографске мисли у науци о српском језику. Шире посматрано, најважније особености теоријске лексикографије и речничке типологије у европској лексикографији представљени су у књизи Л. В. Шчербе из 1940. године. Његова запажања о лексикографији као самосталној дисциплини и њеним теоријским основама значајна су и за савремену европску лексикографију (в. Шимчук 2003: 12). Евидентно је да се и српска лексикографија у свом, готово самосталном двовековном развоју природно ослања на теоријска достигнућа у словенској лингвистици, у оквиру које руска лексикографска мисао заузима средишње место. Исто се односи и на изучавање типова речника и утврђивање њихове класификације. По дефиницији, типологија речника представља израз њихове класификације засноване на материјалу који се описује, као и начина њиховог представљања у оквиру речничких чланака. Под материјалом се подразумева језички корпус коришћен у речничком тексту, док начин обраде тога материјала и представљања речничког текста зависи од примењене лексикографске интерпретације утемељене у учењу одређених школа, теорија, традиције итд. Овome треба додати и аспект намене речника, као посебан параметар при утврђивању типова речника при њиховим класификацијама. У руској лексикографији и шире у славистици до данас је уважена Шчербина класификација заснована на утврђивању диференцијалних особина међу речницима како би се дошло до њихове детаљне класификације (уп. Шимчук 2003: 12). Њен задатак огледа се у намери за издвајањем специфичности разнородних језичких (лингвистичких) речника који, осим чисто језичких (лингвистичких), могу укључити и нелингвистичке енциклопедијске информације. Иако се по правилу од речника

очекује да пружи информације о значењима речи, у појединима се дају друкчије перспективе описа речи и лексичких јединица, као што је случај с речницима морфема и творбених форманата, асоцијативни речници, обратни речници итд. (в. нпр. Николић 2000; Пипер, Драгићевић и др. 2005; Шипка 2016; Šipka 2003).

Последњих деценија под утицајем етнолингвистичких истраживања у лингвистици се појавио приступ по којем се лексикон и употреба речи једног језика изучавају у контексту слике света која се у језику одражава. Такви приступи нашли су одраз у лексикографији, где се у речницима, уз опис значења речи, дају и информације енциклопедијског карактера или се у опис уносе елементи концепта културе којој дата реч припада у циљу што потпунијег разумевања употребе описане речи. Шире схватање концепта у лингвистици у своју структуру укључује колективно знање и искуство носилаца националног језика (в. Попова, Стернин 2011: 44).

3. Поглед на критеријуме класификације речника и место речника описног (дескриптивног) типа у српској теоријској лексикографији

Најчешће употребљен критеријум у класификацији речника у српској и шире словенској лингвистици јесте хронолошки оквир изво-
ра узетих за речник у одсечку времена или у његовом дужем трајању, уз давање информација о изменама у језичкој структури и семантици. Примена овог критеријума дели речнике на синхронијске и дијахронијске. Ови други се најчешће односе на историјске и етимолошке речнике, који садрже податке о пореклу речи.

У српској лексикографији под синхронијским речницима најчешће се сматрају речници савременог српског језика, као што су шестотомни и једнотомни речник у издању Матице српске. Речник САНУ, који је по основној сврси предвиђен да буде синхронијски речник савременог језика, због дужине његове израде и ширења временске перспективе која је грађом обухваћена, те чињенице да сам назив језика у његовом наслову представља историјску категорију, у одређеним сегментима овај речник добија и одређене карактеристике синхронијског историјског речника.

Историјски речник „окупља лексику из било које фазе историјског развоја српског народног и књижевног језика, и који јој приступа било из угла сагледавања промена (дијахронијски) или угла пресека у једној тачки” (Милановић 2018: 131). Првим

српским историјским речником може се сматрати *Рјечник из књижевних старица српских* (1863–1864) Ђ. Даничића. Даничић је за *Рјечник* обрадио „текстове црквеноправног, световноправног, пословног, приповедачко-историјског и приповедачко-уметничког карактера (реални историјски садржаји). За њега су 'књижевне старине српске' специфичан део српског историјског корпуса који суштински одсликава стари српски дух” (Савић 2018: 39).

Допринос српској историјској лексикографији дали су потом професори сремскокарловачке богословије Јован Живковић и Јован Живановић објављивањем речника под насловом *Црквенословенски речник* (1901). Касније је Сава Петковић објавио *Речник црквенословенског језика* (1935), који „има одлике синхронизационог историјског речника јер окупља углавном црквенословенску лексику руске редакције” (Милановић 2018: 132). Сава Петковић уз црквенословенску реч наводи и грчки еквивалент, као и њену форму у старословенском језику, те значење или значења која реч има у савременом српском језику (Исто).

По обиму до сада највећи и по садржају најбогатији историјски речник јесте *Рјечник хрватског или српског језика* Југославенске академије знаности и умјетности, у којем је представљена грађа од најстаријих српских и хрватских споменика до савременог стања, укључујући и антропониме и топониме (Мацановић 2018: 55). Као његов први уредник, Даничић је у *Рјечник ЈАЗУ* унео грађу из свог тротомног *Рјечника* из књижевних старина српских. *Рјечник ЈАЗУ* је незаобилазна књига за разна лингвистичка истраживања у области историје језика, етимологије, дијалектологије, лексикологије, ономастике, фразеологије, као и при изради других великих описних академијиних речника, какав је *Речник САНУ*.

Стварање модерне описне лексикографије у науци о српском језику везује се за време после Другог светског рата, када се српска описна лексикографија почела све више развијати у оквиру „београдске лексикографске школе” у Институту за српски језик САНУ, примењујући модерне лексикографске поступке познате и другим великим лексикографским центрима у словенском свету, а пре свега у тадашњем Совјетском Савезу.⁵

⁵ Неђо Јошић (2024: 88) износи вредно запажање да *Речник САНУ* на неки начин дели судбину великог речника руског језика *Словарь русского языка*, у којем је примењена концепција израде речника тезауруса. Одређена схватања и погледи на лексикографију развијали су се и мењали током времена, па су, сходно томе, поједини принципи у речнику уграђени у новије томове. Тако се

Међу значајнијим остварењима могу се издвојити следећи речници: *Речник наших старих мера – у шоку векова I–IV* (САНУ, 1961–1974) аутора Милана Влајинца, затим *Грађа за речник страних речи у предвуковском периоду I–II* Велимира Михајловића (Институт за лингвистику у Новом Саду, 1972–1974), затим речник *Посрбице од Орфелина до Вука I–II* Велимира Михајловића (Матица српска, 1982–1984)⁶. Следеће значајније лексикографско остварење јесте *Азбучни показатељ речи у списима Светиога Саве* (Археографски прилози 2, 1980), које су израдили Ђорђе Трифуновић, Томислав Јовановић и Љиљана Јухас. Изузетан значај за наш језик и културу има *Речник уз целокупна дела Петра II Петровића Њепоша* аутора Михаила Стевановића и сарадника (Просвета, 1980), који је све до данас остао најсавесније и најисцрпније рађен речник тезаурус једног писца. У 21. веку објављен је *Фреквенцијски речник – Квантитативни опис структуре српског језика* (Службени гласник, 2010) Ђорђа Костића, који представља прво коло едиције Српски језик од 12. до 18. века, а обрађује лексику Доментијанових дела. Потом, објављене су две огледне свеске историјских речника: *Српскословенски речник јеванђеља* (Институт за српски језик САНУ, 2007), коју је саставио Виктор Савић, и *Речник славеносрпског језика* (Матица српска, 2017), коју су приредили Исидора Бјелаковић, Ирена Цветковић Теофиловић и Александар Милановић. У првој поменутој огледној свесци „видљиво је да речник неће доносити само речи и њихова значења већ ће омогућити да се најјасније одреди лик српске редакције у односу на старословенски канон” (Милановић 2018: 135). У другој огледној свесци запажено је да ће у речнику „бити презентована сва лексика из корпуса текстова славеносрпске епохе, изузимајући ониме, без обзира на њено порекло: домаћа лексика, славенизми, лексика страног порекла” (Исто: 136).

Прилог теоријском утемељењу *Речника српског језика 12–18. века*, чија се израда одвија под окриљем Матице српске, у циљу

у последњим томовима *Речника САНУ* додаје лексика карактеристична за најсавременије научне области: за информатику, фитопатологију, микологију итд. (Јошић 2024: 96).

⁶ У речнику су „окупљени успели и мање успели покушаји да се лексика страног порекла замени неологизмима, тј. кованицама које су на основу сопственог језичког осећања стварали српски интелектуалци (књижевници, научници, новинари и др.) [...] Два Михајловићева речника одсликавају две струје српске културе у XVIII–XIX в. и временски их лоцирају: једну која је била толерантна према страним лексичким утицајима (немачким, француским, италијанским, турским итд.) у књижевном језику, и другу, пуристичку, која се туђих наноса међу речима желела ослободити” (Милановић 2018: 133).

обухватног описа историјског речника српског народног језика, пружају радови објављени у зборнику научних радова *Историјска лексикографија српског језика* (настао из реферата са истоименог научног скупа одржаног у Огранку САНУ у Новом Саду 6. и 7. децембра 2019. године). У зборнику се издвајају три целине: 1) „Историјска лексикографија и етимологија”, у којој се, поред осталог, указује на преплетеност и блискост историје језика и етимологије, 2) „Извори за историјски речник српског језика”, у којем су разматрана питања везана за корпус историјског речника: с једне стране, принципи рашчитавања текстова, чија палеографска и правописна разноврсност и неретка неуједначеност отвара низ дилема, и, с друге, сложеност и слојевитост корпуса у жанровском погледу и лексичке специфичности појединих извора” (Грковић Мејдор и др. 2021: 7), 3) „Ка микроструктури историјског речника српског језика”, у којем су радови посвећени различитим аспектима речничке микроструктуре у контексту словенских историјских речника везаних за идентификацију и формирање одредница, представљање граматичких информација, лексикографску обраду граматичких речи и дефинисање лексичког значења (Грковић Мејдор и др. 2021: 8).

Дијахронијским речницима, поред историјских, припадају етимолошки речници, у којима се пружају подаци о пореклу речи, њиховим облицима и значењима (Петровић 2018: 143). Постоје у основи два типа етимолошких речника: тезаурусни, по правилу вишетомни, који исцрпно обухватају лексику из стандардног језика и дијалекта, и краћи, тзв. приручни, обично једнотомни, ограничени на речи из основног лексичког фонда стандардног језика (Исто). Поред општих етимолошких речника, постоје и специјализовани етимолошки речници, у којима се, на пример, обрађују позајмљенице из других језика (Петровић 2012; Шпановић 2024 и др.). У српској лингвистичкој средини истиче се делатност етимолога у Етимолошком одсеку Института за српски језик САНУ, под чијим су окриљем, уз Огледну свеску, до сада објављене четири свеске *Етимолошког речника српског језика*, као и последње дело, *Приручни етимолошки речник српског језика* (том 1: А–Ј) (Бјелетић и др. 2023), више монографија и неколико стотина научних радова.

Немали број лингвистичких речника припада неком од специјалних речника у оквиру одређене дисциплине: речнику синонима, антонима, фразеолошком, дијалекатском, ортографском, ортоепском, граматичком, морфемском, речнику творбених морфема итд. Уколико је лексикографска специјалност повезана

с предметом речника, најчешће се говори о следећим типовима речника: граматичком, ортоепском, дијалекатском, речнику одређеног писца, речнику нових речи, речнику страних речи итд.

Потрага за моделом целовитог описа језика, у којем ће речник и граматика бити подједнако лексикографски третирани и представљени односи се на концепцију универзалног или интегралног речника савременог језика. Интегрални опис језика, према Ј. Апресјану, подразумева „такав опис у коме су речник и граматика усаглашени по типовима лингвистичких информација које су у њима дате и по начинима њиховог записивања. У представљању лексичких јединица полази се од досадашњег лингвистичког сазнања да граматичка правила захтевају обраду прозодијских, морфолошких, семантичких, прагматичких, комуникативних и синтаксичких (спојивосних) особина лексема” (Ристић, Радић Дугоњић 1999: 28). Примена концепције интегралног лексикографског описа било би испуњење задатака описног, фразеолошког, речника творбених морфема и разних других типова специјалних речника у једном описном речнику (уп. Шимчук 2003: 15). Многе од ових елемената интегралног речника садржи концепција израде великог Академијиног речника Београдске лексикографске школе, познатог као Речник САНУ.

У руској речничкој типологији вредна је пажње подела речника на „објашњавајуће” и тзв. „активне” речнике. Први речници пружају превасходно информације о значењима речи и израза из одређених историјских епоха (такви су сви историјски речници, те речници архаизама и застарелих речи). Активни речници у фокусу лексикографске презентације инсистирају на значењима која потврђују примери савременог језика у конкретним језичким реализацијама. Према Л. В. Шчерби, таквом типу речника најближи су савремени речници академијског типа (в. Шимчук 2003: 16). Заиста, у двадесетом веку и данас у словенском свету свој рад на изради речника националних језика започињу и завршавају академије наука – водећи научни ауторитети у области језичке лексикографије, у којима је уочљива тежња за што исцрпнијим описом речника једног језика⁷ (Исто: 16).

⁷ В. нпр. *Български тълковен речник* (Л. Андрейчин и др.; доп. и прер. Димитър Попов), четврто издание, София 1996; *Большой толковый словарь русского языка* (С. А. Кузнецов (ред.)), СПб., 1998; *Академічний тлумачний словник* <<http://sum.in.ua/s/vinok>> 2. 5. 2022); В. Даль, *Толковый словарь живого великорусского языка*. С.-Петербург – Москва 1912; *Тлумачалны слоўнік беларускай літэратурнай мовы* (І. Л. Капылова (ред.)), Мінск, 2016; *Большой толковый словарь современного русского языка* (Д. Н. Ушаков (ред.)), Москва, 2005; *Словарь современ-*

Лингвистички речници могу се разликовати према избору извора и исцрпности њиховог коришћења. Тезауруси у начелу обухватају читав језички материјал, при чему се искључује било каква могућност избора лексичких јединица (в. Шимчук 2003: 16). Идеалан речник тезаурус био би онај у којем би се описало све што постоји у једном језику речју казано и написано. Типу тезауруса блиски су академијски речници националних језика, нпр. у српској лексикографији Речник САНУ, а у руској *Словарь русского языка* под редакцијом А. А. Шахматова. Е. Шимчук, међутим, примећује да наведена идеја тезауруса може бити у потпуности спроведена само у случајевима тзв. мртвих језика из разлога што се живи језици непрестано развијају и богате.⁸ Осим тога, по принципу избора и њихових форми, тезауруси могу бити речници језика писаца или њихових појединих дела, зато што, за разлику од претходних, ови речници могу остварити достизање тезауруса (уп. Шимчук 2003: 16; Zgusta 1991: 208).

Поред познатијих општих типологија изнесених у књигама и радовима домаћих и страних слависта, постоје и специјализоване типологије у оквиру ширих или ужих речничких класа, као што су типологије школских речника, терминолошких речника (в. нпр. Klejnowska Borowska 2016), речника номенклатура, речника језика писаца и др. (в. Оташевић 2014: 44). Ослањајући се на постојеће типологије речника у домаћој⁹ и широј словенској лексикографији, Ђ. Оташевић је у раду (2015) изнео типологију речника српског језика према следећим лингвистичким параметрима: 1) броју језика, 2) временској димензији, 3) пореклу лексике, 4) редоследу представљања лексичког материјала, 5) обиму речника, 6) исцрпности речничког чланка, 7) изворима и 8) професионалности (тј. на стручно, професионално урађене и аматерске речнике).

У описним речницима језички материјал подлеже нарочитом одабиру у погледу презентације грађе, као и представљања форме речи која се описује. Они се најчешће сматрају нормативним речницима будући да се у њима дају кодификоване лексичко-фразеолошке јединице, као и опис помоћу језичких средста-

ного русского литературного языка РАН (17 томова, последњи том објављен 1965); *Słownik języka polskiego PAN* <<https://wsjp.pl>> итд.

⁸ „Rječnik živog jezika sa uvijek novim tekstovima koji se pojavljuju i sa bezbrojem govornih iskaza koji se ne mogu potpuno i iscrpno zabilježiti ne može se zasnivati na principu tezaurusa” (Zgusta 1991: 207).

⁹ У литератури на српском језику вероватно су најпознатије типологије Л. Згусте (1991) и Д. Шипке (2006).

ва карактеристичних за општејезичку употребу. Због тога такви речници, на првом месту, пружају инвентар општеупотребне лексике, а тек потом архаичне, нове, те територијално и функционалностиљски маркиране. Сходно томе, нормативним се сма-трају академијски речници савременог језика, с тим што норма-тивност није њихова типична особина будући да се израђују у дужем времену и на широко заснованом корпусу.

Критеријум СТРУКТУРЕ РЕЧНИЧКИХ ОДРЕДНИЦА И ЧЛАНАКА такође може бити значајан из аспекта типологије. Тако се лексичке јединице могу представити у алфабетном (формалном) поретку, а могу и у идеографском (садржинском) (Шимчук 2003: 17). Даље, према алфабетски устројеним речницима разликујемо оне код којих је целокупна лексичка презентација одредница уређена алфабет-ски од оних код којих су одреднице такође устројене алфабетски, али према простим, неизведеним речима, у оквиру којих су се из-двајале пододреднице изведеница и других типова твореница – такав тип називамо гнездовним (уп. нем. *Ableitungsgruppe*). У српској лексикографији такав је *Семантичко-деривациони речник српског језика* (2003. и 2006). За сваку просту реч наводе се све речи које су од ње постале – суфиксацијом, префиксацијом, комбино-ваном творбом, слагањем и творбом претварањем, тако да се у Речнику може сазнати и тип и степен деривације (Николић 2018: 160). По овом узору настао је и *Семантичко-деривациони речник шурцизма* аутора Марије Ђинђић (2023).

На крају, према обиму речника и количини пружених речничких информација, у руској лексикографској тради-цији речници се деле на речнике великог, средњег и малог оби-ма. Ову класификацију пружио је чувени руски лексикограф С. И. Ожегов, чији је једнотомни речник савременог руског језика до сада имао неколико десетина издања. У његовом чланку под насловом „О три типа речника савременог руског језика” (1952) он је изложио следеће:

„В отличие от большого словаря, представлявшего со-временный литературный язык в широкой исторической перспективе от Пушкина до наших дней, и среднего, с де-тальной разработкой исторически оправданного русского языка, свой СловарС. И. Ожегов относил к третьему типу словарей – 'краткому [...] стремящемуся к активной норма-лизации современной литературной речи'”

(Скворцов Л. И. (ред.), Ожегов 2017: 11)

Сходно овом одређењу, речници савременог српског језика описног типа према обиму и количини лексикографских информација у речничком чланку такође се могу поделити на речнике великог обима, какав је Речник САНУ, на речнике средњег обима, какав је шестотомни речник Матице српске, и на речнике мањег обима, какав је једнотомни речник српског језика у издању Матице српске.

4. Закључак

Савремена српска описна лексикографија сагледана у широј перспективи развоја њене теоријске мисли развија се у дво-вековном периоду, чији се почетак и камен темељац везује за рад Вука Стефановића Караџића и његово дело *Српски рјечник*. Ово дело представља прекретничку књигу не само у српској описној лексикографији и науци о српском језику већ у историји српске културе уопште. Она је незаобилазна књига, почетак сваког озбиљног разматрања речника српског језика, дакле књига на чијим је основама постепено узростала српска лексикографска мисао и делатност и све до данас остала неприкосновено дело српске културе и лексикографије. Поглед на теоријске приступе у савременим типологијама речника показује мање-више истоветне главне критеријуме у класификацији речника засноване на броју језика, временској димензији, пореклу лексике, редоследу представљања лексичког материјала, обиму речника, исцрпности речничког описа, употребљеним изворима итд. Постојеће класификације у српској теоријској лексикографији иду у корак са савременим типологијама речника у словенској лингвистици. У њима једнојезични речници описног типа заузимају централно место будући да се њима репрезентује, пре свега, актуелна грађа националних језика, а њихова израда представља најважнији задатак који се у пуном капацитету остварује под окриљем водећих националних установа. У српској средини по значају који поклањају лексикографском раду истичу се Српска академија наука и уметности и Матица српска.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Бјелетић М., Влајић-Поповић Ј., Лома А., Петровић С. *Приручни етимолошки речник српског језика (том 1: А–Ј)*. Београд: Институт за српски језик САНУ, 2023.
- Гортан Премк, Д. *Полисемија и ортанизација лексичког система у српском језику*. Београд: Институт за српски језик САНУ, 1997.
- Грковић Мејџор Ј., Бјелаковић И., Курешевић М. (ур.). *Историјска лексикографија српског језика*. Нови Сад: Огранак САНУ – Матица српска, 2021.
- Драгићевић, Р. *Лексикологија српског језика*. Београд: Завод за уџбенике, 2007.
- Драгићевић, Р. (ур.). *Савремена српска лексикографија у теорији и пракси*. Београд: Филолошки факултет Универзитета у Београду, 2014.
- Ћинђић, М. *Семантичко-деривациона анализа шурцизма у савременом српском језику*. Београд: Институт за српски језик САНУ, 2023.
- Дескриптивна лексикографија стандардног језика и њене теоријске основе*. Београд – Нови Сад: Српска академија наука и уметности – Матица српска – Институт за српски језик САНУ, 2002.
- Јовановић, В. *Језик и речник светог владике Николаја Велимировића (диференцијални приступ)*. Београд: Институт за српски језик САНУ, 2022.
- Јошић, Н. *Развојни лук српске описне лексикографије*. Београд: Институт за српски језик САНУ, 2024.
- Караџић, В. С. *Српски рјечник (истумачен њемачкијем и латинскијем ријечима)*. Београд, 1898.
- Лексикографија и лексикологија: зборник радова*. Београд – Нови Сад: Српска академија наука и уметности – Институт за српскохрватски језик – Филолошки факултет Универзитета у Београду – Институт за јужнословенске језике Филозофског факултета – Матица српска, 1982.
- Лексикографија и лексикологија: зборник радова*. Београд – Нови Сад: Институт за српскохрватски језик – Матица српска, 1984.
- Мацановић, А. „Рјечник хрватског или српског језика Југославенске академије знаности и умјетности.” У: *Српска лексикографија од Вука до данас*. М. Тешић, Р. Драгићевић, Н. Ивановић (ур.). Београд: Српска академија наука и уметности – Савез славистичких друштава Србије (2018): 51–63.
- Миланов, Н. *Српски лексички фонд из ула полисемије*. Београд: Институт за српски језик САНУ, 2021.
- Милановић, А. „Историјски речници.” У: *Српска лексикографија од Вука до данас*. М. Тешић, Р. Драгићевић, Н. Ивановић (ур.). Београд: Српска академија наука и уметности – Савез славистичких друштава Србије (2018): 129–139.
- Николић, В. „Деривациони речници.” У: *Српска лексикографија од Вука до данас*. М. Тешић, Р. Драгићевић, Н. Ивановић (ур.). Бео-

- град: Српска академија наука и уметности – Савез славистичких друштава Србије (2018): 155–167.
- Николић, М. *Образложни речник српског језика*. Нови Сад – Београд: Матица српска – Институт за српски језик САНУ – Палчић, 2000.
- Ожегов, С. И. *Толковный словарь русского языка*. – 28. изд. под ред. Л. И. Скворцова. Москва: Мир и образование, 2017.
- Оташевић, Ђ. „Типологија речника српског језика I.” *Наш језик*, XLV/1–2 (2014): 29–48.
- Оташевић, Ђ. „Типологија речника српског језика II.” *Наш језик*, XLVI/1–2 (2015): 17–33.
- Петровић, С. *Турцизми у српском језику (на материјалу из рукописне збирке речи Димитрија Чемерића)*. Београд: Институт за српски језик САНУ, 2012.
- Петровић, С. „Етимолошки речници.” У: *Српска лексикографија од Вука до данас*. М. Тешић, Р. Драгићевић, Н. Ивановић (ур.). Београд: Српска академија наука и уметности – Савез славистичких друштава Србије (2018): 141–151.
- Пешикан, М. *Наш књижевни језик на сто година после Вука*. Београд: Друштво за српскохрватски језик и књижевност СР Србије, 1970.
- Пипер П., Драгићевић Р., Стефановић М. *Асоцијативни речник српског језика (Идео; од стимулуса ка реакцији)*. Београд: Београдска књига – Филолошки факултет Универзитета у Београду, 2005.
- Пипер, П. „О српској лингвистичкој славистици друге половине XX века.” У: *Српска славистика I*. Р. Драгићевић, В. Брборић (ур.). Београд: Савез славистичких друштава Србије (2018): 7–36.
- Попова З. Д., Стернин И. А. *Лексическая система языка. Внутренняя организация, категориальный аппарат и приемы описания*. Москва: Либроком, 2011.
- Радовић Тешић, М. *Сречима и речником*. Београд: Учитељски факултет, 2009.
- Речник српскохрватског књижевног и народног језика*. Београд: Српска академија наука и уметности, Институт за српскохрватски језик, 1959–.
- Речник српскохрватског књижевног језика*. I–III. Нови Сад – Загреб: Матица српска – Матица хрватска, 1967–1969.
- Речник српскохрватског књижевног језика*. IV–VI. Нови Сад: Матица српска, 1971–1976.
- Речник српског језика*. Нови Сад: Матица српска, 2007.
- Ристић С., Радић-Дугоњић М. *Реч. Смисао. Сазнање (студија из лексичке семантике)*. Београд: Филолошки факултет Универзитета у Београду, 1999.
- Ристић С., Лазич Коњик И., Ивановић Н. *Лексикологија и лексикографија у светлу савремених приступа*. Београд: Институт за српски језик САНУ, 2016.
- Савић, В. „Рјечник из књижевних старина српских. Написао Ђ. Даничић.” У: *Српска лексикографија од Вука до данас*. М. Тешић, Р. Дра-

- гићевић, Н. Ивановић (ур.). Београд: Српска академија наука и уметности – Савез славистичких друштава Србије (2018): 35–49.
- Тешић М., Драгићевић Р., Ивановић Н. (ур.). *Српска лексикографија од Вука до данас*. Београд: Српска академија наука и уметности – Савез славистичких друштава Србије, 2018.
- Шимчук, Э. Г. *Русская лексикография*. Москва: Издательство Московского университета, 2003.
- Шипка, Д. *Српски граматички речник (са скицом флексијских параметара српског језика)*. Нови Сад: Прометеј, 2016.
- Шпановић, А. *Романизми Старе Црне Горе и Брда (етимолошка студија)*. Београд: Институт за српски језик САНУ, 2024.

*

- Klejnowska-Borowska, M. „Typologia Słowników terminologicznych dla celów dydaktycznych.” *Linguodidactica*, XX (2016): 163–175.
- Ресо, А. (ур.). *Leksikografija i leksikologija: zbornik radova*. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1988.
- Słownik języka polskiego PAN*. <<https://wsjp.pl>>, 20. 11. 2024.
- Šipka, D. *Osnovi leksikologije i srodnih disciplina*. Novi Sad: Matica srpska, 1998.
- Šipka, D. *Rečnik tvorbenih formata*. Beograd: Alma, 2003.
- Zgusta, L. *Priručnik leksikografije*. Sarajevo: Svjetlost – Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 1991.

Владан З. Јовановић

ОПИСАТЕЛЬНАЯ ЛЕКСИКОГРАФИЯ СЕРБСКОГО ЯЗЫКА В СВЕТЕ СЛАВЯНСКИХ ПОДХОДОВ К ТИПОЛОГИИ СЛОВАРЯ

Резюме

На основе анализа современного состояния сербской описательной лексикографии в статье рассматриваются ее место и значение не только с национальной лексикографической точки зрения, но и с более широкой славянской точки зрения описательной лексикографии славянских языков. Под типологией словарей в данной работе понимается область теоретической лексикографии, предметом изучения которой является классификация словарных изданий по концепции, теоретическому подходу и методологии производства. Что касается сербской лексикографии, то создание описательных одноязычных словарей яв-

ляется ее важнейшей задачей, которая осуществляется в полную силу под эгидой ведущих национальных учреждений, среди которых выделяются Сербская академия наук и искусств и Матица Сербская.

Ключевые слова: описательная лексикография, словари, методология, типология, сербский язык.

РАДМИЛО Н. МАРОЈЕВИЋ*
Универзитет у Београду
Филолошки факултет
Катедра за славистику

ЛЕКСИЧКО-СЕМАНТИЧКО ПОЉЕ „ПОРОДИЦА” И СЛОВЕНСКЕ ПОСЕСИВНЕ ФОРМЕ

У овом раду разматрају се посесивне форме у лексичко-семантичком пољу „породично-сроднички односи”, и то: а) посесивни суфикс *-ћћ*, б) атрибутивне посесивне категорије, тј. посесиви, како они који имају значење припадања тако и они који имају значење посједовања, в) посесивне изведенице у кругу имена по мужу и г) посесивне изведенице у кругу женских патронима. У раду се описује и суфикс *-јѣ*, у кругу придјева (*nomina adiectiva*) и у кругу посесива (*nomina possessiva*), који је додаван првобитном суфиксу *-ћћ* ради функционалнога појачања и као израз суфиксалнога узуса дате епохе. Употребом суфикса *-ћћ* којим се изводе посесиви (тзв. присвојни придјеви) од именица које чине лексичко-семантичко поље „породично-сроднички односи” то лексичко-семантичко поље добило је и своје специфично граматичко обиљежје.

Кључне ријечи: суфикс *-ћћ*, посесивне категорије, посесиви, значење припадања, значење посједовања, посесивне изведенице, имена по мужу, женски патронима.

0. Приступ

0.1. У реферату за XV Међународни конгрес слависта у Минску (Маројевић 2013: 147 и даље), који представља сумирање нашег троиподеценијског изучавања семантичке категорије посесивности, дата је у дефинитивном облику оцјена конкуренције посесивних падежа и посесивних суфикса у прасловенском језику. За изражавање посесивног значења конкурисали су, прво, падежи између себе (посесивни датив, посесивни генитив, а и аблатив, који је пренио на нови генитив, у оквиру старих **ѡ*-основа, свој падешки наставак **-ѡ-ѡт > -а*); конкурисале су, друго, синтаксичке и суфиксалне категорије – категорија падежа и морфема с

* radmilo@mail.ru; ORCID: 0009-0002-4828-4375

деривационим значењем (у оквиру посесива као хибридне врсте ријечи у стадијуму формирања); конкурисали су, најзад, један другом сами посесивни суфикси. Претходна верзија ове синтетичке студије, под насловом „Конкуренција посесивних падежа и посесивних суфикса у прасловенском језику”, изложена је на научном скупу у Бањој Луци, а потом је у том граду и објављена у зборнику *Култура и образовање* (2006, 7–30).

У реферату за XV Међународни конгрес слависта размотрени су, прво, прасловенски посесивни суфикси: 1) *-inъ*, који је настао додавањем суфикса **-nъ-s > -nъ* посесивном генитиву основа на **i*: **gōst-ei-(s) + *-nъ-(s) > gost-inъ*; 2) *-ovъ*, који је настао додавањем суфикса **-ъ-s > -ъ* посесивном генитиву основа на **ŭ* (чији је наставак био пренесен на **ъ*-основе): **Rād-ou-(s) + *-ъ-(s) > Rad-ovъ*; 3) *-jъ'*, наслијеђен из праиндоевропског, у ком је модификовао основински наставак **-iъ-s*, почиње се додавати генитивној основи или генитивном облику у цјелини, и друго, прасловенски посесивни падежи (датив, генитив, са којим се изједначио аблатив пренијевши на њега, у оквиру старих **ъ*-основа, свој падешки наставак **-ъ-ōt > -a*) (Маројевић 2013: 147).

Пошто је трећа врста конкуренције („конкурисали су, најзад, један другом сами посесивни суфикси” – види горе), и у погледу прасловенске реконструкције и у погледу описа промјена у старославенском и староруском као позним прасловенским дијалектима, обрађена у претходним нашим књигама и чланцима [види т. 0.2], у реферату за XV Међународни конгрес слависта размотрене су, дакле, двије претходне врсте конкуренције – конкуренција падежа за статус творбене базе посесивних суфикса (и за изражавање одређених типова посесивних значења) и конкуренција синтаксичких категорија (тј. падежа) и суфиксалних категорија (тј. посесива) за изражавање одређених типова посесивних значења. Посебан предмет тог реферата су била три отворена питања упоредне граматике словенских језика: 1° Како је настао посесивни суфикс *-inъ*? 2° Како је настао посесивни суфикс *-ovъ* и како се објашњава његов морфолошки амбијент – основе на **ъ*? 3° Како је настала флексија *-u* у дативу једине основа на **ъ*? (Маројевић 2013: 148).

0.2. Конкуренцијом (међусобном) посесивних суфикса у реферату за XV Међународни конгрес слависта нисмо се посебно бавили. Тај тип конкуренције у староруском језику и у историјском развоју руског језика био је предмет разматрања у публикованој докторској дисертацији *Посесивне кашејорије у руском*

језику (у своме историјском развићу и данас) (Маројевић 1983а: 63–110, 113–126, 182–175), о чему је писано и на руском језику (Мароевич 1983). Из ове монографије је издвојена и посебно објављена студија о посесивима са суфиксом *-ьнѣ* у историји руског језика (Маројевић 1983б: 7–60), о којима у синтетичком смислу и расправљамо у овом раду. Конкуренција посесивних суфикса у старославенском језику обрађена је у посебној расправи *Присвојни придеви (possessiva) у старославенском језику* (Маројевић 1997а), која је прештампана у ауторској књизи *Старославенске студије* (Маројевић 2000: 33–62).

0.3. Опис посесивних категорија, којима је посвећена монографија *Посесивне категорије у руском језику* (Маројевић 1983а), настављен је описом посесивних изведеница. Антропонимске категорије у староруском језику (имена по мужу, мушки и женски патроними), као прилог питању реконструкције прасловенског антропонимског система, обрађене су прво у студији (Маројевић 1983в: 137–177), а онда и у првом поглављу монографије *Посесивне изведенице у староруском језику: Антропонимски систем. Тојонимија. „Слово о полку Игореве“* (Маројевић 1985: 7–65).

0.4. Однос посесивних категорија и посесивних изведеница предмет је синтетичке студије на руском језику (Мароевич 1989: 121–139), која је претходно објављена и на српском језику, под насловом „О реконструкцији прасловенског система посесивних категорија и посесивних изведеница“, у часопису *Јужнословенски филолог* (XLIII, 1987, 17–40).

1. Суфикс *-ьнѣ*

1.1. Генезом посесивног суфикса *-ьнѣ* позабавио се Радосав Бошковић у расправи „Старословенска *adjectiva possessiva* на *ьнѣ*“ (Бошковић 1973), која је прештампана за ауторова живота у једнотомнику *Одабрани чланци и расправе*, који су приредили Светозар Николић и Душан Јовић (Бошковић 1978: 363–368), а постхумно у двотомнику *Изабрана дјела*, који је приредио Бранислав Остојић (Бошковић 2015: 393–398).

Пошто је навео примјере из старославенских и црквенославенских споменика, Бошковић констатује: „Сви су ти придеви по значењу исти – све сама *adjectiva possessiva* [...]: по морфолошкој подлози, по својим основама – они су хетерогена група, а семазиолошки, по својој везаности искључиво за категорију лица – они су хомогена група“ (Бошковић 1973: 265). Други дио посесивног

суфикса *-ьнѣ* потпуно је јасан (то „може бити само посесивни суфикс *јѣ*”), па српски лингвиста износи своју претпоставку, коју у наставку чланка и доказује: „Ми претпостављамо, наиме, да је посесивно *ьнѣ* настало код личних имена, граматичким преображајем именичког *ьнѣ*, коме је дометнут – као функционално појачање – посесивни придевски суфикс *јѣ*” (Бошковић 1973: 266). Издвојићемо главне сегменте Бошковићеве елаборације.

1° У објашњењу овог тамног суфикса („имамо посла с једним врло и успешно замућеним суфиксом”) Бошковић полази од тога да су „у прасловенском језику – и у првим вековима историјскога развитка свих словенских језика – помоћу суфикса *ьнѣ* прављена лична имена типа *Рѣтънѣ* < *Рѣтиславѣ*” (Бошковић 1973: 266). Постојање личних имена овог типа аутор поткрепљује пољским, чешким и српским примјерима, и њихова егзистенција као таква није спорна.

Даља елаборација већ није тако неоспорна: прасловенска имена типа *Рѣтънѣ* – „то су некадашњи хипокористици, изведени именичким деминутивним суфиксом *ьнѣ* (< *inos*), и изведени [...] не од скраћених имена типа *Рѣтъ*, него директно од сложених имена типа *Рѣтиславѣ*; на крају, изведени од таквих имена на један мало необичан начин: путем употребе именичкога суфикса *ьнѣ* истовремено с две функције – структуралном (прављење нове речи од крње основе) и реалном (прављење деминутива од такве основе)” (Бошковић 1973: 266). Дискусионог је карактера ово занимљиво (и оригинално) тумачење јер му недостаје одговор на главно питање: како су образовања са суфиксом *-ьнѣ* постала хипокористици? Одговором на то питање, којим се бавимо у завршном одјелку овог поглавља [види т. 1.3], коригујемо неке појединости Бошковићева тумачења.

2° У наставку излагања аутор објашњава како су од именица типа *Рѣтънѣ* настали посесиви типа *рѣтънѣ* (Бошковић користи термин (посесивни) придеви и пише их с малим почетним словом, али само у прасловенским реконструкцијама): „има један колико незапажен толико и архаичан начин прављења придева од личних имена – или бар од скраћених личних имена – у прасловенском језику; а то је – путем употребе структуралнога деривационог *ѣ* < *os*” (Бошковић 1973: 269).

И следеће двије позиције Бошковићева тумачења убједљиве су и неспорне – осим именица којима се тумачење илуструје и завршне формуле „с првобитном употребом – искључиво код личних имена”, о чему расправљамо у наредном одјелку овог поглавља [види т. 1.2]:

3° „У извесној епохи развитка словенских језика – конкретно: кад је ѓ изгубило своју деривациону функцију – секундарна и нова интерпретација језичкога осећања протумачила је придеве типа *рѣтънѣ*, *ѣдѣнѣ* као образовања од скраћених имена типа *Рѣтъ*, *Ћдѣ*. Тако је добијен – перинтеграцијом – суфикс *-ѣнѣ*, с посесивним као јединим могућим значењем; и с првобитном употребом – искључиво код личних имена” (Бошковић 1973: 270).

4° „Новоме посесивном *ѣнѣ* код придева типа *рѣтъ-ѣнѣ* (= Пѣтов) : *Рѣтъ* могло је бити дoметнуто – кад, то не знамо – ради функционалнога појачања и као израз суфиксалнога узуса дате епохе, посесивно *јѣ*. Тако је добијен – од већ декомпониранoгa *ѣнѣ* – нов и сложени посесивни суфикс *ѣѣнѣ*, с првобитном употребом – искључиво код личних имена” (Бошковић 1973: 271).

Једна термилошка напомена. У радовима на српском језику користио се термин „перинтеграција”. Како смо ми у међувремену утврдили, ријеч је настала према руском термину *переинтеграция* (синоним: *переразложѣние*), и то тако што је интернационализму творбене базе саображен префикс-интернационализам. Интернационални префикс, међутим, не одговара по значењу, па смо га ми замијенили домаћим префиксом и термин уобличио уз малу пермутацију: преинтеграција.

1.2. У цитираној расправи Радосав Бошковић налази да „непосредне остатке од тога сложеногa – и досад нетачно тумаченогa – суфикса *ѣѣнѣ*” представљају (уз уметнуту ограду: „изгледа не многобројни”) српски топоними типа *Љубишња* (планина), *Будишња* (село), *Радушња* (поток), да би одмах послѣје те констатације, у наредном пасусу, извео свој кључни закључак: „Из случајева типа *Љубишѣнѣ* (= Љубишев), *будишѣнѣ* (= Будишев) – то јест из категорије придева изведених од личних имена – суфикс *ѣѣнѣ* пренео се на лична *appellativa*, и ту се стегнуо и учаурио у једно прилично непродуктивно и релативно младо језгро посесивних придева типа *bratѣнѣ*” (Бошковић 1973: 271).

У категорији *nomina propria* не може се ни доказати постојање посесивног суфикса *-ѣѣнѣ* без везе с именицама породично-сродничких односа: примјери које Бошковић наводи – *Љубишња* (гора), *Будишња* (вѣсъ 'село'), *Радишња* (вода, рѣка) – могу имати алтернативно објашњење: супстантивизирани посесиви од имена **Љубишѣнѣ*, **Будишѣнѣ*, **Радишѣнѣ* изведени помоћу суфикса *-јѣ*.

Исто алтернативно објашњење могу имати и топоними посвједочени у староруским летописима које смо ми навели у одјељку „Топоними с формантом *-ѣѣнѣ*” своје монографије (Ма-

ројевић 1985: 84–85). У запису Новгородског летописа: и воева-ша *Любне* [ЛН XIII, л. 109 об. (1229)] супстантивизирана прва ком-понента ојконима *L'ubъne* (selo) може бити изведеница на -*ъ* од хипокористика **L'ubъnъ*, а у запису Лаврентијевског летописа: и срѣтошася на *поли* на *Рожни* [ЛЛ 1377, л. 91 (1097)] атрибутивна компонента микротопонима *Rožъne pol'e* може бити изведеница на -*ъ* од хипокористика **Rožъnъ*. Предност основном тумачењу по коме су то топоними с формантом -*ъne* дају филолошке потвр-де – постојање словенских топонима с компонентом *L'ub-* и по-тврђеност патронима *Rogovičъ* и топонима *Rogovъ* у староруским летописима, али и ојконим *Rodъnъ* (gradъ) [види т. 1.3].

1.3. У категорији *nomina appellativa* са значењем породич-но-сродничких односа генезу посесивних суфикса -*ъnъ* и -*ъne* лако је извести користећи при том Бошковићеву процедуру (осим сег-мента са извођењем хипокористика на -*ъnъ* од скраћене основе двотематских имена). Од апелатива *rodъ* 'рођак' помоћу суфикса -*ъnъ* изведен је деминутив *rodъnъ*^I '(млади) рођак', а у категорији именица са значењем породично-сродничких односа деминути-ви лако добијају доминантно хипокористичко значење. Од име-нице *rodъnъ*^I '(драги) рођак' помоћу „структуралнога дериваци-оног *ъ < os*” изводи се посесив *rodъnъ*^{II} 'рођаков'; хомонимија на релацији именица : посесив разрјешава се тако што је посесиву дометнуто, „ради функционалнога појачања и као израз суфик-салнога узуса дате епохе, посесивно *ъ*”. О постојању апелатива *rodъ* с индивидуалним значењем 'рођак' свједочи у српском јези-ку формула *он ми је род* и именица *родица* 'рођака', изведена од именице *род* с индивидуалним значењем, а у руском језику име-ница *родич* '1. член рода (в первобытно-общинном строе); 2. разі. родственник', изведена суфиксом -*ич*, првобитно с деминутив-но-хипокористичким значењем.

Да се посесивни суфикс -*ъne* преносио из категорије *nomina appellativa* на категорију *nomina propria*, и како се пренио, свје-дочи ојконим *Rodъnъ*, који се појављује само у Лаврентијевском летопису: затвори ся въ градъ *Родъни* [ЛЛ 1377, л. 24 об. (980)], а онда потпуно нестаје са страница летописа, при чему је посвје-дочена творбена база топонима, лично име *Rodъ*: яша... Иванка Творимича. *Рода* тивуна его. и ины многы [ЛИ ок. 1425, л. 194 об. (1171)] (Маројевић 1985: 84–85).

1.4. Да закључимо. Посесивни суфикс -*ъne* формирао се не-сумњиво у категорији *nomina appellativa* и то у лексичко-семан-тичком пољу 'именице са значењем породично-сродничких од-

ци с моногамним браком. Савремени руски присвојни придјев *сестрин*, настао преображајем староруског посесива *sestrъnъ* има, међутим, мјесто акцента као именица у (некадашњем) генитиву множине *sestrъ*. Чињеница да је посесивни суфикс *-ъnъ* могао означавати припадност множини представља још један доказ (руски: *лишнее доказательство*) да је он настао у категорији *nomina appellativa* са значењем породично-сродничких и њима сродних односа, а не у категорији *nomina propria*.

У расправи „Присвојни придеви (*possessiva*) у старославенском језику” за наше данашње питање од значаја су прво („Историја питања”) и треће поглавље („Суфикс *-ъnъ*”) (Маројевић 1997а, цит. по: Маројевић 2000: 33–35, 38–40). Расправа је посвећена шездесетогодишњици прве публикације чланка Николаја Сергејевича Трубецког «О притяжательных прилагательных (*possessiva*) староцерковнославянского языка» у Белићевом зборнику (Трубецкой 1937: 15–20), који је у међувремену прештампан у ауторовим *Избраним радовима из филологије* (Трубецкой 1987). Обратићемо пажњу на три сегмента чланка Н. С. Трубецког.

1° Трубецки разликује живе форме, исцрпне форме, ванкњижевне форме и живе форме на путу одумирања. Посесиве са суфиксом *-ъnъ* аутор убраја у исцрпне форме („исчерпывающие формы”):

«[...] есть формы, которые не могут образовываться от новых слов только потому, что данная грамматическая категория является „замкнутой”, т.е. по самому своему существу не допускает возникновения новых членов. [...] Такие формы, конечно, не „живы”, но их нельзя назвать и просто „мертвыми”, и мы предлагаем называть их „исчерпывающими”, т.к. они исчерпывают все возможные случаи своего применения»

(Трубецкой 1987: 219)

2° „Что же касается до *господъnъ* и *владъчъnъ*, то надо принять во внимание, что в условиях патриархального родового быта южных славян эпохи первоучителей слова *господъ* и *владъка* должны были восприниматься как принадлежащие к той же смысловой категории, что и *отъць*, *дѣдъ*, *тѣсть*” (Трубецкой 1987: 220–221).

3° Разматрање суфикса *-ъnъ* у старославенском језику Н. С. Трубецки завршава овако:

„Наши памятники не позволяют судить о том, распространялся ли этот способ словообразования притяжательных прилагательных на все имена родства (и свойства) или только на некоторые от них. Но, даже если бы суффикс -ън- применялся во всех этих случаях, он был бы все же не живым, а лишь исчерпывающим, ибо категория имен родства – категория замкнутая, в которой новые слова за чрезвычайно редкими исключениями не возникают”

(Трубецкой 1987: 221)

4° На основу поредбене старославенско-староруске анализе, ми смо закључили, с једне стране, да суфикс -ънъ у старославенском језику не обухвата ни све именице са значењем породично-сродничких односа: њега и у том кругу истискује посесивно -јъ или се облици лексикализују, али се зато, с друге стране, како смо то показали у раду (Маројевић 1983б: 7–22), оцјена Трубецког може у потпуности примијенити на (рани) староруски језик, у којем су посесиви на -ънъ (по његовој терминологији) исцрпне форме.

2.3. У рефератима с 11. и 16. *Научној састанка слависта у Вукове* дане размотрени су трагови суфикса -ънъ у савременом српском језику. У првом, под насловом „Посесивни придеви типа *синовљи* у компаративно-историјској перспективи” (Маројевић 1982а) доказује се да је посесив из наслова настао преображајем прасловенског облика *суповънъ*. А у другом, под насловом „Типологија посесивних придева у српскохрватском језику: (из дијахронијске и синхронијске перспективе)” (Маројевић 1987), доказује се да је суфикс -ин у кругу неких апелатива прве деklinације настао преображајем суфикса -ънъ: *ѿчин* < *отъчьнъ* (примарно је било *отънъ*), *брѿтин* < *bratънъ*, *таѿтин* < *тъстьнъ*.

2.4. У раду „Деветбратња сестра” у народној песми: о једном творбено-семантичком типу словенских посесивних придева” (Маројевић 1981) описан је један посебан семантички тип посесива са суфиксом -ънъ у прасловенском језику (и његови реликти у словенским језицима): *моѿънѧ* (жена) ’(жена) која има мужа’, *матерънъ* ’који има мајку’, *отънъ* ’који има оца’, *bratънѧ* (sestra) ’(сестра) која има брата’, *děťнѧ* (естъ) ’има дијете, трудна је’ и сл. Занимљив примјер је и синтагма из наслова чланка *деветѿбраѿнѧ сестѿра* ’сестра која има девет брата (деветорицу браће)’ из пјесме која је у том периоду забиљежена у источној Србији.

За анализу која је предмет овог садашњег чланка од значаја су три момента. 1° Наведени семантички тип карактерисао је само посесивни суфикс *-њћ* (и суфикс *-њћ* који му је генетски претходно, мада у овом посљедњем случају може бити ријеч и о депалатализацији сонанта *ń* → *n*). 2° Семантички тип са значењем посједовања није посвједочен у категорији *nomina propria*. 3° Семантички тип *bratъњ* (*sestra*) '(сестра) која има брата', *bezъ-bratъњ* '(жена) која нема брата/браћу' ограничен је био на категорију *nomina appellativa* са значењем породично-сродничких и њима сродних односа. Ако се овај семантички тип ширио – ширио се опет на заједничке именице. Такав је посесив *њћ* 'који има благо' у староруском спјеву *Слову о њолку Игореве* (Маројевић 1985: 118–119).

3. Имена по мужу на *-њњја*, *-њњја*

3.1. Имена по мужу типа *Vъsevolôžaja* први пут су уопште а на корпусу споменика староруског језика описана у часопису *Вопросы языкознания* (Мароевич 1981: 106–118). Затим је слиједио рад о прасловенским именима по мужу, њиховим траговима и судбини у српском језику (Маројевић 1982б: 231–234), који је заправо био реферат изложен на X конгресу Савеза славистичких друштава Југославије (Струга, 6–10. X 1982), и чланци о именима по мужу у староукрајинском (Маројевић 1986: 125–139) и старославенском језику (Маројевић 1997б: 179–183).

3.2. Једним занимљивим, побочним семантичким развојем категорија имена по мужу добила је секундарно значење иконе повећене Богородици, а затим и Богородичине цркве. Тим питањем смо се бавили у двије краће студије: једна је посвећена еклезиониму (име цркве) *Пирогощя*, који је посвједочен и као име иконе (Мароевич 1993б: 80–84), а друга еклезиониму *Иванъ-ковая* (Мароевич 1995: 86–94). Обје су претходно објављене и на српском језику, прва, под насловом „'Пирогощя' у 'Слову о полку Игореве' и староруским летописима", у *Зборнику* [Матице српске] за *славистику* (1982, св. 23, стр. 211–214), а друга, под насловом „Семантичка двопланост посесивних изведеница типа *Иванъ-ковая* у староруском језику: (уз тумачења граматике и семантике облика у руској историјској лингвистици)", у *Зборнику Матице српске за филологију и лингвистику* (1994, књ. XXXVII, стр. 339–346). Занимљиво је да је еклезионим *Иванъ-ковая* А. А. Зализњак погрешно протумачио као име по мужу механички пре-

носећи наше тумачење антропонимске категорије из рада (Маројевић 1981) [види т. 3.1].

И у српском језику чувају се трагови еклезионимâ у форми именâ по мужу. О именима цркава (ак.) *Петрову* из пјесме *Ојеш зигање Раванице* и *Давидовица*, коју је у XIII вијеку подигао монах Давид, види у монографији Маројевић 1985: 139 и у тамо наведеној литератури.

3.3. Први рад о именима по мужу којим смо отпочели бављење овом категоријом и посесивним формама уопште јесте чланак „Шурњаја“ објављен у *Јужнословенском филологу*. Именица из наслова чланка настала је од *femininum*-а посесива, изведеног помоћу суфикса *-ънъ* од именице *šurъ*, и *femininum*-а анафорске замјенице *јъ*: *шурњаја* < *шурњаја* < *šur-ънјаја* < *šur-ънја ја* (= шурева жена) (Маројевић 1979: 189–192).

Мјесто акцента било је одлучујући фактор различите лексикализације именица *сѣрѣна*, *ѣјна*, с једне, и именице *шурњаја* (< *шурњаја*), с друге стране. У првом случају дошло је до губљења *ј* у интервокалском положају, контракције двају вокала и (у штокавском = српском) губљења дужине. У другом случају, под утицајем именица на *-аја*, посесив формално одређеног вида врло рано је изгубио сложену придјевску а добио именичку промјену уз преинтеграцију као тип промјене у морфемској структури: *šurънјаја* → *šurънјаја-а* (Маројевић 1985: 16).

Преношење, „једним уским екскурзивним покретом“, посесивног суфикса *-ънъ* на лична *appellativa* Бошковић илуструје српским образовањима типа „*ѣјна*, *сѣрѣна* < *иј-ъна* (ијева жена), *stryj-ъна* (stryjeва жена)“, указујући у загради и на чакавско *íjnā*, *strínā* < *иј-ънаја*, *stryj-ънаја* (Бошковић 1973: 270). У чакавском = хрватском, према томе, није дошло до губљења дужине.

3.4. У српском језику посвједочена су, дакле, имена по мужу и са суфиксом *-ънјаја*, и са суфиксом *-ънјаја*, али само у категорији *nomina appellativa* са значењем породично-сродничких односа. Овај други суфиксални тип могао је настати као резултат секундарног процеса депалатализације сонанта *н*. И у староруском језику имена по мужу са суфиксом *-ънјаја* ограничена су на апелативе. Од три именице, једна је потврђена у акузативу (*стрыню*), номинативу (*стрыня*) и инструменталу (съ *стрынею*): прве двије потврде су с одраженом контракцијом *stryj-ънјаја* > *stryj-ънја*, трећа може бити и од једног и од другог деклинационог типа. Контракција *rod-ънјаја* > *rod-ънја* 'родица, рођака' одражена је у јединој потврди друге именице у номинативу множи-

не: не можеть никто же пояти своєа бабы. ни своєа внуки. аще *родни* суть [МПр XIV, л. 245 об.]. Трећа именица је посвједочена у генитиву множине (два возыря да 10 *възыренеи*), па се може реконструисати и у неконтрахованом *vozyr-ъѡаја* и у контрахованом лику *vozyr-ъѡа* 'везирова жена, везировица' (Маројевић 1985: 23). Другим ријечима, немамо података да су се имена по мужу са суфиксом *-ъѡ(аја)* односно *-ъп(аја)* преносила на лична имена, али јесу на именице са значењем занимања и титула.

4. Женски патроними на *-ъпа*

4.1. Женски патроними су, први пут уопште, тј. као категорија, обрађени у расправи (и монографији) из т. 0.3. На руском језику они су, заједно с мушким патронимима, описани у расправи која је објављена у зборнику грађе и истраживања *Ойшѣсло-венскої линївистичкої аѣласа* за 1988–1990. годину (Мароевич 1993а: 103–116). Издвајају се три типа ове специфичне источнословенске антропонимске категорије у формирању: све их повезује суфикс *-(ъ)па*, али је једнима творбена база лично име или апелатив са значењем лица (тип *Ярославна, княжна*), другима – посесив (тип *Петровна, королевна*), трећима – мушки патроним (тип *Фоминична*).

4.2. Међу примјерима за преношење, „једним уским екскурзивним покретом”, посесивног суфикса *-ъпъ* на лична appellativa Радосав Бошковић наводи из српског језика и једну именицу са значењем женског патронима, а то је „*сѣстрична* (sororis filia) < *sestric-ъпа* > *sestričъпа*” (Бошковић 1973: 270). Нема сумње да је тај јединствени примјер *femininum* посесива изведеног суфиксом *-ъпъ* од хипокористика *sestrica* < **sestrīkā* (најприје је првом палатализацијом *k* > *č* у посесиву, а онда трећом палатализацијом *k* > *c* у именици).

4.3. То што су женски патроними у историјском развоју руског језика извођени само са суфиксом *-ъп(а)*, а не и са суфиксом *-ъѡ(а)*, свједочи да почетак генезе женских патронима сеже у епоху кад је био формиран посесивни суфикс *-ъпъ*, а није још био функционално појачан посесивним суфиксом *-јъ*. То је први закључак.

Други закључак: у историјском развоју руског језика декорелацијом добијени патронимски суфикс *-ъпа* > *-па* преносио се с апелатива на лична имена, а не обрнуто.

4.4. У српском језику супстантивизирани посесив у значењу женског патронима *sestričъna* као једини примјер свједочи да су именице из лексичко-семантичког поља „породица и породично-сроднички односи“ матични ареал и суфикса *-ъnъ* и његовог деривата, суфикса *-ъnъ*.

С друге стране, то што мушки патроними немају ни суфикс *-ъnъ* ни суфикс *-ъnъ* у својој творбеној бази говори у прилог томе да су се мушки патроними формирали раније.

5. Суфикс *-jъ*

5.1. Радосав Бошковић узгредно разматра и суфикс *-jъ*, у посесивном и непосесивном значењу, на почетку и на крају наведеног рада. Цитираћемо та два мјеста његове расправе уз двије своје напомене.

1° У уводном дијелу расправе, говорећи о суфиксу *-ъnъ* посесива и Вајановом тумачењу суфикса, Бошковић тачно разграничава два сложена суфикса, посесивни и придјевски: „Други део суфикса – то је потпуно тачно – може бити само посесивни суфикс *jъ*, али то *jъ* није из истих разлога и с истом функцијом дOMETано првOME делу суфикса *ъnъ* код посесивних придева и првOME делу суфикса *ъnii* код осталих придева” (Бошковић 1973: 266).

2° У закључном дијелу чланка Бошковић расправља о суфиксу „*ъnii* код осталих придева”: „Категорија придева изведених од прилога – типа *bližъnii* < *bliže* – не представља никаквих тешкоћа. Прво, јасно је да она нема семазиолошки узевши никакве везе с категоријом *possessiva* на *ъnъ*. Друго, несумњиво је да су те две категорије и по постанку различите. Видели смо како је постало *ъnъ* код прве категорије. На сасвим други начин постало је *ъnii* код друге. На који? | Просто – аглутинацијом двају празних суфикса: додавањем структуралнога *jъ* староме структуралном и општесловенском придевском *ъnъ*. Кажемо – структуралнога *jъ*. Да, тако. Суфикс *jъ* почео је 'своју каријеру' с реалним посесивним значењем; а дотерао је у своме обрнутом развитуку [...] до најбаналније граматичке, хипостасичке функције”, па наводи примјере типа *besčina* (< *bez čina*), *bezumai* (< *bez uma*) у старославенском и црквенославенском језику (Бошковић 1973: 271–272 (знак | указује на прелазак на нову страну у тексту који се цитира)).

3° Прва напомена. Као и Александар Белић, Радосав Бошковић облике и морфеме транслитерише према старославенском језику, па и придјев *ближъnii* (Благова и др. 1973: 92). Ми облике ре-

конструишемо према позном прасловенском стању, на примјер: bližŋjъ.

4° Друга напомена. О „обрнутом развитуку“ суфикса *jъ* < *jōs не може бити ни говора: праиндоевропски језик, односно рани прасловенски као његов дијалекат, није имао посесиве (*nomina possessiva*) као хибридную врсту ријечи, па није могао имати ни посесивне суфиксе. У њему је овај суфикс имао структуралну функцију – преводио је субјекатско-објекатску функцију, из које су се развиле именице као посебна врста ријечи (*nomina substantiva*), у атрибутивну функцију, из које су се развили придјеви (*nomina adiectiva*). У прасловенском овај суфикс је добио и функцију секундарне адјективности у неколике категорије; у категорији посесивних замјеница он се преобразио у посесивни суфикс [види т. 5.2].

5.2. У реферату за Међународни конгрес слависта у Минску, од којег смо и почели ову расправу о српским и словенским посесивним формама у лексичко-семантичком пољу „породица“, дат је одговор на питање како је од суфикса којим су се градили придјеви, односно придјевско значење именâ, преко суфикса секундарне адјективности, селеktован посесивни суфикс *-jъ*:

„Облике потпуно паралелне позним словенским налазимо само у старопруском језику, па се посесивне замјенице *тоjъ* < *mōjōs, *твоjъ* < *tvōjōs и *своjъ* < *svōjōs не могу сматрати праиндоевропским формама, па ни балтичко-словенском језичком цртом, него резултатом утицаја прасловенског језика само на један од балтичких језика. Суфикс *-jōs у анализираним примјерима још нема функцију посесивног суфикса него је употријебљен као суфикс секундарне адјективности, којим се атрибутивна посесивност само наглашавала – творбена база је већ имала категоријално значење посесивне замјенице. Да је прасловенски претходно имао тип *svōs показује изведеница *svobъ, која, упркос Фасмеровом тумачењу: 'Праслав. *sveboda, svēboda «свобода» связано с цслав. *свобѣство, собѣство* «persona», где *svobъ от *своjъ* (см. *свой*), т.е. «положение свободного, своего члена рода»' (Фасмер³ 1996 III: 582, s. v. **свобѣда**) – није могла настати од секундарне форме *svōjōs него од примарне *svōs.

Суфикс *-jъ* < *-jō-s као суфикс секундарне адјективности налазимо и у другим категоријама – у радним партиципима садашњег и прошлог времена, у компаративима и

у односним придјевима типа *lěťŋŋjъ (који су били само одређеног вида). Њима само треба прикључити посесивне замјенице *тојъ, твојъ, својъ*.”

(Маројевић 2013: 153–154)

Праиндоевропско-словенски суфикс *-jъ < *-iǵ-s*, према томе, имао је три фазе (и три функције): 1° структурални суфикс у оквиру тематског вокала основа на *ǵ; 2° суфикс секундарне адјективности; 3° посесивни суфикс.

6. Исходи

6.1. Лексичко-семантичко поље „породица” имало је у прасловенском језику и у првим фазама развоја српског, руског и других словенских језика несумњиво и своје граматичко (дери-ватолошко) обиљежје. Њега карактерише извођење посесива (тзв. присвојних придјева) помоћу суфикса *-ŋŋ* без ограничења у погледу припадности творбених база овом или оном типу именичких основа.

6.2. Лексичко-семантичко поље „породица” не треба схватати у данашњем ужем значењу (родитељи и дјеца), па ни у значењу породичне задруге, већ у ширем значењу „род” са одговарајућим патријархалним устројством, у који су се укључивала и лица из других родова, и то не само невјесте (снахе) и зетови него и лица која су се економски прикључивала тој широкој породичној заједници.

6.3. Доказ да су се суфикс *-ŋŋ* и његов дериват *-ŋŋŋ* формирали у категорији *nomina appellativa* са значењем породично-сродничких и њима сродних односа, а не у категорији *nomina propria*, како је мислио Радосав Бошковић, који се први студиозно позабавио њиховим постанком, налазимо у чињеници да су се посесивне изведенице у категорији имена по мужу са овим суфиксима образовале само у кругу заједничких именица са значењем породичних и њима сродних односа (*stryŋnaja/stryŋŋaja, ŋirŋŋaja*), као и у чињеници да се значење женског патронима зачело у лексичко-семантичком пољу „породица”, а у српском и остало у том кругу (*sestričŋna*).

6.4. Поред значења припадања, које карактерише све посесиве и њихове изведенице (тип *bratŋŋŋ domŋ*), само образовања са суфиксом *-ŋŋ* и његовим дериватом *-ŋŋŋ* и само у лексичко-семантичком пољу „породица” имала су и значење посједовања (тип *bratŋŋŋ sestra*), и значење припадности множини.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Благова Э., Цейтлин Э. М., Геродес С., Пацнерова Л., Бауэрова М. *Старославянский словарь (по рукописям X–XI веков)*. Москва: Русский язык, 1994. [Репринт 1999].
- Бошковић, Р. „Старословенска adjectiva possessiva на њъ.” *Наш језик*, XIX (1973): 265–272.
- Бошковић, Р. *Одабрани чланци и расправе*. Титоград: ЦАНУ, 1978.
- Бошковић, Р. *Изабрана дјела. Том I. Структура словенских језика. Узајамни односи*. Подгорица: ЦИД, 2015.
- Мароевич, Р. „Оппозиция определенных и неопределенных форм при-
тяжательных прилагательных. (К вопросу о природе имен типа
Vbsevoložaja в древнерусском языке).” *Вопросы языкознания*, № 5
(1981): 106–118.
- Мароевич, Р. „Посессивные категории в русском языке: (история разви-
тия и современное состояние).” *Научные доклады высшей школы: Фи-
лологические науки*, № 5 (1983): 56–61.
- Мароевич, Р. „К реконструкции праславянской системы посессивных ка-
тегорий и посессивных производных.” Авторизованный перевод
Л. В. Куркиной и И. П. Петлевой. В: *Этимология: 1986–1987*. Ж. Ж.
Варбот, Л. А. Гиндина, Г. А. Климова, В. А. Меркуловой, В. Н. Топоро-
ва, О. Н. Трубачева (ред.). Москва: Наука (1989): 121–139.
- Мароевич, Р. „Патронимы в системе категорий принадлежности древне-
русского языка.” В: *Общеславянский лингвистический атлас: Мате-
риалы и исследования. 1988–1990*. В. В. Иванов (ред.). Москва: Наука
(1993а): 103–116.
- Мароевич, Р. „Пирогощая в 'Слове о полку Игореве' и древнерусских ле-
тописях.” *Научные доклады высшей школы. Филологические науки*, №
1 (1993б): 80–84.
- Мароевич, Р. „Семантическая двуплановость посессивных производных
типа *Иванъкова* в древнерусском языке: (к толкованию грамматики
и семантики формы в русском историческом языкознании).” *Науч-
ные доклады высшей школы. Филологические науки*, № 3 (1995): 86–94.
- Мароевич, Р. Н. „Посессивы – гибридная часть речи праславянского язы-
ка: (на материале старославянских и древнерусских памятников).”
Славянское языкознание: XII Международный съезд славистов. Кра-
ков, 1998 г. Доклады российской делегации. Москва: Наука (1998):
615–621.
- Маројевић, Р. „Шурњаја.” *Јужнословенски филолоџ*, XXXV (1979): 189–192.
- Маројевић, Р. „'Деветбратња сестра' у народној песни. О једном творбе-
но-семантичком типу словенских посесивних придева.” *Јужносло-
венски филолоџ*, XXXVII (1981): 243–249.
- Маројевић, Р. „Посесивни придеви типа синовљи у компаративно-исто-
ријској перспективи.” *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 11/2
(1982а): 43–47.

- Маројевић, Р. „Прасловенска имена по мужу, њихови трагови и судбина у српскохрватском језику.“ *Књижевност и језик*, XXIX/3–4 (1982б): 231–234. [Исправка: XXX, 1–2 (1983): 134]
- Маројевић, Р. *Посесивне катигорије у руском језику (у своме историјском развистику и данас)*. Београд: Филолошки факултет, 1983а. [Репринт: Бања Лука: Паневропски универзитет „Апеирон“, 2015]
- Маројевић, Р. „Посесивни придеви са суфиксом -ѣѣ у историји руског језика.“ *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, XXVI/1 (1983б): 7–60.
- Маројевић, Р. „Антропонимске категорије у староруском језику. (Прилог питању реконструкције прасловенског антропонимског система).“ *Ономатолошки прилози*, IV (1983в): 137–177.
- Маројевић, Р. *Посесивне изведенице у староруском језику: Антиропонимски систем. Тононимиа. „Слово о полку Игорева“*. Београд: Филолошки факултет, 1985. [Репринт: Бања Лука: Паневропски универзитет „Апеирон“, 2015]
- Маројевић, Р. „Имена по мужу у староукрајинском језику.“ *Ономатолошки прилози*, VII (1986): 125–139.
- Маројевић, Р. „Типологија посесивних придева у српскохрватском језику: (из дијахронијске и синхронијске перспективе).“ Реферат с Научног скупа слависта у Вукове дане (1986). *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, XXX/2 (1987): 75–87.
- Маројевић, Р. „Присвојни придеви (possessiva) у старославенском језику.“ *Српски језик*, II/1–2 (1997а): 153–183.
- Маројевић, Р. „Имена по мужу у старословенском језику.“ *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, XL/2 (1997б): 179–183.
- Маројевић, Р. *Старославенске студије*. Београд–Крагујевац: Филолошки факултет – „Нова светлост“, 2000. [Репринт: Бања Лука: Паневропски универзитет „Апеирон“, 2015]
- Маројевић, Р. „Посесивне категорије у прасловенском језику: (конкуренија посесивних падежа и посесивних суфикса).“ *Зборник Матице српске за славистику*, 83 (2013): 147–170.
- Трубецкой, Н. С. „О притязательных прилагательных (possessiva) старославенского языка.“ У: *Зборник лингвистичких и филолошких расправа*. А. Белићу о четрдесетогодишњици његовог научног рада. Београд (1937): 15–20.
- Трубецкой, Н. С. *Избранные труды по филологии*. Москва: Прогресс, 1987.
- Фасмер, М. *Этимологический словарь русского языка*. В 4 т. Т. III. Пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачева. – 3-е изд. Санкт-Петербург, 1996.

Radmilo N. Maroyevich

LEXICAL-SEMANTIC FIELD „FAMILY” AND SLAVONIC
POSSESSIVE FORMS

Summary

This study deals with the possessive forms in a lexical-semantic field „family-kinship terms“ as follows: a) possessive suffix *-bŋb*, b) attributive possessive categories, i.e. possessives both those that have the meaning of possessum and also those having the meaning of possessor, c) possessive derivatives in a range of the names according to the husband and d) possessive derivatives in the range of the feminine patronymics.

The suffix *-jb* was also described in this study in a range of adjectives (nomina adiectiva) and in a range of possessives (nomina possessiva), which was added to the original suffix *-bnz* for the sake of functional strengthening and as an expression of the suffixal model of the given epoch.

Using suffix *-bŋb* for deriving possessives (so called possessive adjectives) from the nouns that constitute lexical-semantic field „family-kinship terms“, the aforementioned lexical-semantic field gained its specific grammatical feature.

Key words: suffix *-bŋb*, possessive categories, possessives, the meaning of possessum, the meaning of possessor, possessive derivatives, names according to the husband, feminine patronymics.

НАТАША М. МИЛАНОВ*
МИЛИЦА Љ. СТОЈАНОВИЋ**
Институт за српски језик САНУ
Београд

КА СЕМАНТИЧКОМ РЕЧНИКУ СРПСКИХ ГЛАГОЛА (У КОНТЕКСТУ СЕМАНТИЧКИХ РЕЧНИКА ГЛАГОЛА У ДРУГИМ СЛОВЕНСКИМ ЈЕЗИЦИМА)***

У раду се предлаже израда семантичког речника глагола српског језика и у том смислу излаже се научна и практична потреба постојања таквог речника, те представља његов теоријско-методолошки оквир. Теоријску основу речника чинили би досадашњи резултати у истраживању лексичко-семантичких група глагола у словенској лингвистици на основу теорије семантичких поља, док би се методолошки ослањао на достигнућа српске дескриптивне лексикографије. Даће се преглед сличних подухвата у словенском свету и указати на проблеме са којима се аутори могу сусрести приликом израде таквог речника, почев од избора грађе, начина класификације и поступака њихове лексикографске обраде. Овакав речник би попунио једну од празнина у савременој српској лексикографији и био од помоћи у контрастивним истраживањима глаголске лексике и у учењу српског језика као страног.

Кључне речи: семантички речник глагола, глагол, семантичко поље, семантичко потпоље, лексичко-семантичка група, семантичка категоризација, српски језик.

Увод

Српска лексикографија, упркос дугој традицији и великом броју штампаних лексикографских издања, још увек нема заокружен систем речника којима би се покриле све потребе корисника. Последњих година је, уз капитална дела српске лексикографије, од којих се нека још увек израђују, учињен значајан корак како

* natasa.milanov@isj.sanu.ac.rs; ORCID: 0000-0002-7206-5693

** milica.stojanovic@isj.sanu.ac.rs; ORCID: 0000-0003-3737-7488

*** Рад је финансирало Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије према Уговору број 451-03-136/2025-03/ 200174, који је склопљен са Институтом за српски језик САНУ.

би српски језик добио недостајуће лексикографске публикације (израдом асоцијативних, термилошких, семантичко-деривационих речника итд.). Стање у словенској лексикографији знатно је боље, па су доступне различите врсте приручника који могу послужити као модели за израду сродних дела у другим језицима. Будући да за српски језик још увек не постоји семантички речник глагола, већ се подаци о лексичко-семантичким групама добијају из дескриптивних речника и појединачних истраживања, један од задатака рада биће да се укаже на значај публикација овог типа, као и на неопходност њихове израде.

У раду ћемо представити научну и практичну потребу израде семантичког речника глагола¹ у српском језику (даље: СРГ) и указати на значај оваквог дела за српски језик, али и за славистику уопште. У циљу конципирања његове форме, поставићемо неколико задатака који морају бити разрешени пре почетка овог подухвата: анализа структуре, концепције и метајезика постојећих публикација овог типа у словенском свету и остварљивост примене њихове методологије; формирање корпуса и критеријума за одабир одредница; дефинисање семантичке групе глагола и мерила за припајање одређеног глаголског значења датој групи; успостављање одреднице и изглед лексикографског чланка.

Теоријска основа предложеног речника биће заснована на досадашњим истраживањима семантичких поља, као и на резултатима истраживања системске организације лексике и структуре значења речи у словенском свету (где се имају у виду истраживања Ј. Д. Апресјана, Л. М. Васиљева, Ј. Н. Караулова, Е. В. Кузњецове, Д. Н. Шмељова, Г. И. Кустове итд.), а затим и на достигнућима европске и англосаксонске лингвистике семантичког усмерења (где издвајамо истраживања Б. Левин, А. Вјежбицке, К. Годарда, О. Виберга итд.). Будући да се у србистици у новије време семантици глагола поклања већа пажња, важно теоријско полазиште за израду оваквог речника чиниће ранији покушаји класификације глагола, као и већ обављена истраживања појединачних семантичких група глагола у српском језику, како у појединачним студијама и докторским дисертацијама, тако и у монографским публикацијама (истраживања Б. Тошовића, Ј.

¹ На избор управо ове врсте речи утицали су, с једне стране, недостатак целовитог истраживања семантике глагола, а са друге њихова важност као централног реченичног члана, значајна комуникативна улога, као и богат семантички потенцијал.

Московљевић Поповић, Ј. Влајић Поповић, Д. Вујовић, И. Лазић Коњик, А. Миленковић итд.).

Методолошки, речник би се ослањао на практична достигнућа словенске лексикографије и лексикологије, као и на домете тзв. Београдске лексикографске школе².

О семантичким речницима глагола

Семантички речници описују структурно-семантичку организацију лексема у једном језику,³ заснивају се на дубинској анализи значења лексеме и њеног односа са одговарајућим значењима других лексема, који се потом апстрахује и хијерархизује (Белоусова 2013: 482). Семантички речник глагола стога представља систематизацију глагола према лексичко-семантичким групама и садржи њихов лексикографски опис, информације о парадигматским односима у које ступају, затим о њиховој употребној вредности и, евентуално, преводне еквиваленте. У речнику лексикографије Хартмана и Џејмса (1998) семантички речник није директно дефинисан, већ је упућен на појам ономасиолошког речника, у коме се, за разлику од класичних семасиолошких речника, речи или изрази представљају као семантички повезани концепти. Такође се наглашава важност повезивања у смеру од концепта или појма до речи, а не од речи ка објашњењу, те се због тога у њему примењује тематски редослед одредница, а не абecedни (Hartmann, James 1998, s.v. *onomasiological dictionary*).

Словенску лексикографију у целини одликује богата продукција граматичких речника, те тако за готово сваки словенски језик (руски, пољски, чешки, словачки, бугарски, македонски, белоруски итд.) постоји речник у коме су представљене вален-

² Под Београдском лексикографском школом подразумева се јединствени лексикографски програм, чије су основе уграђене у интерно Упутство за израду Речника САНУ и који се примењује приликом израде дескриптивних речника српског језика (в. Ристић 2014: 27–28).

³ У човековој природи је да тежи категоризацији, систематизацији и класификацији стварности (Радовановић 2015: 11–12). Међу првим покушајима да се лексикографски представи појмовна организација стварности јесте *Roget's Thesaurus of English Words and Phrases* из 1852. године, у коме су речи груписане према значењу у шест основних категорија: апстрактни односи; простор; материјални свет; интелект; воља; емоције, религија и морал, које су даље подељене у поткатегорије (Roget 2002).

цијске и рекцијске особине глагола.⁴ За српски језик израђено је неколико речника који приказују семантичко-синтаксичке релације и они су превасходно намењени учењу српског језика као страног (нпр. Петровић, Ружић 1997). Са друге стране, семантички речници глагола, према нашим сазнањима, израђени су само за руски језик и доносе различите типове информација о овој врсти речи.

Првим озбиљнијим покушајем семантичког систематизовања лексики у руском језику сматра се РСС (1982) сачињен у редакцији С. Г. Бархударова (уп. Белоусова 2013: 482), у коме је 10.000 речи, међу њима и глагола, распоређено у 1.600 семантичких група. Самостални речник глагола, ЛСРГ (1988), израђен је у редакцији Т. М. Матвејеве, у форми индекса глагола подељених према семантичким групама. У њему је обједињено 2.500 општеупотребних глагола у свом примарном значењу, а циљ је био успостављање концепције будућег функционално-синтаксичког речника руских глагола (ЛСРГ: 6). На основу поменутог дела настао је ТСРГ (1999), урађен у редакцији Љ. Г. Бабенко, који представља речник идеографског типа, са око 7.000 значења, примерима употребе, синонимима, антонимима и енглеским еквивалентима. Ова публикација има широку примену, будући да је намењена корисницима различитих потреба, са богатим опсегом информација научно-лингвистичког карактера. Проширено издање овог речника, БТСРГ (2008), садржи преко 10.000 глагола распоређених према идеографском принципу у близу 150 тематских група. Најобимнији руски семантички речник објављен је у шест томова и у целини обухвата око 300.000 лексичких јединица – значења речи и фразеолошких јединица. Организован је према врстама речи, па су четврти и пети том (РСГГ) посвећени опису лексичког система глагола груписаних у хијерархијски организоване „по лексическим классам, их множествам и подмножествам” (Шведова 1996: 221). Поменућемо и *Системный семантический словарь русского языка. Предикатная лексика* (2000–2003) Л. Н. Васиљева, у пет свезака. То је системски семантичко-граматички речник, у ком су размотрени различити начини семантичког повезивања

⁴ Овде нећемо наводити граматичке речнике публиковане у словенском свету, али је важно напоменути да су валенцијски и семантички речници повезани, будући да између валентности и значења постоји снажна веза и да значење глагола условљава његову валентност (исп. Levin 1993: 5). Са друге стране, има и аутора (нпр. Најда) који у своја семантичка истраживања не укључују синтаксичке критеријуме (в. Vujović 2019: 29).

основног фонда глагола, уз опис валентности, могућности синтаксичке трансформације итд. Грађа је распоређена у 17 семантичких макропоља, у чијој су основи најопштије и најапстрактније семантичке категорије (постојање, односи, стање, количина итд.).

Иако по основним принципима обраде информација не спада у семантичке речнике, при сагледавању класификационих група глагола не може се заобићи монографија Б. Левин *English Verb Classes and Alternations* (1993), у којој се глаголи сврставају у семантичке класе према два критеријума – лексичком значењу и синтаксичким допунама, уз учешће прагматичко-комуникативне компоненте.

Теорија семантичког поља

Концепција СРГ, односно подела глагола на лексичко-семантичке групе, теоријски се заснива на истраживањима семантичких поља. Будући да ће речник представљати семантичку класификацију глагола, полазна тачка анализе је глагол, а примарна јединица описа јесте његово значење.

Концепт семантичког поља датира из 20-их година прошлог века, од учења В. Хумболта о унутрашњој форми језика (Уфимцева 1961: 30). У литератури налазимо различита тумачења појма семантичко поље (даље: СП), која су, према Уфимцевој, зависила од тога шта су истраживачи подразумевали под унутрашњом формом. И. Трир је СП схватао као појмовну, концептуалну сферу, Г. Ипсен као граматички и семантички обједињену групу речи итд. (Уфимцева 1961: 31). Л. А. Новиков сматра да СП представља најцеловитији и најадекватнији одраз лексичког система, разноврсних веза међу лексемама које постоје у човековом језичком знању (Новиков 1985: 6). Семантичко поље неки аутори схватају веома широко (нпр. Ј. Н. Караулов), а неки уже, као групу речи које припадају истој врсти и које имају заједничку архисему (нпр. П. Н. Денисов). У српској лингвистици се за тематски на различитим нивоима повезане групе речи наводе термини семантичко поље, лексичко поље, тематска група, асоцијативно поље, лексички скуп, лексичко-семантичка група итд. Р. Драгићевић (2007: 239) под СП подразумева скуп лексема које припадају различитим граматичким врстама, а које су системски повезане, док су лексичко-семантичка група и тематска група ужи појмови. Т. Прћић истиче разлику међу семантичким и лексичким пољем: лексичко

поље је „utemeljeno na grupisanju leksema prema srodnosti smisla” и представља конкретну реализацију апстрактног семантичког поља (Prčić 2016: 138). И Г. С. Шчур диференцира лексичко поље, чије је језгро реч, и појмовно поље, где речи обједињује чињеница да у њиховој семантичкој основи постоји један заједнички појам, такозвано елементарно поље, или више појмова блиских један другом по значењу – сложено поље (Щур 1974: 35–36).⁵

Општа дефиниција која чини суштину СП, без обзира на погледе истраживача на овај концепт, јесте да оно представља хијерархијски устројену структуру лексичких јединица обједињених општим значењем које одражава одређену појмовну сферу у језику (в. Караулов 2003: 458; Кронгауз 2005: 130; Geeraerts 2010: 52). Као основне карактеристике СП издвајају се постојање једног општег значења које повезује групу речи, присуство центра и периферије, хијерархијски принцип конструисања поља (са надређеним чланом и хипонимима), одсуство јасних граница међу појединачним пољима (поједине лексеме могу у исто време припадати центру једног и периферији другог поља), отвореност, интеракција са другим пољима итд. (в. Караулов 1976: 111; Арнольд 1984: 3–11; Strauss 1985: 575; Вердиева 1986: 4). Језгро, тј. центар семантичког поља чини прототипичан глагол који садржи све карактеристике датог поља и све доминантне семе (нпр. за глаголе говорења то је глагол *рећи/јовориџи*, за глаголе кретања *ићи*), а остали глаголи се окупљају око њега у круговима (Strauss 1985: 575). Говорећи о разликама између лексема у центру и на периферији СП, Кузњецова (1989: 81–82) наводи да су речи које се налазе у центру поља једноставнијег семског састава и припадају основном лексичком фонду, одликује их богата полисемија и висока фреквентност употребе. С друге стране, речи које се налазе на периферији садрже већи број диференцијалних карактеристика и често могу припадати неколиким пољима (Арнольд 1991: 124).

Структура речника

У представљању концепције речника кренућемо од критеријума које је поставио Л. Згуста (1991: 190–210), а то су карактер података који се обрађују у речничком чланку, временска

⁵ Критике у вези са теоријом СП тичу се функционисања и структуре лексичког поља, његовог унутрашњег устројства и спољашњих граница, питања празнина у пољу, као и нестабилне терминологије (Драгићевић 2007: 236; Geeraerts 2010: 56).

перспектива речника, избор грађе, начин приказивања лексикографских јединица (одредница), њихова организација и др. Према типу информација које се обрађују у речничком чланку, Згуста разликује енциклопедијске речнике од језичких. Енциклопедијски речници „*дају podatke o vanjezičkom svetu*” (1991: 190), док се језички речници баве лексичким јединицама. Према овом критеријуму, СРГ би био првенствено језички, али су неки од енциклопедијских елемената незаобилазни и у оваквом типу речника. Што се временске перспективе тиче, с обзиром на то да Згуста не изједначава појмове „*sinхronijski*” и „*savremeni*” (1991: 193), СРГ би био синхронијски једнојезични речник који описује глаголе савременог српског језика. Према опсегу грађе и подели речника на опште и ограничене (или посебне), ово би био ограничени речник мањег обима, близак систематским речницима који „*navode semantički povezane riječi u grupama po onomasiološkim poljima a unutar njih po nocionim strukturama (uglavnom po hiperonimima i odgovarajućim hiponimima)*” (Zgusta 1991: 199).

Будући да се у речнику овог типа лексикографске информације приказују на посебан начин и да је он заснован на специфичним теоријским учењима, он се одликује нарочитом макроструктуром и микроструктуром.

Макроструктура представља одабир, попис и организацију одредница у речнику (Hartmann, James 1998, према Прћић 2016: 96), али, осим питања корпуса и начина представљања лексикографске грађе, подразумева и пратеће делове речника који кориснику олакшавају употребу (предговор који садржи основне податке о речнику, упутства за његово коришћење, списак извора, попис скраћеница и сл.), тј. „*sve elemente koji se vezuju za rječnik u cjelini*” (Šipka 2006: 166).

Први задатак при изради речника јесте сачинити корпус, одабрати одреднице и начинити њихов инвентар.⁶ Планирано је да се прва верзија СРГ заснива на глаголима који припадају најужем делу општег лексичког фонда, те ће прелиминарни списак глагола као потенцијалних одредница бити састављен на основу јединица забележених у једнотомном Речнику српског књижевног језика Матице српске (даље: РСЈ),⁷ као дескриптивном реч-

⁶ Исп. Tafra 1994: 110.

⁷ Основни корпус биће глаголи забележени у РСЈ, а као контролни корпус послужиће нам други дескриптивни и рекцијски речници српског језика. Према Шчерби, за прављење доброг идеографског речника неопходно је имати

нику савременог језика мањег обима. Корпус ће чинити глаголи свршеног и несвршеног вида, као и двовидски глаголи, у нереклексивној и рефлексивној форми. Сам избор поменутог дела као извора грађе значи да неће бити лексике обележене било каквим квалификатором који ограничава њену употребну вредност, односно неће бити временски, територијално, социјално, функционално или на било који начин маркираних речи. По пореклу, обухватиће глаголе домаћег порекла, али и оне стране етимологије који се више не осећају као такви. Како хомоними имају различита, са синхронијског становишта неповезана значења, такве лексеме ће бити представљене као посебне одреднице обележене експонентом. Што се тиче творбене структуре изабраних јединица, речник ће обухватити основне глаголе, али и оне добијене различитим творбеним начинима.

Идеално би било када би речник могао да обухвати све глаголе и све њихове семантичке реализације, али би то био изузетно тежак задатак који би захтевао много времена. Зато је бољи приступ радити у фазама и кренути од мањег корпуса и у првој фази се ограничити само на примарна значења (исп. ЛСРГ: 6). Стога би, на основу прелиминарног прегледа грађе, речник имао око 3.000 одредница. Труд аутора у даљем раду на речнику био би усмерен на додавање нових елемената, пре свега на укључивање секундарних значења и даље ширење корпуса. У складу са захтевима савремене лексикографије, једна од фаза рада подразумевала би и израду дигиталне верзије текста, што би ауторима оставило могућност даљег повезивања одредница и континуираног додавања нових података, а корисницима садржај учинило приступачнијим и омогућило брже претраживање и проналажење потребних информација.⁸

Након одабира грађе, следећи корак у изради СРГ било би утврђивање образаца према којима ће она бити класификована, а глаголи смештени у одговарајуће групе, с циљем да се што прецизније представе њихова семантичка обележја. Приликом организације лексичког материјала ослањаћемо се на принципе дате у предговору ТСРГ – принцип варијантности, принцип испресеканости ЛСГ глагола и принцип хијерархије (ТСРГ: 14).

добар опис концепта, тј. добар описни речник (Шерба, према Морковкин 1981: 160), „док је избор извора и репертоар лексичких јединица у регистру условљен типом, обимом и наменом речника” (Ристић 2011: 6).

⁸ Више о предностима таквог облика речника в. Прћић 2016: 110.

Под принципом варијантности подразумева се да за сваку групу највидљивији буду базични глаголи, типични представници дате класе, док су други чланови класе конкретнији, са додатним семантичким обележјима – нпр. код глагола *наношења ударца* основни глагол је *удариши*, док су други чланови те класе *клејнути*, *ошамариши*, *премлаћути* итд.

Према принципу испресецаности решава се однос ЛСГ и акционалности, те ће глаголи са модификационим творбеним значењем бити укључени у одговарајућу групу према архисеми, а не према акционалном значењу – нпр. дистрибутивни, кумулативни и сл. глаголи неће формирати своју групу према семантичком доприносу префикса, већ према архисеми (нпр. глаголи *покуши* и *накућути* биће у истој групи, глагола премештања).

Као најважнији, темељни принцип истиче се принцип хијерархије, према коме су значења хијерархијски представљена према општости, што подразумева да се најпре издвајају три базична СП – поље „радња и активност”, поље „постојање, стање, квалитет” и поље „односи”. Након издвајања наведених СП која представљају најопштије класе (макрокласе) и у оквиру којих су јединице повезане најапстрактнијим односима, образоваће се групе глагола ниже хијерархије са конкретнијим лексичко-семантичким везама (исп. Белоусова 2013: 483).

Дакле, према семантичкој сродности глагола даље се формирају семантичка потпоља, те се тако, нпр., у оквиру СП „радња и активност”, између осталих, издвајају потпоља: *‘кретање’*, *‘физичко деловање’*, *‘премештање у простору’* итд. Као заједничка компонента која обједињује све чланове једног семантичког потпоља јавља се базични глагол, нпр. за семантичко потпоље *кретање* то је *креташи се*, односно *ићи*. Због тога су састављачи ЛСГРГ приликом припреме речника као најважнији задатак поставили одређивање базичног глагола који би обједињавао велики број лексема сродне семантике. За одређивање базичног глагола при обликовању садржаја семантичког потпоља као најпогоднији примењен је индуктивни метод фазне идентификације (ЛСГРГ: 7–8), који подразумева свођење сваког глагола на најопштији смисао.⁹ Тај метод је употребљен у ЛСГРГ и подразумева да се

⁹ Да би глаголу било одређено место у систему, некад је потребно предузети много корака, у неким случајевима чак и више од 15, да би се дошло до коначног лексичко-семантичког низа (Белоусова 2013: 483). Потпунији увид у конкретне проблеме, теоријске и практичне, због ограниченог простора није могуће дати на овом месту.

најпре из најширег списка формирају семантичке групе у којима „глагол как бы освобождается от своих конкретных семантических признаков и замещается глаголом с максимально общим значением, обладающим признаками базовой лексической единицы, не сводимой к более общему глаголу” (ЛСГРГ: 7).¹⁰ На пример, код лексеме *излићи* тај поступак би изгледао овако: *излићи* → „проузроковати истицање (течности)” → *истицаћи* „тећи у млазу или капљући” → *тећи* „кретати се (о течности, гасу, пари, електричној струји)” → *кретаћи се* „ићи ходајући, корачајући” → *ићи* „кретати се”. Како се објашњава, последњи сегмент рашчлањивања доводи до узајамне идентификације глагола, што говори да је процедура завршена, и да су аутори „получили набори глаголов однотипной семантики” (ЛСГРГ: 7). Добијени скупови јединица послужили су потом као материјал за идентификацију и лексикографски опис семантичких група. Будући да не може постојати јединствена и коначна подела глагола, јер она зависи од великог броја фактора и комплексности њихових међусобних веза – лексичко-семантичких, граматичких, творбених, аутори поменутог речника истичу сложеност овог подухвата.¹¹

Разлагањем семантичког садржаја, тј. издвајањем архисеме у оквиру сваког потпоља формирају се ЛСГ као ниже јединице класификације – нпр. потпоље ‘физичко деловање на објекат’ обухватиће глаголе наношења ударца, глаголе додиривања, глаголе оштећења објекта итд. Када постоји више глагола не само са истом архисемом¹², већ и заједничком интегришућом диференицијалном семом¹³, може се формирати и сегмент ниже

¹⁰ Свака група повезана заједничком архисемом „има и доминанту или стожер која је и члан дате групе, али и њено кохезионо језгро”, који је у чврстој вези са осталим лексемама из групе (нпр. глагол *ићи* код глагола кретања) (Драгићевић 2007: 242).

¹¹ Е. В. Кузнецова (1967: 210) наводи да глагол по својој основној функцији представља граматички центар реченице, а у исто време његово је лексичко значење у значајној мери условљено ситуационо, као и контекстуално (зависи од лексичког окружења и синтаксичке конструкције). За сврставање глагола у одређену групу, уз заједничке семантичке компоненте глагола у одређеној групи, важни су и синтаксички односи (Levin 1993: 2).

¹² Архисема код глагола, како наводи Д. Гортан-Премк, одређена је, пре свега глаголским родом, активним или медијалним, с једне стране, и транзитивним или интранзитивним, с друге стране, као и типом процеса – једну архисему имају глаголи *скакаћи*, *окретајући се*, *вршећи се*, ‘кретати се у оквиру једнога места’, а други глаголи *ићи*, *штрчајући*, *јуријући*, ‘кретати се мењајући место’ (1997: 100).

¹³ Под овим термином (који смо преузели из Vujović 2019) подразумеваћемо семе које су према функцији сличне архисеми, а заједничке су за мање скупине речи, тј. подгрупе унутар једне лексичко-семантичке групе.

хијерархије, нпр. тако ће се у оквиру СП „радња и активност”, потпољу ‘изградња’, ЛСГ креативни глаголи, јавити подгрупе: глаголи изградње објекта као резултат физичког рада (нпр. *извајати*, *монтирају*, *илесати* итд.) и глаголи изградње објекта као резултат умног рада (нпр. *компоновају*, *програмирају* итд.).¹⁴ Глаголи сваке ЛСГ биће поређани азбучним редом, а њихов број може да варира.

Слика 1: Илустрација основној хијерархијској представљања глагола

Образац за класификацију грађе приказан је на Слици 1, а грађа распоређена на тај начин чиниће централни део речника. Лексикографска пракса у изради овог типа речника показала је да структура СРГ подразумева и додатна поглавља. Неопходно је да на почетку стоје теоријски увод, који би читаоцима приближио намену речника, његово устројство и представио упутство за коришћење, као и разрешења коришћених скраћеница и симбола. Важно је нагласити да овакав речник мора имати дводелну структуру. Први сегмент чинио би описно-идеографски део у ком би глаголи били распоређени према описаном хијерархијском принципу у групе у оквиру којих су дати азбучним редом, а затим лексикографски обрађени. Други део чинио би азбучни списак глагола, са упућивањем на број групе, што би олакшало саму употребу речника.

Поред наведеног описа макроструктуре СРГ, веома је важан и опис микроструктуре речничког чланка која представља

¹⁴ Због природе значења глагола код многих од њих тешко је одредити архисему „jer čak i u svom osnovnom značenju imaju ukrštene dve seme koje su toliko prisutne u njegovoj semantici da nije lako odlučiti koja je sema dominantna” (Vujović 2019: 44).

најбитнији и најсложенији део сваког речника и која треба да понуди поуздане, јасне и прегледне податке о форми, садржају, функцији, парадигматским и синтагматским односима у оквиру одреднице (исп. Прћић 2016: 99). Дакле, микроструктура подразумева одабир, формулацију и приказ података о одредницама у речнику, односно модел структурирања речничког чланка и распореда релевантних података (уп. Hartmann, James 1998; Šipka 2006: 166).¹⁵

Семантички речник глагола захтева посебну формалну структуру лексикографског чланка и различите типове информација, па ће, стога, његову микроструктуру осим одреднице (1) чинити следећи елементи (в. Сliku 2): обележје вида (2), видски парњак (3), рекција (4), семантичка дефиниција (5), пример (6).

Слика 2: Пример лексикографске обраде глагола избацити

Глагол ће бити наведен као граматичка јединица, тј. у облику инфинитива, у акцентованој форми и, уколико постоје, приказаће се и морфолошке дублетне и ијекавске варијанте. Облици исте семантике, а различитог вида, даваће се под једном одредницом, док ће рефлексивни облик бити посебна одредница. Као основни, наводиће се глагол свршеног вида, а у загради његов несвршени парњак, уколико припадају истој ЛСГ. Нужно је дати и напомену о рекцији, и опис синтаксичке употребе када то утиче на значење глагола (исп. Zgusta 1991: 133–134; Тополињска 2002: 35). Аутори ће приликом дефинисања тежити да постигну унифициран и једнообразан опис, у складу са савременим лингвистичким дометима, придржавајући се постојећег традицио-

¹⁵ Не постоји универзални списак обавезних елемената речничког чланка с обзиром на то да његова структура зависи од много фактора, као што су, нпр., намена речника, обим корпуса, намера аутора, количина расположивог простора и сл. (Бјелаковић 2013: 232).

налног лексикографског приступа. Дефиниција ће бити прилагођена типу речника, те би она требало да потврди припадност глагола одређеној групи. Састојаће се из описног и синонимског дела, уколико синоним постоји, али ће се само дефинисање синонимима избегавати. На крају чланка наводиће се сажети ауторски примери употребе као допуна дефиниције и илустрација значења. Побројани елементи речничког чланка представиће лексичке, семантичке и синтаксичке карактеристике глагола.

Закључак

Једно од важних питања које је неопходно размотрити пре конципирања сваког речника јесте питање његове сврхе и циљева (Zgusta 1991: 204–206). СРГ представља мешавину лексикографског и семантичког истраживања. Кроз њега се може сагледати системска организација глагола, могу се уочити сложене везе и односи који код глагола постоје на различитим нивоима. Планирани речник би требало да представи семантичке категорије глагола, да их систематизује и на тај начин прикаже одређени поредак у језику и омогући увид у његово функционисање. Узорак од око 3.000 обухваћених глагола, издвојених из РСЈ, чинио би будуће дело репрезентативним и поузданим за даља истраживања глаголске семантике. Чињеница да руска дескриптивна лексикографија броји неколико таквих публикација, које могу послужити као узор и у погледу концепције и у погледу лексикографске методологије, олакшаће посао на оваквом речнику.

Резултат нашег подухвата биће речник какав недостаје српској лексикографији, а који може задовољити разноврсне потребе корисника, пре свега оних који се баве науком. Корист од оваквог дела била би вишеструка, првенствено научна у области лексикографије, лексикологије, као и приликом упоредних истраживања. Главни допринос би био у томе што ће на једном месту бити идентификовани и представљени типови глагола према значењу и сачињена њихова семантичка класификација, чиме би се олакшала даља лексичко-семантичка истраживања. Даље, речник би би важан у компаративним и контрастивним анализама, приликом утврђивања сродности и разлика у оквиру семантичких група глагола у различитим језицима, и у проучавању семантичких веза у општесловенском контексту, али и универзалности језичких појава. Практични значај речника огледао би се у његовој педагошкој употреби у настави српског, пре све-

га као страног. Такође, могао би користити свима онима који се баве српским језиком – преводиоцима, лекторима, новинарима, студентима итд.

Лексикографски приказ семантичке класификације глагола једног језика је од изузетног значаја, јер се таквим описом глаголи мапирају и одређује им се место у систему, сагледава се богатство сваке појединачне групе, уочавају међусобне сличности, а резултати доприносе и науци о језику, будући да се упоређивањем лексичких особености у појединачним језицима утврђују међујезичке везе и, шире, сагледава колективна слика света код говорника различитих – генетски сродних, али и несродних језика.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Арнольд, И. В. „Лексико-семантическое поле в языке и тематическая сетка текста.” В: *Текст как объект комплексного анализа в ВУЗе*. И. В. Арнольд (отв. ред.). Ленинград: ЛГПИ (1984): 3–11.
- Арнольд, И. В. „Современные лингвистические теории взаимодействия системы и среды.” *Вопросы языкознания*, №3 (1991): 118–126.
- Белоусова, А. С. „О новых жанрах словарей русского языка под редакцией академика Н. Ю. Шведовой.” В: *Славянская лексикография*. М. И. Чернышева (отв. ред.). Москва: Международный комитет славистов, Комиссия по лексикологии и лексикографии – Национальный комитет славистов Российской Федерации – Институт русского языка им. В. В. Виноградова РАН (2013): 481–496.
- Бјелаковић, И. „Елементи микроструктуре дијакхронијског терминолошког речника.” У: *Језици и култури у времену и простору*, II/2. С. Гудурић, М. Стефановић (ур.). Нови Сад: Филозофски факултет (2013): 231–242.
- БТСРГ: *Большой толковый словарь русских глаголов*. Л. Г. Бабенко (ред.). Москва: АСТ-Пресс, 2008.
- Васильев, Л. М. *Системный семантический словарь русского языка. Предикатная лексика*. Вып. 1–5. Уфа: Изд-во „Восточный университет”, Изд-во БашГУ, 2000–2003.
- Вердиева, З. Н. *Семантические поля в современном английском языке*. Москва: Высш. школа, 1986.
- Гортан-Премк, Д. *Полисемија и организација лексичкој система у српском језику*. Београд: Институт за српски језик САНУ, 1997.
- Драгићевић, Р. *Лексикологија српској језика*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2007.
- Караулов, Ю. Н. *Общая и русская идеография*. Москва: Наука, 1976.

- Караулов, Ю. Н. *Русский язык и языковая личность*. Москва: Едиториал УРСС, 2003.
- Кронгауз, М. А. *Семантика*. Москва: Academia, 2005.
- Кузнецова, Э. В. „Полисемия и ее отношение к слову и понятию.” *Язык и мышление* (1967): 208–214.
- Кузнецова, Э. В. *Лексикология русского языка*. Москва: Высшая школа, 1989.
- ЛСРГ: *Лексико-семантические группы русских глаголов*. Т. М. Матвеева (ред.). Свердловск: Издательство Уральского университета, 1988.
- Морковкин, В. В. „Лексическая многозначность и некоторые вопросы ее лексикографической интерпретации.” В: *Русский язык. Проблемы художественной речи, лексикологии и лексикографии. Виноградовские чтения IX–X*. Н. Ю. Шведова (отв. ред.). Москва: Филологический факультет МГУ (1981): 153–166.
- Новиков, Л. А. „Русская антонимия и ее лексикографическое описание.” В: *Словарь антонимов русского языка*. Л. А. Новиков (ред.). Москва: Русский язык (1985): 5–30.
- Петровић В., Дудић К. *Речник глагола са граматичким и лексичким дојунма*. Београд – Нови Сад – Сарајево: Завод за уџбенике и наставна средства – Завод за издавање уџбеника – Свјетлост, 1989.
- Прћић, Т. „Какав нам општи речник српског језика највише треба.” У: *Лексикологија и лексикографија у свјетлу савремених пријступа*. С. Ристић, И. Лазич Коњик, Н. Ивановић (ред.). Београд: Институт за српски језик САНУ (2016): 87–117.
- Радовановић, М. *Фази лингвистика*. Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 2015.
- Ристић, С. „Израда нормативног речника савременог српског језика.” *Научни састај слависта у Вукове дане*, 41/1 (2011): 5–17.
- Ристић, С. „Српске лексикографске институције. Београдска лексикографска школа.” У: *Савремена српска лексикографија у теорији и пракси*. Р. Драгићевић (ред.). Београд: Филолошки факултет (2014): 27–54.
- РСС: *Русский семантический словарь: Опыт автоматического построения тезауруса от понятия к слову*. С. Г. Бархударов (ред.). Москва: Наука, 1982.
- РССГ: *Русский семантический словарь*. Глагол: Глаголы неполнозначительные, дейктические, бытийные, со значением активных действий, деятельности. Т. IV. Глагол: Глаголы со значением физических действий, движения, неактивных процессуальных состояний. Т. V. Москва: Азбуковник, 2007–2012.
- Тополинска, З. „Шта тражим у речнику?” *Дескриптивна лексикографија стандардног језика и њене теоријске основе*. Београд – Нови Сад: Српска академија наука и уметности, Институт за српски језик САНУ (2002): 33–37.

- ТСРГ: *Толковый словарь русских глаголов. Идеографическое описание. Английские эквиваленты. Синонимы. Антонимы.* Л. Г. Бабенко (ред.). Москва: Аст-пресс, 1999.
- Уфимцева, А. А. „Теорији «семантического поля» и возможности их применения при изучении словарного состава языка.” В: *Вопросы теории языка в современной зарубежной лингвистике.* А. А. Уфимцева (ред.). Москва: Изд-во АН СССР (1961): 30–68.
- Шведова, Н. Ю. „Русский семантический словарь: опыт описания лексики как системы.” *Вестник РГНФ*, № 1 (1996): 220–227.
- Щур, Г. С. *Теорији поля в лингвистике.* Москва: URSS Либроком, 1974.

*

- Geeraerts, D. *Theories of Lexical Semantics.* New York: Oxford University Press Inc., 2010.
- Hartmann, R. R. K., James G. *Dictionary of Lexicography.* London – New York: Routledge, 1998.
- Hartmann, R. R. K. *Pure or hybrid? The development of mixed dictionary genres.* <<http://facta.junis.ni.ac.rs/lal/lal2005/lal2005-06.pdf>>, 3. 10. 2024.
- Levin, B. *English Verb Classes and Alternations.* Chicago: The University of Chicago Press, 1993.
- Prčić, T. *Semantika i pragmatika reči.* <<https://digitalna.ff.uns.ac.rs/sadrzaj/2016/978-86-6065-356-9>>, 3. 10. 2024.
- Prčić, T. *Ka savremenim srpskim rečnicima.* <<https://digitalna.ff.uns.ac.rs/sadrzaj/2018/978-86-6065-454-2>>, 3. 10. 2024.
- Roget, P. M. *Roget's Thesaurus of English Words and Phrases.* Edison G. (ed.). 150th Anniversary Edition. Harmondsworth: Penguin, 2002.
- Strauss, J. „The lexicological analysis of older stages of languages.” In: *Historical Semantics. Historical Word-Formation.* J. Fisiak (ed.). Berlin – New York – Amsterdam: Mouton Publishers (1985): 573–582.
- Šipka, D. *Osnovi leksikologije i srodnih disciplina.* Novi Sad: Matica srpska, 2006.
- Tafra, B. „Leksikografski postupci.” *Filologija*, No. 22–23 (1994): 109–117.
- Vujović, D. *Glagoli kretanja u savremenom srpskom jeziku – semantika i derivacija.* <<https://digitalna.ff.uns.ac.rs/sadrzaj/2019/978-86-6065-562-4>>, 3. 10. 2024.
- Zgusta, L. *Priručnik leksikografije.* Sarajevo: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 1991.

Извори

- РСЈ: *Речник српскога језика.* Нови Сад: Матица српска, 2007.

Nataša M. Milanov
Milica Lj. Stojanović

TOWARDS A SEMANTIC DICTIONARY OF SERBIAN VERBS
(IN THE CONTEXT OF SEMANTIC DICTIONARIES OF VERBS
IN OTHER SLAVIC LANGUAGES)

Summary

The paper proposes the creation of a semantic dictionary of Serbian verbs. The theoretical basis of the dictionary would be the results achieved so far in the study of lexical-semantic groups of verbs in Slavic linguistics, based on the theory of semantic fields, while methodologically it would rely on the achievements of Serbian descriptive lexicography. A review of similar efforts in the Slavic world has been presented and the problems that authors may encounter during the creation of such a dictionary are pointed out, starting with the selection of material, the method of classification, and the procedures of their lexicographic processing. This kind of dictionary would fill a gap in the contemporary Serbian lexicography and would also be useful in the contrastive research of verb lexicon and in learning Serbian as a foreign language.

Key words: semantic dictionary of verbs, verb, semantic field, semantic subfield, lexical-semantic group, semantic categorization, Serbian language.

АЛЕКСАНДАР М. МИЛАНОВИЋ*

Универзитет у Београду

Филолошки факултет

ТИПОЛОГИЈА СРПСКИХ КЊИЖЕВНИХ ЈЕЗИКА У XVIII И XIX В. У СЛОВЕНСКОМ КОНТЕКСТУ

У раду се анализира српска књижевнојезичка ситуација у XVIII и XIX в. из угла постојећих типологија књижевних језика. Указује се на социolingвистичке факторе који онемогућавају јединствену типологију и периодизацију, и на добре и лоше стране постојећих. Поред Ивићеве типологије (рускословенски, славеносрпски, доситејевски, вуковски) нуди се нова, компромисна, која у традиционални модел уводи два подтипа: рускословенски, славеносрпски с орфелиновским и доситејевским, вуковски.

Кључне речи: књижевни језик, рускословенски језик, славеносрпски језик, орфелиновски језик, доситејевски језик, вернакуларизација, периодизација.

1. Типологија српских књижевних идиома у XVIII и XIX в. већ више од века привлачи пажњу најзначајнијих историчара језика па не чуди што се могу већ анализирати и промене појединих мишљења, као и међусобна неслагања. Исто, уосталом, важи и за периодизацију смена ових идиома у српској култури „предвуковске“ епохе, као и за терминологију која прати оба анализирана феномена (уп. Унбегаун 1995; Толстој 2004). У наведеном периоду најмање је споран статус *рускословенског језика* у функцији језика српске цркве, а у почетку своје егзистенције међу Србима и као језик књижевности и филологије. Не мењајући своју структуру, он је само сузио функционални опсег, везујући се са позиције „високог стила“ за богослужење у православним црквама. *Српски народни језик* се и непосредно пре Доситејеве појаве, нпр. у Рајићевим или Орфелиновим делима, сретао у књижевности, али је тек Доситеј изашао са манифестом да се мора наћи у основи

* aleksandar.jus@gmail.com; ORCID: 0009-0009-4749-8073

књижевног језика. Барокна триглосија одређивала му је искључиво позицију „нижег стила”, што просветитељство одбацује.

Статус и судбина *славеносрпског језика* у релевантној синтетичкој литератури доминантно су сагледавани изнутра (уп. Младеновић 1989, 2008; Ивић 1998), анализом недостатака везаних за некодификованост (орто)графије, граматике и лексике, која је условљавала бројне дублетне облике.¹ Судбина овог језика, даље, смештана је и у књижевноисторијски контекст и исправно повезивана са слабљењем класицизма и сентиментализма, јачањем предромантизма и коначном победом романтизма (Павић 1985: 110–115).²

Чини се да су процеси у славеносрпској епохи најмање сагледавани из угла дијахронијске социолингвистике, иако су добри темељи за такав приступ грађени на теренима историје језика (поред Младеновића и Ивића још и Белић 1998; Кречмер 1996 и 2000), историје књижевности (Павић 1985; Николић 2019), али делом и историје друштва (Јовановић 2002). Новија сазнања до којих су дошли историчари српског књижевног језика, друштва и културе отварају простор за анализу друштвених утицаја на судбину хибридног језика зачетог у XVIII в., у Орфелиново време. Важна сазнања стижу и из области историјске стилистике (Бјелаковић 2019). Неспорно је да је статус славеносрпског језика, као и других књижевних језика у ово време, био директно повезан с питањима државе, друштвених staleжа, цркве, научних и културних институција, као и контаката са другим, блиским културама.

2. Досадашња истраживања су показала да је славеносрпски језик као књижевни језик српског друштва настао *вернакуларизацијом* (*србизацијом*, *џосрбљавањем*) рускословенског у јужној Угарској, на тлу данашње Војводине, те да се постепено ширио и на друге територије (Младеновић 2008: 195). Новија истраживања указала су, међутим, да се недуго потом процес хибридизације писаног израза могао пратити и у Црној Гори, али да је стилски смер обрнут, односно да се „нижи стил” тј. народни језик подигао уметањем граматичких и нарочито лексичких славенизама (Бјелаковић 2019). Чињеница да се у два државама одвијају

¹ И суштина напада Вука Караџића, добро је уочено, била је усредсређење на управо на неустаљену структуру славеносрпског језика, односно на одсуство „правила” у њему.

² Стога је и Вуков напад на Видаковићев језик био директно скопчан са нападом на слабости сентименталистичког романа.

различити стилски процеси у језику писмености, додуше са практично истим резултатом, указује да се фактори државности, локалне традиције и културе морају наћи у средишту лингвистичке пажње.

2.1. Хабзбуршка монархија је у овом периоду разматрала питање српског књижевног језика углавном из перспективе удаљавања Срба од руског утицаја, односно разбијања културног и духовног јединства *Slavia Orthodoxa* (уп. Толстој 1998: 30–42). Стога је предлог Теодора Јанковића Миријевског о избору славеносрпског језика као „средњег стила” из 1781. г. могао бити прихватљив као прелазан за крај XVIII в., али се већ почетком XIX в. бечки двор, првенствено преко деловања Јернеја Копитара, све јасније одређивао према српском народном језику у функцији књижевног језика.³ Кодификацијом народног израза одстрањивао се из српског језика најпре значајан слој *лексичких славенизама* (најпре *русизама* и *рускословенизама*) из сфере апстрактне лекси-ке. Процес је био праћен потискивањем рускословенске црквене и модификацијом руске грађанске ћирилице (Белић 1998: 17).

2.2. Почетком XIX в. вожд Карађорђе Петровић подиже и Први српски устанак (1804), што је увод у стварање Кнежевине Србије. Иако *службени језик* још увек не постоји, писана комуникација међу устаницима подразумевала је доста чист народни језик, допуњен неопходним славенизмима. Стварање Кнежевине Србије у време књаза Милоша Обреновића, међутим, водило је друштво ка питању службеног језика. Иако се у скупштинским беседама и адресама обраћао углавном на народном језику, али користећи барокну реченицу са пуно лексичких славенизама (Милановић 2024), Милош Обреновић и посланици предвиђали су развој српске државе и културе на ученом језику српске културе који се формирао у јужној Угарској, о чему сведоче и издања Кња-жеско-српске књигопечатње у Крагујевцу у периоду 1833–1835. г. (Вучковић/Јанковић 2018), као и потоња београдска продукција. У креирању језичке политике они су се ослањали на савете Димитрија Давидовића,⁴ али и других виђенијих Срба „пречана”. Иако Вуков следбеник, Давидовић је морао користити руску грађанску ћирилицу, а „чист” народни језик допуштан је само у рејим књижевним прилозима из *Забавника*. Контакти између

³ Уп. Копитар 1984.

⁴ Био је покретач бечких *Новина српских* (1813–1822) и њихов уредник у Србији, аутор публикације *Забавникъ* (Крагујевац, 1834, 1835) и централног правног акта *Уставъ Княжества Сербіе* (1835).

књаза Милоша и митрополита Стратимировића обезбеђивали су неререформисаном језику и руској грађаници стабилну позицију у Србији, ојачану забранама на Вуков књижевнојезички модел.⁵ Јачању позиције доприносили су и учитељи који су у Србију стигли из Хабзбуршке монархије (Ивановић 2006).

2.3. Традиција Црне Горе налагала је далеко веће ослањање на народни језик и током XVII, XVIII и XIX в., о чему сведочи и језик цетињских владика и владара Данила, Саве, Василија, Петра I и Петра II (Остојић 1985 и 2003). Будући да су били истовремено духовни и световни господари, они су устројили два облика комуникације и определили су се за диглосију, без израженијег простора за „средњи стил”: народни језик у световној сфери, рускословенски језик у духовној. Опредељење за народни језик видљиво је и у световној преписци Петра I Петровића Његоша.⁶ Тежња за стилским уздизањем народног израза условила је, ипак, поменуто оплемењивање лексичким славенизмима, што је водило генези славеносрпских текстова на црногорском тлу. Отвореност свештенства за идеју славеносрпског израза огледала се и у посезању Петра II Петровића Његоша за *славеносрбизмима*, хибридним лексемама, у свом књижевном изразу (Милановић 2020).

Баш као у Србији, и у Црној Гори важни задаци у области језичке политике били су поверени кадровима школованим у Пешти и Бечу. На Цетињу је избор пао на Димитрија Милаковића, који је 1838. издао дело *Србска Грамматика састављена за црногорску младеж*, која за разлику од других тадашњих граматика описује вуковски, а не славеносрпски језик (Гутков 1974–1975). Иако Вуков следбеник, Милаковић као уредник часописа *Грлица* (1835–1839) није могао спречити продор рускословенског и славеносрпског језика у црногорску публицистику, нарочито с обзиром на чињеницу да су му сарадници махом била црквена лица, Петар I, Петар II и Георгије Николајевић (Окука 2020: 530; Газдић 2021: 22).

2.4. Срби са простора Далмације, Лике, Крајине, Кордуна, Босне и Херцеговине, без својих јаких културних центара, нису снажније могли утицати на књижевнојезичке процесе. Писци овог круга (Павле Соларић, Јован Дошеновић, Сава Мркаљ), во-

⁵ О подударности Стратимировићевих и Видаковићевих језичких погледа в. Симић 1996.

⁶ Уп. Митрополит Петар I Петровић Његош, *Писма I* и *Писма II*, Сабрана дјела светородне лозе Петровић - Његош, књиге 5 и 6, Цетиње: Светигора, 2006.

дећи рачуна о интересима својих земљака у завичају, углавном су били умерени у језичком приступу, свесни, попут Соларића, нераспрострањености чак и грађанске ћирилице. Иако отворена за утицај народног језика, Дошеновићева поезија у доброј мери је ослоњена на морфолошке и лексичке славенизме, што важи и за његов уџбеник рачунања. Снажнијег ослањања на народни језик нема ни Соларићевим књижевним и научним делима (Бабић 2012), као ни у Мркаљевим (Ђорић 2012).⁷

3. Важну улогу у развоју књижевнојезичких схватања у православним словенским срединама играле су и научне и културне институције. Чини се да је судбину славеносрпског језика предиспонирала њихова релативно касна појава у српској култури. Иако је покушаја било и раније, прву овакву установу Срби су на тлу Хабзбуршке монархије добили тек 1826. г. (Матица српска), а на тлу Кнежевине Србије 1841. г. (Друштво српске словесности), у време стабилизације језичке слике.

4. Поред подвојености српског народа и културе у више државних целина, неслагласја око језичких питања унутар сталежа (грађанства, свештенства и племства) и касног стварања научно-културних институција, важно питање за разумевање књижевнојезичке ситуације у XVIII и XIX в. представља и слабљење јаким традиционалних веза са руском и бугарском културом у оквиру савеза *Slavia orthodoxa*. Питање некадашњег „средњег стила“ тако није могло бити решавано кроз међусобно усклађивање националних решења. Ако се пође од настанка славеносрпског језика, ваља још једном истаћи познату Орфелинову поруку да ће *Славено-сербскій магазинъ* (1768) објављивати текстове написане на српском и руском језику. Барокна поставка о трима стилима остављала је Орфелину простор за колебање: да ли прекопирати руску триглосију и оставити руски у средњој позицији или стварати српски модел са славеносрпским језиком наместо руског. Како се прво решење због мале комуникативности показало немогућим ван домена историографије, позицију средњег стила заузео је хибридни језик, добијен укрштањем књишких (рускословенских, руских, српкословенских) и народних црта, додатно интелектуализован позајмљеницама из различитих језика (немачког, мађарског, француског итд.). Овај

⁷ „У обраћањима црквеним властима служио се рускословенским [...]. У филолошко-књижевним списима јак је слој славеносрпског, док у приватним писмима, у дијеловима књижевних текстова или у напоменама има трагова завичајног, кордунашког говора” (Иванић 2018: 92). Уп. и Павић 1985: 111.

процес имао је снажну подршку у јачању веза српске културе са западноевропским културама, што је текло директно, нарочито на тлу Хабзбуршке монархије, или посредно преко Русије, која се још од времена Петра Великог окренула истим узорима.

4.1. Како је процес отварања културе ка западноевропским моделима каснио у Бугарској, што се нпр. огледало и у неравномерном развоју појединих публицистичких жанрова, до усклађеног развоја идеја о „средњем стилу” између Срба и Бугара није могло доћи. Овоме је, наравно, доприносила и просторна удаљеност главних српских и бугарских културних центара. Радови које су, пре свих, објављивале Најда Иванова (1976, 1983, 1988) и Ценка Иванова (1990, 1996), али и Александар Младеновић (1990), указују да се славенобугарски период не поклапа са славеносрпским у својим хронолошким границама, као ни време појаве централних личности у њима. Тако се типолошки појава Доситеја Обрадовића 1783. г. може упоредити само са појавом Софронија Врачанског, који делује тек од 1806. г. (Иванова Ц. 1996: 231).⁸

4.2. И док су књижевнојезички процеси у Бугарској каснили у односу на српске, у Русији су они ишли испред српских и неретко им били узор у поставкама. Период формирања руског националног књижевног језика почео је у XVII в. (Виноградов 1978: 36), далеко пре но код Срба. Исто важи за кључне процесе у овом периоду. Тако ће се и стварање руске *грађанске ћирилице* (1708–1710) одразити у српској писмености тек у Офелиновим, потом и Доситејевим књигама. Ломоносовљева *Российская грамматика* штампана је 1755, фактички изашла 1757. г. (Успенски 1997: 573), Вукова *Писменица сербскога језика* тек 1814. г. Помало хаотично стање мешања руских, рускословенских и страних језичких елемената карактерисало је Петрову епоху, а Србима је стигло тек у славеносрпској. Кодификација у Русији отпочиње 30-их година XVIII в. и одвија се при Академији наука, док је код Срба везана за Вуково стваралаштво.

Нису, међутим, само временске разлике у питању: Ломоносов је славеноруски језик сврставао у ред с класичним језицима, а славеносрпски такав статус није стекао ни код једног српског филолога, итд. Ломоносовљева поставка о трима стилевима, и славеноруским као средњим стилем, из друге половине XVIII в.

⁸ Ауторка на истом месту прави и типолошку паралелу између словенских поставки о стилевима: Рајић је своју, опет са знатним закашњењем, преузео од Ломоносова.

ипак се може посматрати као еквивалентна српској у истом периоду, а идентични су били и напади на природу руског и српског „средњег стила”: да је у питању „патолошки спој неспојивог” (Кончаревић и др. 2016: 89).

5. Уколико се, дакле, директне хронолошке паралеле са бугарском и руском књижевнојезичком ситуацијом не могу повлачити, динамика процеса и промена у отприлике стогодишњем српском периоду (1750–1850) мора се усредсредити на српски корпус. Таквим путем пошао је и Павле Ивић, мењајући током деценија анализа и синтеза свој приступ славеносрпском језику. Промена је била коренита не само за Ивићева сагледавања већ и на погледе његових следбеника. Коначан став Ивић је формирао у периоду 1988–1994. г. у више радова, у којима је од *славеносрпског* типолошког раздвојио *доситејевски језик*, формиран управо у Доситејевим књигама као отелотворење просветитељског наума о демократизацији српске културе. Ивићев термин варирао је и у његовим радовима, где је понегде прецизиран као *народни језик доситејевске традиције* (Ивић 1991а: 239–240) и *доситејевски народни језик* (Ивић 1991а: 241). Оваква одређења, међутим, удаљавала су га од термина *књижевни језик*,⁹ иако је по дефинисању *језичких типова* Ивић био прецизан:

Развој књижевног језика Срба у стогодишњем временском одсеку који започиње шездесетим годинама XVIII века кретао се, у главним цртама, у ступњевито постављеним етапама: црквенословенски руске редакције, славеносрпски, доситејевски, вуковски – увек уз коегзистенцију бар двају од тих типова (Ивић 1991б: 318).

Коегзистенцију славеносрпског и доситејевског типа књижевног језика Ивић (1991б: 319) везује за период до 1825. г., а описује је као динамичан процес: „народни језик доситејевске традиције и хибридни славеносрпски били су јаче заступљени, али се њихов међусобни однос постепено мењао у корист народног” (Ивић 1991а: 239–240). После 1825. коегзистирају, према Ивићевом мишљењу, само доситејевски и вуковски језик, све до победе другог, која се симболички везује за 1847. г. (Ивић 1998: 211), али ће се борба окончати тек „поткрај Вуковог живота” (Ивић 1991а: 241). У Ивићевим описима доситејевски језик краси апстрактна

⁹ Стога у истом раду Ивић (1991а: 245) користи и термин *доситејевски књижевни језик*. Уп. и Суботић 2004.

и цивилизацијска лексика преузета из рускословенског и руског. Његове дистинктивне црте утврђују се више према вуковском језику (Ивић 1991а: 241–246) него према славеносрпском, а међу њима се у оба смера издваја употреба лексичких славенизама махом само у сфери апстрактне лексике, и то оне која је у народном језику била безеквивалентна.

И Младеновић (1988: 119–120), највећи зналац епохе, Доситејев језик је у почетку називао „славеносрпским јако србизираним” и описивао како је тај идиом „учвршћивао своју употребу и развијао се тако да је његова властита србизација постајала *процес* који се временом све више појачавао а завршио негде 20–40-их година XIX века”. Младеновићеве термилошке синтагме више су дескриптивне природе, али погађају срж почетног гледишта:

За нас је данас чита разлика између појединих дела писаних више србизираним (народним) и мање србизираним славеносрпским језиком, али тада ова два типа језика нису била у међусобном конкурентском односу већ су се схватала, заједно у опозицији према рускословенском (славенском), као један књижевни језик, истина неуједначен, који припада Србима (Младеновић 1988: 119–120).

Младеновић (2008: 189) потом под Ивићевим утицајем од 1995. г. мења упориште, па пишући о Орфелиновом језику прво констатује: „Тај и такав његов славеносрпски, који је тада практично почињао и почео, у свом каснијем развоју код других писаца подлегаће све већој властитој србизацији”. У истом раду утврђује и да је резултат процеса србизације видљив у Доситејевим делима „чији је књижевни језик, доситејевски, служио и као узор другим славеносрпским писцима” (Младеновић 2008: 197)

5.1. Ивићев модел типологије и периодизације прихватили су после Младеновића и други новосадски историчари језика који проучавају XVIII и XIX в., Љиљана Суботић, Исидора Бјелаковић, Милена Зорић и др. Поред видљивих промена у самој структури књижевног језика, главни аргумент за прихватање Ивићеве типологије и периодизације могло би бити језичко осећање тадашњих актера књижевнојезичких борби, нпр. Георгија Магарашевића који у чланку „Писма филосерба о Србској Литератури” (1829), примењујући језички критеријум, констатује да српска литература, тј. литература на српском језику, почиње с Доситејем, „ерѣ е донде была, ако је сирѣчь каква была, Славено-србска, т. е. нити се чистымъ старымъ славенскимъ,

нити пакъ простоговорнымъ езыкомъ писало". Такво гледиште „је Доситејевом језику обезбедило улогу у настанку националне књижевности као једног од елемената конституисања и учвршћивања нације" (Николић 2019: 39), што никако не би било могуће да је он доживљаван само као пуки континуант Орфелиновог језика (уп. Васић, Павловић 1996). Култ који је развијен око дела Доситеја Обрадовића у Матици српској додатно потврђује Магарашевић став.

5.2. Упркос језичком осећању као важном критеријуму у овим питањима, читав низ истраживача од Љубомира Стојановића, преко Александра Белића до Ирене Грицкат између језичких израза у Орфелиново и Доситејево време утврђивао је континуитет на основу исте или сличне неререформисане графиције, морфонолошке и историјске ортографије, неустаљености и конкуренцији облика на различитим језичким нивоима, честих славенизама, различитих позајмљеница итд. и није их типолошки раздвајао.¹⁰ Од почетака истраживања предстандардне епохе истицала се и у овој струји *вернакуларизација*, тј. *србизација* као доминантна тенденција, али се језик и даље типолошки одређивао као славеносрпски: „Давидовић је као лични пријатељ Вука и Копитара опет наставио издавање Новина Србских на славеносрбском језику који се све више приближавао народном језику" (Костић 1937: 295).

6. Један од аргумената против прихватања Ивићеве типологије могао би бити да она занемарује територије ван данашње Војводине, у којој је број школованих људи и културних центара био највећи, што је водило динамичнијим књижевнојезичким и културним процесима. И док би се она могла применити и на језичку ситуацију у Србији, за простор западно од Дрине Ивићева типологија је тешко одржива. Други аргумент могао би се тражити у недовољном броју дистинктивних црта доситејевског у односу на славеносрпски језик. Кључни Ивићев критеријум, одабир лексичких славенизама само за апстрактне појмове, тј. у домену без еквивалената у народном језику, и до сада је подвргаван умереним критикама.¹¹ Велики број славенизама који су имали

¹⁰ Уп. став о Доситејевом језику: „Доситеј је несумњиво духовни или теориски реформатор нашег књижевног језика, али стварни реформатор његов он још није; то је тек Вук Караџић. Јер практички или стварно његов се језик недовољно разликовао од 'грађанског' или 'славеносрбског' језика" (Белић 1998: 24).

¹¹ Анализирајући Стеријину лексику, Милена Зорић (2018: 13) запажа: „Испитивања књижевнојезичких идиома појединих писаца предстандардног

синониме или творбене дублете у народном језику потврђен је код многих писаца који су сврстани у корпус доситејевског језика, нпр. Јован Стерија Поповић (Суботић 2004: 182). И он, међутим, у својим раним драмама активира славенизме као што су *аніел* (поред *анђел*), *аише*, *бо*, *в*, *верш*, *вес*, *владашељ*, *воздух*, *далише*, *ген/гењ* и сл. (Зорић 2018: 173–260). Велики број славенизама могао је бити замењен српским еквивалентима и у језику Јована Суботића: *часті*, *чрез*, *љубов*, *шочан*, *шочка*, *їобужден*, *чїшо*, *член* итд. (Милановић 2014: 324–337). Коначно, или пре свега, такве лексике има и у Доситејевом језику: *сојуз*, *жизњ*, *холм* итд. (Куна 1970: 225–242). Будући да је оваква слика пре правило но изузетак, у анализи оваквих примера кључна ће ипак бити улога историјске стилистике.¹²

Стога је, чини се, могуће понудити и компромисни модел, који уједињује традиционалну типологију (укључујући и првобитну Младеновићеву) са Ивићевом, нудећи два језичка подтипа у оквиру славеносрпског језика. Предложени модел одговара углавном простору са Сремским Карловцима, Новим Садом, Београдом и Крагујевцем као културним (епи)центрима и не може важити за Црну Гору, а подразумева следеће типове и подтипове књижевног језика:

- а) рускословенски,
- б) славеносрпски: орфелиновски (1750–1783) и доситејевски (1783–1850),
- в) вуковски.

Један од критеријума за разликовање орфелиновског од доситејевског подтипа славеносрпског језика мора бити и фреквенција облика у њиховој граматичкој (облици ДИЛ мн., појава партиципа, барокизација реченице) и лексичкој структури (семантика и функција славенизама), што је на трагу првобитног Младеновићевог модела анализе, која је подразумевала упитник.

8. У закључку ваља још једанпут нагласити немогућност израде јединствене типологије књижевних језика на целокупном српском језичком простору током XVIII и XIX в., а наведени разлози су социолингвистичке природе. Покушај тешњег повезивања српске књижевнојезичке ситуације са блиским словен-

периода у развоју књижевног језика показују, ипак, да наведени лексички елементи нису употребљавани само када је било потребно 'попунити празнине' већ да је њихова употреба имала и особиту стилску функцију."

¹² Уп. и примере у РСЛСЈ 2017.

ским у оквиру савеза Slavia Orthodoxa даје резултате ограниченог домета због несинхронизованости процеса, а коначни домети оваквих анализа могу се препознати на нивоу међусобних утицаја и већ су исцрпљени у релевантној литератури (Н. Иванова, Ц. Иванова, В. В. Виноградов, Б. А. Успенски, Н. И. Толстој и др.).

На основу новијих сазнања треба одбацити традиционалну троделну поделу типова књижевног језика (рускословенски, славеносрпски, вуковски), а могуће је изнети две типологије, које чекају нова преиспитивања: а) Ивићеву: рускословенски, славеносрпски, доситејевски, вуковски; б) новопредложеноу: рускословенски, славеносрпски (са орфелиновским и доситејевским подтипом) и вуковски.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Бабић, Б. *Језик Павла Соларића*. Бања Лука: Филозофски факултет, 2012.
- Белић, А. *О великим ствараоцима. Изабрана дела Александра Белића*. Том 6. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1998.
- Бјелаковић, И. „Језик докумената Архива манастира Савине (18. век).“ У: *Српско језичко и књижевно наслеђе на простору данашње Црне Горе*. Ј. Стојановић (ур.). Подгорица – Нови Сад – Бања Лука: Матица српска – Друштво чланова у Црној Гори – Матица српска – Матица српска, Друштво чланова Матице српске у Републици Српској (2019): 515–526.
- Васић В., Павловић С. „Деветнаестовековни језички узор: писаћи чисти српски.“ *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 25/2 (1996): 265–272.
- Виноградов, В. В. *История русского литературного языка, Избранные труды*. Том IV. Москва: Издательство «Наука», 1978.
- Вучковић Г., Јанковић Т. *Књажеско-српска књигопечатња у Крагујевцу (1833–1835) : каталог изложбе*. Крагујевац: Народна библиотека „Вук Караџић“, 2018.
- Газдић, Ј. М. *Језик цетињских јоџињака и неџељника из 19. вијека (Грлица, Орлић, Црногорац, Црногорка и Зетша)*. Подгорица: Матица српска – Друштво чланова у Црној Гори, 2021.
- Грицкат, И. „У чему је значај и какве су специфичности славеносрпског периода у развоју српскохрватског језика.“ *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, IX (1966): 61–66.
- Грицкат, И. „Још нека питања у вези са славеносрпском епохом.“ *Јужнословенски филолог*, XLIII (1987): 111–135.
- Гудков, В. „‘Српска граматика’ Димитрија Милаковића.“ *Јужнословенски филолог*, XXI (1974–1975): 55–67.
- Зорић, М. *Славенизми у раним драмама Јована Стерије Поповића*. Нови Сад: Матица српска, 2018.

- Иванић, Д. „Пјесничко дело Саве Мркаља.” У: С. Мркаљ, *Пјесме*. Нови Сад: Завичајно удружење Сава Мркаљ (2018): 71–94.
- Иванова, Ц. „Концептите на Доситеј Обрадович и Софроний Врачански за основата на книжевниј език (съпоставителен анализ).” В: *Софроний Врачански и проблемите на възрожденската ни култура (1739–1989)*. Велико Търново, 1990.
- Иванова, Ц. „О книжевнојезички контакти на почетку српске и бугарске стандардизације.” *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 25/2 (1996): 223–243.
- Иванова, Н. „Некоторые вопросы исторической типологии балканских и славянских литературных языков.” В: *Балканские исследования. Проблемы истории и культуры*. Москва, 1976.
- Иванова, Н. „Основни тенденции в коификацията на българския и сръбохърватския книжовен език през Възраждането.” *Годишник на СУ „Кл. Охридски”*, 77/1, 1983.
- Иванова, Н. „Социолингвистична характеристика на јужнославјанските книжнојезикови контакти кроз XVII–XVIII век.” *Славјанска филологија*, 19, 1988.
- Ивановић, Д. *Српски учитељи из Хабзбуршке монархије у Србији (1804–1858)*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2006.
- Ивић, П. „Доситејевски книжевни језик између славеносрпског и вуковског.” *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 19/2 (1990): 5–14.
- Ивић, П. „Вук Караџић и српски книжевни језик.” У: *О Вуку Караџићу*, Целокупна дела, том IV. Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књијарница Зорана Стојановића, 1991а.
- Ивић, П. *Из историје српскохрватског језика*. Изабрани огледи II. Ниш: Просвета, 1991б.
- Ивић, П. „Смисао збивања у историји книжевног језика код Срба.” *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду*, XXIII (1994): 15–30.
- Ивић, П. *Прејлед историје српског језика*. Целокупна дела, том VIII. Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књијарница Зорана Стојановића, 1998.
- Јовановић, М. *Језик и друштвена историја: Друштвеноисторијски оквири јојемике о српском книжевном језику*. Београд: Стубови културе, 2002.
- Кашић, Ј. *Језик Милована Видаковића*. Нови Сад: Матица српска, 1968.
- Кончаревић К., Перкучин С., Марковић М., Рељић М. *Историја руског книжевног језика (црквенословенско-руска прејилишања)*. Београд: Јасен, 2016.
- Копитар, Ј. *Serbica*. Нови Сад: Матица српска, 1984.
- Костић, М. „Стратимировићева критика језика и правца ’Новина Србских’ 1816 год.” У: *Зборник лингвистичких и филолошких расправа А. Белићу*. Београд: Млада Србија (1937): 285–295.

- Кречмер, А. „О књижевно-језичкој традицији до 1800. код Срба и Руса / Размишљање о словенској стандардизацији.” *Јужнословенски филолоџ*, XLV/1–3 (2000): 117–121.
- Милановић, А. *Језик Јована Суботића*. Београд: Чигоја штампа – Филолошки факултет, 2014.
- Милановић, А. „Његош и славеносрпска традиција.” У: *Његићев зборник Матице српске* 4. М. Вуксановић, Ј. Грковић-Мејџор и М. Пижурица (ур.). Нови Сад (2020): 91–102.
- Милановић, А. „Славенизми у десетерачким песмама Герасима Георгијевића (1838).” *Српски језик*, XXVI (2021): 43–56.
- Милановић, А. „Стилска и жанровска норма и селекција славенизама у првој половини XIX века (на примеру дела Г. Георгијевића).” *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 51/1 (2022): 49–59.
- Милановић, А. „Језичко-стилске карактеристике беседа и слова кнеза Милоша Обреновића.” У: *Обреновићи и књижевност*. Д. Вукићевић и А. Пејчић (ур.). Београд–Крагујевац: Институт за књижевност и уметност – Народна библиотека „Вук Караџић” (2024): 73–87.
- Младеновић, А. *Славеносрпски језик: Студије и чланци*. Нови Сад: Књижевна заједница Новог Сада, 1989.
- Младеновић, А. „Почеци и развој књижевног језика код Срба новијег времена (Друга половина XVIII и прва половина XIX века).” *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 25/2 (1996): 67–77.
- Младеновић, А. *Историја српског језика : одабрани радови*. Београд: Чигоја штампа, 2008.
- Николић, Н. *Идентификација српске књижевности: Прича о књижевноисторијској идеји*. Београд: Српска књижевна задруга, 2019.
- Окука, М. *На путевима стандардизације српског језика и усвајања Вуковог језика и правописа*. Нови Сад: Прометеј, 2020.
- Остојић, Б. „Црногорски књижевнојезички израз у процесу стандардизације Вукова модела књижевног језика и данас.” У: *О црногорском књижевнојезичком изразу III*. Подгорица: Универзитет Црне Горе (2003): 21–39.
- Павић, М. *Историја, стил, стил*. Нови Сад: Матица српска, 1985.
- РСЛСЈ 2017: *Речник славеносрпског језика: Оледна свеска*. И. Бјелаковић, И. Цветковић Теофиловић и А. Милановић (прир.). Нови Сад: Матица српска, 2017.
- Симић, Р. „Смисао и донети књижевно-језичких реформи код Срба на почетку XIX века.” *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 25/2 (1996): 121–132.
- Стојановић, Љ. *Живот и рад Вука Стеф. Караџића*. Београд: БИГЗ [фото-типско издање], 1987.
- Суботић, Љ. *Језик Јована Хаџића*. Нови Сад: Матица српска, 1989.
- Суботић, Љ. „Из историје књижевног језика: 'питање језика'.” У: *Предавања из историје језика*. Лингвистичке свеске 4. Нови Сад: Филозофски факултет (2004): 145–191.

- Толстой, Н. И. *Славянская литературно-языковая ситуация*. Избранные труды – Том II. Москва: «Языки русской культуры», 1998.
- Толстој, Н. И. *Студије и чланци из историје српског књижевног језика*. Београд – Нови Сад: Завод за уџбенике и наставна средства – Вукова задужбина – Матица српска, 2004.
- Ђорић, Б. „О језику Мркаљевих филолошких радова.” У: *An den Anfängen der serbischen Philologie*. На почецима српске филологије. *Salo debeloga jera libo azbukoprošes* von Sava Mrkalj (1810–2010). *Salo debeloga jera libo azbukoprošes* Саве Мркаља (1810–2010). G. Ilić Marković, A. Kretschmer, M. Okuka (Hrsg.). *Philologica Slavica Vindobonensia*, Band 1. Wien: Peter Lang (2012): 157–178.
- Унбегаун, Б. *Почеци књижевног језика код Срба*. Београд – Нови Сад: Вукова задужбина – Матица српска – Орфелин, 1995.
- Успенский, Б. А. *Общее и славянское языкознание*. Том III. Москва: «Языки русской культуры», 1997.

*

- Kretschmer, A. „О феномену тзв. *Rax Slavia Orthodoxa* у контексту историје словенских стандардних језика.” *Научни састај слависта у Вукове дане*, 25/2 (1996): 31–41.
- Kretschmer, A. „Уочи стандардизације српског језика.” *Научни састај слависта у Вукове дане*, 30/1 (2002): 11–19.
- Kuna, H. *Jezičke karakteristike književnih djela Dositeja Obradovića*. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1970.
- Ostojić, B. „Problemi izučavanja jezika cetinjskih vladika u predvukovskom periodu.” У: *O crnogorskom književnojezičkom izrazu*. Nikšić: Univerzitetska riječ (1985): 26–36.

Aleksandar M. Milanović

THE 18TH AND 19TH CENTURY SERBIAN LITERARY LANGUAGE TYPOLOGY IN THE SLAVIC CONTEXT

Summary

In this paper, we analyze the conditions of Serbian literary language in the 1700s and 1800s from the aspect of the current literary language typologies. Sociolinguistic factors that impede with the unique typology and periodization are highlighted while strengths and weaknesses of the exist-

ing typologies are specified. Apart from the typology given by Ivić (Russian-Slavonic, Slavonic-Serbian, Dositej's age Serbian and Vukovian Serbian), the following new typology is proposed including two subtypes: Russian-Slavonic, Slavonic-Serbian (with two subtypes: Orfelinian Serbian and Dositej's age Serbian) and Vukovian Serbian.

Key words: literary language, Russian-Slavonic, Slavonic-Serbian, Orfelinian Serbian, Dositej's age Serbian, vernacularization, periodization.

ТАЊА З. МИЛОСАВЉЕВИЋ *
Институт за српски језик САНУ
Београд

КОНЦЕПТ ЗЛАТО У ЈЕЗИЧКОЈ СВЕСТИ СЛОВЕНСКИХ НАРОДА **

Називи за злато у свим словенским језицима потичу од корена **zlt-* и примарно означавају племенити метал жуте боје, сјајан, мекан, који се употребљава као мерило вредности. Основно општесловенско значење развија се даље асоцијативним механизмима и у националним сликама света формира специфичне лингвокултурне концепте, чији елементи одражавају карактеристике традиционалне културе и особености менталитета словенских народа. Задатак овога рада је праћење значењских трансформација језичких јединица концепта на денотативном и конотативном плану, односно потенцијала словенских језика и говора да садржај концепта злато попуњавају културним и аксиолошким компонентама, са циљем да се опишу заједничке црте и истакну дистинктивна обележја поимања ове стварносне категорије у језичкој свести сродних народа. На грађи из речника стандардних језика и народних говора анализирају се сличности и разлике у концептуализацији појма злато у словенским језицима, како би се издвојиле и упоредиле културно маркиране јединице у којима се манифестују лингвокултурне специфичности словенских језичких личности.

Кључне речи: концепт злато, лингвокултуролошка анализа, словенски језици и дијалекти.

1. Као природни елемент и архетипски симбол, злато има статус глобалног културног феномена¹, на чијим су се материјалним својствима развијала аксиолошка и асоцијативна (митолошка, религиозна, естетска, етичка) значења. С обзиром на улогу

* tanja77nis@gmail.com; ORCID: 0000-0003-3258-6598

** Овај рад финансирало је Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије према Уговору број 451-03-66/2024-03/200174, који је склопљен са Институтом за српски језик САНУ.

¹ „Злато у свечовечанском контексту заузима изузетно место, потврђујући у сасвим различитим традицијама особени комуникацијски културни значај” (Тодоровић 2010: 271).

коју има у цивилизацијском развоју, на културна значења и истакнуту позицију у систему вредности готово свих народа света², злату је посвећена велика научна пажња, а са развојем антропоцентричке парадигме нашло се и у фокусу лингвистичких проучавања.³ Преглед нама доступне литературе наводи на закључак да у словенској науци о језику последњих година влада интензивно интересовање за овај фрагмент језичке слике света, који обилује појмовним, фигуративним и вредносним потенцијалом и има богату вербалну репрезентацију.

2. Језгрени лексички експонент концепта у свим словенским језицима потиче од прасловенског корена **zlt-*: срп., хрв. *zla̋tio*, мак. *zla̋to*, буг. *zla̋to*, словен. *zlat*, рус., укр., блр. *зoлoтo*, чеш., слвч. *zlato*, пољ., глужн., длужн. *zloto* (Фасмер 1986: 103–104).⁴ Етимолошке везе указују да заједничка словенска реч за именовање злата долази из индоевропског језика, да се формирала од исте основе као и квалификатив „жут, зелен” и да је изворно имала придевско значење „сјајножут”, које се односило на перцептивно најмаркантније спољашње карактеристике овог метала, боју и сјај.⁵

2.1. Значења која се приписују појму *злато* у савременим речницима словенских језика могу се свести на терминолошки, метонимијски и метафорички опис појма:

1. племенити, скупочени, сјајан метал жуте боје, мерило вредности;
2. оно што је од злата; што је боје злата, што сија као злато;
3. оно што много вреди (особа или предмет).

2.2. Когнитивни класификатори ’боја’ и ’сјај’ односе се на перцептивно доминантне особине злата и његова су елементарна значењска обележја која имплицирају лепоту и посебност овог

² Етимолошка анализа назива за злато у језицима различитих народа потврђује да у скоро свим језицима света постоји језичка јединица за означавање појма злато (Тележко 2018).

³ Злато је актуелна тема етнолингвистичких и лингвокултуролошких испитивања, где се посматра и описује као митопоетски симбол и као лингвокултурни концепт (Наконечная 2002; Попова 2004; Prorok, Bermiński 2012; Barčot 2012; Bešenić 2021; Ойноткинова 2021).

⁴ Фонетске реализације лексеме *zla̋tio* на словенском ареалу представљене су на карти F 861 **z/ol/to* у деветом тому *Ойшiшесловенскоi линiвистичкоi аiшласа* (ОЛА 2019: 90–91).

⁵ Етимолози доказују порекло општесловенске лексеме **zlato* преко паралеле са литванским придевом *želtas* у значењу „златан, златножут”, доводећи их у везу са индоевропским **gʰelh* и даље са санскритским *hiraṇya*, из ког су изведени готско *gulþ*, односно немачко *Gold* (Л. В. Успенский, М. Фасмер, Р. Skok).

метала: хрв. *sjajiti (sijati) kao zlato*; рус. *блестеть/сиять золотом / как золото; глаза золотом заporошат* – *ничего не увидишь*; укр. *золото і в болоті блищитъ*. Позитивна семантика речи *злато* почи- ва на компоненти 'сјај', која је у директној концептуалној вези са сјајем Сунца и божанским сјајем, асоцирајући са светлошћу и про- светљењем.⁶ У језичкој свести свих словенских народа присутна је спознаја о привлачности и заводљивости златног сјаја, експлици- рана у пословицама: срп. *није злато све што (се) сија*; буг. *не всичко, което блести, е злато*; рус. *не все то золото, что светит (блестит); знать (видно) золото и на грязи (и в сору)*; укр. *не все золото, що бли- щить; усі кози в золоті кому*; брус. *не ўсё тое золото, што блішчыць*; пољ. *że nie wszystko złoto, co się świeci*; чеш. *není všechno zlato, co se třpytí*. Искушења спољашњег, лажног сјаја манифестују иронични и ко- локвијални изрази *кошечье золото, золотая обманка, золото дура- ков, львиное золото, мышинное золото* у руском језику.

2.3. Симбол највише вредности и беспрекорне лепоте у поимању Словена јесте злато без премиса других метала. Одсу- ство додатних елемената повећава вредност злата, због чега епи- тет *чист* добија конотацију „прави, истински”: срп. *чисто/суво/ жежено злато*; *чист* као *злато*; за *чисто злато рђа не љриања*; буг. *водно злато*; *чисто злато рђада го не хваца*; рус. *чистое/червонное золото*; брус. *чыстае золото*; пољ. *szczere złoto; samo złoto*; чеш. *ryzí/ čiste zlato*; слвч. *čiste zlato*. Чисто злато је жуће боје и то је његова прототипична карактеристика, а када се јавља као легура са сре- бром квалификује се у срп. *бело злато*, рус. *белое золото*, укр. *біле золото*, односно са бакром: рус. *красное золото*, чеш. *červene zlato*. У споју са другим племенитим металима, злато формира вредносну лествицу на којој увек заузима највишу позицију: рус. *золото же- лезо режет/передает*; пољ. *lepszy funt złota, niż cetnar ołowiu*. У фра- зеолошкој и фолклорној слици света уобичајена је веза злата и сребра, при чему је у овој опозиционој релацији сребро увек ин- фериорније: рус. *добро серебро, а золото лучше; сказано – серебро, несказано – золото*; укр. *слово срібло, а мовчанка золото*; пољ. *towna srebro, milczenie złoto*; чеш. *mluviti stříbro, mlčeti zlato*⁷. У пољском

⁶ У космогонијским веровањима Словена сунце се појављује у облику златног точка или златног прстена, „чиме се посебно наглашава повезаност злата са Сунцем и његовом симболиком” (Тодоровић 2010: 277). Принцип по- ларитета карактеристичан за аксиолошке категорије важи и за словенску „наи- вну” спознају злата, које је истовремено ентитет „горњег”, божанског и „доњег”, хтонског света (СДСЕ 1999: 353–355; СМЕР 2001: 204–205).

⁷ Јужнословенску лингвокултуру одсликава фразеологизам срп. *ћушање је злато*, мак. *молчењето е злато*, хрв. *šutnja je zlato*, без лексичко-семантичког опо- нента сребро = говор/причање.

фолклору комбинација злата и сребра значи већу вредност него само злато, али када се нађу у одричном раставном односу, злато и сребро постају мера вредности према којој се процењују духовне врлине *jezus odkupił/wykupił świat nie srebrem ni złotem; uboga sierota nie ma srebra ani złota; tylko cnotę/wianeczek* (Bertminsky 2012: 168). Фразеологизми: срп. *добар савет златиа вреги*; рус. *правда дороже золота; правда тяжеле золота, а на воде всплывает; пора да время дороже золота*; пољ. *zdrowie lepsze jest niż wszelkie złoto i srebro*; чеш. *dobrá rada nad zlato; tyto zkušenosti se nedají zlatem vyvážit* манифестују традиционални поглед на свет и систем вредности Словена у којем су здравље, правда, добар савет, искуство и време изнад материјално највреднијег (злата, односно злата и сребра).

2.4. Злато као еталон вредности у словенским културама кодирају семантички еквиваленти: срп. *златиа вреган / златиа вреги*; рус. *на вес золота*; укр. *на вагу золота*; пољ. *na wagę złota*. Руски фразем има историјску позадину која датира из средњег века, када су у Русији 1388. године уведени скупочени зачини као плаћено средство. Првобитно слободна веза речи којом се пореди тежина бибер са тежином златног праха, прерасла је у експресиван устаљени израз, високофреквентан у савременом језику за наглашавање нечега што има високу цену или изузетну материјалну вредност (Рыбакова 2022; Barčot 2012: 852). У физичком когнитивно-семантичком аспект првенствено се реализује и српскохрватска изрека *илаишии (измериши) златом / izmjeriti (suhim) zlatom* у значењу „скуп, много платити” / „cijeniti što vrlo visoko”.

3. Доминантне семантичке ознаке 'боја', 'сјај' 'вредност/драгоценост' подлежу процесу метонимијске трансформације, развијајући секундарна значења с референцијом на предмете од злата и на оно што је боје злата или што сија као злато. Поред семантичке продукције, у овом домену концепта водеће семе мотивишу и процес деривације, пунећи концептуални садржај јединицама са снажним културним потенцијалом. Придев срп. *златан*, мак. *златниот*, буг. *златен*, рус. *золотой*, укр. *золотий*, брус. *залаты*, пољ. *złoty*, чеш. *zlaty*, слвч. *zlat* на перцептивним компонентама гради значења „који је од злата”, „у којем има злата”, „који има боју злата”, „који сјаји као злато”. Изведенице и сложенице преузимају и наглашавају специфичне особине злата: срп., мак., буг. *позлата*, хрв. *pozлата, zlatna pjena*, рус. *позолота*, пољ. *pozłotko, pozłota, złotko* „танка мека плоча, имитација злата, фолија”; срп. *златниши, њозлатиши*, мак., буг. *позлати*, рус. *позо-*

лозити⁸; чеш. *uzlatiti*⁹; слвч. *zлата obreza* „покривати слојем злата“, срп., мак., буг. *златар*, рус. *ювелир, золотых дел мастер*¹⁰, укр. *золотар*, поль. *złotnik*, слвч. *zlatotepec* „занатлија који прави предмете од злата и сребра“. Национално и културно су маркирани рус. *якутское золото* „посебно цењено злато у производњи накита“ и укр. *скіфське золото* „уметност израде накита из скитског периода (VII–III п. н. е.) на територији Украјине, познат по оригиналним детаљима“.

3.1. Прототипични предмети од злата у општесловенској лингвокултури су новац, накит, нити и медаља. Ове се речи најчешће појављују у опису збирног значења назива за злато или су представљене као посебне семеме у појединим речницима уз квалификатив *златан*. Репрезентативни примерци златног накита традиционално су прстен, минђуше, наруквица и ланчић, који се у речницима најчешће наводе као примери уз опис значења *злато/златан* у категорији 'накит'¹¹: мак. *златни гривни*, рус. *кольцо, серьги*, поль. *złoty pierścionek, złoty łańcuszek*, слвч. *zlat prstan*.¹²

⁸ Глагол са значењем „покрыти позлатом; дати нечему златан сјај“ подложен је метафоризацији. У српском језику се каже *позлатила ти се уста / позлатиле ти се руке* кад неко говори/уради нешто паметно, лепо, корисно. Руски фразеологизам *позолотить пилюлю* у савременом значењу „ублажити непријатност“ долази из фармацеутске делатности, јер су се раније горки лекови прекривали слатком супстанцом боје злата како би их деца лакше конзумирали.

⁹ У старочешком језику глагол *uzlatiti* значи „прекрыти златом“, а *přezlatiti* „величати изнад злата, хвалити мудрост Земље“ (MSS).

¹⁰ Иако фразем *золотых дел мастер* припада архаичном слоју руске лексике, у медијском дискурсу се активно користи са појачаним интензитетом експресивности и позитивном оценом како би се истакла вештина творца и префињеност накита. Мајсторство у обради злата потенцира и руска пословица *не то дорого, что красного золота, а то дорого, что хорошего мастерства*.

¹¹ Статусни симболи модерног доба читавају се у реакцијама савременика на стимулус *злато/златни* у асоцијативним речницима. Подаци из АРСЈ показују да придев *златан/златне* најчешће асоцира са накитом, а најфреквентнија асоцијација на златни накит је сат (192), потом минђуше (115), прстен (111) и ланац (34), што је одраз актуелних друштвених појава (златни сат и златни ланац као друштвено експонирана средства за стварање, обично лажне слике о имућности власника). Прстен је фреквентан асоцијативни одговор руске језичке личности – кољцо 26 (Рыбакова 2022), кољцо 13, серьги 13 (Караулов 1994), што показује стабилност концептуализације златног прстена као општег симбола постојаности, трајности, континуитета, вечности (Курег 1986: 138).

¹² У дијакхронијској перспективи златни накит асоцира са богатством и социјалним статусом, а нису занемарљиве ни његова естетска димензија ни магијска функција (Попова 2003; Макаријоска 2016; Јанић 2009, СМЕР: 204). Носиоци етнокултурног садржаја на ареалу балканског језичког савеза у доме-

Квалитативно обележје 'вредност' најдиректније се испољава у метонимијском значењу „новац, монета” и називима за метални новац искован од злата: срп. *златник*, *златиш*, *дукаћ*, срп. дијал. *алтњн* „златник”, *жлтица*, *џолема жлтица*, *жлтичка* „златни динар из доба краља Милана”, *меџегија златио*, *жуџа меџегија*, *жуџка* „турски златник”, *минџ златио* „златни дукат”, мак. *златник*, *алтан*, *дукат*, буг. *алтњн*, *жџлтица*, *дукат*, рус. *золотник*, *золотој рубль*, *алтын*, чеш. *zlaté mince*, *zlaté peníze*, *zlatáky*¹³, дијал. *zlatuše*, *zlatňáky*, пољ. *złot*. Репертоар јединица у категорији 'новац' на семантичком плану одражава когнитивну релацију „племенити метал” – „предмети од метала” – „метални новац”, а на лингвокултуролошком доноси значајне информације о историјским, економским и социо-културним приликама у словенском свету. Квалификатор *жуџ* у сложеним именовањима има функцију идентификатора по боји који прави дистинкцију између златног и сребрног новца (*бели*), који је био у оптицају у разним периодима и под различитим властима.

3.2. Концептуална веза 'злато–богатство' огледа се у опште-словенским представама о богатству као симболу бољег живота и концептуализацији злата као блага. Отуда је у словенском фолклору свеприсутан мотив потраге за златом/благом и варирана идеја о скривеном, закопаном благу. Налазишта злата, која су обично на планинама, поред језера или под земљом, антиципирају језичку и митску интерпретацију овог природног и социо-културног феномена: срп. *џорско златио*, срп. дијал. *џричају да у Златишар на млоџо месџа има закоџано блаџо; има ји млоџо који коџкају џо џланину, џраџе златио, али се још неје чуло да џа је неџи и наџџл*;

ну традиционалне естетске културе су и турцизми придевског значења *алџан/алтњн* (тур. *altın*) и *алџанлија*; буг. *алтњн гердан*; мак. *џрстен алтанлија*.

¹³ Деминутивни облик *zlatáky* има статус лингвокултуреме у чешком језику пошто је чест симбол у народним причама, бајкама и књижевним делима, а културну конотацију остварује и у колоквијалном дискурсу. У чешком фолклору „златни новчићи” повезани су са идејом блага и богатства, али и са мистеријом и авантуром. За разлику од неутралних израза *zlaté mince* и *zlaté peníze* који се односе на реалне финансије, *zlatáky* је метафора за недостижно, изненадно богатство, апсолутно благостање, и поред економске, у традиционалном контексту остварује и моралну димензију – гомилање златника оцењује се негативно, симболише похлепу, духовно пропадање, док проналажење златника долази као награда и добија узвишени смисао. Ослањајући се на митска значења, у књижевном језику и свакодневном говору лексема *zlatáky* развија експресивну конотацију, користи се за иронично означавање незаконито стеченог богатства, за изражавање подсмеха према богатству као идеалу: *má zlatáky, že by je lopatou přehazoval, zlatáky se mu jen sypou; sázka na jisté zlatáky, tyhle zlatáky nejsou k zahození*.

ајдуци закопали злато пош-камен;¹⁴ мак. скриено благо; закопано благо; буг. златна мина, златна треска; в тази планина има злато; рус. золотоискатель¹⁵; добыча золота; золотые прииски; золотая лиходарка; Залата Баба¹⁶; укр. золотошукач; поль. *kopalnia złota; złoto pótnocy; wedle legendy pod Łąckiem jest Złota Góra i Złoty Potok, gdzie kopano złoto*; слвч. *zlata mrzlica*. На архетипској представи о пореклу и традиционалном стереотипу о дворцима као симболима богатства формирано је свесловенско значење „обећавати превише, обећавати немогуће”: срп. *обећаџи/обећаваџи златна брда и планине / златне куле*; мак. *ветува златни планини*; буг. *златни планини / гори обещавам*; рус. *обещать золотые горы*; укр. *кзолоти гори обіцяти*; слвч. *obljubljal ji je zlate gradove*; поль. *obiecywał komuś góry złota*.

Манифестацију традиционалне спознаје злата као неизмерног богатства налазимо у народним изрекама¹⁷: срп. *куџаџи се у златџу; учиниџи браду од златџа*; рус. *купається в золоте; жениться на золоте; осыпать золотом; живёт, золото весит; жить в золотом; грести лопатой золото*; укр. *золотий дощ; грошовий (золотий) мішок; закупатися в золоті; купатися в золоті; золото іде все до золота*; брус. *асынаць золотам; у золаце хадзіць*; слвч. *častiti zlato tele*. Непојмљива количина богатства најчешће се концептуализује преко когнитивне метафоре БОГАТСТВО ЈЕ ТЕЧНОСТ (купати се у злату, обасипати златом, златна киша). Стицањем богатства стиче се извесна економска и друштвена моћ: рус. *золото не говорит, да мно-*

¹⁴ Илустративне секвенце у речницима југоисточних српских говора показују да је у језичкој свести призренско-тимочке језичке личности жив мит о закопаном благу и потврђују етнолошке податке да је трагање за златом још увек актуелна појава у овом делу Србије (Ромелић 199; Тодоровић 2010).

¹⁵ У фолклору „ловаца на злато” (*златоискателя*) на Уралу, злато је мерило тешког рада, деформисане судбине, изгубљеног живота, несреће (Наконечная 2002).

¹⁶ На западу Сибира и даље је жива легенда о древној словенској богињи мира и тишине која се после смрти претворила у злато. Когнитивна веза између злата и Сибира поред митолошке има и реалну, историјску позадину, која добија културну конотацију у изразу *золотая лиходарка* „златна крозница”, а везује се за 1828. годину и почетке ископавања злата у Томској губернији. Отуда потиче руски дијалектизам *златџина* „комад природног злата”.

¹⁷ Злато као симбол богатства, благостања и среће представља једну од најпопуларнијих представа у словенском фолклору, а посебну функцију има у свадбеној обредности, где све што је у вези са младом и младожењом носи епитет *златџан* (златна јабука, златни венац, златни прстен). Код Бугара, на пример, *позлатена* *ябълка* има улогу магијског знака плодности, а *позлатено* *кумовото дрвце* је свадбени реквизит којим се младенци повезују са прецима и којим обезбеђују њихову наклоност (СМЕР 2001).

го творим / а чудеса творим; пољ. *złotem wszystkie otwieramy zamki*; слвч. *zlat ključ vsaka vrata odpre*. Прекомерно богатство добија негативну конотацију у изразима: срп. дијал. *узети враћа через златиа*; буг. *златният телец*; *хващам/хвана златниа дявол за опашката*; укр. *золотий телёць*; *золоті верби ростуть*; пољ. *aksamitu a złotu każdy pokłon daje*, где библијски симболи *шеле* и *ђаво* сугеришу грех, морално пропадање, духовно посрнуће. Амбивалентност злата огледа се у његовој снази да дехуманизује човека, да га потпуно обузме, потчини, да му одузме разум, осећања и слободу: срп. *златио јовори, ушти ћуше; где златио јосјодује, разлој се не чује*; рус. *золото добываем, себе могилу копаем; богатство гразь, ум золото*; укр. *тіло в золоті, а душа в мерзоті; помер з голоду на купі золота; від злота аж капає*; пољ. *nie masz nic tak mocnego, czego by złoto nie zwojowało*; срп. *златни кавез*; рус. *золотая клетка*; пољ. *jako ryba wędą, a ptak jagodą, tak człowiek rad się da złotem ułowić*; слвч. *vkovati koga v zlate verige*.¹⁸

4. Периферију концепта углавном попуњавају културно конотиране јединице код којих се у својству когнитивног агенса експресивности и метафоризације појављује знак 'вредност'. Детерминатор 'вредност/драгоценост' преузима значење придева *златиан* када се њиме жели нагласити посебна вредност појма означеног именицом на коју се односи. За словенску језичку личност вредност злата, односно изузетну, непроцењиву вредност имају значајни јубилеји (срп. буг. *златиа свадба*; укр. *золоте весілля*), награде (срп. *златиа медаља, златиа јовелја*; рус. *золотая медаль*; укр. *олімпійське золото*; слвч. *zlata košuta, zlata lisica*), периоди благостања, успеха, процвата; среће, задовољства (срп. *златио доба/време, златине јодине*; буг. *златни век, златни дни*; чеш.

¹⁸ Савремене асоцијације Руса на стимулус *золото* у домену финансија у великој мери осликавају тренутно стање словенске, па и светске економије: банк, биткоин, богатство, валута, вытащить золотой билет, деньги, дешеветь, доллар, дорожать евро, долг, золотая жила, золотить ручку, криптовалюта, купить, курс, ломбард, монеты, скупать, цена (Рыбакова 2022). Србе на злато асоцира новац, дукат, долар, полуге, богатство (APCJ 2005: 214). Фраземи срп. *златни рудник*, буг. *златна мина*, рус. *золотая жила*, укр. *золоте дно, золотá жила*, слвч. *zlata žila, zlata jama* губе везу са основним значењем, асоцирајући са новим ресурсима и експресивни су колоквијални изрази за непресушне изворе материјалних добара и богаћења (слвч. *ta obrt je zanj zlata jama*). Чешки израз *zláty padak* одражава актуелну ситуацију у привредној сфери, где истакнути менаџери добијају итутетно високе отпремнине. У украјинском језику налазимо пример *золота жила*, у чијој структури долази до семантичког померања и апстраховања материјалног контекста, јер номинује предмет велике вредности, али и способну, надарену особу достојну поштовања.

zlatá léta/časy/éra/věk; слвч. *zлата mladost, prihodnost*), мудре мисли, савети, књиге (срп. *златно ђравило, златна збирка ђоезије*; укр. *золот прáвило, золотí словá*; пољ. *złota myśl, złota rączka*; чеш. *zлата slova*; слвч. *zlate beside*), умереност, ненаметљивост (срп., буг. *златна средина*; слвч. *držati se zlate sredine, srednja pot – zлата pot*), слава, вечност (срп. *уписати се у златну књиу*; буг. *запише со златни букви*; укр. *вписувати/вписати в історію золотими літерами*; слвч. *to dejanje bo zapisano v zgodovini z zlatimi črkami*).

4.1. Експресивност се нарочито испољава у метафоричким спојевима типа 'боја + злато', којима се истиче непроцењиви значај природних сировина које су у историјском искуству Словена имале егзистенцијално важну улогу, биле од користи или су доносиле велики профит: нафта (срп. *црно злато*, рус. *черное золото*, чеш. *tekuté zlato*), угаљ (срп., мак. *црно злато*), гас (рус. *голубое золото*), пшеница (срп. *жуто злато*, хрв. *žuto zlato*), кукуруз (срп. *жуто злато*, хрв. *žuto zlato*), хмель (чеш. *zelene zlato*), памук (рус. *белое золото*), чај (рус. *зеленое золото*), шећер (чеш. *bíle zlato*, слвч. *biele zlato*), ћилибар (пољ. *złoto północy*,¹⁹ *złoto kurpiowskie*). Ови фраземи садрже националне карактеристике концептуализације злата, одражавајући колективни однос према намирницама и материјалима неопходним за одржавање живота и опстанак народа. Лингвокултурне специфичности манифестују и рус. *мягкое золото* „крзно”; брус. *белорусское золото* „слама, од које се праве црквене капије, декоративни детаљи, елегантне лампе, женске торбе и сл., уврштена на Унескову листу нематеријалне културне баштине” и „врста полутврдог сира, који се осим карактеристичним укусом одликује и необичним попречним пресеком са равномерно распоређеном шаром која представља очи неправилног облика”; чеш. *blatácké zlato* „популарни меки сир тамножуте боје”.

4.2. Следећи ступањ метафоризације појма злато дешава се у конотативним орбитама даље периферије концепта, где се у домену људских особина концепт злато пресеца са концептуалним пољем човек. На овом значењском нивоу концепт злато се измешта из материјалне сфере у духовну, реализујући се у психолошком, моралном и емотивном аспекту. Вербални репрезенти концеп-

¹⁹ У пољској лингвокултури „злато са севера” има богату семантику, а по рекло назива се двојачко тумачи. Једно објашњење засновано је на сличности по боји (ћилибар са севера земље је светле, златне боје), а друго тумачење се ослања на његову вредност у античко доба, када су римски трговци путовали чак до Балтичког мора и јефтино куповали ћилибар, а затим га продавали по цени злата (Sobecka 2018).

та указују на когнитивну везу злата и најплеменитијих људских особина. У антропо-димензији злато асоцира са добротој и хуманошћу (срп. *имаџи златну душу, златно срце, није ни он злато*; хрв. *zlatu od čovjeka, suho zlato, zlato je tko / nije zlato tko*, дијал. *ist kao zlato*; мак. *тој беше злато човек, златен на мајка*; буг. *този човек е злато*; рус. *сердце у тебя – чистое золото, золотое сердце, золотой человек*; укр. *людина „золота людина, людина з золотим серцем”, щире (золотé) сэрце*; пољ. *złote serce*; чеш. *zlaté srdce*; слвч. *ima zlato srce*), моралном чистотој, искреношћу, чашћу, поштењем (срп. *златиа вреган*; хрв. *čist kao zlato*; рус. дијал. *известно золото*; укр. *щира (золотá) душа*; чеш. *zlatý člověk*), марљивошћу, спретношћу, професионалношћу, заслугама (срп. *имаџи златне руке*; буг. *тој е злато лекар*; рус. *работник он – золото*; укр. *золоті руки у кого*; чеш. *zlaté ruce*; слвч. *to je zlatega denarja vreden delavec, dobrega srca in zlatih rok, rana ura – zlata ura*), речитошћу, мудрошћу, интелектуалним достигнућима (срп., мак. *златоусџ*; рус. *золотая голова*; пољ. *złoto „orator najwytowniejszy”*), успехом, срећом, славом (брус. *cniŕ-máti жар-птіцју / золоту рибку*; слвч. *njegovo ime je zapisano v zlati knjigi zgodovine*), љубазношћу, духовитошћу (рус. *золото помедет*; укр. *золоті уста у кого і без додатка*; слвч. *dokler prosí, zlata usta nosí, kadar vrača, hrbet obrača*). Емотивна компонента преузима семантичку доминацију када се златом ословљава или се са златом пореди драга, мила, вољена особа: срп. *злато моје, златно геџе*, дијал. *златенце, златначка гечица*; хрв. *hajde, zlato*; мак. *златна мајко*, рус. *золото ты моё, золотице, золотишко*; укр. *золотко, золотице*; пољ. *mój złoty, moja złota, moje złotko*; чеш. *ty zlato moje, tohle děvče je pro mne zlato, zlatičko*; слвч. *zlatko, zlatenko, zlatuško*.²⁰

5. Интердисциплинарни приступ интеграцијом метода когнитивне семантике, етнолингвистике и лингвокултурологије омогућио је вишеаспектно сагледавање модела концептуализације ЗЛАТА у општесловенском контексту. Лексичке, фразеолошке и паремиолошке јединице које попуњавају садржај

²⁰ У српским и хрватским речницима забележен је поприличан број личних имена мотивисаних златом, што илуструје, са синхрониског становишта, застарелу појаву утемељену у народним веровањима о апотропејској снази злата и његовој исцелитељској моћи. У традиционалним представама злато асоцира на здравље и снагу, па су се као „заштитна” деци давала имена *Златиа, Златица, Златко* и слична. Специфична лингвокултурна значења антропоними добијају у обичају надевања нових имена укућанима од стране невесте (срп. *Злато, Златан, Златана, Златоја*; хрв. *Zlatoje, Zlatija*), која је у културној традицији нашег народа и сама именована златом (у обичају куповине младе у Војводини свекар купује *злато* од кума).

концепта показале су да је вербална интерпретација концепта злато у традиционалним сликама света готово идентична код свих словенских народа. У језичком сазнању словенских народа концепт злато формира се око најмаркантнијих особина овог метала, денотативних, енциклопедијских (жута боја, сјај, користи се за израду накита, новца и сл.) и конотативних, које су резултат колективне перцепције (драгоценост, изванредност, највиша вредност, симбол богатства, предмет човекових тежњи). Квалитативна обележја 'боја', 'сјај' и 'драгоценост' најрелевантнији су когнитивни класификатори концептуализације појма злато у језичкој свесци Словена. Злато се концептуализује као највиша вредност према којој се самерава све што окружује човека. У свесловенској митопоетској и језичкој спознаји злато је симбол материјалног благостања, па је тежња ка идеалу богатства оправдана све док се не претвори у опсесију и не загосподари човеком. У фразеолошкој слици света учитан је традиционални систем вредности Словена који се декодира преко опозиција злату, а за Словене вреднији од злата су здравље, морална чистота, правда, добар савет, искуство, слобода. Експресивно-аксиолошки план активира се на периферији концепта, посебно у категорији људских особина, где се злато појављује као метафора за духовне врлине, а међу Словенима су најцењеније доброта, великодушност, поштење, част, искреност, марљивост, спретност, мудрост. Морални аспект израженији је у јужнословенској, а интелектуални у источнословенској и западнословенској слици света.

Фактори значењске диференцијације најчешће су екстралингвистичке природе и односе се на историјско-географске услове и друштвена збивања која утичу на обликовање мишљења и начине преосмишљавања стварности. Лингвокултуреме срп. *жуто злато*; мак. *златец, црно злато*; рус. *голубое золото, белое золото, зеленое золото, якутское золото, золотишвейки*; укр. *скіфське золото*; брус. *белорусское золото*; чеш. *zelene zlato, bíle zlato*; слвч. *biele zlato*; пољ. *złoto północy, złoto kurpiowskie*; чеш. *blatácké zlato* акумулирају специфична обележја времена и простора, транспонују их у семантички садржај и трансформишу у културна значења. Изванјезичка позадина осветљава културни контекст у ком су језичке јединице употребљене, а етнонационална специфика најупечатљивије се испољава у савременим асоцијацијама и конотацијама (рус. *золотые нити; позлатить пилюлу*; укр. *золота жила*; слвч. *zlata jama*; чеш. *zlatý padok, zlataky*).

Компаративна анализа когнитивних и лингвокултурних одлика концепта злато у словенским језицима показала је висок

степен сличности у концептуализацији и вербалној интерпретацији овог појма, што води закључку да словенски народи деле исти систем вредности, те да су веома блиски по менталитету и погледу на свет.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Макаријоска, Л. *Етнолингвистички студии*. Скопје: Л. Макаријоска, 2021.
- Наконечная, О. Л. „Концепт «золото» в фольклоре золотоискателей Урала.” <https://elar.urfu.ru/bitstream/10995/49147/1/dc_2002_011.pdf>, 1. 10. 2024.
- Ойноткинова, Н. Р. „Золото в поэтике алтайского фольклора (на материале мифов, легенд, сказаний, сказок и загадок).” *Вестник Северо-Восточного федерального университета имени М. К. Аммосова*. Серия «Эпосоведение», 21 (2021): 57–67.
- Попова, Е. „Златото в народната култура на българите през османския период.” У: *Пари, думи, памет*. Р. Заимова, Н. Аретов (ур.). София: Кралица Маб (2004): 42–49.
- Ромелић, Ж. „Легенде о злату.” *Етно-културолошки зборник V*. Сврљиг: Етно-културолошка радионица, 1999.
- Рыбакова, Т. А. *Лексико-тематическая группа «золото»: функционально-семантический и лингвокультурологический аспекты*. Санкт-Петербург (2022). <https://dspace.spbu.ru/bitstream/11701/41056/2/Mag.dissertacia_Rybakova.pdf>, 4. 10. 2024.
- Тележко, Г. М. *Анализ названий золота в языках разных этносов*, 2018. <<https://7universum.com/ru/philology/archive/item/5757>>, 18. 10. 2024.
- Тодоровић, И. „Значење злата. Специфични семантички простори митологије злата у српској народној традицији – некад и данас.” У: *Традиција – фолклор – идентитет*. Г. Богдановић, И. Тодоровић, А. Мирковић (ур.). Београд: Институт академије – Високе школе за уметности и конзервацију (2010): 267–320.

*

- Barčot, B. „Frazemi s pojedinim metalima kao komponentom u hrvatskom, ruskom i njemakom jeziku.” *Jezikoslovlje*, knj. 13, sv. 3 (2012). str. 841–865.
- Janić, N. *Simbolika zlata, srebra i gvožđa u tradicionalnoj slovenskoj kulturi. Zlato – simbol svetlosti i bogatstva*. <<https://nadica-janic.blogspot.com/2019/10/simbolika-zlata-srebra-i-gvoza-u.html>> 15. 9. 2024.
- Kuper, DŽ. K. *Ilustrovana enciklopedija tradicionalnih simbola*. Београд: Prosveta–Nolit, 1986.

- Prorok K., Berminsky B. „Złoto.” In: *Słownik stereotypów i symboli ludowych t. 1 z. IV, Kosmos. Świat, światło, metale*. J. Berminsky (red.). Lublin: UMCS (2012): 63–206.
- Sobecka, A. *Baltic Amber in Culture / Bursztyn bałtycki w kulturze*. <https://www.academia.edu/37556898/Baltic_Amber_in_culture_Bursztyn_ba%C5%82tycki_w_kulturze>, 21. 12. 2014.

Извори

- Дигитален речник на македонскиот јазик. <<http://drmj.eu/>>, 3. 9. 2024.
- Збирка речи из Призрена Д. Чемериќића. <<http://www.prepis.org/>>, 5. 9. 2024.
- Караулов, Ю. Н. *Русский ассоциативный словарь*. Москва: Институт русского языка РАН, 1994.
- Кононенко, Б. И. *Большой толковый словарь по культурологии*. Москва: Вече: АСТ, 2003.
- Макаријоска, Л. *Речник на македонската традиционална култура*. Скопје: Л. Макаријоска, 2016.
- ОЛА: *Общеславянский лингвистический атлас*. Выпуск 9. Рефлексы **tort*, **tolt*, **tert*, **telt*, **ort*, **olt*. М. Ireinova, P. Pradkova. Praha: Academia, 2019.
- АРСЈ: Пипер П., Драгићевић Р., Стефановић М. *Асоцијативни речник српског језика*. Београд: Београдска књига, 2005.
- Речник на българския език*. <<https://rechnik.chitanka.info/>>, 4. 9. 2024.
- Речник српскохрватског књижевног и народног језика*. Т. 7. Београд: Српска академија наука и уметности, 1971.
- Речник српскохрватског књижевног језика*. Т. 2. Нови Сад: Матица српска, 1990.
- Речник српских јовора Војводине*. Т. 3. Д. Петровић (ред.). Нови Сад: Матица српска, 2003.
- СДСЭ: *Славянские древности – этнолингвистический словарь*. Књ.2. Н. И. Толстой, И. А. Морозов (ред.). Москва: Международные отношения, 1999.
- СМЕР: *Словенска митологија. Енциклопедијски речник*. С. Толстој, Љ. Раденковић (ред.). Београд: Zepher Book World, 2001.
- Словник української мови: в 11тт.* Т. 3. К. Білодіда (ред.). Киев: Наукова думка, 1972.
- Стојановић, Р. *Црношравски речник*. Београд: Институт за српски језик САНУ, 2010.
- Толковен речник на македонскиот јазик*. Т. 2. К. Конески (ред.). Скопје: Институт за македонски јазик „Крсте Мисирков“, 2005.
- Ћирић, Љ. *Речник јовора Лужнице*. Београд: Институт за српски језик САНУ, 2018.

*

- Iveković F., Broz I. *Rječnik hrvatskoga jezika*. Zagreb: Štamparija Karla Albrechta, 1901.
- Hrvatski jezični portal*. <<https://hjp.znanje.hr/>> 2. 9. 2024.
- Malý staročeský slovník*. <https://is.muni.cz/el/1421/podzim2012/PV1A12/um/Maly_starocesky_slovník.pdf>, 15. 9. 2024.
- Matešić, J. *Frazeološki rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika*. Zagreb: Školska knjiga, 1982.
- Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. T. 22. S. Pavešić (ur.). Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 1975.
- Skok, P. *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Zagreb: JAZU, 1973.
- Słownik stereotypów i symboli ludowych, t. 1 z. IV, Kosmos. Świat, światło, metale*. J. Bertminky (red.) <<https://phavi.umcs.pl/at/attachments/2023/0411/132326-zloto.pdf>>, 18. 9. 2024.
- Słownik języka polskiego PWN*. <<https://sjp.pwn.pl/>>, 3. 9. 2024.
- Slovník spisovného jazyka českého*. <<https://ssjc.ujc.cas.cz/>>, 3. 9. 2024.
- Тлумачальны слоўнік беларускай мовы*. <<https://www.skarnik.by/tsbm>>, 3. 9. 2024.
- <<https://azbyka.ru/otechnik/Spravochniki/etimologicheskij-slovar-russko-go-jazyka-fasmer/>>, 2. 9. 2024.
- <<https://lexicography.online/etymology/uspensky/>>, 2. 9. 2024.
- <<https://zlate-cihly.cz/investicni/zlato/zlataky.html>>, 15. 9. 2024.

Tanja Z. Milosavljević

THE CONCEPT OF 'GOLD' IN THE LINGUISTIC CONSCIOUSNESS OF THE SLAVS

Summary

The names for gold in all Slavic languages originate from the root **zlt-* and primarily denote a shiny, soft, yellow-colored noble metal, which is used as a measure of value. The basic common Slavic meaning is further developed by associative mechanisms and in the national images of the world forms specific linguo-cultural concepts, whose elements reflect the characteristics of the traditional culture and the specific features of the mentality of Slavs. By using materials from the dictionaries of standard languages and vernaculars, the similarities and differences in the conceptualization of the concept of GOLD among the southern, eastern and western Slavs were analyzed, in order to isolate and compare culturally marked units in which the linguo-cultural specificities of Slavic linguistic personalities are manifested.

Lexical, phraseological and paremiological units which fill the content of the concept have shown that the verbal interpretation of the concept of GOLD in traditional images of the world is almost identical among all Slavs. The differences are also manifested in the modern understanding of the given concept on its periphery, which most vividly reflects the specificities which arise primarily from the geographical and historical conditions of life. In the linguistic knowledge of the Slavs, the concept of GOLD is formed around the most impressive properties of this metal – denotative, encyclopedic (its yellow color, shining potential, its use in jewelry making, money-making, etc.) and the connotative – as the result of one's subjective perception (preciousness, excellence, something of the highest value, a symbol of wealth, the object of human aspirations). The Slavs conceptualize gold as being of the highest value by which everything surrounding a person is measured, which is shown by its realization in the physical, aesthetic, ethical, historical, social, psychological and emotional aspects. This paper presents a proposal for the reconstruction of the model of conceptualization of the same concept in several Slavic languages, and in this sense it is a useful contribution to current comparative linguo-cultural studies.

Key words: Slavic languages, the concept of GOLD, linguo-cultural analysis.

УДК (0.032)=163.41`01"11/15"
005.922.52:004.932
005.922.52:004.352.242
004.4:004.352.242UDPipe
https://doi.org/10.18485/mks_srpska_slavistika.2025.17.ch10

ВЛАДИМИР Р. ПОЛОМАЦ*
Универзитет у Крагујевцу
Филолошко-уметнички факултет
Одсек за филологију
Катедра за српски језик

ТЕОРИЈСКО-МЕТОДОЛОШКИ ОКВИР ЗА ИЗГРАДЊУ ЕЛЕКТРОНСКОГ КОРПУСА СРПСКИХ СРЕДЊОВЕКОВНИХ ПОВЕЉА И ПИСАМА**

У раду се истражују могућности употребе информационих технологија заснованих на принципима вештачке интелигенције и машинског учења у изградњи електронског корпуса српских средњовековних повеља и писама. Основни циљеви рада подразумевају а) креирање алата за аутоматско рашчитавање текста српских средњовековних повеља и писама помоћу НТР (енгл. *Handwritten Text Recognition*) технологије, и б) успостављање теоријског оквира за креирање почетног скупа података за обуку модела за аутоматску обраду текста српских средњовековних повеља и писама помоћу алата UDPipe. Најважнији резултати рада могу се свести на следеће: а) креирање НТР модела *Logothet 1.0* за аутоматско рашчитавање српских средњовековних повеља и писама са одличним карактеристикама (проценат погрешно рашчитаних карактера износи 5,6%); б) успостављање теоријско-методолошког оквира за лематизацију и морфосинтаксичку анотацију текста српских средњовековних повеља и писама, као и за креирање почетног скупа података за обуку модела за аутоматску обраду текста помоћу алата UDPipe2.

Кључне речи: историја српског језика, корпусна лингвистика, историјски електронски корпус, српске средњовековне повеље и писма, аутоматска обрада текста, вештачка интелигенција, машинско учење.

* v.polomac@filum.kg.ac.rs; ORCID: 0000-0001-5140-9330

** Рад је настао у оквиру међународног билатералног пројекта *Креирање AI модела за аутоматску обраду српских средњовековних рукописа*, који финансирају Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије и Немачка служба за академску размену (DAAD). Део истраживања презентованог у раду проведен је на Институту за формалну и примењену лингвистику у Прагу (UFÁL) током јуна 2024. године у оквиру пројекта CLS INFRA (*Computer Literary Studies Infrastructure*) уз супервизију др Силви Цинкове.

1. Приступ

Иако се почеци корпусне лингвистике у Србији могу везати још за крај шесте деценије XX века и изградњу пре-електронског историјског корпуса српског језика у Институту за експерименталну фонетику и патологију говора у Београду под руководством Ђорђа Костића¹, у наредним деценијама, па све до данас, овоме питању у српској лингвистици није посвећена значајнија пажња². На потребу формирања електронског корпуса старосрпског језика на принципима поузданости, репрезентативности и претраживости указано је тек у скорије време у Павловић 2009. Аутор посебно истиче како је српски језик у XXI век ушао „без финализованих корпусно постављених историјскограматичких и историјсколексичких истраживања”, те како „фундаментална језичка истраживања старосрпског језика 'вапе' за поузданим корпусом који би био конституисан као део дигиталне библиотеке” (Павловић 2009: 142). Основни теоријско-методолошки принципи за изградњу електронског корпуса српских средњовековних повеља и писама, као најважнијег поткорпуса будућег референтног историјског електронског корпуса српског језика, размотрени су у Polomac 2021. Најважнији резултат овога рада представља (а) дефинисање историјског корпуса српског језика³, као и места средњовековних повеља и писама у њему, по-

¹ Пројекат Ђорђа Костића, за своје време замишљен веома амбициозно, обустављен је већ 1962. године због недостатка финансирања, да би средином деведесетих година прошлога века био обновљен старањем његовог сина Александра Костића (2003: 260–263). Сарадници на обновљеном пројекту дигитализовали су постојеће ресурсе пројекта, осавременили систем граматичке анотације текстова и објавили у папирној верзији осам фреквенцијских речника српскословенских извора (Костић 2003: 263–264), уз које су приложени и текстови у електронској форми, претраживи по разним критеријумима уз помоћ посебне софтверске апликације (Костић, Витић 2015). Поред тога што овај корпус није јавно доступан на интернету, његов основни недостатак представља то што одабиром текстова недовољно репрезентује српски језик XII–XVIII века. У корпусу текстова XII–XVIII века доминирају они писани српскословенским језиком, док су текстови писани старосрпским језиком заступљени само на основу издања повеља и писама Љ. Стојановића (1929; 1934).

² Кратак историјат корпусне лингвистике у Србији даје Utvić 2013: 51–55.

³ Историјски корпус српског језика чинили би сви текстови писани на неком од народних идиома штокавског наречја независно од писма или вероисповести писара. Доња хронолошка граница корпуса била би одређена најстаријим сачуваним текстовима са краја XII века, док би за горњу границу био узет крај XVIII века, све до текстова обухваћених РСАНУ (Грковић-Мејдор 2021: 14). Унутар овако дефинисаног историјског корпуса српског језика поткорпус

себно с обзиром на принципе репрезентативности, поузданости и балансираности историјских корпуса⁴, (б) дефинисање принципа за селекцију текстова повеља и писама за корпус⁵, као и (в) дефинисање основних принципа за припрему и приређивање текстова средњовековних повеља и писама за корпус⁶. У ослонцу на овај рад, у наставку истраживања занимало нас је како се у теоријско-методолошки оквир за изградњу корпуса могу укључити алати засновани на принципима вештачке интелигенције и машинског учења. Основни циљеви рада могу се свести на следеће: а) креирање алата за аутоматско рашчитавање текста српских средњовековних повеља и писама помоћу НТР (енгл. *Handwritten Text Recognition*)⁷ технологије; б) успостављање теоријског оквира за креирање почетног скупа података за обуку модела за аутоматску обраду (токенизацију, лематизацију и морфосинтаксичку

средњовековних повеља и писама старином, обимом и доминантном употребом српског језика издваја се као најзначајнији извор за историју српског језика у средњем веку, те би као такав требало да представља и полазиште у изградњи референтног историјског електронског корпуса српског језика. Детаљније у Polomac 2021: 43–44.

⁴ Као полазни принцип изградње електронског корпуса српских средњовековних повеља и писама узима се принцип максималне репрезентативности који подразумева целину писане заоставштине (на основу рукописа, микрофилмова или фотографских снимака). Примена овога принципа искључује неопходност примене принципа балансираности, истовремено задовољавајући принцип поузданости будући да документи познати само на основу издања не би били укључени у корпус. Детаљније у Polomac 2021: 43–44.

⁵ Селекција текстова вршила би се по дипломатичком критеријуму тако што би се из корпуса искључили преписи и копије докумената већ доступних у оригиналу, као и каснији преписи, хронолошки и језички удаљени од претпостављеног оригинала. Овакав приступ одабиру текстова оправдан је величином корпуса, као и изузетним културноисторијским значајем средњовековних повеља и писама, те потребом да се у електронском облику представе сви доступни текстови у целини. Детаљније у Polomac 2021: 44–45.

⁶ Дефинисање метаподатака о текстовима из корпуса било би одређено њиховим општим дипломатичким својствима (ауктор, дестинатар, дипломатички статус, писар), као и потребама претраживања корпуса за дијатописке (регион и место настанка), дијахронијске (датум, односно век настанка) и жанровске варијације (општи и наменски тип документа) (Polomac 2021: 46–48). Приликом преношења текстова у електронски облик тежило би се верности оригиналу, што подразумева задржавање скраћеница, надредних слова и оригиналне интерпункције, као и одсуство акценатских знакова и савремених правила о писању великог слова (Polomac 2021: 49).

⁷ НТР (*Handwritten Text Recognition*) технологија, заснована на принципима вештачке интелигенције, машинског учења и напредних неуронских мрежа, шире је доступна од средине претходне деценије. Детаљније о историјату развоја ове технологије в. у Mühlberger, Seaward et al. 2019: 955–957.

анотацију) текста српских средњовековних повеља и писама помоћу алата UDPipe⁸.

2. Обука HTR модела за српске средњовековне повеље и писма

На могућност аутоматског рашчитавања текста српских средњовековних повеља и писама помоћу софтверске платформе *Transkribus*⁹ први пут је указано у Polomac, Lutovac Kaznovac 2021. У овом раду истражена је примена два јавно доступна HTR модела у оквиру ове софтверске платформе (модели *VMČ_Test_4+* и *Combined_Full_VKS_2*)¹⁰ на српске средњовековне повеље и писма писана уставном, полууставном и брзописном ћирилицом. С обзиром на то да су наведени модели обучени на материјалу старословенских и руских црквенословенских рукописа писаних уставном и полууставном ћирилицом, очекивано је што су били потпуно неупотребљиви за аутоматско рашчитавање српских повеља и писама писаних брзописом (Polomac, Lutovac Kaznovac 2021: 16–17). Степен њихове успешности у аутоматском рашчитавању српских повеља и писама писаних уставном или полууставном ћирилицом значајно је варирао у зависности од модела и конкретног документа. Примена HTR модела *VMČ_Test_4+* углавном је давала незадовољавајуће резултате на свим испитиваним повељама, док су применом генеричког HTR модела *Combined_Full_VKS_2* добијени знатно бољи резултати са процентом погрешно препознатих карактера који је значајно варирао од повеље до повеље (Polomac, Lutovac Kaznovac 2021: 10, 13, 17). У ослонцу на ове резултате, као и на каснија искуства у креирању

⁸ UDPipe омогућава аутоматску обраду текста (токенизацију, лематизацију и морфосинтаксичку анотацију) у складу са теоријским оквиром универзалних зависности (енгл. *Universal Dependencies*), али и обуку модела на основу скупа података у CoNNL-U формату. Детаљније в. Straka, Hajič et al. 2016; Straka, Straková 2022.

⁹ *Transkribus* (app.transkribus.org) представља тренутно најраширенију софтверску платформу за аутоматско препознавање и претраживање текста. Насупрот традиционалном приступу (OCR технологија) који се приликом препознавања текста фокусира на појединачна слова, *Transkribus* користи HTR технологију која се заснива на памћењу и препознавању слике целе линије текста. Функционалност платформе посебно се огледа у томе што корисници без посебног информатичког знања могу једноставно обучити HTR модел прилагођен сопственим потребама.

¹⁰ Детаљније о карактеристикама наведених модела у Rabus 2019: 15–19, 23–27.

HTR модела за старе српске штампане књиге (в. Polomac 2022a, 2022b), старе словенске штампане књиге из Румуније (в. Polomac 2023) и рукописе Гаврила Стефановића Венцовића (Polomac, Kurešević et al. 2023; Поломац, Милошевић 2024), процес креирања HTR модела за српске средњовековне повеље и писма започет је креирањем посебних HTR модела за најобимније и најзначајније рукописе који датирају из 14. века: за Бањску хрисовуљу писану уставом и Дечанску хрисовуљу (трећи примерак) писану полууставом.

Почетни скуп података за обуку HTR модела добијен је полуаутоматским рашчитавањем првих 85 страна Бањске хрисовуље¹¹. Овај процес је подразумевао најпре аутоматско рашчитавање помоћу генеричког модела *Combined_Full_VKS_2*¹², а затим ручну корекцију аутоматски добијеног текста. На основу овако добијеног скупа података обучена је прва верзија HTR модела названог *Logothet 0.1*, чије су карактеристике приказане у следећој табели.

Број страна на скупу за обуку	Број речи на скупу за обуку	Број епоха за обуку	Проценат погрешно препознатих карактера (CER)
85	4 297	99	5,4%

Табела 1: Карактеристике HTR модела Logothet 0.1

Остатак рукописа Бањске хрисовуље (94 стране) аутоматски је рашчитан помоћу овога HTR модела, уз ручну корекцију малобројних грешака, које се углавном односе на размак међу речима, пајерак, надредна слова, титле и лигатуре.

Други скуп података за обуку HTR модела добијен је истим методолошким поступком на материјалу трећег примерка Дечанске хрисовуље¹³. Првих 50 страница хрисовуље аутоматски је рашчитано помоћу HTR модела *Combined_Full_VKS_2*¹⁴, затим су аутоматски транскрипти ручно кориговани, након чега је на овоме скупу података обучен HTR модел *Logothet 0.2*, са карактеристикама приказаним у табели 2.

¹¹ Коришћени су снимци из фототипског издања Трифуновић 2011.

¹² Проценат погрешно препознатих карактера износио је око 20%.

¹³ Коришћени су снимци из фототипског издања Ивић, Грковић 1976: 143–282.

¹⁴ Проценат погрешно препознатих карактера био је око 14%.

Број страна на скупу за обуку	Број речи на скупу за обуку	Број епоха за обуку	Проценат погрешно препознатих карактера (CER)
50	7 555	56	5,37%

Табела 2: Карактеристике HTR модела Logothet 0.2

Остатак рукописа трећег примерка Дечанске хрисовуље (88 страна) аутоматски је рашчитан помоћу овога модела, уз ручну корекцију малобројних грешака, које се као и у случају Бањске хрисовуље најчешће односе на размак међу речима, ређе и на употребу пајерка, надредних слова, титле и лигатура.

Будући да су претходна два скупа података за обуку HTR модела била заснована на хрисовуљама писаним уставном или полууставном ћирилицом, трећи скуп података за обуку HTR модела заснован је на повељама и писмима писаним брзописном ћирилицом. Методологија примењена приликом рашчитавања Бањске хрисовуље и трећег примерка Дечанске хрисовуље није могла бити поновљена пошто ниједан претходно обучени HTR модел није могао бити искоришћен за аутоматско рашчитавање и добијање прве верзије рашчитаног текста. Стога је поступак креирања скупа података за обуку HTR модела у овом случају подразумевао само ручно рашчитавање. Скуп података за обуку HTR модела *Logothet 0.3* заснован је на 86 писама са краја XIV и почетка XV века, чији је аутор српски канцелар у Дубровнику Руско Христифоровић¹⁵. Карактеристике овога HTR модела приказане су у следећој табели.

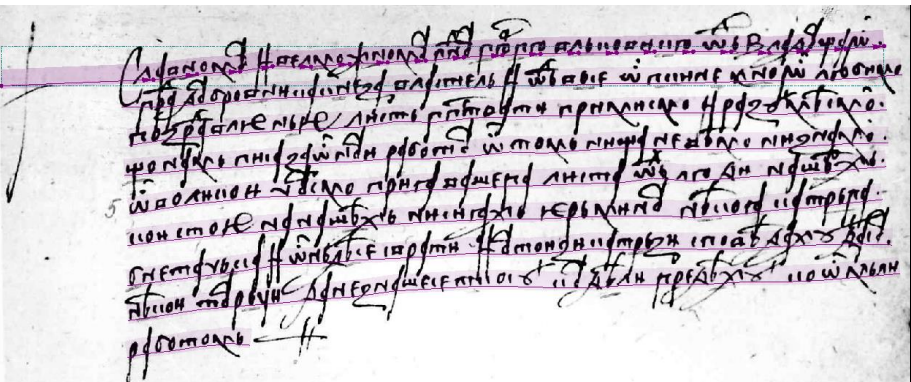
Број страна на скупу за обуку	Број речи на скупу за обуку	Број епоха за обуку	Проценат погрешно препознатих карактера (CER)
86	18 415	125	6,56%

Табела 3: Карактеристике HTR модела Logothet 0.3

Поређење прве три верзије модела *Logothet* засноване на повељама и писмима писаним различитим типовима ћирилице показује да су сличне перформансе HTR модела (CER око 5–6%) постигнуте са различитом количином података за обуку. Очеки-

¹⁵ Коришћени су фотографски снимци из фонда научног пројекта Историја српског језика Филозофског факултета у Новом Саду.

вано, HTR модели за рашчитавање повеља и писама писаних уставом или полууставом могу бити обучени на знатно мањем скупу података него модели за рашчитавање писама писаних брзописном ћирилицом. За илустрацију успешности HTR модела *Logothet 0.3* може послужити упоредни приказ концепта писма које је из Дубровника послато Ђурђу Бранковићу 21. јануара 1415. године (Стојановић 1929: 163–164) и аутоматски рашчитаног текста у следећој табели.

Дубровачко писмо Ђурђу Бранковићу (Стојановић 1929: 163–164)	
	
Аутоматски рашчитан текст помоћу HTR модела Logothet 0.3	
1-1	† СлавномѢ и велможномѢ гнѢ гюгю вльковикю ѡ владѢцагѡ ·
1-2	грѢ дѢбровника кнеза властель и ѡ вѢ все ѡпкине многѡлюбиво
1-3	поздравленье листѢ гптѡ ти примисмо и разѢмѢсмо ·
1-4	ѡ намѢ писа за ѡнѢи работѢ ѡ томѢ ниѡа <u>невѢмо</u> ни знамо ·
1-5	ѡволикѡи ѣѢсмо приѢа вашеѢа листа ѡ вѢ <u>людѢ</u> нашѢхѢ ·
1-6	кон стоѢ на нашѢхѢ нисинахѢ керѢ минѢ нѢкоѢа катрьѢа ·
1-7	внетаѢчька и ѡнѢдѢ се сврати и Ѣ тонзи катрьѢзи спѡвѢдахѢ да сѢ ·
1-8	нѢкон тѢрьѢи да не <u>знашесето сѢ</u> <u>кѢдѢли</u> гредѢхѢ <u>комѢли</u>
1-9	работѡмѢ

Табела 4: Квалификативна анализа HTR модела Logothet 0.3

Наведени приказ показује како су квалитативне перформансе HTR модела још и боље него квантитативне. Малобројне грешке у рашчитавању најчешће се односе на размак међу речима: *невѣмо* уместо *не вѣмо* (4. ред), *знашесето сѣ* уместо *знаше се тко сѣ* (8. ред) и *коѡмѣли* уместо *коѡмѣ ли* (8. ред). Остале грешке односе се на погрешно препознавање надредног слова у једном примеру: *люди* уместо *люди* (5. ред), као и на непрепознавање слова *к* у примеру *знашесето сѣ* уместо *знаше се тко сѣ* (8. ред). Квалитативна и квантитативна анализа перформанси овога HTR модела јасно показује како аутоматско рашчитавање српских средњовековних повеља и писама није ограничено само на уставну и полууставну ћирилицу, већ се може применити и на документе писане брзописом, само уз нешто већи скуп података за обуку.

Претпоставка да успешност претходног HTR модела зависи и од тога што је обучен на писмима у којима нема много варијација (писала их је иста рука, дубровачки канцелар Руско Христифоровић) проверена је поређењем са HTR моделом *Logothet 0.4*, који је обучен на скупу података од 109 писама Портине српске канцеларије упућених Дубровнику током XV и XVI века¹⁶. Карактеристике овога HTR модела приказане су у следећој табели.

Број страна на скупу за обуку	Број речи на скупу за обуку	Број епоха за обуку	Проценат погрешно препознатих карактера (CER)
108	20 027	166	9,63%

Табела 5: Карактеристике HTR модела *Logothet 0.4*

Иако је *Logothet 0.4* обучен на скупу података чак незнатно већем него *Logothet 0.3*, проценат погрешно препознатих карактера знатно је виши (9,63%). Лошије перформансе HTR модела *Logothet 0.4* условљене су најпре хетерогеношћу података у скупу за обуку у коме се налазе писма различитих писара из различитих периода (од четврте деценије XV до седме деценије XVI века), а затим и тиме што се у многим писмима веома често налазе специфичне лигатуре и надредна слова под титлом, понекад чак и по два или три надредна слова под титлом унутар једне речи.

Успешни експерименти са обуком посебних HTR модела за повеље и писма писана различитим типовима старе ћирилице

¹⁶ Захвалност изражавамо др Тамари Лутовац Казновац која нам је љубазно уступила податке за обуку модела.

це природно су водили обуци великог генеричког (општег) HTR модела. За обуку прве верзије генеричког HTR модела коришћени су претходно припремљени скупови података из Бањске хрисовуље, трећег примерка Дечанске хрисовуље и писама Портине српске канцеларије. Скуп података са писмима дубровачког канцелара Руска Христифоровића проширен је мањом групом повеља и писама (XII–XV век) из Дубровачког архива. На основу наведеног скупа података обучена је прва верзија генеричког (општег) HTR модел *Logothet 1.0* за српске средњовековне повеље и писма са карактеристикама приказаним у следећој табели.

Број страна на скупу за обуку	Број речи на скупу за обуку	Број епоха за обуку	Проценат погрешно препознатих карактера (CER)
565	79 187	112	5,6%

Табела 6: Карактеристике генеричкој HTR модела *Logothet 1.0*

Наведена табела показује како се помоћу овога HTR модела аутоматски може добити рашчитан текст српских средњовековних повеља и писама писаних различитим типовима ћирилице (устав, полуустав, брзопис) са око 94–95% тачности. Мали проценат грешака (око 5–6%) најчешће се односи на размак међу речима, затим на надредна слова, титле и специфичне лигатуре, а сасвим ретко и појединачна слова. Уз помоћ овога HTR модела процес преношења текста у машински читљив облик, а самим тим и даља обрада текста и припрема корпуса, вишеструко се може убрзати. Посебно треба указати и на то да је ово само прва верзија HTR модела, те да ће напредак у рашчитавању текста донети нове скупове података за обуку на основу којих ће се перформансе HTR модела усавршавати.

3. Теоријски оквир за аутоматску обраду српских средњовековних повеља и писама

Скорашњи развој алата UDPipe (Straka, Hajič et al. 2016; Straka, Straková 2022) омогућава аутоматску обраду (токенизацију, лематизацију и морфосинтаксичку анотацију) текста не само за велики број модерних језика света већ и за многе класичне језике (нпр. старогрчки, латински, готски, акадски, санскрит или коптски), као и за историјске варијетете индоевропских језика (нпр. старофранцуски или староруски). UDPipe омогућава аутоматску

обраду српског језика (Samardžić, Starović et al. 2017) и великог броја других словенских језика, као и два историјска варијетета: старословенског језика, као и староруског језика, на основу више модела заснованих на материјалу различитих текстова (Zeman 2015: 152–153; Zeman, Kosek et al. 2023: 215). Иницијални кораци у аутоматској обради помоћу овога алата недавно су проведени и за старочешки језик (Zeman, Kosek et al. 2023). У ослонцу на ова истраживања, приступили смо креирању почетног скупа података за обуку UDPipe модела за аутоматску обраду српских средњовековних повеља и писама. За реализацију овога циља било је најпре неопходно дефинисати теоријски оквир за токенизацију и лематизацију текста, као и скуп ознака за морфосинтаксичку анотацију у складу са теоријским оквиром универзалних зависности (енгл. *Universal Dependencies*).

3.1. Начела токенизације

Основна начела за токенизацију текста српских средњовековних повеља и писама подударна су са начелима коришћеним приликом припреме скупа података за старословенски језик у оквиру пројекта PROIEL¹⁷: а) токени су одвојени размаком, б) нису присутни токени састављени од више речи (енгл. *multi-word tokens*)¹⁸. За разлику од старословенског, у нашем скупу података присутни су и интерпункцијски знаци.

3.2. Начела лематизације

Лематизација текста српских средњовековних повеља и писама за потребе израде и претраге електронског корпуса представља сложен задатак не само због проблема семантичке хомонимије већ превасходно због проблема варијантности лема на које најчешће утичу ортографске и језичке варијације присутне у различитим хронолошким периодима (XII–XVI век)¹⁹, али и варијације условљене језичким варијететима (старосрпски и српкословенски) који се у тексту повеља и писама употребљавају у складу са принципом хомогене диглосије. У електронским

¹⁷ Више о пројекту PROIEL в. у Eckhoff, Bech et al. 2018.

¹⁸ Детаљније в. на <https://universaldependencies.org/cu/index.html> <31.1.2025>

¹⁹ О овим и сличним проблемима приликом лематизације црквенословенских и староруских текстова детаљније пише А. Пичхадзе (2017).

корпусима ови проблеми не могу се решити на исти начин као у традиционалним речницима будући да претрагом корпуса морају бити пронађени сви примери без обзира на то која је од алтернативних лема задата приликом претраживања (Пичхадзе 2017: 144).

Приликом лематизације текста српских средњовековних повеља и писама придржавали смо се следећих општих начела: а) начело ортографске нормализације, б) начело реконструкције језичког стања са краја XII и почетка XIII века, и в) начело чувања варијаната лема које рефлектују језичке одлике старосрпског и српскословенског језика. Начело ортографске нормализације подразумевало је да су леме наведене савременом српском ћирилицом којој је додато само неколико специфичних слова (ѣ, ѣ и њ) којима су означаваани гласови присутни у старосрпском и српскословенском вокалском систему са краја XII и почетка XIII века²⁰. У складу са овим, друго начело подразумевало је реконструкцију леме према претпостављеном фонолошком систему заједничком за старосрпски и српскословенски језик са краја XII и почетка XIII века, без обзира на каснији језички развој (нпр. рука, дѣн, јесѣм, мѣсец, вѣра, быти, Влк, вѣс, и сл.). Будући да се у текстовима повеља и писама употребљавају и старосрпски и српскословенски језик, треће начело подразумевало је чување варијаната лема које рефлектују њихове специфичне фонетске одлике (нпр. аз према јаз или ја; межда према међа или меја, и сл.).

3.3. Начела морфосинтаксичке анотације

Будући да опсег анотације електронског корпуса српских средњовековних повеља и писама у почетној фази подразумева само врсте речи и морфолошке одлике²¹, неопходно је дефинисати скуп ознака за анотацију према теорији универзалних зависности (енгл. *Universal Dependencies*)²².

У оквиру ове теорије употребљава се седамнаест универзалних ознака за врсте речи: *ADJ* (придев), *ADP* (предлог), *ADV* (прилог),

²⁰ Сличан принцип успостављен је у Лома 2013: 20–21 и Лома, Степановић 2021: 256–260.

²¹ Анотација синтаксичких релација биће додата у другој фази.

²² Због ограниченог простора овде су наведене само најважније разлике према старословенском скупу ознака. Детаљнији опис скупа ознака за морфолошке одлике и синтаксичке релације у складу са теоријом универзалних зависности биће предмет посебног рада.

AUX (помоћни глагол), CONJ (координирани везник), DET (детерминатор), INTJ (узвик), NOUN (именица), NUM (број), PART (речца), PRON (заменица), PROP (властита именица), PUNCT (интерпункцијски знак), SCONJ (субординирани везник), SYM (симбол), VERB (глагол) и x (остало). За разлику од скупа ознака развијеног за потребе морфосинтаксичке анотације старословенског језика²³ у коме изостају PART, PUNCT и SYM, у нашем корпусу присутне су све ознаке. Посебан коментар најпре захтева категорија детерминатора DET, неуобичајена у традиционалним граматичким описима словенских језика, уведена за означавање придевских заменица како би се осигурала доследност анотације са старословенским и модерним словенским језицима (Zeman 2015: 153–154). Проблем означавања партиципа, карактеристичан и за друге словенске језике (Zeman 2016: 145), решен је тако што се тежило њиховом доследном означавању као VERB. Одступање од овога начела било је оправдано само у случајевима када није било могуће реконструисати глаголску лему (нпр. *свѣтойочившии*, *блаженойочившии* и сл.). У оваквим примерима коришћена је ознака ADJ, али је уз морфолошке одлике карактеристичне за придеве додата и ознака која упућује на партиципско порекло VerbForm=Part, чиме се омогућава претраживање свих партиципских форми, независно од тога да ли су њихове леме означене као VERB или ADJ. Ознака SUM коришћена је најчешће за обележавање крста који у повељама и писмима долази у функцији симболичке инвокације, док је ознака x најчешће употребљавана за обележавање оштећених и нејасних делова текста.

Адаптација старословенског скупа ознака за морфолошке одлике проведена је с обзиром на језичке посебности корпуса, али и с обзиром на специфичне потребе претраживања и екстракције грађе из корпуса. У категорији именица помоћу Polarity=Neg обележене су именице са лексичком негацијом. Мали број непромењивих именица (нпр. *кир*, *кира*) обележен је помоћу InflClass=Ind. Будући да је један од општих циљева креирања електронског корпуса и аутоматска екстракција грађе за историјски речник старосрпских имена, у категорији властитих именица додата је ознака NameType са вредностима NameType=Geo (географско име), NameType=Giv (лично име), NameType=Sur (презиме), NameType=Pat (патроним), NameType=Zoo (зооним) и NameType=Nat (етноним). У категорији личних замени-

²³ Детаљније о скупу ознака за морфолошку анотацију старословенског језика в. на <https://universaldependencies.org/cu/index.html> <31.1.2025>.

ца првог и другог лица, повратне заменице за сва лица и именичких заменица *кѣо* и *шѣо* изостављена је ознака Gender. Будући да су придевске заменице означене као DET, њихова врста је означена помоћу PronType=Dem (показне), PronType=Rel (релативне), PronType=Int (упитне), PronType=Ind (неодређене), PronType=Neg (одричне) и PronType=Tot (опште). Посесивне заменице нису обележене као посебна врста придевских заменица већ као Poss=Yes|PronType=Prs. Морфосинтаксичким одликама придева обележеним и у старословенском скупу података додали смо Poss=Yes за посесивне придеве и Polarity=Neg за придеве са лексичком негацијом. Бројеви редовно долазе са ознаком NumForm која може имати вредност NumForm=Word за бројеве написане речима и NumForm=Cyrill за слова у бројној вредности. Врсте бројева обележене су ознаком NumType са вредностима NumType=Card (основни бројеви), NumType=Ord (редни бројеви) и NumType=Sets (збирни бројеви). Најважније одступање од старословенског скупа података у категорији глагола тицало се обележавања аориста и имперфекта. Скуп ознака модификован је по угледу на старочешки (Zeman 2023: 218) тако да се презент, аорист и имперфекат разликују по ознаци Tense која може имати вредности Tense=Pres (презент), Tense=Past (аорист) и Tense=Imp (имперфекат). Сва три облика носе ознаку Mood=Ind која их разликује од императива који је обележен са Mood=Imp. Активни и пасивни партиципи презента и претерита, поред ознаке VerbForm=Part и ознака за падеж (Case), род (Gender) и број (Number) обележени су и помоћу Tense=Pres или Tense=Past и Voice=Act или Voice=Pass. Као и код придева, и краћи облици партиципа обележени су као Variant=Short. За партицип перфекта који се налази у склопу перфекта, плусквамперфекта, футура II и потенцијала коришћена је ознака VerbForm=PartRes, као и у старословенском скупу података. Проблем обележавања сложених глаголских облика само је делимично решен код потенцијала и футура. У првом случају помоћни глагол који гради потенцијал посебно је обележен ознаком Mood=Cnd, а у другом случају инфинитив у склопу футура, поред ознаке VerbForm=Inf, носи и ознаку Tense=Fut. Претраживање перфекта, плусквамперфекта и футура II за сада је могуће само преко VerbForm=PartRes, након чега би требало да следи ручно филтрирање примера.

3.4. Креирање почетног скупа података и обука модела

Креирање скупа података за обуку модела започели смо хронолошки, од осам најстаријих сачуваних повеља с краја XII и почетка XIII века: №1 – Потпис великог жупана Стефана Немање и кнеза Мирослава на латински писаној исправи Дубровнику (1186), №2 – Повеља босанског бана Кулина Дубровнику (1189), №3 – Потпис кнеза Мирослава на латински писаној исправи Дубровнику (1190), №4 – Повеља великог жупана Стефана Немање манастиру Хиландару (1198–1199), №5 – Повеља великог жупана Стефана Немањића манастиру Хиландару (1207–1208), №6 – Повеља великог жупана Стефана Немањића Дубровнику (1214–1217), №7 – Повеља краља Радослава Дубровнику (1234) и №8 – Повеља хумског кнеза Андреја Дубровнику (1214–1235)²⁴.

За претходну обраду ових повеља помоћу алата UDPipe2 имали смо на располагању један модел обучен на грађи старословенског језика (скуп података пројекта PROIEL), као и два модела обучена на грађи староруског језика, један на скупу података пројекта TOROT (Eckhoff, Berdičevkis 2015)²⁵, други на скупу података староруских повеља на брезовој кори²⁶. Перформансе наведених модела у аутоматској обради врста речи и лема приказани су у следећој табели.

UDPipe2 модел	Лема	Врста речи
old_church_slavonic-proiel-ud-2.12-230717	90,18	96,39
old_east_slavic-birchbark-ud-2.12-230717	65,58	88,50
old_east_slavic-torot-ud-2.12-230717	88,09	95,40

Табела 7: Перформансе UDPipe2 модела у проценима

²⁴ Наведени документи разликују се по обиму и језику: №1 и №3 представљају само фрагменте са неколико реченица и токена, док на другом крају стоје №4 и №5 са неколико десетина реченица и неколико стотина токена; №1, №2, №3, №6, №7 и №8 упућени су Дубровнику, тако да у њима преовлађује старосрпски језик, док су №4 и №5 упућени Хиландару, са доминантном употребом српкословенског језика.

²⁵ За више в. https://github.com/UniversalDependencies/UD_Old_East_Slavic-TOROT <31.1.2025>.

²⁶ За више в. https://github.com/UniversalDependencies/UD_Old_East_Slavic-Birchbark <31.1.2025>.

Аутоматску обраду наших повеља започели смо помоћу UDPipe2 модела за старословенски језик будући да он показује најбоље перформансе међу наведеним моделима. У резултату овога процеса за сваку повељу смо добили посебан фајл у *CoNLL-U* формату²⁷ који је ручно коригован у *CoNLL-U* едитору (Heinecke 2019). Ручна корекција је обављена у неколико фаза. Најпре је коригована аутоматска сегментација текста на реченице, као и малобројне грешке у токенизацији текста, након чега је највише времена посвећено корекцији резултата лематизације, анотације врста речи и морфолошких одлика. Будући да у нашим повељама знаци интерпункције не означавају реченице већ мање логичке целине, сегментација текста на реченице, условљена захтевима *CoNLL-U* формата, нужно је подразумевала и интерпретацију текста у одређеној мери²⁸. Горенаведени проблеми семантичке хомонимије и варијантности лема превазиђени су уношењем додатних информација о лема у колону MISC, помоћу ознака *LGloss* и *Lld* који ће разграничити значења, или помоћу ознаке *ModernForm* којом ће се лема повезати са алтернативним формама²⁹.

Након ручне корекције аутоматски обрађених повеља добијен је почетни скуп података који се састојао од 142 реченице и 3531 токена. На овоме скупу података поново су тестирани старословенски и староруски UDPipe2 модели. Резултати су приказани у табели 8.

UDPipe2 модел	Лема	Разлика	Врста речи	Разлика
old_church_slavonic-proiel-ud-2.12-230717	30,95	-59,23	64,34	-32,05
old_east_slavic-birchbark-ud-2.12-230717	40,93	-24,75	81,90	-6,6
old_east_slavic-torot-ud-2.12-230717	40,81	-47,28	79,78	-15,62

Табела 8: Перформансе UDPipe2 модела на нашем скупу података

Наведена табела показује како је за претходну обраду српских средњовековних повеља боље користити UDPipe2 моделе обучене на скуповима података из староруског језика него мо-

²⁷ Детаљније о овом формату в. на <https://universaldependencies.org/format.html>, 31. 1. 2025.

²⁸ О неким проблемима сегментације текста на реченице у старословенском скупу података уп. и у Eckoff, Besh et al. 2017: 37.

²⁹ Детаљније о могућностима додатног обележавања у колони MISC у CoNLL-u формату в. на <https://universaldependencies.org/misc.html>, 31. 1. 2025.

дел обучен на скупу података из старословенског. Најмањи пад перформанси показује модел обучен на староруским повељама на брезовој кори, што се вероватно може објаснити већом сличношћу са нашим скупом података.

Перформансе претходно обучених UDPipe2 модела у лематизацији наших повеља значајно су лошије од очекиваних, што се може објаснити различитим начелима ортографске нормализације лема. За илустрацију можемо само навести лему *боі* из нашег корпуса, која је у старословенском и староруском лематизована као *богъ*. Овакви и слични примери показују да су квалитативни резултати лематизације у ствари значајно бољи од квантитативних. На лошије перформансе старословенског модела у лематизацији текста наших повеља посебно утиче и то што се у старословенском скупу података не налазе интерпункцијски знаци, као ни слова у бројној вредности.

Сва три претходно обучена UDPipe2 модела, а посебно модели обучени на староруском језику, показују знатно боље резултате у аотацији врста речи у нашим повељама. Велики пад у перформансама старословенског модела и овде се највероватније може објаснити одсуством интерпункцијских знакова, као и посебне ознаке за речце *PART* (в. горе т. 3.3). Квантитативна анализа према врстама речи показала је да сва три модела најбоље резултате (изнад 90%) постижу у аотацији *NOUN* и *CCONJ*. Староруски модели достижу ове резултате и у аотацији *ADP* (старословенски модел овде је на око 80%) и *PUNCT*. Задовољавајуће резултате (око 70–80%) сва три модела постижу и приликом аотације *PRON*, *DET*, *ADJ* и *VERB*, док су за *ADV* и *AUX* резултати нешто лошији (око 50–60%). У осталим врстама речи перформансе модела су лошије и значајно се разликују међу собом: само старословенски модел (око 70%) показује задовољавајуће резултате у аотацији *INTJ*; само староруски модели делимично задовољавају у аотацији *NUM* (око 60–70%); код *PROPN* само староруски модел заснован на грађи повеља на брезовој кори показује задовољавајуће резултате (око 70%); сва три модела показују незадовољавајуће резултате (испод 50%) при аотацији *SCONJ*; староруски модел заснован на повељама на брезовој кори лоше резултате (испод 50%) показује приликом аотације *PART*, док остала два модела уопште немају ову категорију.

С обзиром на наведене перформансе претходно обучених UDPipe2 модела за старословенски и староруски језик на нашем корпусу, интересовало нас је да ли ће резултати бити бољи уколико обучимо посебан модел заснован само на нашем скупу подата-

ка или на старословенском и староруском скупу података коме је додата и грађа из наших повеља. С обзиром на величину нашег скупа података за обуку и одсуство анотације синтаксичких релација у њему, на располагању нам је био само алат UDPipe1³⁰. Резултати UDPipe1 модела у анотацији врста речи приказани су у следећој табели.

Скуп података за обуку модела	Врста речи у процентима
Стсрп. повеље XII–XIII века	78,93
Стсл. скуп података PROIEL + стсрп. повеље XII–XIII века	78,10
Струс. скуп података TOROT + стсрп. повеље XII–XIII века	78,08
Струс. повеље на брезовој кори + стсрп. повеље XII–XIII века	78,54

Табела 9: Перформансе UDPipe1 модела у анотацији врста речи

Табеле 8 и 9 показују да посебно обучени UDPipe1 модели са нашим скупом података дају бољу резултате у анотацији врста речи у односу на претходно обучени UDPipe2 модел за старословенски, али не и боље резултате у односу на претходно обучене UDPipe2 моделе за староруски језик. То значи да се наставак обраде повеља и писама XIII века и ширење скупа података за обуку модела у првој фази може засновати на UDPipe2 моделима за староруски језик, након чега би дошла ручна корекција обрађеног текста помоћу CoNNL-U едитора. Након достизања критичног броја обрађених токена (најмање 10 000) и ширења опсега анотације и на синтаксичке релације, добили бисмо скуп података за обуку UDPipe2 модела за старосрпски језик, чиме би се процес обраде текста за електронски корпус српских средњовековних повеља и писама значајно убрзао.

³⁰ За обуку модела помоћу алата UDPipe2 неопходан је скуп података од најмање 10 000 речи у коме су анотирани синтаксичке релације. Приликом обуке UDPipe1 модела коришћени су подразумевани параметри `udpipe_train` функције у R библиотеци `udpipe` (детаљније на <https://cran.r-project.org/web/packages/udpipe/index.html>, 31. 1. 2025. Захвалност за обуку наведених модела дугујемо др Силви Цинковој са Института за формалну и примењену лингвистику у Прагу (UFĀL).

4. Закључне напомене

У раду је показано како се процес изградње електронског корпуса српских средњовековних повеља и писама може убрзати уз помоћ информационих технологија заснованих на принципима вештачке интелигенције и машинског учења. За потребе преношења текста у машински читљив облик обучили смо генерички (општи) HTR модел *Logothet 1.0* у софтверској платформи *Transkribus*. Модел је обучен на материјалу српских средњовековних повеља и писама XII–XVI века писаних различитим типовима ћирилице (устав, полуустав и брзопис) са одличним квантитативним и квалитативним показатељима. Проценат погрешно рашчитаних карактера износи око 5,6%, а најчешће грешке односе се на размак међу речима, надредна слова, титле и специфичне лигатуре. За потребе обраде текста српских средњовековних повеља и писама било је неопходно најпре успоставити теоријски оквир за токенизацију, лематизацију и морфосинтаксичку анотацију, након чега је креиран почетни скуп података (3 531 токен) за обуку модела помоћу алата UDPipe1. Будући да перформансе овога модела нису биле боље од претходно обучених модела за староруски језик помоћу алата UDPipe2, неопходно је даље ширење скупа података за обуку модела, као и опсега анотације додавањем ознака за синтаксичке релације, како би у крајњем исходу могао бити обучен UDPipe2 модел за старосрпски језик. Овакав модел би значајно убрзао обраду текста српских средњовековних повеља и писама и изградњу и објављивање пилот верзије електронског корпуса који би обухватио повеље и писма XII–XIII века.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Грковић-Мејџор, Ј. „Ка историјском речнику српског језика.” У: *Историјска лексикографија српског језика*. Ј. Грковић-Мејџор, И. Бјелаковић, М. Курешевић (ур.). Нови Сад: САНУ – Матица српска, 2021.
- Ивић П., Грковић М. *Дечанске хрисовуље*. Нови Сад – Београд: Институт за лингвистику – БИГЗ, 1976.
- Костић А., Витић З. „Софтверска апликација за претрагу и анализу српских средњовековних текстова.” У: *Дигиталне библиотеке и дигитални архиви*. А. Вранеш, Љ. Марковић (ур.). Београд: Филолошки факултет (2015): 303–313.
- Костић, А. „Електронски корпус српског језика Ђорђа Костића.” *Зборник Матице српске за славистику*, 64 (2003): 260–264.

- Лома, А. *Тойонимија Бањске хрисовуље*. Београд: САНУ, 2013.
- Лома А., Степановић Ж. „Рударски законик деспота Стефана Лазаревића: модел лексикографске обраде”. У: *Историјска лексикографија српској језика*. Ј. Грковић-Мејџор, И. Бјелаковић, М. Курешевић (ур.). Нови Сад: САНУ – Матица српска.
- Павловић, С. „Електронско претраживање старосрпског језичког корпуса у светлу стандардизације старословенске ћирилице.” У: *Стандардизација старословенској ћириличној писма и његова регистрација у Уникоду*. Г. Јовановић, Ј. Грковић-Мејџор, З. Костић, В. Савић (ур.). Београд: Институт за српски језик САНУ (2009): 135–146.
- Пичхадзе, А. „Разметка церковнославянских и древнерусских текстов: проблемы лемматизации.” *Filologija*, 68 (2017): 143–145.
- Поломац В., Милошевић М. „Ка (дигиталном) издању рукописа Гаврила Стефановића Венцловића помоћу вештачке интелигенције.” *Књижевност и језик*, LXXI/2 (2024): 293–304.
- Стојановић, Љ. *Старе српске повеље и писма*. Књ. 1. Београд: Српска краљевска академија, 1929.
- Стојановић, Љ. *Старе српске повеље и писма*. Књ. 2. Београд: Српска краљевска академија, 1934.
- Трифунровић, Ђ. *Повеља краља Милутина манастиру Бањска. Књига прва: Фонографска изворној рукопису*. Београд: ЈП Службени гласник, 2011.

*

- Eckhoff H., Bech K., Bouma G., Eide K., Haug D., Haugen O. E., Johndal M. „The PROIEL treebank family: a standard for early attestations of Indo-European languages.” *Language Resources and Evaluation*, 52 (2018): 29–65.
- Eckhoff H., Berdičevskis A. „Linguistics vs. digital editions: The Tromsø Old Russian and OCS Treebank.” *Scripta&e-Scripta*, 14–15 (2015): 9–25.
- Heinecke, J. „ConlluEditor: a fully graphical editor for universal dependencies treebank files.” In: *Proceedings of the Third Workshop on Universal Dependencies*. A. Rademaker, F. Tyers (eds.). Paris: Association for Computational Linguistics (2019): 87–93.
- Mühlberger G., Seaward L., Terras M., Oliveira Ares S., Bosch V., Bryan M., Col-luto S., Déjean H., Diem M., Fiel S., Gatos B., Greinoecker A., Grüning T., Hackl G., Haukkoara V., Heyer G., Hirvonen L., Hodel T., Jokinen M., Kahle P., Kallio M., Kaplan F., Kleber F., Labahn R., Lang M., Laube S., Leifert G., Louloudis G., McNicholl R., Meunier J., Michael J., Mühlbauer E., Philipp N., Pratikakis I., Puigcerver Pérez J., Putz H., Retsinas G., Romero V., Sablatnig R., Sánchez J., Schofield P., Sfikas G., Sieber C., Stamatopoulos N., Strauss T., Terbul T., Toselli A., Ulreich B., Villegas M., Vidal E., Walcher J., Wiedermann M., Wurster H., Zagoris K. „Transforming scholarship in the archives through handwritten text recognition.” *Journal of Documentation*, 75/5 (2019): 954–976.

- Polomac V., Lutovac Kaznovac T. „Automatic Recognition of Serbian Medieval Manuscripts by applying the *Transkribus* software platform: current state and future perspectives.” *Зборник Маџице српске за филологију и лингвистику*, LXIV/2 (2021): 7–26.
- Polomac, V. „Towards Fundamental Principles for Creating Electronic Corpus of Serbian Medieval Charters and Letters.” *Scripta&e-Scripta*, 21 (2021): 41–53.
- Polomac, V. „Serbian Early Printed Books from Venice: Creating Models for Automatic Text Recognition using *Transkribus*.” *Scripta&e-Scripta*, 22 (2022a): 11–29.
- Polomac, V. „Serbian Early Printed Books: Towards Generic Model for Automatic Text Recognition using *Transkribus*.” In: *Zbornik konference Jezikovne tehnologije in digitalna humanistika/Proceedings of the Conference on Language Technologies and Digital Humanities*. T. Erjavec, D. Fišer (eds.). Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino (2022b): 154–161.
- Polomac, V. „*Macarius*: A HTR model for Romanian Slavonic Early Printed Books.” *Slavistica Vilnensis*, 68/2 (2023): 10–23.
- Polomac V., Kurešević M., Bjelaković I., Colić Jovanović A., Petrović S. „Digitizing Cyrillic Manuscripts for the Historical Dictionary of the Serbian Language Using Handwritten Text Recognition Technology.” *Slovēne: International Journal of Slavic Studies*, 12/1 (2023): 295–316.
- Rabus, A. „Recognizing handwritten text in Slavic manuscripts: A neural network approach using *Transkribus*.” *Scripta&e-Scripta*, 19 (2019), 9–32.
- Samardžić T., Starović M., Agić Ž., Ljubešić N. „Universal Dependencies for Serbian in Comparison with Croatian and Other Slavic Languages.” In: *Proceedings of the 6th Workshop on Balto-Slavic Natural Language Processing*. T. Erjavec, J. Piskorski, L. Pivovarova, J. Šnajder, J. Steinberger, R. Yangarber (eds.). Valencia: Association for Computational Linguistics (2017): 39–44. <<https://aclanthology.org/W17-1407/>>, 31. 1. 2025.
- Straka M., Hajič J., Straková J. „UDPipe: Trainable Pipeline for Processing CoNLL-U Files Performing Tokenization, Morphological Analysis, POS Tagging and Parsing.” In: *Proceedings of the Tenth International Conference on Language Resources and Evaluation*. N. Calzolari, K. Choukri, T. Declerck, S. Goggi, M. Grobelnik, B. Maegaard, J. Mariani, H. Mazo, A. Moreno, J. Odijk, S. Piperidis (eds.). Portorož: European Language Resources Association (ELRA) (2016): 4290–4297. <<https://aclanthology.org/L16-1680/>>, 31. 1. 2025.
- Straka M., Straková J., *UDPipe 2*. LINDAT/CLARIAH-CZ digital library at the Institute of Formal and Applied Linguistics (ÚFAL). Prague: ÚFAL, 2022. <<http://hdl.handle.net/11234/1-4816>>, 31. 1. 2025.
- Straka, M. *Universal Dependencies 2.12 models for UDPipe 2 (2023-07-17)*, LINDAT/CLARIAH-CZ digital library at the Institute of Formal and Applied Linguistics (ÚFAL). Prague: ÚFAL, 2023. <<http://hdl.handle.net/11234/1-5200>>, 31. 1. 2025.

- Utvić, M. *Izradnja referentnog korpusa savremenog srpskog jezika. Doktorska disertacija u rukopisu*. Beograd: Filološki fakultet, 2013.
- Zeman, D. „Slavic Languages in Universal Dependencies.” In: *Natural Language Processing, Corpus linguistics, E-Learning*. K. Gajdošová, A. Žáková (eds.). Lüdenscheid: Ram-Verlag (2015): 151–163.
- Zeman, D. „Universal Annotation of Slavic Verb Forms.” *The Prague Bulletin of Mathematical Linguistics*, 105 (2016): 143–193.
- Zeman D., Kosek P., Březina M., Pergler J., „Morphosyntactic Annotation in Universal Dependencies for Old Czech.” *Jazykovedný časopis*, 74/1 (2023): 214–222.

Vladimir R. Polomac

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL FRAMEWORK FOR THE DEVELOPMENT OF AN ELECTRONIC CORPUS OF SERBIAN MEDIEVAL CHARTERS AND LETTERS

Summary

Building upon the previously established principles for the selection, preparation, and editorial processing of texts for the electronic corpus of Serbian medieval charters and letters, this study explores the integration of artificial intelligence and machine learning tools into corpus development. The primary objectives of this research are twofold: a) the development of a tool for the automatic transcription of Serbian medieval charters and letters utilizing HTR (Handwritten Text Recognition) technology, and b) the establishment of a theoretical framework for compiling an initial dataset to train models for the automatic processing of these texts, specifically in the areas of tokenization, lemmatization, and morphosyntactic annotation, through the UDPipe tool. To facilitate the conversion of textual material into a machine-readable format, a generic HTR model, *Logothet 1.0*, was trained using the *Transkribus* software platform. This model was developed based on a corpus of Serbian medieval charters and letters spanning the 12th to 16th centuries, written in various Cyrillic scripts (uncial, semi-uncial, and cursive). The model demonstrated high accuracy, with a character error rate of approximately 5.6%, with the most prevalent errors associated with word spacing, diacritical marks, titlos (abbreviation marks), and specific ligatures. Regarding text processing, a theoretical framework for tokenization, lemmatization, and morphosyntactic annotation was first formulated. Following this, an initial dataset comprising 3,531 tokens was constructed to train the model using UDPipe1 tool. However, given that the performance of this model did

not exceed that of previously trained models for Old East Slavic using UDPipe2 tool, further expansion of the training dataset is required. Additionally, enhancing the scope of annotation by incorporating syntactic relation labels is necessary. The ultimate goal is to develop a UDPipe2 model for Old Serbian, which would significantly accelerate the processing of Serbian medieval charters and letters and facilitate the development and publication of a pilot version of the electronic corpus, initially encompassing charters and letters from the 12th and 13th centuries.

Key words: Historical linguistics, corpus linguistics, digital humanities, historical electronic corpus, Serbian medieval charters and letters, automated text processing, artificial intelligence, machine learning.

УДК 811.161.2`01`366.582.5"15/17"

811.161.2`01`366.582.6"15/17"

811.162.1`01`366.582.5"15/17"

811.162.1`01`366.582.6"15/17"

https://doi.org/10.18485/mks_srpska_slavistika.2025.17.ch11

Људмила В. ПОПОВИЋ *

Универзитет у Београду

Филолошки факултет

Катедра за славистику

ПЛУСКВАМПЕРФЕКАТ И ПРЕТЕРИТИ У СЛОВЕНСКИМ ЈЕЗИЦИМА ИЗ ДИЈАХРОНИЈСКЕ И СИНХРОНИЈСКЕ ПЕРСПЕКТИВЕ

(на примеру еволуције плусквамперфекта и перфекта
у староукрајинском и старопољском језику
у периоду од 16. до 18. века)

Изложена анализа текстова на староукрајинском и старопољском језику из периода од 16. до 18. века илуструје еволуцију перфекта и плусквамперфекта, у смислу напуштања старих и развоја нових значења у њиховој семантици. У раду се образлаже теза да у периоду трансформације темпоралног система, због губитка презента глаголске копуле, која се користила уз *l*-облике на ранијој етапи развоја разматраних словенских језика, долази до потискивања функције симултане локализације ситуације у односу на профилисано топикално време коју је та копула вршила, као и до десемантизације глаголске копуле у прошлом времену. Прати се еволуција аналитичког перфекта у староукрајинском језику, где се тај облик у прелазном периоду користи паралелно с личним претеритом и притом развија нове функције, док се за исказивање актуелне релевантности користе синтаксичке формуле с *л*-претеритом и презентом. На бројним примерима показано је како „нови” плусквамперфекат, који функционише у наведеном периоду у оба језика, постепено почиње да исказује различита антирезултативна значења (упућује на неактуелни, поништени, остварени али оспоравани, програмирани али неостварени резултат), а у случају староукрајинског језика врши и неке дискурзивне и евиденцијалне функције. У старопољском језику, у 17. веку, доминира контрафактивни плусквамперфекат који се временом све више модализује.

Кључне речи: плусквамперфекат, перфекат, староукрајински језик, старопољски језик, антирезултативност, контрафактивност.

* ljudmilapopovic@yahoo.com; ORCID: 0000-0002-5774-5754

0.1. Уводне напомене: двострука локализација као семантичка одлика перфекта и плусквамперфекта и перспективе посматрања прошле ситуације

Издавајући заједнички показатељ у семантичкој структури плусквамперфекта (ППФ) и перфекта – двоструку локализацију у односу на различите тачке на замишљеној темпоралној оси, односно могућност профилисања саме ситуације или њеног резултата¹, приметили смо да је њима заједничко и то што могу приказати ситуацију или њен резултат из различите перспективе (Попович 2018). У том смислу издвојили смо три могућности приказивања ситуације или њеног резултата путем употребе ППФ-а: а) из перспективе посматрача који је смештен у време говорне ситуације; б) из перспективе времена које претходи времену говорне ситуације („прошлости првог степена”); в) са временске одреднице која претходи другој ситуацији у прошлости („прошлости другог степена”) (Исто). Увођење појма перспективе посматрања ситуације је неопходно како би се разликовале:

- ретроспективна актуализација ситуације, када се „прошлост другог степена” сагледава из перспективе времена говора;
- симултана локализација, када се из перспективе посматрача који се мисаоно преноси у „прошлост првог степена” извештава о резултату претходне ситуације;
- проспективно профилисање замишљеног тока ситуације од стране посматрача који се мисаоно преноси у „прошлост другог степена”, односно у време ситуације која је исказана обликом ППФ-а (Попович 2018).

На тај начин доведене су у директну спрегу функције ППФ-а² и позиција имагинарног посматрача. Ретроспективна актуализација, када се профилише само ситуација, а не њен резултат, главна је одлика динамичког ППФ-а, који показује сличност с динамичким перфектом, како га је дефинисао Ј. Маслов (1983). Такав ППФ се претежно користи у нарацији, са циљем увођења дигресије, односно одступања од главне тематске линије приповедања, стварања „ситуативне позадине” за друге далеке догађаје (Ивић 1980), што, са своје стране, отвара могућност за реализа-

¹ На шта су својевремено скренули пажњу Ханс Рајхенбах и Јуриј Маслов (Reichenbach 1947; Маслов 1983).

² О функцијама ППФ-а у савременом српском и украјинском језику в.: Поповић 2012.

цију дигресивне функције. Кад се извештава о ситуацији из перспективе посматрача који је смештен у време говора, долази до „ретроспективног помака” (Плунгян 1998; Петрухин, Сичинава 2006: 205), том приликом ППФ врши функцију топикализације, као и таксисну функцију, која је претежно факултативна у већини савремених словенских језика (Барентсен 2015; Попович 2018; Сичинава 2018).

Из симултане перспективе профилише се стање које је настало као резултат претходне ситуације. У том случају, ППФ се може окарактерисати као статичан, резултативан, по узору на статични перфекат (Маслов 1983), односно као перфекат који је измештен у прошлост. „Као дијагностички контекст такве употребе ППФ-а служи реченица са темпоралном одредбом, која се односи на тачку локализације, а не на време радње” (Сичинава 2018: 259). Таквим обликом се исказује прошла резултативност, на шта су обратили пажњу истраживачи у описима ППФ-а у српском и хрватском језику (Врабес и др. 1952: 227; Сладојевић 1966: 58; Стевановић 1969: 130; Стојановић 2017). Иста функција чини релевантно обележје ППФ-а и у бугарском језику (Куцаров 2007: 260; Ницолова 2008: 301–304), када тај облик, како је својевремено приметио Ј. Маслов, означава везу између претходне радње и радњи или стања који су део главног приповедачког тока (Маслов 1956: 241). Д. Сичинава сматра да резултативно значење ППФ-а представља једно од инваријантних, кад су словенски језици у питању, и запажа да се оно најчешће испољава код одређених перфективних глагола, чија се употреба у функцији перфекта (неодређеног прошлог времена) карактерише стативном семантиком (Сичинава 2018: 250).

Са исказивањем прошле резултативности је тесно везана антирезултативност ППФ-а (Плунгян 2001), под којом се подразумева способност тог облика да означи резултат одређене радње у прошлости који је престао бити актуелан или је осујећен јер се накнадно десила друга радња која га је учинила ирелевантним, односно поништила га је. Та друга ситуација такође се сагледава из времена које је претходило времену говора, те се антирезултативна значења ППФ-а такође могу везати за симултану перспективу посматрача.

Најзад, кад се посматрач условно преноси у прошлост другог степена, проспективно се сагледава нека ситуација која би могла да се деси да је стварност кренула другим током (Плунгян 2004). Модалне функције ППФ-а, попут контрафактивне (Исто) или било које друге која се везује за исказивање иреалног, могу се

довести у везу управо с проспективним сагледавањем ситуације из прошлости другог степена.

Када је перфекат у питању, може се одговарајуће профилисати: а) резултат – путем симултане локализације с тренутком говора, или б) сама ситуација, која се такође симултано локализује, али у односу на ситуацију о којој се врши асерција, тзв. *топи-кално време (topic time)* у терминологији Волфганга Клајна (Klein 1994: 3, 37). Такав приступ се подудара с учењем Ј. Маслова о резултативном и акционалном перфекту (Маслов 1983), међутим, поменутој дихотомији се додаје појам перспективе. Перспектива у овом случају подразумева симултану локализацију ситуације или њеног резултата у односу на две различите тачке, односно два различита периода, на замишљеној временској оси – топикално време и време говора.

Претходна наша истраживања била су претежно усмерена на анализу ППФ-а у савременим словенским језицима. Истраживачи ове проблематике су већ указали да у већини савремених словенских језика, осим бугарског и горњолужичког, ППФ представља факултативни темпорални облик (Барентсен 2015; Сичинава 2018), док се у чешком, словачком и пољском он претежно користи као обележени елемент лепе књижевности (Hogák 1964: 290, 294; Митриновић 1995; Karlík, Nekula 2008: 317; Sławkowska 2016: 158). У нашим претходним радовима (Поповић 2016; Попович 2012, 2018, 2023), између осталог, скренута је пажња на чињеницу да је приликом одређивања учесталости појављивања ППФ-а у савременим словенским језицима неопходно посебно водити рачуна о специфици стилског регистра јер у украјинском језику, на пример, овај облик показује виталност управо у разговорном језику, посебно у западноукрајинским говорима, а релативно је мање заступљен у лепој књижевности и знатно мање присутан у осталим функционалним стиливима (Попович 2012, 2023; Андріїв 2016), док је у пољском језику, на пример, ситуација обрнута – ППФ је ишчезао управо из разговорног језика, а може се изретка срести као средство књижевне стилизације (Krzyżanowski 2001: 81; Stieber 1979: 239)³. ППФ се јавља и у

³ Још осамдесетих година прошлог века З. Штибер је забележио: „Плусквамперфекат се не употребљава у савременом разговорном пољском језику. У младости сам познавао особу која би сада имала 112 година а која је користила облике попут *widziałam była*. Међутим, не сећам се која је била функција тог облика. Али у 19 в. многи писци су користили плусквамперфекат, а неки, иако малобројни, користе га и данас” (Stieber 1979: 239). У украјинском језику ситуација је обрнута – ППФ је чест у разговорном језику, посебно у западном

источним пољским говорима (Ваба 1991: 312), што се опет може тумачити украјинско-пољском интерференцијом у разговорном језику.

Задатак овог рада видимо у одговору на питање да ли је ППФ био заступљен у истим функционалним стиловима и на ранијој етапи развоја оних словенских језика из којих је делимично или у потпуности изашао из употребе, конкретно у украјинском и пољском језику од 16. до 18. века, а ако јесте, да ли су се промениле његове функције, тј. постављамо пред себе задатак да одговоримо на питање да ли се може пратити еволуција семантике ППФ-а у тим језицима и у ком правцу се она одвијала. С друге стране, развој ППФ-а је тесно везан за употребу других претерита јер приликом трансформације темпоралног система долази до прерасподеле функција између времена за прошлост која су у њему преостала. С те стране, посебно ће нас занимати трансформација перфекта у неодређено прошло време, које у украјинском језику пролази кроз фазу синтетичког перфекта – тзв. лично прошло време (*особовий минулий час*), те ћемо настојати да илуструјемо како је перфекат у староукрајинском језику, у фази трансформације у неодређено прошло време, почео вршити функције које излазе из семантичких оквира резултативности, указивања на одређено искуство у вези с насталом ситуацијом, означавања трајне ситуације или недавне прошлости (Comrie 1976: 56–61). Семантика перфекта, из које се бришу наведена дистинктивна обележја која обликују његову типолошку специфику, мења се у разматраном дискурсу староукрајинског језика у правцу исказивања одређених евиденцијалних обертонова, као и антирезултативних значења, што ће бити посебно размотрено у одговарајућем одељку (1.0).

0.2. Избор грађе за истраживање и подаци о корпусу

У овом истраживању користимо грађу из периода кад се јавља тзв. *нови плусквामीперфект*, који представља спој крњег перфекта помоћног глагола и *l*-партиципа пунозначног глагола, односно крњих перфеката оба глагола – помоћног и пунозначног.

региону Украјине, где се облици попут *був знав*, *була ходила*, *були поїхали* често могу чути, док се релативно ретко може срести у другим стилским регистрима иако је заступљен у свим функционалним стиловима (в. примере у: Попович 2012, 2023; Андриїв 2016).

У анализираним текстовима на старопољском и староукрајинском језику нови ППФ у 16. веку функционише као двосложни облик, нпр. *napisaćem był, był przeżył, поишовъ бывъ* и сл. Успели смо да забележимо само два тросложна облика у текстовима на староукрајинском језику, притом оба у 1. л. једн. – један у текстовима с краја 16. века: *есмо бы^н позва^н* (Акти 1590: 42), а други у записима с почетка 17. века: *да(л) есми бы(л)* (АК 1611: 239). У пољској грађи нисмо успели да забележимо сличне примере у текстовима из истог периода, што је логично јер се овај облик претежно користио у њима у 3. лицу, а помоћни глагол у презенту је нестао из 3. лица веома рано ако се ради о „живом” разговорном језику⁴.

С обзиром да су претходна дијахронијска истраживања ППФ-а у староруском и старочешком, а делимично и староукрајинском (*проста мова*), и старопољском језику, претежно вршена на грађи текстова литургијске, апокрифне или летописне природе (в. нпр.: Русанівський 1958; Чернов 1961; Петрухин 2004, 2008; Шевелева 2008; Ермолова 2024; Ziółkowska 2022), за ову анализу користили смо тзв. градске књиге на староукрајинском језику из периода од 16. до 18. века, у којима се наводе искази сведока, што максимално приближава тај дискурс разговорном језику. С друге стране, овај корпус представља узор тзв. канцеларског, односно административно-пословног стила. Из одговарајућег периода развоја старопољског језика коришћени су текстови у којима се наводе примери административних аката, као и различитих типова правних докумената (завештања, признаница и сл.), који такође одсликавају особености канцеларског стила, али и разговорног језика тог времена⁵. С обзиром на чињеницу да је анализа новог ППФ-а на старочешком и староруском језику обрађена у темељном истраживању В. Чернова, повремено ћемо поредити запажања до којих смо дошли на грађи староукрајинског и старопољског језика са закључцима дисертације о функционисању новог ППФ-а у чешким и руским текстовима из одговарајућег периода (Чернов 1961).

Такозвани нови ППФ⁶, према запажању истраживача, заступљен је у староруском језику већ од почетка 12. века (Шевељо-

⁴ Према наводима В. Чернова копулативни глагол у презенту нестаје из перфекта у староруском језику већ у 12. веку (Чернов 1961: 202).

⁵ Користићемо такође примере из радова других лингвиста који су истраживали текстове из наведеног периода.

⁶ У истраживањима руских лингвиста „нови” ППФ именује се и као „руски плусквамперфекат” (*русский плюсквамперфект*), за разлику од црквеносло-

ва 2007: 218; Чернов 1961: 198–200). В. Чернов примећује да се у староруском језику не среће тросложни облик, с обзиром на чињеницу да је нови ППФ настао као одлика разговорног језика а коришћен је првенствено у 3. л., где се копулативни глагол у перфекту већ одавно престао да користи (Чернов 1961: 202–204). У чешком језику, према запажању В. Чернова, нови ППФ са перфектом помоћног глагола, потиснуо је стари, са копулом у имперфекту, у 14. веку, мада су неко време ти облици функционисали паралелно (Чернов 1966: 200). Што се тиче пољског језика, З. Штибер је претпоставио да је нови ППФ ушао у ширу употребу под утицајем управо чешког језика⁷ (Stieber 1989: 238–239), а Клеменсевич, са своје стране, примећује да су примери новог ППФ-а чак и у старопољским споменицима ретки (Klemensiewicz et al. 1965: 373). Наше истраживање потврђује потоње запажање. Ако се узме у обзир активна дијатеа, онда заиста нема много примера ППФ-а у изворима на старопољском језику које смо консултовали. Рецимо, у књизи Бартоломеја Гроицког *Закони Мајдебуришкој права о порецима и о уредбама које су раније објављене на пољском* (*Tytuły Prawa Maydeburskiego, do Porządku y do Artykułów piérwéy po Polsku wydanych*) из 1567. године, на 150 страница текста, успели смо да пронађемо само 5 примера новог ППФ-а, што износи само 3,33% од укупног текста. Међутим, у рукописним *Градским књиџама Книшина* (*Księgi miejskie Knyszyna*) из друге половине XVI века (1553–1580), које се налазе у Архиви старих аката у Варшави, на три стотине страница је забележено 43 примера ППФ-а, што износи око 14,3% (Kuryłowicz 2005: 88). Ова чињеница сведочи о томе да се ППФ чешће среће у језику који је близак разговорном, с обзиром да се у градским књигама бележе искази учесника у судским поступцима. У књизи Б. Гроицког *Одбрана сирочади и удовица* (*Obrona sierot i wdów*) из 1605, забележено је 13 примера на 195 страница, тј. око 6,7%, а у зборнику *Пољски судски процес кривичког закона. Поново је издао Гжеџоџ Чарадски, писар Краљевске канцеларије* (*Proces sądowy polski prawa koronnego. Teraz nowo wydany przez Grzegorza Czaradzky iego Kancelarii Koronnej pisarza*) из 1614 (Proces 1614), на 83 странице забележили смо 7 примера ППФ-а, што износи 8,43%. Дакле, употреба новог ППФ-а у административним

венског – са копулативним глаголом у имперфекту (Успенский 2002), односно „екстрасложени облик” (*сверхложная форма*) (Петрухин, Сичинава 2006).

⁷ „Перифрастични перфекат састављен од претерита глагола ’бити’ јавља се ретко ван Библије краљице Софије, споменика који је настао под врло јаким чешким утицајем” (Stieber 1989: 238–239).

и правним актима на старопољском језику заиста није честа, али тај облик показује стабилност појављивања са тенденцијом ка већој учесталости у текстовима на језику који је ближи разговорном. Ипак и ти, иако малобројни, примери указују на еволуцију у функционалној специјализацији новог ППФ-а у наведеном периоду, што ће бити размотрено у посебном поглављу.

Што се тиче новог ППФ-а у староукрајинском језику, ситуација је нешто другачија у односу на ону у старопољском, у смислу веће учесталости појављивања новог ППФ-а у 16. веку, док су показатељи о уделу ППФ-а у текстовима из 17. века на старопољском и староукрајинском језику слични. Тако у *Акшама Жишомирске ірадске уїраве из 1590. и 1635. іодине* (*Акти Житомирського гродського уряду 1590 р., 1635 р.* – (Акти 1590) и (Акти 1635)) забележили смо 15 примера на 40 страница текста, у записима из 1590, тј. чак око 37,5% (у њима је забележен и један облик тросложног новог ППФ-а – **єсмо были позва^а**), али само 6 примера на 106 страница аката из 1635, што износи око 5,7%. У *Књизи службених акаша Жишомирске ірадске уїраве из 1611. іодине* (*Актова книга Житомирського гродського уряду 1611 року* – (АК 1611)) забележили смо 17 примера ППФ-а на 300 страница текста, дакле око 5,7%, што се у потпуности подудара с подацима о учесталости његове употребе у извору из 1635. (Акти 1635). Знатан пораст употребе новог ППФ-а у односу на текстове из 17. века забележен је у *Акшама канцеларија и ірадских већа из 18. века* (*Ділова і народно-розмовна мова XVIII ст.* (Ділова XVIII ст.)), где је пронађено 20 примера на 100 страница текста, што износи 20%. Такав пораст употребе новог ППФ-а у 18. веку може се објаснити тиме што су анализирани текстови из тог периода максимално приближени народном разговорном језику и представљају прелазну фазу између староукрајинског књижевног језика у периоду 16–17. века (*іпростіа мова*) и новог књижевног стандарда који се обликује у 18. веку (Передриєнко 1976: 6)⁸. Стога, наведени извори представљају одличну грађу за анализу језичких показатеља у староукрајинском језику од 16. до 18. века. С друге стране, ако судски записи из 16.

⁸ Приређивач ових текстова В. Передриєнко у предговору књизи напомиње: „Ови записи, у којима је забележен живи језик бројних представника различитих територијалних говора и различитих друштвених слојева и група (сељака, козака, грађана, административне управе, свештенства), дају богат материјал за хронолошки доследно проучавање система народно-разговорног језика 18. века, његовог развоја, интеракције са књижевним језиком, што је одиграло одлучујућу улогу у победи новог украјинског књижевног језика на народној основи” (Передриєнко 1976: 6).

и 17. века више одсликавају административни стил и сведоче о образованости писара и самих покретача судских поступака, међу којима је преовладавало племство (Мойсієнко 2002: 16, 18)⁹, судске белешке из 18. века претежно су засноване на исказима обичних људи, представника различитих социјалних слојева – сељака, козака, грађана, административне управе, свештенства (Передрієнко 1976: 6). Такав обухват стилског регистра такође доприноси потпунијој представи о еволуцији ППФ-а и других претерита који су у фокусу овог истраживања.

1.0. Трансформација претерита у староукрајинском језику

С обзиром на чињеницу да услед изостављања из перфекта глаголске копуле у облику презента, чија семантика истиче да је прошла ситуација симултано одређена према неком периоду у прошлости (*јесам* = симултана локализација), односно да је резултат прошле ситуације симултано одређен према времену говора, ретки аналитички облици перфекта који се могу срести у текстовима на староукрајинском језику из 16. и 17. века такође престају да одређују радњу или њен резултат према времену ситуације о којој се врши асерција у исказу. Изгубивши наведено дистинктивно обележје, перфекат се постепено претвара у тзв. неодређено прошло време – *l*-партицип пунозначног глагола без копуле. У староукрајинском језику, у прелазном периоду помануте реконструкције темпоралног система, функционишу и аналитички перфекат и синтетички облик тзв. личног прошлог времена – *l*-партицип пунозначног глагола на чији се облик додавао клитички формант копулативног глагола 1. или 2. лица једн. или мн.: *-омъ, -емъ, -амъ* у 1. л. једн., *-съ* у 2. л. једн., *-смо, -сми, -хмо, -хми* у 1. л. мн., *-сте* – у 2. л. мн.). Истовремено је у употреби и облик за неодређено прошло време (*l*-партицип са формантом *-лъ/-л* или *-вѣ/-в*), који се у периоду од 16. до 18. века претежно користи у 3. лицу.

Клитика у облицима личног прошлог времена често се додавала и везнику или заменици (*жемъ, абимъ, јамъ* и сл.), док је у

⁹ „Анализа показује да су писари у то време били високо образовани људи, који су интензивно користили како домаћу, тако и посуђену лексику [...] Судске поступке су обично покретали имућни људи – племство. [...] Обичан народ се помиње повремено” (Мойсієнко 2002: 16, 18).

облицима 3. л. једн. и мн. клитика била одсутна, с обзиром да је ту копулативни глагол нестао много раније.

Као што је већ било напоменуто, у истом периоду функционише и нови плусквамперфекат. Задатак овог рада видимо у одговору на питање да ли је постојала функционална специјализација перфекта, личног претерита и плусквамперфекта у периоду поменуте трансформације темпоралног система.

Наше разматрање ћемо почети освртом на специфичност употребе аналитичког перфекта у текстовима из 16. и 17. века на староукрајинском језику. У том периоду перфекат се претежно користи за указивање на наравицу у 1. лицу, што подстиче развијање евиденцијалних екстензија у семантици тог облика, али се употребљава и у функцији исказивања антирезултативности у одређеном контексту.

1.1. Евиденцијални и антирезултативни аналитички перфекат у староукрајинском језику 16–17. века

У нашој грађи на староукрајинском језику из 16. и 17. века бележимо поједине примере употребе класичног двосложног перфекта (нпр. *писалъ єсми*), који се много ређе среће у овом периоду у односу на синтетички облик с формантом за лице и род (нпр. *писалемъ*). Како бисмо разликовали та два облика, користимо за први назив перфекат, а за други –лични претерит. С обзиром да се ти облици у наведеном периоду употребљавају паралелно, долази до њихове делимичне специјализације. Тако у случају перфекта бележимо употребу која није карактеристична за тај временски облик у претходном периоду развоја источнословенских језика¹⁰. У том смислу издвајамо две нове функције, од којих се прва може сматрати граматичком иновацијом када је у питању перфекат:

- а) исказивање конфирмативности у ренаративном контексту;
- б) указивање на неуспелу, осујећену радњу.

У поменутим судским записима на староукрајинском језику из 16. и 17. века уочавамо тенденцију ка ширењу граматичког значења перфекта на рачун настанка евиденцијалних оберт-

¹⁰ Мисли се првенствено на способност перфекта да означи стање у садашњости које је резултат неке радње предузете у прошлости (в. преглед литературе о перфекту у староруском језику у: Петрухин 2004).

нова у његовој семантици. Наиме, облик перфекта са копулом у презенту устаљено се користи да би се означио исказ у 1. лицу када сведок тврди да је био на месту злочина и видео својим очима, односно чуо својим ушима, оно о чему саопштава судском бележнику, док се у осталим случајевима претежно користи лични претерит. Тиме је условљена чињеница да је већина забележених облика перфекта заступљена у нашој грађи примерима **бы^а е^сми, виде^а е^сми** и **слыша^а е^сми**¹¹. Учесталост наведених примера је толика да се на први поглед може закључити да се ради о специфичним канцеларизмима, али се и други глаголи срећу у облику перфекта ако се ради о исказивању посведчености, као у следећем примеру:

- (1) *А так я, возныи, што е^сми, слыша^а, виде^а и справова^а се^е пра^адивое со^анане мое до записаня до кни^а подаю и ѿчеви^ато со^анаваю* (Акти 1635: 177).

‘А тако ја, судски иследник, о свему што јесам чуо, видео и урадио, истинито признање своје за записивање у књиге подносим и лично потврђујем.’

У текстовима из 17. века, скоро се у свим случајевима саопштење судског позивара о томе да је испоручио тужбу и лично обавестио туженог или његове слуге о томе преноси помоћу перфекта у 1. л. једн. Тако смо на 300 страница судских записа из 1611. забележили око 200 примера тог облика, од којих већину износе устаљене формуле, попут **бы(л) е(с)ми** ‘био сам [лично]’; **ѿ(т)не(с)лѣ и положи(л) е(с)ми** *позо(в)ѣ* ‘однео сам и испоручио тужбу [лично]’; **ѿказа(л) и ѿповеда(л) е(с)ми** ‘обавестио сам и рекао [лично]’; **да(л) е(с)ми** *ѿчеви(с)то в рѹки* ‘предао сам лично у руке’; **зложи(л) и на(з)начи(л) е(с)ми** *им рокѣ ку праву становити се пѣред судо(м)* ‘одредио сам им [лично] рочиште да се по закону појаве пред судом’ (АК 1611), којима започиње или се завршава сваки исказ судског позивара о испоручивању тужбе, а што указује на настојање писара да на неки начин истакне речи тог службеног лица као веродостојне и уверљиве.

¹¹ Потреба за исказивањем конфирмативности у овом случају је толика да се понекад перфекат гради додавањем копуле за садашње време облику личног претерита, нпр. **виделе(м) е(с)ми** *насме(р)тѣ забито(з) и замо(р)довано(з) слугу* (Акти 611: 209), што представља граматичку аномалију јер се дуплирају граматички показатељи лица, рода и броја, али одсликава настојање писара да издвоји тај облик од осталих, без евиденцијалних екстензија, а уједно сведочи о десемантизацији копуле.

Уколико се ради о више тужби, онда се у исказу о испоручивању прве тужбе претежно употребљава перфекат, попут **ε(с) ми поро(з)давалъ** 'поделио сам [лично]' (АК 1611: 120), док се приликом конкретизације тог исказа користе лични претерити: *подаємъ, оказалем, оповѣдалем* (Исто).

Други тип специфичне употребе перфекта у староукрајинском језику илуструје следећи пример:

- (2) *...па^а Себѣстија^а Сеци^иски^и жалова^а и оповѣда^а, што^ж, дѣ^ѣ, року тисѣча пѣ^ѣсо^ѣ дѣвѣ^ѣдѣсято^ѣ, едучи я на сл^лужбу жо^жнѣ^ѣрскую, **зостави^ѣ есми** мо^око^оку свою у пана Крыштофа Вина^рско^ѣ и у пани ма^ажонки его в дому и^х [...] и купи^ѣши воло^ѣ три по три копы гроше^ѣ лито^оски^х, **одо^ѣла^а есми** ку то^ѣ жѣ жо^жци до того ^ж приятеля своего пана Вина^рско^ѣ. И кгда^ѣ, дѣ^ѣ, приехалъ з сл^лужбы жо^жнѣ^ѣрское, **забави^ѣся есми** сл^лужбою у его м^л м^л пана Фры^ѣдриха Ти^ишкевича Лого^оского [...] и тую жо^жку мо^око^оку з великою т^тру^ѣдностью о^ѣ пана Вина^рско^ѣ **одо^ѣв^ѣска^а есми** (Акти 1590: 71).*

'*Господин Себастијан Сецински се жалио и приповедао да је године 1590, одлазећи на војну службу, оставио сам ја своју Московку код господина Криштофа Винарског и његове супруге у њиховом дому [...] и купивши три вола за три копе литовских гроша, послао сам их истој жени код тог истог пријатеља свог господина Винарског. И када сам, каже, дошао са војне службе, задржао сам се на служби код његове милости господина Фридриха Тишкевича Логонског [...] и са великим потешкоћама вратио сам ту Московку од господина Винарског.'

Наведени пример (2) представља у шеснаестом веку устаље-ни образац исказа кад писар почиње нарацију у трећем лицу да би накнадно, после указивања на свој извор (*Себѣстија^а Сеци^иски^и жалова^а и оповѣда^а*), увео приповедање у 1. лицу. Притом између та два тока нема видљивог прелаза, већ се само увођењем личне заменице *я* и перфекта указује на промену перспективе приповедања. Облик перфекта се овде употребљава као граматичко средство истицања исказа сведока у односу на писарову дескрипцију. У наведеном примеру (2), као и у бројним другим из истог периода, перфекат се користи као средство апострофирања чињенице да се исказ наводи онако како га је писар чуо и записао, што се чини с циљем уверавања у његову веродостојност. У бројним случајевима таквом перфекту претходи лексички маркер ренаративности *деи* (наводно/каже) – *оповѣда^а, што^ж, дѣ^ѣ [...], едучи я на*

‘лу^жбу жо^нне^рскую, **зостави^е есми** мо^ско^вку свою... Таква реченица из савремене перспективе делује аграматично (*испричао је да, наводно, одлазећи ја у војску, оставио сам своју слушкињу...), али у наведеном корпусу из 16. и 17. века представља устаљену синтаксичку конструкцију.

Издвојено значење перфекта у староукрајинском језику из 16. века одређујемо као *конфирмативно*, с обзиром да конфирмативност у бити означава способност глагола да исказе потврђену информацију о ситуацији којој говорник није обавезно присуствовао (Попович 2015). Пошто се поред перфекта у таквом контексту редовно користе маркери ренаративности (*деи, якобы* и сл.), ту његову функцију одређујемо као *исказивање конфирмативности у ренаративном контексту*, што чини основну одлику перфекта у периоду трансформације темпоралног система у староукрајинском језику.

С друге стране, облици **зостави^е есми** (оставио сам) и **одо^ла^т есми** (послао сам) у истом примеру (2) указују на резултативност у прошлости која више није актуелна јер се Московка (слушкиња), коју је позајмио оштећени свом пријатељу, вратила свом првом господару, али је убрзо побегла од њега опљачкавши га, како се сазнаје из исказа подносиоца тужбе, те је и резултативност која је исказана перфектом **оды^тска^т есми** (нашао сам [ту жену]) такође резултативност са предзнаком минус, пошто се ради о анулираном резултату.

Скреће на себе пажњу и та чињеница да се у зависној клаузи временске реченице *И кгда^т, де^т, **приехал^т** з слу^жбы жо^нне^рское, **забави^тся есми** слу^жбою у его м^л м^л пана Фры^дриха Ти^шкевича Лого^нского [...]* (И када сам, каже, дошао са војне службе, задржао сам се на служби код његове милости господина Фридриха Тишкевича Логонског [...]) за исказивање претпрошле радње користи лични претерит **приехал^т**, што указује на то да писар осећа, и жели да означи, разлику између претпрошле радње и ситуације која је уследила касније, а која је исказана перфектом. Како је ППФ, очигледно, престао да буде специјализовани таксисни облик, писар користи у тој функцији неодређено прошло време, док перфекат указује да се наратив води у првом лицу, као и да означава резултативност у прошлом или неактуелну резултативност.

Чињеницу да је перфекат у староруском језику могао указивати на резултат који није сачуван у актуелном времену приповедања, или више није релевантан, истакли су и раније истраживачи (в. преглед литературе на ту тему у: Петрухин 2004). У грађи на староукрајинском језику такође налазимо више потврда томе да

перфекат указује на резултативност „са предзнаком минус”. Између осталог, њиме се исказује радња која је започета, али нереализована, као у следећем запису из 1590:

- (3) А тоѣ^{ст} мѣновитѣ року ѿ^т наро^жѣ^ня сына божѣго тысяча пѣ^тсо^т дѣвѣ^тдѣсято²⁰ мѣсяца ноября три^дца^т пѣ^рвого дѣня, **коли^м приѣха^т** до Коте^нни, до его мл^чти кнѣзя Кирика Остафѣевича Ружинского и заховуючисѣ в томѣ, во^длугъ права по^сполито²⁰ и статуту **хотѣ^т есми утѣкну^т** позо⁶ у ворота за^мку его м^л Котеле^нского. А та^к ми его м^л кнѣзь Ружински^и, не даючи у ворота утика^т, але ми са^м з рукъ мои^х позо⁶ к^ро^дски^и киѣ^скии до рукъ свои^х перѣ^д стороною шля^хтою **узѣ^т** [...] та^к тѣ^ж того^ж року ѿ^т наро^жѣ^ня сына божѣго тысяча пѣ^тсо^т дѣвѣ^тдѣсято²⁰ мѣсяца ноября три^дца^т пѣ^рвого дѣня **приѣхало^м** до Ходоркова з стороною лю^дми добрыми шля^хтою и **утѣкнуло^м** позо⁶ к^ро^дски^и киѣ^скии у ворота за^мку Ходорковско²⁰... (Акти 1590: 79).

’И те године, хиљаду петсто деведесете од рођења сина Божијег, месеца новембра, тридесет и првог дана, кад сам дошао у Котелну, код његове милости кнеза Кирика Остафјевича Ружинског, будући тамо по закону комонвелта и уставу, хтео сам да оставим тужбу на капији дворца његове милости Котеленског, али ми кнез Ружински није дао да оставим тужбу града Кијева на капији, већ ју је сам преузео из мојих руку у присуству других племића [...] такође исте године од рођења сина Божијег, месеца новембра, тридесет и првог дана дошао сам у Ходорков са дружином добрих племића, и оставио сам тужбу града Кијева на капији замка Ходорковског...’

Судски позивар у наведеном примеру (3) извештава о испоручивању тужби одређеним племићким породицама набрајајући редом начин њиховог уручивања. У том контексту редовно се користи облик личног претерита **утѣкнуло^м** ’оставио сам’, али само у једном случају аутор користи перфекат **хотѣ^т есми утѣкну^т** ’хтео сам да оставим’ – када говори о осујећеном покушају да остави тужбу на капији, који није успео јер су му преотели тужбу из руку.

У разматраном примеру (3) перфекат се користи за исказивање неуспеле радње која је започета, али није доведена до краја, тј. у функцији која представља типолошку одлику ППФ-а у словенским језицима, што указује на чињеницу да у периоду трансформације темпоралног система у староукрајинском језику перфекат врши функције сличне онима које у истом перио-

ду врши ППФ (што ће бити показано у следећем одељку), док се лични претерит користи претежно за исказивање немаркираних прошлих радњи, понекад у функцији аориста – кад треба да се означи смена ситуација у низу: **приехало^а, утѣкнуло^а** и сл.

Потврђена је антирезултативна употреба перфекта у нашем корпусу и кад се саопштава о прошлом резултату који више није актуелан јер се у међувремену десила ситуација која је тај резултат анулирала, као у следећим примерима: **за(с)тали ε(с)мо вынѣни певного рукоданого до(л)гу** 'остали смо дужни [па смо вратили]'; **ε(с)мо узjali и позычили** 'позајмили смо [па смо вратили]'; **тоє село Голодки пустили εсмо доброво(л)не** 'напустили смо село Голодки добровољно [али смо исплатили дуг па смо се вратили у село које смо били заложили]' (АК 1611: 140). Наведени примери аналитичког перфекта узети су из исказа у којем подносилац тужбе тврди да је позајмио велику своту новца и у залог за тај дуг оставио своје село, а затим је дуг вратио и повратио село, о чему нотар сведочи у одговарајућем записнику користећи облике аналитичког перфекта.

Сличност перфекта са ППФ-ом уочавамо и у томе што се већински у оба облика користе перфективни глаголи, док се им-перфективни ређе срећу, али их свакако има, нпр.: **је(з)ди(л) ε(с)ми** 'јахао сам'; **ε(с)мо шли** 'ишли смо'; **ε(с)мо мели выводитъ** 'требало је да кренемо'; **ε(с)мо никгда никому не за(ра)бjali** 'нисмо ником никад чинили'; **ε(с)мо никому кривды и шѣкоды не чинили** 'нисмо ником неправду и штету наносили' и сл.

Перфекат се користи и за исказивање резултативности – сваки запис у судским књигама из 16. и 17. века стандардно се завршава обликом резултативног пасивног перфекта:

- (4) *Которое (ж) то очевистое со(з)нанѣ помененого во(з)ного, при квите учиненое, до книг врядовых замку го(с)пода(р)ско-го Житоми(р)ского **εстѣ записано*** (АК 1611: 65).

'Који је лични исказ поменутог испедника у књиге градске већнице Житомирске записан.'

Резултативност се исказује облицима перфекта и у следећем примеру (5):

- (5) *...ушолѣ ε(с)ми ѿ(д) него и убѣ(з)лѣ до ме(с)течка моего Че(р)нехова и та(к)ѣ за ла(с)кою божою а за невин(н)остю моею **уне(с) ε(с)ми** вцале здравѣе мое (Исто).*

'...извукао сам се и побегао од њега у своје место Чернехов и тако уз Божју милост и за своје невиности сачувао сам ипак своју главу.'

Перфекат се редовно користи и у таксисној функцији – за исказивање претпрошле ситуације, што сведочи о десемантизацији копуле у презенту:

- (6) *Кды **ε(с)мо** до тоε буды **приехали**, там же **ε(с)мо** в то(и) будε само(з) пна И(з)ната Ба(з)рино(в)ског **за(с)тали...***
(КА 1611: 161).
, Када смо до те куће стигли, тамо смо затекли самог господина Игната Багринског.'

Треба нагласити да се за означавање актуелне релевантности, која се сматра једном од типолошких одлика перфекта (Comrie 1976: 56–61), у нашој грађи користи л-претерит у комбинацији са презентом, као у следећим примерима: *до то²⁰ часу сама **уживала и уживаε^м*** (Акти 1635; 188) 'до овог времена сама користила и користи'; *до то²⁰ часу **не вε^рнулъ и не в^орочаε^м*** 'до овог времена није вратио и не враћа' (Акти 1635: 169); *грабежи на пожиток сво(и) **обε(р)нули и оборочаю(т)*** 'крадено себи присвојили и присвајају'; ***побра(л) и тене(р) дε(р)житъ*** 'узео је и сада држи'; ***осели и тене(р) та(м) мѣшкаю(т)*** 'населили су се и сада тамо живе'; *кзру(н)ту немало **побралъ и теперъ побъраεт*** 'много је земље одузео и сада је држи'; (АК 1611: 71, 103, 147, 204). По свему судећи, ради се о делимичној граматицизацији својеврсних синтаксичких фразеологизама – устаљених формула са променљивим лексичким пуњењем, чија је функција преношење значења актуелне релевантности.

Примери из коришћеног корпуса наводе на размишљање о томе да се перфекат користи у функцијама које су типичне за аорист или имперфекат у савременим јужнословенским језицима¹², где је конфирмативност доследно граматицизована, или слично ППФ-у, за изражавање антирезултативног значења, што сведочи о потпуном губитку специјализације тих глаголских облика која се бележи у црквенословенском или староруском језику (в. Петрухин 2004), а која је у већој или мањој мери сачувана у балканским словенским језицима.

¹² Конфирмативност је показатељ истинитости информације о ситуацији којој говорник није обавезно присуствовао, није је доживео лично, али жели да увери саговорника у потврђеност саопштаваног. У македонском језику, на пример, конфирмативност се исказује синтетичким облицима аориста и имперфекта (Фридман 2003: 104; Петроска 2011).

2.0. Еволуција плусквамперфекта у староукрајинском језику од 16. до 18. века

У својим претходним истраживањима (Поповић 2011; Попович 2012, 2023), анализирајући темпорално-аспектуалне облике ППФ-а у украјинском и српском језику на савременој етапи њиховог развоја, издвојили смо функције које реализује овај сложени глаголски облик у оба језика. Како је показало типолошко истраживање Д. Сичинаве, издвојене функције су типичне за све језике у којима функционише ППФ¹³.

Задатак који постављамо у овом делу истраживања састоји се у пружању одговора на питање да ли је нови ППФ у староукрајинском језику од 16. до 18. века имао исти функционални обухват као и у савременом украјинском језику и, уколико није, да ли се могу уочити одређене законитости у семантичкој еволуцији тог времена.

Као што је већ било напоменуто, учесталост јављања новог ППФ-а у нашем корпусу из 16. века је већа него у 17. и 18. веку и износи чак 37,5%. Приређивач текстова у збирци судских аката из 1590. и 1635. В. Мойсіенко коментарише употребу прошлих времена у наведеним изворима на следећи начин: „Употреба глагола у документу одсликава тенденцију ка деструкцији старих облика и успостављању нових. Од прошлих времена писар ретко користи облике аориста: *плени сыне⁶ мои^х, положи пе⁷ши позовѣ, имперфекта чекахѣ пана, позадавахѣ, перфекта еха⁷ есми, видѣлѣ есми*. Кад је у питању исказивање прошле радње, апсолутно доминирају глаголски облици који су настали од бивших активних партиципа прошлог времена на -л. Употреба претерита мушког рода са наставком -в, који је настао од -л, спорадична је: *учини⁷ не хоте⁶, взялѣ и укравѣ сѣна, забувѣ, приехавѣ*” (Мойсіенко 2004: 18). За нас је у овом запажању посебно важно истицање чињенице да у поменутом периоду долази до трансформације темпоралног система староукрајинског језика, као и констатација чињенице да у споменику доминирају л-облици. Међутим, истраживач није поменуо облике ППФ-а, а о перфекту је успут приметио да

¹³ „Дакле, значења српскохрватског и украјинског плусквамперфекта, наведена у [Поповић 2012], (таксисна функција, обележавање резултата у прошлом, изражавање прекинуте ситуације у прошлом, дезактуализација резултата претходне радње, ретроспективна актуализација, топикализација, дигресивна функција; иреалис – само за украјински), типолошки су позната и распрострањена кад су у питању плусквамперфекат и ретроспективни помак уопште” (Сичинава 2019: 47).

се ретко користи, иако смо констатовали да се тај облик релативно често употребљава у специфичној конфирмативној функцији (среће се скоро у сваком документу из наше грађе из 17. века), као и у другим функцијама (в. претходни одељак), мада, свакако, знатно мање у односу на лични претерит или л/в-облик.

Што се тиче конкуренције облика новог ППФ-а, једини тросложни облик забележили смо у првом запису из 1590, где он указује на ситуацију која је планирана али није остварена, односно на *одсѣјуање од нормалне реализације програмиране ситуације* (Храковский 2015: 291). У даљем тексту наводимо два примера из судског записника, сачињеног 8. јануара 1590. У првом примеру (7) наведено је да је према трема тужбама подносилаца актуелне тужбе било одређено рочиште на Света три краља (католички празник, који пада 6. јануара), док се у другом примеру (8) из истог записника оптужује кијевски срески судија да се није појавио на заказаном рочишту, те није судио, чиме је оштетио подносиоце тужби:

- (7) ...о том, и^ж де есмо были позва^а проти^в Яна²⁰ м^н тры по-
звы зѣ^мскими киѣ^вскими на роки тепѣрешниѣ трѣ^х кролевѣ^х
свята ры^мско²⁰ припалыѣ в року нинѣшнемѣ тисѣча пѣ^мсо^м
дѣвѣ^мдѣсято²⁰ оны^м поз^вомѣ... (Акти 1590: 42).

'...о томе да, каже, јесмо били тужили трипут Јана и одређено је рочиште пред судом среским кијевским на Света три краља у години садашњој хиљаду пет стотина деведесетој...';

- (8) ...которы^и и тепѣ^р та^кже наши роки трикро^лские **не при-
мыль** и наши^х спра^в ты^х, которые за тосла^немѣ суду его к^р
м^н дво^ро^му на су^л зѣ^мски^и Киѣ^вски^и **не суди^и** (Исто).

'...који наше тужбе на Света три краља није преузео и у тим поступцима није судио на суду среском Кијевском...'

С обзиром да је између радње која је означена ППФ-ом и сачињавања самог записника прошло два дана, очигледно је да се ради о ситуацији која је била планирана, али није остварена. Писар се у свом исказу усредсредио на очекивани резултат у прошлости, који, међутим, није остварен у истој тој прошлости. Такав се резултат „са предзнаком минус“ сагледава из перспективе која може бити одређена као *симулирана у односу на шойкиално време*.

Примери у којима је реализована функција указивања на одступање од програмираног тока ситуације срећу се и у другим записима из 16. века. Рецимо, кад писар помиње да је испоручио судски позив којем се тужени није одазвао, користи ППФ:

позва^а бы^а (43), кад пише о року за отплату који тужени није испоштовао, опет употребљава ППФ, и то двапут у различитим описима истог поступка – **зложи^а ми бы^а** (72, 74). ППФ је заступљен и у исказу брачног пара који су разбојници одвели са собом намеравајући, према њиховим речима, да их убију, али су их ипак пустили – **повели были з собою не ведаю где [...]** и **ле^ове мене и жону мою душею пѣхотою додому пу^тили** (76–77), као и у контексту нејављања на рочиште **бы^а зложит^и рачи^а** (78), односно кад оштећена страна сведочи о томе да је тужени обећао, али није испунио своје обећање – **прире^к ми бы^а добры^и цно^тливы^и словомъ** (78) и сл. У истом значењу ППФ се јавља и у текстовима из 17. века, нпр. **записалъ се бы^а** и **обовѣзалъ под закладомъ** 'записао је био и обавезао под залогом [да ће вратити новац, али није вратио]' (Акти 1635: 93); **зложиломъ былъ рокъ** 'одредио сам рок [који није испоштован]' (Исто: 107), мада се у последњем примеру разликује облик ППФ-а у односу на онај из 16. века – л-копула се додаје на синтетички претерит (**зложиломъ былъ**), уместо на л-претерит пунозначног глагола (**зложилъ былъ**), што је последица све веће учесталости синтетичког претерита у 17. веку у односу на све остале глаголске облике кад је у питању исказивање прошле радње.

ППФ у наведеном периоду може указивати и на *осћварени резулѣаїи*, који више није *акѣуелан*, из тог разлога што се у међувремену десила нека друга радња која је тај претходни резултат учинила неактуалним, као у следећем примеру:

- (9) *...его млѣтѣ па^и Фридрих Тишкевичъ Лого^иски^и, воеводич бересте^искии, пана ма^ижо^ика моего зѣ вѣчи^итого де^ижа^ия споко^иного ужива^ия с того городисча Бе^ина^ики и зѣбудова^ия, которе на немъ па^и малжонѣ мо^и бы^и побудовалъ, такъ те^иж и зѣ сихъ кру^ито^и, до него належалыхъ, кѣва^итовѣ бе^ипра^ине выби^и и зѣсимъ в де^ижанѣ и вжива^ие свое взя^и* (Акти 1590: 53).

'...његова милост, господин Фридрих Тишкевич Логојски, војводич берестејски је, мужа мога, који је одувек место Бернавку у поседу имао и спокојно уживао на имању које је сам био сазидао, са свом земљом која му је припадала, силом неправедно истерао и све себи преотео.'

Имање о ком је реч у наведеном примеру још увек постоји у времену састављања записа, али писар релативизује ту чињеницу јер је имање преотето. У примеру (9) ППФ има резултативно значење, али је резултат „помрачен” ситуацијом која се накнадно

збила. Такав тип резултативности је условљен усредсређеношћу приповедача на топикално време јер из перспективе тог времена резултат који је исказан обликом **бы^н побудовалъ** није више актуелан (имање је преотето), међутим жена која подноси тужбу жели да поврати имање које је њен муж сазидео и инсистира на тој чињеници, тј. на томе да је резултат исказан ППФ-ом још увек валидан.

Пример *неактуелне прошле резултативности* налазимо и у исказу у ком писар описује како су сељаци пронашли рањеника, два дана су га код себе држали, а затим, кад је преминуо, изнели на поље. Осим дезактуализоване резултативности овде се реализује и таксисно значење ППФ-а, које се додатно истиче путем употребе маркера антериорности:

- (10) ...видѣ^л є^сми мужа єє Федора Ма^сла, забитого в пє^рси з ру^к-ницы по^стрелєного, при которм , дє^н, тє^ж ме^сцанє слободи^шкиє кдѣ го по^стрелєно^о до себе до Слободищѣ **были** **взяли** и та^м, дє^н, черє^з два дни живо^о у себе ховали, а потом , дє^н, ту^м на поли вжє умє^рлого што^слали (Акти 1590: 65).

'...видех мужа њеног Федора Масла, убијеног у груди из пушке, кога, каже [супруга покојног], су грађани Слободишки, када су га рањеног били узели код себе у Слободишта, и тамо га, каже, два дана живог код себе држали, а потом, каже, овде на поље већ мртог однели.'

И у судским књигама из 1611. такође срећемо примере употребе ППФ-а у функцији обележавања неактуалног прошлог резултата:

- (11) ...пни Анна з Тхорова Адамова Олизарова тую має(т)-но(ст) село Минины, дня два(д)ца(т) пятого, мѣа априля, в року прошло(м) **аре(н)довала была** за певную суму... Кдѣ// тєды ро(к) аренды єє мл(с)ти, то е(ст) дня два(д)ца(т) пятого, мѣа априля, в року теперешни(м) тисєча ше(ст)со(т) оди(н)на(д)цато(м), вышол... (АК 1611: 341).

'Госпођа Ана из Тхорова, Адамова Олизарова, била је издала то своје часно имање, село Минини, 25. априла прошле године, за одређену своту... Када је рок издавања истекао, 25. априла ове, 1611, године...'

Посебну пажњу привлачи такође употреба ППФ-а у успутним напоменама, које нису везане за основни ток излагања, дакле у функцији коју смо означили као *дигресивну* (Поповић 2012). Та функција се опет ослања на таксисну јер се у примерима такве употребе ППФ-а увек успут саопштава о радњи која се збила пре неке друге радње у прошлости. Конструкције тог типа су уобичајене кад се у судским извештајима набрајају украдене ствари, а успут писар бележи колико је оштећени платио сваку од њих, на пример:

- (12) ...взя^а и пограбилъ коня ше^рстю з сива пле^сниво^о, за которо^о **о^ддал был** ко^н чотыри гроше^н литовски^х, хомути... (Акти 1590: 50).

‘узео је и украо коња јабучила, за ког сам био дао четири копе литванских гроша, овратнике коњске...’

Сличне примере налазимо и другде (Акти 1590: 51, 60, 61). Занимљиво да на неким местима у одговарајућем контексту писар користи резултативни пасив: *за которые дано коп трина^дца^м гроше^н*, што указује на чињеницу да се у овом случају не ради о неактуалном резултату, већ управо о означавању искорака из основног тока исказа. У 17. веку потреба за обележавањем таквог одступања тек делимично остаје актуелна, те се у сличном контексту могу користити како прошли резултативни пасив, нпр. *дано было* (Акти 1635: 191 и другде), тако и претерит, нпр. *коштовалъ* (коштао је) (Акти 1635: 179 и другде).

Изражавање помоћу ППФ-а *анулираної* *прошлої* *резултата*, као у следећем примеру, где се потврђује да је дуг који је претходно био позајмљен, враћен, нисмо успели да забележимо у текстовима из 16. века, те се то значење може сматрати следећим у еволуцији семантике овог облика у 17. веку:

- (13) ...квито^нны запи^с, изъ што **былъ позычилъ** у мене панъ Адамъ Чарнолосъски^н суму пнзе^н три золотых^х и два ѿми на листъ доброволъны^н запи^с сво^н, [...] мне тую усю суму три золотых^х и два гроши польски^х **спо^нна^н о^ддалъ и заплати^н** (Акти 1635: 129—130).

‘...потврђујем, да је господин Адам Чарнолоски позајмио био од мене суму од три златника и два гроша према добровољном запису свом, [... а сада] је мени ту целу суму од три златника и два пољска гроша у потпуности вратио и исплатио.’

У истом контексту налазимо и друге сличне примере: **зо-стали были** ви(н)ни не(в)ные до(л)ги 'остали су били дужни [па су дуг вратили]' (АК 1611: 145); **бы(л) учини(л)** протестацию 'уложио је био тужбу [па је после повукао]' (Исто: 182); **да(л)есми бы(л)** акцыю 'дао сам био позајмицу [па ми је враћена]' (Исто: 239) и др.

У 17. веку бележимо још једну нову функцију ППФ-а – означавање ситуације која је започета, али није доведена до краја. То значење је типично за ППФ у савременом украјинском језику, где се редовно исказује и код почетнофазних глагола *йочаши, сїаши* (*йочав був, сїав був*) и код глагола кретања (*пішов був, вийшов був*), док се у нашем корпусу из 17. века јавља само код глагола кретања, на пример:

- (14) ...**поеха(л) бы(л)** до мае(т)но(ст)и пана Ба(г)риновско(г)... Теды па(н) Ба(г)ринивски(и) ...дорогу за(с)тупи(л) и ехати не допусти(л)... (АК 1611: 162).

'Пошао је био на имање господина Багриновског... Тада је господин Багриновски... препречио пут и није дозволио даље путовање...'

- (15) ...панъ чашникъ слугу своего Яна Би(р)козовича та(м) же до уряду Житоми(р)ского в справа(х) свои(х) **по(с)ла(л) былъ**, скоросмо на гостине(ц) житоми(р)ски(и) з Иванъкова выехали, на гостинѣцу криво(мъ) на(с) урядникъ [...] невинѣне и бе(з)правне бе(з) данѣя причины [...] почали шарпатъ [...] залѣ(д)ве з душами живо выпустили (АК 1611: 82).

'Господин дворянин је свог слугу Јана Бирковича такође био послао до Житомирског уреда својим послом. Када смо изашли на житомирски пут из Иванкова, на кривини нас службенике [...] невине, неправедно и без икаквог разлога [...] почели да малтретирају [...] једва су нас живе душе пустили.'

Оно што је апсолутно ново за ППФ у 17. веку јесте његова употреба у условним реченицама, где се тај облик среће у протази, а понекад и у оба дела условне реченице истовремено. Такав ППФ, који је добио назив *конѣрафакѣивни*, описује „паралелну” стварност, ону која би могла да се деси, али се није десила. Из перспективе прошлости другог степена говорно лице замишља како би се могао развијати даљи ток догађаја да се није десила ситуација која је описана у протази, на пример:

- (16) *И бы бы^а за ла^скою божєю не уяхалъ, не^ене бы его ве^с-полъ и^з ма^ажо^акою его забилъ и ^с то^о света згладилъ* (Акти 1635: 242).

'И да није уз Божју помоћ побегао [букв. био побегао], сигурно би га заједно са његовом женом убио и са овог света уклонио.'

ППФ у 17. веку може да се сретне и у модалној конструкцији чије је значење такође пројектовано у будућност из перспективе прошлости другог степена – *мела была ве(р)нути* (АК 1611: 47) 'требало је да врати [али није вратила]'. И овде је посреди контра-фактивни ППФ који се користи у конструкцији с модалним глаголом *мети* (имати). На основу овог и претходног примера могло би се претпоставити да се ППФ у 17. веку све више удаљава од исказивања темпоралне локализације и прелази у сферу модалне *ујошребе*.

Грађа показује да се ППФ у истом периоду почео користити и са *дискурзивном функцијом маркирања іраница шойика*:

- (17) *И по^оданы^а и^х же на ^аме Са^ака ува^аши се над нею не ^обаю-чи на тую заруку, а обачилъ, же них^ато не пр^амує, и южъ тул^аько// ледъво душа се в ни^а отримала о^отул^аь великого морозу и зи^ана до себе єє в домъ былъ принялъ* (Акти 1635: 269).

'И њихов поданик, по имену Савка, сажалио се над њом, не обазирјући се на ту забрану, а видевши да је нико не прима, и већ је само душа остала у њој од великог мраза и хладноће, примио је [букв. примио је био] њу у своју кућу.'

Даље у наведеном примеру следи приказ злостављања поменуте жене од стране њених прогонитеља, чиме ППФ заправо мармира преокрет у исказу који се описује из перспективе симултане локализације у прошлости првог степена, дакле, губи своју сему антериорне локализације и практично наступа у функцији перфекта, с тим што је овде циљ његове употребе – одвајање једног дела нарације од другог.

ППФ у наведеној функцији може обележити и крај одређеног тематског фрагмента, као у следећем примеру:

- (18) *...бы(в)ши маючи его собе по волѣ, вывлекши его з ы(з)бы, што все всѣ люде видели, и аре(н)да(р), взволокиши (с) кормы и там же за умерѣлого утопи(с)мы у воду и утопленого ото(и)шли (с)мы были* (АК 1611: 138).

'...након што смо га тукли по својој вољи, извукли смо га из куће, што су сви људи видели, као и арендатор, вукли смо га за ноге и тамо га удавили у води и од утопљеног смо отишли [букв. смо били отишли].'

Овом реченицом се завршава признање убиства од стране оптуженог, док се у даљем тексту наводе искази сведока. С обзиром да ППФ овде означава радњу која је постериорно оријентисана у односу на претходне, једино објашњење за тај облик на овом месту је то да је писар желео да истакне границу између исказа оптуженог и сведока.

Треба такође обратити пажњу да се антериорна локализација једних ситуација у односу на друге у прошлости у наведеном примеру (18) изражава помоћу свршених глаголских прилога (*бы(в)ши, вывлекши, взволокиши*), који су иначе типично граматичко средство исказивања тог таксисног односа у анализираној грађи од 16. до 18. века. Ова чињеница, између осталог, објашњава граматичку респецијализацију ППФ-а, који се окреће исказивању других, нетаксисних, значења. Притом је неопходно нагласити да су глаголски прилози основно средство динамизације исказа и подједнако су заступљени како у књишким канцеларским исказима, тако и у разговорном језику тог времена, што потврђује и следећи пример, где се ППФ користи у таксисној функцији, али истовремено обележава крај одређеног тематског одељка:

- (19) *ту(т) же по(д) до(м) мо(и) ло(в)ко(в)ски(и) поча(в)ши стреля(т), спора(н)ку а(ж) до обеда; кули пре(з) до(м) мо(и) летели... сыно(в) мои(х) вызываючи... а и(н)шие по потреба(х) свои(х) на Волы(н) о(т)ехали были* (АК 1611: 193).

'Ту су, испред моје ловковске куће, почеше пуцати од јутра до поднева; меци су летели преко моје куће... дозивали су моје синове... они су пак били отишли у Волинију својим послом.'

Као што је већ истакнуто у овом раду, употреба ППФ-а у функцији маркирања одступања од основног тока исказа типична је за овај облик у староукрајинском језику 16. века (в. пример (12) и његово тумачење). Исту функцију ППФ наставља да остварује и у 17. веку:

- (20) *...золоты(х) соро(к), которые пнзи за ле(т) трисухедни(е) дале(м) му бы(л) и заплати(л) за служоного разе(м),*

а што все при собе на то(т) час поменены(и) слуга мо(и) ме(л)... (АК 1611: 130).

'...четрдесет златника, које сам му био дао и исплатио за службу за три године, а које је мој поменути слуга имао код себе у том тренутку...';

- (21) *...грабеж коне(и) [...] которми по(д) то(т) час **ехали** спора(н)ку а(ж) до обеда **были**...* (АК 1611: 292).

'...крађа коња [...], којима су у то време били јахали од јутра до поднева...'

Занимљива је такође употреба ППФ-а у контексту ренаратива, уз понављани маркер *якобы* 'наводно', који маркира већу епистемичку дистанцу у односу на оно што се саопштава у исказима који га садрже. Такав ППФ, који подсећа на бугарски дубитатив (Ницолова 2007: 130–133), сведочи о развоју евиденцијалних обертонова у времену трансформације темпоралног система у староукрајинском језику не само у случају перфекта, о чему је било речи раније (в. пример (1) и коментар уз њега), већ и код ППФ-а. Тако, у следећем примеру препричава се тужба коју су поднели наводни сведоци недела, а против којих оштећена страна овим путем подноси тужбу због клевете:

- (22) *...якобы припадши, окрик якобы учинивши, с по(л)гаковъ стреля(л), саблями окна поруба(л) и, самы(х) и(х), добывши, **плавоваль бы(л)**, и самую пню Лемешовую якобы ранилъ, и то якобы учинивши, назадъ до дому своего, до Че(р)нехова, ехалем* (АК 1611: 39).

'...када сам наводно напао, направивши наводно буку, пуцао из полгака, сабљама исеко прозоре и, дохвативши их саме, пузио сам и наводно био ранио госпођу Лемешову, и након што сам то наводно учинио, вратио сам се својој кући у Чернехов.'

Како показује грађа из 18. века, нови ППФ се користи у староукрајинском језику из тог периода релативно често и то у сличним функцијама као и у савременом украјинском језику (в. Попович 2012, 2023). Типично за овај облик у 18. веку је указивање на ситуацију која се не одвија у складу с првобитном намером. Такво одступање од програмираног тока ситуације по правилу се исказује ППФ-ом модалног или почетнофазног глагола, односно перфективног глагола кретања, у предикату првог дела супротне реченице с везником *але*, *но*, *однакъ*, *тилко* и сл., на пример:

- (23) ...козаки [...] **хотѣли були** вѣ траву сховатис, але що видно було, сѣли (Исто: 97).
'...козаки [...] хтели су [букв. били хтели] да се сакрију у трави, али пошто се могли одати тако, сели су';
- (24) ...**хотѣли були** представити [...]. Но и вѣ томѣ на себе помилованія вѣ законниковѣ просили... (Исто: 99).
'...хтели су [букв. били хтели] да се предају [...]. Али су и у томе тражили опроштај од представника закона';
- (25) ...**помислилѣ билѣ** кѣ запорожцамѣ поити и прода-ти [...], але вернулемся и до сего часу в дому zostавалемѣ (Исто: 110).
'...мислио сам [букв. био мислио] да одем козацима и продам [...], али сам се вратио и до сада остао код куће';
- (26) ...спершу **стали були** запиралися же якобы не знают о том, не вѣдают, однакъ когда Ющенко людии такихѣ поставил, что их вѣ садку его видѣли, теди оние пред всѣми призналис... (Исто: 114).
'...испра су се били бранили да не знају ништа о томе, али када је Јушченко поставио људе који су их видели у његовом врту, тада су пред свима признали...';
- (27) ...**скочивѣ бувѣ** утеки, тилко жѣ молодики ...побѣгши за ним, уловили... (Исто: 131).
'...скочио је [букв. био скочио] и хтео да побегне, само што су га младићи појурили и ухватили.'

Репертоар глагола од којих се гради ППФ за означавање осујеђене ситуације је велики. Међутим, у тој функцији се употребљавају само перфективни глаголи, притом како прелазни, тако и непрелазни. За разумевање сврхе тако употребљеног ППФ-а често је неопходан шири контекст, где се заправо описује радња која на неки начин спречава да настане очекивана ситуација. Копулативни глагол, који је овде често у препозицији у односу на пунозначни, најављује да је ситуација, исказана пунозначним глаголом, неуспешна, као у следећим примерима:

- (28) Что учувши, его, попа, паламар з другой хати туда для поратунку **билѣ прійшолѣ**, а посмотрѣвѣ, что вори, кинулся бежать к хвортки (Ділова XVIII ст.:16).
'Кад га је, попа, чуо, звонар из друге куће беше дошао да припомогне, а видевши да су у питању лопови, похита ка капији';

- (29) *Ќпришка ... в монастир **були пустили**. Котори злодїи Ќпришко, не пошовши в монастир, лєч у войско, нанявшис, пошол...* (Исто: 50).
'Опришка... су били пустили у манастир. Тај лопов Опришко није отишао у манастир, већ се, запосливши се, придружио војсци';
- (30) ***Вхопивъ бувъ** его Климъ Стокузъ, и онъ того мало тоєю жъ сокѣроу не поразилъ. И вирвавѣшиися, побѣгъ из оною к дому своему* (Исто: 71).
'Ухватио га је био Клим Стокуз, а он га је безмало ударио том истом секиром. И извукавши се, побегао је с њом кући'.

Што се тиче антирезултативне употребе ППФ-а, она се у 18. веку не разликује у односу на сличну из претходног периода. Остају и даље актуелне функције исказивања неактуалног резултата у прошлости (31–33) и указивања на анулирани прошли резултат (35):

- (31) *Леско Кондратенко прошлого году **нанялъ былъ** у Кирика Полонского иматъ сѣножатѣ тѣлко для укошеня, для всякого случаю зимового, травы, и накосил былъ возовъ 40... А из того забрато до хутора возовъ 20 и два вози сѣна* (Ділова XVIII ст.: 167)
'Леско Кондратенко је прошле године изнајмио био од Кирика Полонског део ливаде само за кошење, за сваку зимску потребу, траве, и накосио је 40 кола... А од тога је на имање однео 22 кола сена';
- (32) *...и збытного пянства **допустилъся бил**. И так до того при смерти пришолъ, же нѣчимъ было и поховати.*
'...и препустио се био прекомерном пијанству. И тако с тим дошао до смртне постеље, да нису имали чиме ни да га сахране';
- (33) *...до енерала Левенгова **пристал былъ** за хлопца; **взято было** вѣ полонѣ и **одпроважено** в Кіевѣ* (Исто: 92)
'...придружио се био генералу Левенготу као његов слуга; био је заробљен и послат у Кијев';
- (34) *А самъ он, Рувимъ, зѣнается до того же за свѣцкогo своего живота шапку и кунтушѣ **укралъ бувъ** и за тое **бытъ бувъ** и в турмѣ сидѣлъ* (Исто: 142)
'А сам он, Рувим, признаје да је за време свог световног живота украо био капу и кунтуш и због тога био кажњен и седео у затвору';

- (35) *на которой межи Коробки колок **були забили**... Потом [...] колокъ той з межѣ викинули... (Исто: 23)*
 '...на којој, међи, браћа Коробке су били забили колац... Потом [...] тај колац су из међе избацили...'

ППФ се спорадично јавља у *шаксисној функцији* антериорне локализације (36), као и другим функцијама које су везане за ретроспективно сагледавање основног тока нарације – *дигресивну* и *шоиикалну* (37), на пример:

- (36) *...Игнат Носаленко перед симѣ у отца Павла Петровича ... возѣ сѣна на полѣ **билѣ укралѣ** (Исто: 108).*
 'Игнат Носаленко је пре тога од оца Павла Петровича кола сена са ливаде био украо';
- (37) *...Ветошка пред нами, урадомѣ, призналѣ, въ тѣ слова мовячи, ижѣ, мовит, [...] межи Стефаномѣ а Максимомѣ Коробками ѿбѣ тую жѣ межу **въцалася була** турбація (Ділова XVIII ст.: 23).*
 '...Ветошка је пред нама, уредом, признао, тим речима говорећи, да, каже, [...] између Стефана и Максима Коробке око те исте међе избила је била свађа...'

После потоњег примера (37) следи излагање сведока о познатим му појединостима комшијске свађе око међе.

Скреће на себе пажњу чињеница да у грађи из 18. века нисмо успели да пронађемо примере контрафактивног ППФ-а, док се, с друге стране, семантика тог облика у овом периоду подударара са функционалним обухватом класичног перфекта, и то:

- 1) у функцији тзв. инклузивног перфекта, који обухвата подједнако оба временска плана – прошли и садашњи:
- (38) *...якъ **поишовѣ бывѣ** невѣдомо будто и батковѣ куда такѣ и по сеи час барился... (Исто: 120)*
 '...како је отишао непознато куда, ни отац му не зна где, тако је и до сада тамо боравио';
- 2) приликом указивања на оспоравани резултат:
- (39) *...не такѣ, як Краснии – чужий криницѣ **завладѣл бул** при ѿзеру Гнилуши (Исто: 23)*
 '...није као Краснији – који је заузео туђи бунар код језера Гнилуше.'

У последњем примеру (39) ради се о покретању судског поступка против човека који је бесправно присвојио бунар, а који је, међутим, још увек у његовој својини иако писар жели да означи

присвајање бунара као сумњиву радњу, што постиже увођењем у исказ ППФ-а.

2.1. Краћи закључак одељка о плусквaмперфекту у староукрајинском језику

Након анализе функција ППФ-а у текстовима на староукрајинском језику од 16. до 18. века можемо закључити да се његова семантика постепено мењала у смислу удаљавања од исказивања антериорне локализације у односу на другу радњу у прошлости у правцу све веће модализације и означавања ситуације која одступа од програмираног тока. Притом се могу уочити одређене тенденције у еволуцији тог облика. У староукрајинском језику из 16. века бележимо следеће функције ППФ-а: означавање планиране али неостварене ситуације (сличне примере се могу наћи и у текстовима из 17. века); исказивање неактуелне прошле резултативности; дигресивну функцију, која, међутим, проистиче из функције антериорне локализације радње у односу на неку прошлу ситуацију, јер се успутна напомена означена ППФ-ом по правилу односи на ситуацију пре друге прошле ситуације која је у фокусу исказа.

У текстовима с почетка 17. века у први план избијају нешто друкчије функције ППФ-а у односу на потоње. Међу њима се посебно издвјају: антирезултативна – указивање на поништен резултат претходне радње; топикална – указивање на почетак и крај одређеног тематског фрагмента; контрафактивна функција; дубитативна употреба у ренаративном контексту, као и функција маркирања дигресије.

У 18. веку функције ППФ-а се и даље шире у правцу изражавања програмиране али неостварене ситуације. ППФ се најчешће у овом периоду користи за означавање планиране али незапочете ситуације, или започете али осујећене, међутим и даље врши антирезултативне функције, као и неке дискурзивне – топикалну и дигресивну. Занимљиво да се у овом периоду јавља и ППФ за означавање актуелног резултата, тј. овај сложени облик се практично користи у служби перфекта. Међутим, тај резултат на неки начин је оспораван или сумњив, што опет маркира ППФ као облик који тежи ка изражавању „маргиналног” резултата. Функционални обухват ППФ-а у 18. веку показује максималну сличност са савременим, с тим што нисмо успели да забележимо контрафактивну употребу тог облика у наведеном периоду. Овај

феномен покућашемо да објаснимо уз помоћ краћег осврта на ППФ у старопољском језику.

3.0. Плусквамперфекат у старопољском језику 16. и 17. века

У консултованим изворима на старопољском језику из 16. и почетка 17. века нови ППФ се још увек јавља у таксисној функцији, тј. указује на антериорну локализацију ситуације из прошлости 2. степена у односу на ситуацију из прошлости 1. степена, на пример:

- (40) *Dobrze jeden pan w Polsce w mieście swoim uczynił, gdy się dowiedział, iż szewcy nie dopuścili robić rzemieśła jednemu mistrzowi między sobą, iż psa kopytem **zabił** w ten czas, gdy mu **był** kołacz z masłem **uchwacił*** (Groicki 1567: 135).

‘Један господин у Пољској добро је поступио у свом граду када је сазнао да обућари не дозвољавају једном мајстору да се бави његовим занатом јер је убио пса калупом кад му је тај био украо погачу са путером.’

- (41) *Wtórego pozwu przykład. Który cię pozywa, przydać, po wtóre jako cię na roku pierwszym, na roczech kwerel grodzkich N. z dopuszczeniem urzędu naszego in poena contumaciae sądownie wzdał, podług pozwu swego pierwszego, którym cię **był pozwał** do zapisu ojca twego ziemskiego N., w którym się i sukcesory twoje **obowiązał był**, że jako wyżej* (Proces 1614: 19).

‘Пример поновне тужбе.

Који вас тужи, притом по други пут, као што и први пут пред градским скупштином, Н. сходно дозволи наше канцеларије *in poena contumaciae* судске, по својој првој тужби, којом те је био тужио за завештање земље од твога оца Н. према којем је и твоје наследнике био обавезао, као горе.’

Примере таксисне употребе ППФ-а срећемо и на другим местима у истим изворима: ***był zapowiedź uczynił, a potem ... przewodził***, ‘био је објавио забрану, а онда... је спровео’ (Groicki 1567: 83), на стр. 18, 19, 30–31, 40 документа из 1614 (Proces 1614), као и у текстовима апокрифа из 16. века:

- (42) *Zmowiwszy to anjoł i odstąpił od niej, i wstąpił na niebiosą, skądże **był przyszedł*** (Rozmyślanie przemyskie 7/15—17/ Ziółkowska 2022: 281).
'Када је то рекао, анђеол је отишао од ње и узишао на небо, одакле је био дошао';
- (43) *Potym gdy nie miał nic, opuścili go jego krewni, przyjaciele, opuszczają go imienie, opuszczają go też i Pan Bog, bo jego też **był** drzewiej **opuścić**, iż nie chował jego przykazania* (Żywot świętej Anny 25r/1—5/ Исто: 281).
'Потом, кад није имао ништа, напустили су га његови блиски, пријатељи, испразнило се његово имање, оставио га је и Бог, јер је и он раније био њега оставио, пошто се није држао његових заповести';
- (44) *Doszedł potym Pan Jezus pałacu onego księżęcia, a panna już **była umarła*** (Żywot Pana Jezu Krysta Baltazara Opeca 27v/19—20/ Исто: 284)
'Исус је дошао у палату оног кнеза, а девојка је већ умрла [букв. била умрла].'

Употреба ППФ-а у старопољском језику 16. века ипак претежно носи печат упућивања на неактуелни резултат, као у следећем примеру:

- (45) *Przed szczęcią lat, Wielmożny M. Panie, **napisałem był** Porządek sądów i spraw miejskich prawa (majdeburskiego... I owszem się to ludziom podobało, i poznałem za to wiele ludzi nie małą ku sobie czuć i wdzięczność, która mie [s. VI] do tego nie pomału pobudziła, abym do onej to pierwszej pracy mojej, za napomnieniem dobrych przyjaciół moich, z tegoż prawa co by było potrzebniejszego, przydał* (Исто: 8).
'Пре шест година, часни господине, написао сам био Правилник о судовима и оиштинским ıословима Мајдебуришкої ıрава ... И то се људима допало, и упознао сам многе људе који су осећали велику наклоност према мени и захвалност, што ме је мало инспирисало да овом свом првом делу, по савету мојих добрих пријатеља, с истим правом додам шта год је било потребно.'

Као што можемо видети из наведеног фрагмента (45), резултат означен ППФ-ом је претходио осталим ситуацијама у прошлости које су исказане обичним претеритима, али је престао бити актуелан јер је аутор приредио друго издање исте књиге.

Још више долази до изражаја антирезултативност ППФ-а у следећем примеру (46), где се говори о старом закону императора Јустинијана који је престао да важи у време писања књиге:

- (46) *Którym Iustinianus imperator zabiegając dla tego **był postanowił**, aby ten, który miał być na urząd obrany, przysiągł pierwej, jako dla otrzymania tego urzędu żadnemu za zalecenie do pana nic nie dać ani dać obiecać, ani żadnej na to z żadnym ztowy nie uczynił, iż też ten urząd, który darmo przyjął, darmo go sprawować będzie, przedstawając skromnie na tej płacej, która z porządnej ustawy nań przychodzi.* (Исто: 149)

‘Император Јустинијан је у ту сврху био наредио да се онај који ће бити изабран на дужност, како би примио ову дужност, прво закуне да није никоме ништа дао нити обећао заузврат за препоруку господару, нити је са било ким у вези с тим склопио било какав договор, па ће ову функцију, коју је бесплатно прихватио, обављати бесплатно, задовољавајући се скромном платом која му по закону припада.’

На изразиту антирезултативну употребу ППФ-а наилазимо у рукописним *Градским књиџама Книшина* из 1553–1580. Анализирајући језик тог споменика, Беата Ивона Курилович у својој монографији примећује: „Прилично често се у подласким рукописима појављују облици плусквамперфекта, како у сложеним реченицама тако и у простим. Служи он за изражавање радње која се догодила пре неке друге прошле радње” (Kuryłowicz 2005: 88). Међутим, примере којима ауторка илуструје своју тврдњу указују на изразито антирезултативну семантику ППФ-а у њима. Анализирајући те примере у наведеном споменику посебно издвајамо следеће функције:

- исказивање *неакциуелној резултатива* (*a potem **byli dali** 2 półtaralki JM panu naszemu na pokłon* ‘а потом су били дали две чиније нашем господину као поклон’; *із którym **był plac kupił** z ogrodem tylnem na ul Grodzieńskiej między domy, z jednej strony Simana Kalaka, a z drugiej Michała Golssika mieszczan knyszyńskich* ‘који је био купио плац са задњом баштом у улици Гродњенска између кућа, с једне стране Симана Калака, а с друге стране Михаила Голсика, грађанина Книшина’; *którego konia **był zostawił** w Kamieńcu u kowalia* ‘којег коња сам био оставио у Каменцу, код ковача’;
- изражавање *йонишійеној резултатива* (*testament, który **był uczynił** ... kasował* ‘тестамент који је био саставио ... по-

- ништио'; *wykupił tegoż Pawła ogród u Mikołaja Bajki, który **był zastawił*** 'откупио је башту тог Павла од Миколаја Байке, коју је био zaloжио');
 – негирање *осцораваної резулѿаша (odpór uczyniła przed urzędem mieszkam, iżby sobie tego **nie kazała była zapisać*** 'поднела је приговор градском уреду да није била дозволила да јој то буде записано');
 – указивање на *неосцварени резулѿаш, односно исказивање започете, али недовршене радње (iż już **począł był jednać, a nie przejednał*** 'већ је био почео да преговара, али није завршио преговоре').

Из наведеног следи да је ППФ у градским књигама на старопољском језику из 16. века имао употребу сличну оној која је типична за тај облик у градским књигама на староукрајинском језику из одговарајућег периода (в. анализу у претходном одељку овог рада).

Антирезултативну употребу ППФ-а у 16. веку потврђују и примери из већ поменутих старопољских апокрифа. У њима се спорадично јавља тросложни ППФ са сачуваном копулом у презенту у 3. л. Осврнувши се на ту чињеницу, О. Зјолковска примећује да су се тросложни облици јављали спорадично и претежно у таксисној функцији (Ziółkowska 2022: 281) и наводи одговарајуће примере (46–48), али, по нашем мишљењу, оно што чини њихову одлику је указивање на неактуелни или пониште-ни резултат претходне радње, уп.:

- (47) *A wiemy też, i ociec twój, Jozef, a matka twoja, Maryja, **uciekli są byli** do Egiptu, dlatego czci żadnej nie mieli między ludźmi* (Ewangelie Nikodema 264r/2–5).

'И знамо такође да су твој отац, Јосиф, и твоја мајка, Марија, били побегли у Египат, и зато нису имали никакву част међу људима [познато је да су се вратили из Египта]';

- (48) *A tu byli z nich niektorzy pogani, ktorzy **są byli przyszli** do Jerusalem modlić się* (Rozmyślanie przemyskie 466/4–6).

'А ту су били неки од њих пагани, који су били дошли у Јерусалим да се моле [али више нису ту]';

- (49) *Ale ociec rzekł miłościwie ku swem sługam: „Rychło przynieście odzienie pirwe, obleczyć ją a dajcie pierścień na jego rękę i boty na nogi, a przywieďte cile tłuste, zabijcież, abysmy używali i*

*godowali, iże ten moj syn, który **był jest umarł**, a ożył, **zginął był**, a **nalezion**”* (Rozmyślanie przemyskie 387/9–17).
 'Али отац рече љубазно својим слугама: „Брзо донесите прву одећу, облачите га и ставите прстен на његову руку и ципеле на ноге, и доведите угојено теле, закољите га, да бисмо се веселили и славили, јер овај мој син који је био умро, оживео је, изгубио се био, а нађен је.'

Како наводи Зјолковска (Исто), истраживачи су обратили пажњу на појаву сложених облика ППФ-а у још једном важном споменику средњовековне пољске књижевности – *Гњезненским беседама* (*Kazania gnieźnieńskie*), где се тај облик користи у функцији обичног претерита. Зјолковска се том приликом позива на Клеменсјевича (Klemensiewicz et.al. 1965: 373) и Штибера (Stieber 1989: 239). *Гњезненске беседе* су заиста један од веома импресивних зборника пољских проповеди, који потиче с почетка 15. века. Специфичност језика тог споменика састоји се у томе што је у питању текст који је припремљен за јавно излагање, те је блиско повезан са усменом културом (Słoboda 2022: 222). Према доступном нам одломку можемо закључити да је употреба ППФ-а у *Гњезненским беседама* идентична оној коју је вршио класични перфекат. Овим обликом се указује на резултат који је актуелан у времену читања проповеди:

- (50) *xit puer natus est / Działki miłe / iże jako to sami dobrze wiecie / i teże wy o tem to słychacie gdyżci się któremu krolewi albo książęciu syn narodzi tedyć więc po wszytkiemu krolewstwu pośli bieżą a to orędzie powiedając iżci się jest krolewic narodził / takieżci święci anjeli są to oni **byli uczynili** gdyż się Kryst **jest był narodził** iżeć oni o jego narodzeniu sąć nam **byli powiedali** a na powietrzu słodkie pienie sąć oni **byli śpiewewali** a rzekąc tako chwała bądź Bogu na wysokości a miłr boży bądź na ziemi ludzim dobre wole / (228)*

„Кад се роди дете / Драга децо / као што и сами добро знате / и ви такође о томе чујете кад се неком краљу или кнезу роди син онда по целом краљевству трче и преносе вест да се краљевић родио / такође свети анђели су то били учинили кад се Христос био родио јер су они о његовом рођењу нама били говорили и на небу слатко певање били певали говорећи тако слава Богу на висини и мир божји нека буде на земљи, људима добра воља /”

Резултат који је означен обликом ППФ-а је заправо свевременски јер се Исус сваки пут изнова рађа у душама верника и цитирани одломак има управо ту сврху – да их подсети на омнитемпоралну димензију Христовог рођења, које се једном десило, али је заувек остало актуелно.

Употреба ППФ-а у функцији перфекта у наведеном споменику потврђује претпоставку, коју смо и раније исказали у овом раду, о десемантизацији копулативног глагола у прелазном периоду трансформације темпоралног система, што је, са своје стране, допустило да се резултативност могла исказивати како обликом перфекта, тако и ППФ-ом, с тим што потоњи облик добија своју већу специјализацију у сфери антирезултативности. Такву хипотезу потврђује и претходна анализа украјинске грађе, а до сличног закључка на грађи староруског језика долази В. Чернов кад говори о употреби ППФ-а на месту перфекта у споменицима из 16. века. Према његовом запажању, у *Историји дипломатских односа Руске државе*, чији је текст настао претежно у 16 в., на 800 страница текста 30 пута је употребљен ППФ, притом, како тврди истраживач, за сваки случај његове употребе могу се наћи на десетине апсолутно идентичних контекста у којима се користи перфекат (Чернов 1961: 225).

У старопољским споменицима из 17. века ППФ испољава значење резултата који је актуелан, дакле, једно од дистинктивних обележја перфекта, међутим саме ситуације које се исказују на тај начин носе печат нерегуларности, с обзиром да би у складу с логиком требало да дође до друкчијег расплета у вези с њима, на пример кад се описује погрешно поступање старатеља младе жене, које је открио њен супруг након што је прегледао финансијске књиге. Те ситуације, чији су резултати означени облицима резултативног ППФ-а, *одсцхуцају од усцхалених правила и законске регулације*, уп.:

- (51) *Z których błędów ten był pierwszy o sumę 300 koron opuszcz-
nych, którą sumę od niektórego człowieka na pożytek tej sieroty
był wziął, ale jej do regestrów i rachunków swoich nie wpisał*
(Groicki 1605: 125).

’Од којих грешака је ово прва о изостављеној суми од 300 круна, који је износ од неког човека у корист његове сироте жене узео [букв. био узео], али је није уписао у своје регистре и рачуне’;

- (52) *Trzeci błąd o łańcuchu złotym, ważnym sto złotych ryńskich, który łańcuch z spadku po matce **przypadł był**, nie oddał, nie wrócił, a jego żenie nigdy sierocie należał.* (Исто).

’Трећа грешка се тиче златног ланчића, вредног сто злота ринских, који је наследила [букв. била наследила] супруга од своје мајке, а који [старатељ] није дао, иако је сиротој жени припадао.’

У истом документу налазимо и означавање помоћу ППФ-а резултата који је престао да буде актуелан, као и у текстовима на староукрајинском језику у одговарајућем периоду. У следећем примеру (53) обавеза старатељства, чије је преузимање означено ППФ-ом, престаје потписивањем актуелног документа:

- (53) *Tegoż to Tytusa, opiekuna, kuratora i rządziciela, przy tym oblicznie będącego i to przyjmującego, tak samego jako i dziedzice potomki jego, od wszystkiego sprawowania i rządzenia opieki, którą **był** na się **przyjął** w ten czas de data i do tego czasu na sobie miał, i wiernie sprawował...* (Исто: 131).

’Овај Тит, старатељ, ментор и администратор, који овоме лично присуствује и одриче се, као и наследници његови, од старатељства које је био преузео на себе и до овога часа верно обављао...’

Антирезултативност није једина одлика ППФ-а у периоду трансформације темпоралног система у старопољском језику. Раније у овом раду, на грађи украјинског језика, показали смо тенденцију ка његовој модализацији. На исту особину новог ППФ-а у староруском језику скреће пажњу у својој дисертацији В. Чернов: „Код новог плусквамперфекта јављају се разноврсна модална значења – од суптилних, експресивних нијанси до потпуног губитка временског значења” (1961: 249–250). Чернов такође истиче да је процес потискивања темпоралног значења модалним код новог ППФ-а био не само сложен, а понекад и недоследан, већ и веома интензиван, а о завршетку тог процеса, који је резултирао уобличавањем модалног значења код новог ППФ-а у руском језику, већ у 17. веку сведочи та чињеница да се конструкција са речцом *было* (*хотел было*) управо у том периоду почиње употребљавати у реченицама које нису супротне, тј. без обавезног контрадикторног везника (Исто: 243). За нас је у овом запажању посебно важно истицање чињенице да се трансформација новог ППФ-а из темпоралног облика у модални уобличава у староруском језику у 17. веку, јер управо у том периоду бележи-

мо употребу контрафактивног ППФ-а у староукрајинском језику, док у исто време, као што ће бити показано даље, ова функција чини основну одлику новог ППФ-а у старопољском језику. У оба анализирана пољска споменика с почетка 17. века – из 1605. и 1614, ППФ се користи у условним конструкцијама управо са контрафактивном функцијом – у протази, а често и у протази и у аподози, чиме се истиче контрафактивност услова и иреалност моделиране ситуације која би се могла десити да је стварност кренула другим током, на пример:

- (54) *Aleksander Wielki nigdy **by był** do takiej perfekcji **nie przyszedł** i sławy, gdyby **był** w naukach i w ludziach uczonych **nie kochał się** i stagiryckiemu Filozofowi tak dalece **nie deserował*** (Proces 1614: 9)

‘Александар Велики никада не би дошао [букв. био дошао] до таквог савршенства и славе да није био у науку и у учењаке заљубљен [букв. био волео] и није толико поштовао [букв. био поштовао] стагирског Филозофа’;

- (55) *Abowiem **by był** ojca naszego i nas dziatek jego, jurgielt W.K.M., który był marcarum decem pecuniae, quolibet quadrante anni, żywności jego **nie ratował**, żadnym sposobem tej prace na się przyjąć ani jej wykonać **nie mógłby był*** (Исто: 8).

‘Јер да није било нашем оцу и нама, његовој деци, финансијске испомоћи Његовог Високог Краљевског Величанства [букв. није нам био помагао], која је износила десет марака новца, четири пута годишње, [отац] не би могао [букв. не би био могао] да се прихвати тог посла нити да га заврши...’;

- (56) *Boby tym, co raz utracił ratować się nie mógł, co **by był** vždy **mógł** uczynić, **by był** dóbr swoich **nie utracił*** (Исто: 70).

‘Јер он није могао спасити оно што је једном изгубио, што би могао [букв. би био могао] учинити, да није изгубио [букв. није био изгубио] своја добра.’

- (57) *Wszakże, jeśli szła za niegodnego, tedy dla niegodności **nie może** oćiec córce utratyprzestrzegając, mniejszy posag naznaczyć, który **by był mógł** większy postanowić, **by była** za godnego **szła*** (Исто: 63).

‘Међутим, ако се удала за недостојног човека, онда због те његове недостојности не може отац дати мањи мираз за своју ћерку од оног који би могао [букв. би био могао] издвојити да се она уда [букв. се била удала] за достојног човека’.

Наведени примери (54—57) још једном потврђују тезу Бохуслава Хавранека да се видско-временски односи, кад је словенски глагол у питању, не могу посматрати изоловано од модалног система јер се они често преплићу (Havránek 1953), посебно кад долази до модализације имперфекта или ППФ-а. На модализацију имперфекта у старословенском, староруском и старочешком, као и у савременом бугарском, конкретно уз негацију, скренуо је својевремено пажњу Ј. Маслов (1965: 111–123). У примерима (54–56) ППФ се употребљава у протази условне реченице уз негацију, али постоје условне конструкције у којима маркер негације не стоји уз глагол (57). Ако је реч о негацији уз ППФ, овај облик указује на план стварности и на ситуацију која се заиста десила, али се приказује контрафактивно – указује на могући развој догађаја у случају да се та реална ситуација није десила. Кад је без негације, ППФ сасвим прелази у условни начин јер указује на замишљену ситуацију (57).

Конструкција с условним ППФ-ом се може разложити на два дела, као у следећем примеру (58), где се копула која указује на прошли временски план одваја од облика потенцијала, који се наводи у допунској клаузи:

(58) *O której materyjej, jeśliby kto **był**, co **by** lepiej rozumiał i **napisał**, nie będą odmawiał pozwolić i jego wyrozumienie lepsze podpisać.* (Исто: 108)

‘Што се тога тиче, ако постоји [букв. је био] неко ко би боље разумео и писао о томе, нећу се противити да боље протумачи.’

Пример (58) заправо илуструје логику употребе ППФ-а у погодбеној конструкцији и механизам трансформације тог облика у условни начин.

4.0. Закључак – осврт на еволуцију семантике плусquamперфекта

Анализа различитих функција ППФ-а у староукрајинском и старопољском језику од 16. до 18. века показује да је овај облик прошао сличан пут семантичког развоја – од функције исказивања претпрошлог временског плана, преко оне, коју развија крајем 16. и почетком 17. века, а коју смо условно назвали указивање на „маргинални” резултат, тј. неактуелан, анулиран, поништен, програмиран али неостварен, остварен али оспораван, до контрафактивне функције и потпуне модализације тог обли-

ка у 17. веку. У 18. веку ППФ претежно указује на програмирану али нереализовану ситуацију у документима на украјинском језику, док у пољским споменицима тај облик скоро сасвим нестаје из употребе кад је разматрани дискурс у питању – забележили смо само један пример у књизи с краја 18. века (Ostrowski 1787).

Разматрање постепене модализације новог ППФ-а захтева посебно објашњење уз осврт на развојни пут старог ППФ-а. В. Чернов је приметио да је ППФ у староруском и старочешком језику, кад се није користио у таксисном значењу, указивао на ситуацију која би се темпорално могла одредити помоћу конструкције а у међувремену, тј. означавао је радњу која се десила за време трајања ситуације која је најчешће описивана помоћу аориста (Чернов 1961: 167–180). Преусмеравању наравице на „паралелни колосек” у таквим конструкцијама доприносила је употреба речце *же*, која је у обавезној постпозицији у односу на субјекат служила не само као средство његове додатне тематизације, већ и као начин упућивања на ситуацију која се одвија истовремено с оном која је већ исказана у првом делу реченице, а биће од значаја за даљи ток те ситуације. Речца *же* овде има функцију блиску супротном везнику, слично речци пак у српском језику, уп.:

(59) *Посла же Сайгат брату своему королеви съ Борисом и со Изяболкомъ; король же **бѣшетъ** поѣхалъ въ Угры...*
(Гал.-Вол. Летопис, 1262: 200/Чернов 1961: 168).

‘Сайгат посла свог брата краљу са Борисом и Изяболком; краљ пак [већ] беше пошао у Угарску...’

Таква функција ППФ-а допушта његову каснију употребу у таксисним конструкцијама с маркерима симултаности радњи:

(60) *Романъ послуша дружинѣ своѣи, поѣха къ братѣи. В то же время **преставлся** ему **бѣшетъ** братъ ему меньшии.*
(Ипат. Лет. 1173: 105/Чернов 1961: 168).

‘Роман послуша своју дружину и крену ка браћи. У исто време, умре [букв. беше умро] млађи му брат.’

ППФ служи за успостављање релације између двеју паралелних ситуација у асиндетским реченицама, односно у напоредно-сложеним реченицама с везницима И или А, на шта је такође скренуо пажњу В. Чернов (1961: 182). У наведеним примерима (60–61) две ситуације се одвијају паралелно у једној временској равни, што значи да је ППФ овде коришћен за моделирање паралелног реалног плана:

- (61) *Святополкъ ста на смядинѣ въ кораблицѣ. и въ се время пришла бѣаше вѣсть от Передѣславы къ Ярославу от отѣни смърти* (Жит. Бориса и Глеба, 19/Чернов 1961: 181).

'Свјатополк је стајао на палуби брода. И у то време стигла беше вест од Передеславе Јарославу о смрти очевој.'

Претпостављамо да је управо ова карактеристика ППФ-а – способност да означи радњу која је измештена на „паралелни колосек“ у оквиру једног темпоралног фона, послужила као основа за развијање код тог облика функције указивања на могућност остваривања ситуације која би се могла десити у оквиру задатог темпоралног оквира, али се није десила јер је дошло до преокрета у њеном развоју. Тај преокрет је могао настати пре настанка саме успутне ситуације, те до ње није дошло, односно до ње би могло доћи да је субјекат изабрао друкчије решење,

Приказивање двеју ситуација, од којих се једна по нечем супротставља другој, могло се реализовати и тада када се помоћу ППФ-а исказивао преокрет који се десио у току главне ситуације. Преокрет је обично приказиван у конструкцијама са супротним везником, на пример:

- (62) *Téhož leta brzo potom dobyto jest město Brod Český od Pražan, v němžto pokřiechu mnoho lidu zbito jest. Ale žoldeři němečsti **utekli sú byli** na zvonici, **kterúžto su byli zapalili**, a krov padl, ale žoldněřóm nic ně uškodil* (Star. let. 1420: 678/Чернов 1961: 192)

'Исте године, недуго потом, Пражани су освојили град Чешки Брод, у коме је много људи било убијено. Али су немачки војници били побегли на звоник, који су били запалили, а кров је пао, али није им нанео никакву штету.'

Релативно касно, али регуларно, ППФ је почео да се користи у супротним конструкцијама уз негацију. Употреба ППФ-а чак и без негације, али у супротној реченици, по мишљењу Чернова, маркирала је негативну целу конструкцију (Чернов 1961: 190). Притом ППФ губи своју функцију темпоралне локализације, што допушта да се користи у оба дела супротне реченице, уп.:

- (63) *Ростиславичи же **не затворилися бяхуть** в Киевѣ, **но ишы бяхуть** во своѣ города* (Ипат. лет. 1174: 109/Чернов 1961: 193)

‘Ростиславовићи се нису затворили [букв. не беху за-творили] у Кијеву, већ су отишли [букв. беху отишли] у своје градове.’

У оба дела конструкције, ван таксисне функције, користи се и нови ППФ у контрафактивним конструкцијама у старопољском и староукрајинском језику у 17. веку, притом у пољском много више него у украјинском (в. 16, 50–57).

Дакле, од појављивања у супротним реченицама уз негацију, што се јавља релативно касно у развоју старог ППФ-а (Чернов 1961: 188), преко употребе у конструкцијама, где овај облик указује на неку врсту маргиналног резултата, до негираног ППФ-а у контрафактивним конструкцијама, па и потпуног преласка у погодбени начин у условним реченицама без негације – тако би се условно могао оцртати развој семантике новог ППФ-а на путу његовог удаљавања од таксисног значења и приближавања модалном у украјинском и пољском језику. Истраживање по истом принципу грађе из других словенских језика могло би потврдити да и у њима нови ППФ пролази пут сличне еволуције.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Андріїв, О. Б. *Функціонування плюсквамперфекта у німецькій і давноминулому часу в українській мовах*. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук. Івано-Франківськ, 2016. <http://www.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2016/11/dis_andriiv.pdf>, 15. 1. 2025.
- Барентсен, А. „Наблюдение о встречаемости плюсквамперфекта в славянских языках.” У: *У простору лингвистичке славистике: зборник научних радова поводом 65 година живота академика Предрага Пићера*. Љ. Поповић, Д. Војводић, М. Номаћи (ур.). Београд: Филолошки факултет Универзитета у Београду (2015): 135–160.
- Ермолова, М. В. „О генезисе антирезультативного значения у плюсквамперфекта в истории русского языка.” *Труды Института русского языка им. В. В. Виноградова*, 2/40 (2024): 94–111.
- Маслов, Ю. С. *Очерк болгарской грамматики*. Москва: Изд-во лит-ры на иностранных языках, 1956.
- Маслов, Ю. С. „Имперфект глаголов совершенного вида в славянских языках.” *Вопросы славянского языкознания*, вып. 1 (1954): 68–138.
- Маслов, Ю. С. „Результатив, перфект и глагольный вид.” В: *Типология результативных конструкций (результатив, пассив, статив, перфект)*. В. П. Недеялков (ред.). Ленинград: Наука (1983): 41–54.

- Митриновић, В. „Неколико запажања о плусквамперфекту као средству стилизације текста у 'Сеобама' Милоша Црњанског (у оригиналу и пољском преводу дела).“ *Научни скуп слависта у Вукове дане*, 23/2 (1995): 245–254.
- Ницолова, Р. *Българска граматика. Морфология*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2008.
- Петроска, Е. „Евиденцијалноста и евиденцијалните стратегии во македонскиот јазик.“ У: *Морфосинтаксички студии*. Том 2. З. Тополинска (ур.). Скопје: МАНУ (2011): 29–39.
- Петрухин, П. В. „Перфект и плюсквамперфект в Новгородской первой летописи по Синодальному списку.“ *Russian Linguistics*, 28 (2004): 73–107.
- Петрухин, П. В. „Дискурсивные функции древнерусского книжного плюсквамперфекта (на материале Киевской и Галицко-Волынской летописей).“ В: *Исследования по теории грамматики. Вып. 4: Дискурсивные категории*. В. А. Плунгян, В. Ю. Гусев, А. Ю. Урманчиева (ред.). Москва: Гнозис (2008): 213–240.
- Петрухин П. В., Сичинава Д. В. „'Русский плюсквамперфект' в типологической перспективе.“ В: *Вереница литер: к 60-летию В. М. Живова*. А. М. Молдован (ред.). Москва: Языки славянской культуры (2006): 193–214.
- Плунгян, В. А. „Плюсквамперфект и показатели 'ретроспективного сдвига'.“ В: *Язык. Африка. Фульбе: сборник статей в честь Антонины Ивановны Коваль*. В. Ф. Выдрин, А. А. Кибрик (ред.). Санкт-Петербург: Европейский дом (1998): 106–115.
- Плунгян, В. А. „Антирезультатив: до и после результата.“ В: *Исследования по теории грамматики. Вып. 1: Глагольные категории*. В. А. Плунгян (ред.). Москва: Гнозис (2001): 50–88.
- Плунгян, В. А. „О контрафактических употреблениях плюсквамперфекта.“ В: *Исследования по теории грамматики. Вып. 3: Ирреалис и ирреальность*. Ю. А. Ландер, В. А. Плунгян, А. Ю. Урманчиева (ред.). Москва: Гнозис (2004): 273–291.
- Поповић, Љ. „Функције плусквамперфекта у савременом српском и украјинском језику.“ *Јужнословенски филолоџ*, LXVIII (2012): 113–145.
- Попович, Л. „Граматичні та семантичні функції плюсквамперфекта в сучасній українській мові.“ В: *Акцентологія. Етимологія. Семантика. До 75-річчя академіка НАН України В. Г. Складенка*. Г. П. Півторак (ред.). Київ: Наукова думка (2012): 653–673.
- Попович, Л. „Эвиденциальные функции глагольных форм прошедшего времени (аориста, усеченного перфекта, перфекта) в сербском языке.“ In: *Studies on evidentiality marking in West and South Slavic*. В. Wiemer (Hrsg.). München – Berlin – Leipzig – Washington D. C.: Verlag Otto Zagner (2015): 63–88.

- Попович, Л. „О пассиве плюсквамперфекта в сербском и других славянских языках.” У: *Српска славистика*. Колективна монографија. Радови српске делегације на XVI међународном конгресу слависта. Том 1 – Језик. Р. Драгићевић, В. Брборић (ур.). Београд: Савез славистичких друштава Србије – Чигоја штампа (2018): 285–303.
- Попович, Л. „Плюсквамперфект в сучасній українській мові.” *Russian Linguistics*, 46/3 (2022): 181–200.
- Русанівський, В. М. „Вираження давноминулого в українській мові XVI–XVIII ст.” *Вісник Київського університету*, 1, вип. 1 (1958): 99–105.
- Сичинава, Д. В. *Типологія плюсквамперфекта. Славянський плюсквамперфект*. Москва: Інститут російського язика ім. В. В. Виноградова РАН, АСТ-ПРЕСС, 2013.
- Сичинава, Д. В. „Славянський плюсквамперфект: пространства можливостей.” *Вопросы языкознания*, 1 (2019): 30–57.
- Сладојевић, П. *О основним временским категоријама ујошребѣ глаголских облика у српскохрватском језику*. Београд: Научна књига, 1966.
- Стевановић, М. *Савремени српскохрватски језик: грамађички систем и књижевнојезичка норма II: Синтакса*. Београд: Народна књига, 1969.
- Стојановић, С. *Функционално-семантичко поље перфективности у руском и српском језику*: докторска дисертација одбрањена 30. 9. 2017. на Филолошком факултету у Београду. <<https://nardus.mpn.gov.rs/bitstream/handle/123456789/9032/Disertacija.pdf?sequence=6&isAllowed=y>>, 15. 1. 2025.
- Успенский, Б. А. *История русского литературного языка (XI—XVII вв.)*. – 3. изд., испр. и доп. Москва: Аспект Пресс, 2002.
- Храковский, В. С. „Плюсквамперфект и конструкция с частицей *было* в восточнославянских языках.” У: *Ватрослав Јагич и проблеми слов’янознавства: зб. наук. праць*. Київ: Видавничий дим Дмитра Бураго (2015): 287–298.
- Чернов, В. И. *Плюсквамперфект в истории русского языка сравнительно с чешским и старославянским языками: Дис. ... канд. филол. наук*. Ленинград: ЛГПИ им. А. И. Герцена, 1961.
- Шевелева, М. Н. „Еще раз о истории древнерусского плюсквамперфекта.” *Русский язык в научном освещении*, 2/16 (2008): 218–246.

*

- Bąba, S. „Czas zaprzeszyły.” *Język Polski*, LXXI/3–5 (1991): 312–313.
- Brabec I., Hraste M., Živković S. *Gramatika hrvatskoga ili srpskog jezika*. Zagreb: Školska knjiga, 1952.
- Comrie, B. *Aspect: an Introduction to the Study of Verbal Aspect and Related Problems*. Cambridge: Cambridge University Press, 1976.

- Friedman, V. A. "Evidentiality in the Balkans with special attention to Macedonian and Albanian." In: *Studies in evidentiality*. A. Y. Aikhenvald, R. M. W. Dixon (eds.). Philadelphia: John Benjamins (2003): 189–218.
- Havránek, B. „Srovnávací studium gramatické stavby slovanských jazyku." *Slávia*, XXII (1953): 241–249.
- Horák, E. „Predmiuly čas v slovenčyne." *Slovenská reč*, 29 (1964): 286–298.
- Karlík P., Nekula M. *Průruční mluvnice češtiny*. Praha: NLN, 2008.
- Klein, W. *Time in Language*. London – New York: Routledge, 1994.
- Klemensiewicz Z., Lehr-Spławiński T., Urbańczyk S. *Gramatyka historyczna języka polskiego*. Warszawa: Państwowe Wydaw. Naukowe, 1965.
- Krzyżanowski, P. „Fleksja." W: *Najnowsze dzieje języków słowiańskich. Język polski*. S. Gajda (red.). Opole: Uniwersytet Opolski – Instytut Filologii Polskiej (2001): 76–87.
- Kuryłowicz, B. I. *Język polski w szesnastowiecznych księgach miejskich Knyszyna*. Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 2005.
- Reichenbach, H. *Elements of Symbolic Logics*. New York: The Macmillan Company, 1947.
- Sławkowa, E. *Tekst literacki w kręgu językoznawstwa*. T. 2. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2016.
- Słoboda, A. „Składnia Kazań gnieźnieńskich." W: *Staropolskie Spotkania Językoznawcze 4. Język staropolskich tekstów. Nowe odczytania, analizy, interpretacje*. A. Słoboda, M. Kuźmicki (red.). Poznań: Wydawnictwo Rys (2022): 221–235.
- Stieber, Z. *Zarys gramatyki porównawczej języków słowiańskich*. Warszawa: PAN, 1979.
- Ziółkowska, O. „Imiesłów czasu przeszłego II w staropolskich apokryfach Nowego Testamentu. O funkcjach składniowych, zmianach kategoryalnych i problemach z anotacją." W: *Staropolskie Spotkania Językoznawcze 4. Język staropolskich tekstów. Nowe odczytania, analizy, interpretacje*. A. Słoboda, M. Kuźmicki (red.). Poznań: Wydawnictwo Rys (2022): 269–287.

Извори

- Акти Житомирського гродського уряду 1590 р., 1635 р.* Житомир: Інститут української мови НАНУ, 2004.
- Актова книга Житомирського гродського уряду 1611 року.* Житомир: Інститут української мови НАНУ, 2002.
- Ділова і народно-розмовно мова XVIII ст. (Матеріали сочених канцелярій і ратуш Лівобережної України).* Київ: АНУРСР, Наукова думка, 1976.

*

- Groicki, B. *Tytuły Prawa Maydeburskiego, do Porządku y do Artykułów piérwéy po Polsku wydanych*. Kraków: Ł. Andrysowicz, 1567. Opr. A. Piskorz, W. Barabasz. Red. M. Mikuła. Kraków: IURA. Źródła prawa dawnego, 2022.

- Groicki, B. *Obrona sierot*, 1605. Opr. I. Wasik. Red. Maciej Mikuła. Kraków: IURA. Źródła prawa dawnego, 2022.
- Kazania gnieźnieńskie*. Biblioteka zabytków polskiego piśmiennictwa średniowiecznego. Edycja elektroniczna, red. W. Twardzik i in. Kraków: Instytut Języka Polskiego PAN, 2006.
- Ostrowski, Ks. T. SP. *Prawo cywilne Narodu Polskiego. Tom I*. 1787. Opr. D. Klimczak, red. Maciej Mikuła. Kraków: IURA. Źródła prawa dawnego, 2022.

Ljudmila V. Popović

PLUPERFECT AND PRETERITS IN SLAVIC LANGUAGES
FROM A DIACHRONIC AND SYNCHRONIC PERSPECTIVE

(on the example of the evolution of the pluperfect and perfect in Old Ukrainian and Old Polish in the period from the 16th to the 18th centuries)

Summary

The analysis of texts in Old Ukrainian and Old Polish from the period from the 16th to the 18th century illustrates the evolution of the perfect and pluperfect, in terms of abandoning their basic typological features and developing new meanings. The paper argues that the loss of the copula in the present tense, which was used with *l*-forms, led to the suppression of its function of simultaneous localisation of the situation in relation to the profiled topic time, as well as the desemantisation of the preterite of the verbal copula in the transitional period. In Old Ukrainian, the evolution of the analytical perfect is traced, which begins to be used in parallel with the personal preterite and develops new functions, while syntactic formulas with *l*-form and present tense are used to express current relevance. It has been shown that in the “new” pluperfect, which was current in both languages in the mentioned period, the functions of expressing a “marginal” result (irrelevant, annulled, programmed but not realised, realised but disputed) develop, as well as some discursive and evidential functions in the case of the Old Ukrainian, while in the Old Polish, in the same period, the counterfactual pluperfect dominates, which is increasingly modalized.

Key words: pluperfect, perfect, Old Ukrainian language, Old Polish language, anti-resultativity, counterfactuality.

ПРВОСЛАВ Т. РАДИЋ*
Универзитет у Београду
Филолошки факултет
Катедра за српски језик
са јужнословенским језицима

О ТЕРМИНУ „ШТОКАВСКО НАРЕЧЈЕ” КАО ПЕТОМ ТОЧКУ У ДИЈАЛЕКТОЛОГИЈИ СРПСКОГ ЈЕЗИКА И О ЈОШ ПОНЕЧЕМУ

Чињеница да су говори Срба сви „штокавски” упућује на изливност тога термина у србистици, па се он у овој науци данас може сматрати тек прежитком југословенске идеологије, заглављеним у времену и простору, научно неупотребљивим и надасве штетним по српску науку и струку, те и српске националне интересе. За србистику не би требало да је спорно ни то да је тзв. штокавица (/штокавштина), која се простире на широким јужнословенским просторима, репрезентант српскога језика, тј. да није ништа друго до српски језик. Циљ овога прилога је да термин „штокавско наречје”, „штокавски дијалекат” и сл. анализира у повесној лингвополитичкој перспективи, односно као анахронизам у савременој србистичкој научној и дидактичкој литератури.

Кључне речи: српски језик, србистика, „штокавско наречје”, дијалектологија, лингвополитика, идеологија југословенства.

1. Тзв. штокавско наречје¹ као главни чинилац лингвополитичкога конструкта „српскохрватски језик”

Средином XIX stoleћа друштвенополитички услови на западном Балкану² погодовали су обликовању, а крајем тог и почетком XX stoleћа и јачању лингвополитичкога конструкта познатог под именом „српско(-)хрватски” (/„хрватско(-)српски”, одн. „хрватски или српски” и сл.) језик. Овај пројекат, настао у европским центрима (Ј. Грим, Ј. Копитар и др.) из политичких и идеолошких разлога, покренут је с циљем да српски језик, пре-

* prvoslavr@yahoo.com; ORCID: 0000-0002-7430-3843

¹ Исп. синониме „штокавски дијалекат”, „штокавски дијасистем”, „штокавица”, „штокавштина” и сл.

² Термин „западни Балкан” користим у изворном географском, а не у савременом политичком и геополитичком смислу.

именован у „штокавско наречје” и обједињен с још два по пространству далеко ужа јужнословенска језика, с „чакавским” и „кајкавским наречјем” (одн. „дијалектом”),³ буде претопљен у „српско-хрватски”.⁴ Тиме се покушала трасирати заједничка културна и политичка будућност западној половини јужнословенских народа, што је унеколико нашло потпору у домаћој прозападној елити. С тим је, дакле, у непосредној вези и питање самога постања и развоја термина „штокавски” (: „чакавски” и „кајкавски”) у научној литератури, чиме се овом приликом нећу посебно бавити,⁵ иако се може поћи од претпоставке да је он, као уосталом и сам илирски покрет, лансиран управо за потребе овог политичког пројекта.⁶ Но, паралелно с тим, овај *национално неушралан* термин ће дејствовати и као средство прикривене логистичке подршке у процесима стварања и јачања нових нација на српским етничким и језичким просторима, посебно западно од реке Дрине.

Таква врста заокруженог „српскохрватског” лингвополитичкога конструкта („надјезика”), састављеног од три „наречја”, с „кајкавском” повезницом према словеначком (исп. фус. 11), требало је да надаље у науци и јавности буде представљана као *орџански јединствен*, односно један народни језик. Идеја о будућем недељивом и братском заједништву (илирство/југословенство), које би, сматрало се у делу домаће елите, могло бити и брана страном подјармљивању ових простора, потхрањивана је не само

³ Област „штокавског наречја” је код класика словенске филологије (Ј. Копитар, П. Шафарик, Ф. Миклошич, В. Караџић и др.) углавном сматрана „српским језиком”, док су „чакавица”, па и „кајкавица” обично подвођене под „хрватски”, а овај последњи идиом и под „словеначки језик”.

⁴ Из истих побуда је српски у појединим доменима употребе, чешће сам (исп. Петровић 2021: 76–77, 148–151), ређе и са суседним сродним идиомима, називан и „илирским језиком”.

⁵ Скроман узорак Шафарикових и Караџићевих чланака (исп. Милосављевић 2002, посебно 110, 115; 140, 143) наводи на следеће претпоставке: а) термин „штокавци” (→ „штокавски”) је створен аналошки према „чакавци”, „кајкавци” (изв. „кекавци”), према терминима које су вероватно најпре користили „чакавци” и „кајкавци” између себе, одн. Срби да означе своје рубне, претежно несрпске етничке просторе на западу (исп. Skok 1972: kò¹, 111); б) та два термина су најпре коришћена углавном за етнографско (етничко) обележавање становништва; в) у лингвистичкој се употреби почињу јављати отприлике након тзв. илирског покрета, 1836. год. (Караџић их користи ретко и изгледа нерадо.)

⁶ По свему судећи, за те ће се намене у српски језички простор касније покушати увести и термин „торлачки”, а такви лингвополитички захвати нису необични ни на ширем словенском простору.

лингвистичким и културним већ понекад и расним представама о овдашњем народном јединству. (Зато је, дакле углавном из политичких и геостратешких разлога, српско-хрватско-словеначка област била супротстављена деловима источног Балкана, тј. Бугарској.) Ово је подстицано вањским политичким плановима, чија је оперативна претходница заправо било стварање заједничкога књижевног језика за јужнословенски запад. Такво културно уланчавање ових простора учинило би се добром основом за стварање једног макар и аморфног, но свакако убудуће још боље контролисаног политичког идентитета на Балкану, и иначе „достojном само за колонију“, како ће то П. Скок на једном месту иронично запазити. Овакав приступ је посебно био део политике Аустријске царевине (у садејству с немачким ратним планом *Drang nach Osten*) према западном Балкану, што није случајно нашло своје одразе и у Књижевном договору бечком (1850), за чије је организовање непосредно био задужен Србин В. Караџић, као аустријски поданик.⁷ Преузимајући у основи туђи културолошки приступ намењен западном Балкану, те постепено правећи отклон од онога дела Караџићева лингвистичког учења које говори о природи српског језика и његовим територијалним донетима (исп. *Срби сви и свуда*, 1849),⁸ српска је филолошка елита у језичким питањима тада прихватила два основна, по будућност њеног народа углавном штетна лингвистичка става, која ни у потоњим периодима неће бити довољно критички сагледавана.

а) Први став је да територијална заступљеност заједничког „српскохрватског“ књижевног језика диктира и исти територијални обухват народног „српскохрватског“ језика. Дакле, различити народни језици с овога простора, српски и хрватски, као и словеначки у границама тзв. хрватске цивилне области (тј. „штокавски“ и „чакавски“, те и „кајкавски“ са Загребом као центром, исп. фус. 3), по основи заступљености истог књижевног језика на овом

⁷ Колико је језичко питање, одн. и само именовање језика, и у тим временима у националном смислу било осетљиво, сведочи податак да се у Договору избегло именовање књижевног језика који треба да постане заједничко добро Срба и Хрвата (одн. Новохрвата), те можда и Словенаца.

⁸ Иако се чини парадоксалним, на лингвистичком плану се Караџићево учење добрано ослањало управо на тадашњу европску филологију (в. фус. 3, исп. Радић 2019: 134–136), али се њен концепт у међувремену морао уподобити политичким интересима, који су наметали идеју о сваковрсној интеграцији ових простора под аустријским жезлом. То је посредно потврђено и Миклошичевим прекором да се филолошки и политички приступ не смеју међусобно мешати (Миклошић 1879: 202).

простору, сврстани су у један народни (над)језик, „српскохрватски”. Тако је грађена лингвистичка теорија о наводном јединству „српскохрватског” народног језика, аналогна мање-више политичкој (и то углавном вањској) уградњи „заједничког” књижевног језика⁹ за национално одређене или неодређене јужно-словенске ентитете који обитавају на том, поглавито српском етничком простору. А они ће почетком XX столећа, вољно или невољно, чинити главнину у новоствореној, заједничкој југословенској држави, названој најпре Краљевином Срба, Хрвата и Словенаца, а потом Краљевином Југославијом.

б) Други је став да три „српскохрватска наречја” („штокавско”, „чакавско” и „кајкавско”) не могу оличавати нити представљати какве националне целине, тј. да се границе ових језичких ентитета не поклапају с националним, па ни етничким границама. На томе су из разумљивих геостратешких разлога пре свега инсистирали хрватски прваци и њихови заштитници (исп., међутим, код Љ. Гаја: *srbski ili štokavski jezik*), чиме су заправо хтели оправдати свој најпре културни поход на широке просторе „штокавице”, али ће и србојугословенски лингвисти бити подстакнути да ту тезу и сами потврђују и доказују. Тако је и овим последњима било битније истицати то што се и међу „штокавцима” налазе (тачније почињу приметити) „Хрвати”,¹⁰ него то што српски идентитет „штокавице” потврђује и сама чињеница да Срба међу „чакавцима” и „кајкавцима” нема, те да је „штокавица” примарно српски језички репрезентант, тачније, друго име за српски језик.

Ако први став и није могао да буде довољно јасна поткрепа интегративистичком југословенском политичком приступу, други је то већ отворено истицао, а главно поприште те идеолошке битке било је „штокавско наречје”, дакле српски етнички простор и његов језик. И управо се у вези с последњим ставом може пра-

⁹ Чињеница да је овај књижевни језик створен на основи једног српског дијалекта и радом једног српског реформатора, за овакав контекст дешавања биће надаље све мање пожељна у дубоко исполитизованом научном и културном саобраћају. Кључну улогу у скривању те чињенице имао је (па и данас има) управо термин „штокавски”.

¹⁰ Међу главним оперативним средствима за продор „хрватства” у „штокавицу” издвојило се мање-више насилно католичење српскога живља: „Милиони Срба, поставши римокатолици, претворише се у Хрвате”, пише Н. Дурново (1891: 105). Удео аустријске политике у овоме најбоље открива податак да се по попису становника у Дубровнику и околини (1890) огромна већина изјаснила да у кући говори „српски” (Петровић 2018: 56–57), иако је аустријска власт још 1849. овде била наметнула „srpsko-hrvatski jezik” као школски предмет.

тити све шира научна делатност у послевуковском периоду, посебно у делима А. Белића, водећег југословенског (и србијанског) филолога, који се од почетака XX столећа (у предјугословенско и нарочито југословенско време) бавио претежно дијалектолошким питањима (исп. Радић 2021: 541–547). То тадашње неговање идеолошког лајтмотива о „српскохрватском“ (потенцијално и словеначком) неразлучивом језичком јединству,¹¹ доказивано хрватским (одн. новохрватским) тројезичјем и, на другој страни, поодавном етничком разводњеношћу између „чакавштине“ и „кајкавштине“, али и све бржим учитавањем таквих процеса и у самој „штокавштини“, – деловаће прилично натегнуто и недоследно у „србокроатистици“. Што се хрватске стране тиче, она је своју тројезичност (исп. фус. 3), односно своју очиту језичку (отуда и етничку) разнородност, покушала утулити нелингвистичким аргументима, па и онима о наводном „душевном јединству“, које не пита за граматику (В. Јагић, према Hamm 1951: 198). Поједини српски интелектуалци ће касније бити у ситуацији да у вези с овим слободније износе своје ставове, па ће лингвист П. Ивић ово језичко стање у Хрвата сагледавати управо супротно Јагићу, као „одраз духовног нејединства“ њиховог (Ивић 2014: 250), а историчар М. Екмечић је устврдио и како ће „недостатак етничког јединства“ у Хрвата остати „трајно обележје хрватске националне свести“ (Екмечић 2011: 450).

И етнологии су поодавно разумели сложеност „српско-хрватско-словеначког“ (југословенског) наднационалног и надлингвистичког пројектовања, које је требало и формом (терминологички) и садржајем (теоријским конструктима) да чвршће повеже неповезиво и споји неспојиво. Полазећи управо од тада владајуће лингвистичке парадигме, В. Дворниковић, кога литература понегде представља као хрватског (и југословенског) етнопсихолога и филозофа, начелно указује на „српскохрватско“ језичко јединство, али уочава битан културолошки расцеп међу овдашњим „наречјима“ (*што*, *ча* и *кај*) као органским целинама. Јер, она „претстављају не само три наша дијалектска него и *шири њсихичка* и *карактеролошка шииа*“ (Дворниковић 1939: 642, курз. П.Р.). Ту врсту разлике, на пример, између „штокавице“ и „чакавице“ аутор поткрепљује и речима „чакавца“ А. Бонифачића,

¹¹ Тако ће се по Уставу из 1921. год. књижевни језик Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца званично именовати као „српско-хрватско-словеначки“, утолико пре што је поборника заједничког књижевног језика са Србима и Хрватима било и међу Словенцима.

који за „штокавску” литературу каже да му је „тако далеко као неки *други језик*” (640, курз. П.Р.).¹² Још је већа за Дворниковића та разлика између „штокавског” и „кајкавског”, па за кајкавски Загреб истиче како је „постао [...] фанатичним чуваром класичног, Вуковог, херцеговачког ијекавског говора, оног истог за који *прави кајкавац нема ни шрунке урођеног осећања и слуха*” (638, курз. П.Р.), на шта ће указивати и српски лингвисти. Тако ће теза о три супротстављена „дијалектска”, но и психичка и карактеролошка типа искочити као прилично несагласна с основним југословенским идеолошким поставкама, којима се аутор повиновао.

2. У покушајима повратка српске филологије научној парадигми о српском језику (м. о „штокавском наречју”, „штокавици” и сл.)

Лингвополитичка парадигма „српскохрватског” народног језика и његова три „наречја” протегла се и на другу половину XX столећа, на следећи југословенски период – комунистички (одн. социјалистички). И овај су период, и поред начелне сагласности свих главних политичких и друштвених чинилаца у вези с новим југословенским заједништвом, наставиле пратити (унеколико сада и предводити) филолошке несугласице, наравно, најпре српско-хрватске, посебно оне које су се односиле на питање етничког размеђења говорника различитих „српскохрватских наречја”. У средишту пажње је поново било српско „наречје” („штокавица”), а прилике и поводи за то су били различити, укључујући и оне који су се дотicali питања уређења заједничкога књижевног језика.¹³ Српска дијалектологија је у домену лингвогеографије тада имала високостручан кадар, али се ова питања ни тада нису смела разматрати изван постављених политичких оквира. Стога је и у то време у србистици много невешто

¹² Српски правник и политичар С. Милетић, и сам држећи „чакавачки” за хрватски језик, још је 1866. год. истицао „да су Хрвати наш језик најпре за књижевни, а после и за званични и домаћи примили” и – „да смо ми само са *ледишца полишке* тај факт констатовали” (према Крестић 2019: 183, курз. П.Р.).

¹³ М. Московљевић је још током Новосадског договора (1954) подсетио да су „чакавци” и „кајкавци” прихватили Караџићев „штокавски-ијекавски дијалекат” за свој књижевни језик, којим се нису раније служили (Милосављевић, Суботић 2014: 404, исп. фус. 12). То је на овом плану, чини се, највише што се смело изрећи о идентитету српског језика у условима тадашње комунистичке диктатуре над Србима. Овакви ауторови иступи ће, додуше, одредити његову судбину у потоњим временима.

формулисаних ставова и терминолошких обрта, смишљаних да се политички успешно провуку између србистике и „србокроа-тистике“, што ће у српској науци потрајати до данашњих дана.¹⁴

Но, и поред наметнуте им „српскохрватске“ језичке парадигме, поједини српски дијалектолози ће налазити начина да подсети на српску етничку и језичку природу „штокавице“. П. Ивић, најпознатији српски лингвист друге половине XX столећа, је у својој књизи *Српски народ и његов језик*, у целини узев, упућивао управо на овакву природу „штокавице“, и на другој страни потцртавао њену удаљеност од „чакавице“ и посебно „кајкавице“ (Ивић 1971: 41–42, 183 и др.). Аутор ће у доцнијим радовима (нпр. из 1990–1993), с падом комунистичке диктатуре, и непосредније наставити да указује на изворно српску етничку и језичку природу тзв. штокавице. Тада, на пример, подвлачи „да се етничке границе Хрватске налазе у близини *Сиска, Карловца, Загра и Шибеника*“ (Ивић 2014: 228), заправо приближно узев на граници „штокавице“ с другим „наречјима“; подсећа да су се Срби у стандардизацији „много више ослањали на сопствено штокавско језичко осећање“ (254), док је „штокавица“ Хрватима била „оруђе националне експанзије“ (292); истиче да „хрватство код штокаваца углавном није изворна појава“, јер је опредељивање тамошњих католика за хрватску нацију остварено тек у XIX и у првој половини XX столећа, уз отимање језичког имена српском народу (292). Или, још јасније, када истиче да је основа заједничког „српскохрватског“ књижевног језика „вуковска, што значи у ствари српска“ (553, исп. фус. 13), те да је „штокавско наречје [...] у ствари, етнички српско“ (291). Овакви ставови су понегде дати уз ограду да се тој целини не би смео дати национални предзнак (Ивић 2009: 7), па у том смислу аутор, дакле, уважава и национални (тј. социолингвистички, одн. верски/политички) критериј у приступу српском језику, изузимајући, на пример, „штокавске“

¹⁴ Тако је, нпр., за Д. Ђупића (1996: 161) после Другог светског рата Косово и Метохија готово остало „без словенској, шј. штокавској становништва“, а „данас ту живи једва око 10% словенској, шј. српској штокавској становништва“ (курз. П.Р.). На таква лингвополитичка довијања биће принуђена и страна литература која се бави овим просторима, па у једном руском прилогу читамо како се приближно исти корпус османизма јавља у бугарском, македонском, те „српском (и штокавском дијалекту хрватској) језику“: „Приблизительно так же, как болгарский, выглядит корпус лексических заимствований-османизмов в македонский, сербский (и штокавский диалект хорватского) языки“ (Дыбо 2019: 82, курз. П.Р., исп. фус. 10).

икавце и неке друге дијалекатске типове из корпуса српског језика, тачније: из популација „које свој говор називају српским” (7).

Коначни слом последње, Савезне Републике Југославије (2003), а с њим и тзв. „распад српскохрватске језичке заједнице”, изнедриће у србистици и отворен став да схватање о овој језичкој заједници „никад није ни почивало на правим дијалектолошким мерилима, *нећо на њолићичким*” (Ивић 2009: 6, курз. П.Р.). Ивић зато указује и на спорно даље уважавање јединства народног „српскохрватског језика” (Ивић 2014: 232), а ако се коначно порекне и једнакост „српскохрватског” књижевног језика, „Срби неће имати никаквог разлога да у својему језичком корпусу спомињу кајкавско и чакавско наречје” (239).¹⁵ Јер, „тек из перспективе постојања заједничког стандардног језика има смисла ’признати’ једнојезичност свој скупини [„српскохрватских”] дијалеката, чији се изворни носиоци не могу увек лако узајамно разумети” (238–239). И, напокон, – то је по аутору и време када „излазак кајкавског и чакавског наречја из тог поља *чини ирелевантним за српску дијалектологију и њојам штокавској наречја*:¹⁶ сви су српски говори штокавски” (Ивић 2009: 5, курз. П.Р.). С тим у вези, вредно је пажње да је хрватски лингвист Р. Симеон још пре више од пола века забележио како је за „Србе и Црногорце” „штокавско наречје” једино, – „*pa se, kao jedino, ne može ni smatrati narječjem tih dvaju jezika,*¹⁷ *već jezikom*” (Simeon 1969-I: hrvatski, 498, курз. П.Р.). Но, узимање „штокавице” за *језик* код „Срба и Црногораца” (исп. и „*štokavski jezik*”, Simeon 1969-II: *štokavski*, 581), дакле без удела националног имена у овом лингвистичком терминологисању, само је наставак лингвополитичких манипулација, давнашњих покушаја националног обезличавања лингвонима „српски језик”, као уосталом и самога српског народа (в. 1). Већ су се у текстовима хрватског филолога Б. Шулека, Караџиће-

¹⁵ Ово је поново (исп. 1) супротно Јагићу, који истиче да јединство народног језика Срба и Хрвата (заправо дела Хрвата, П.Р.) није гаранција јединству њиховог књижевног језика (в. Намм 1951: 198).

¹⁶ Ово, наравно, под претпоставком да је србистика изашла из периода колебања по питању „препознавања” још једног „наречја”, тзв. торлачког, што је још један елеменат лингвополитичког програма који се поодавно намеће србистици (исп. Радић 2018: 75–77, в. фус. 6).

¹⁷ Аутор под „Србима”, очито, подразумева само Србијанце, док језик „Црногораца” сматра посебним. Пропагандна великохрватска политичка делатност била је, чини се, главни циљ издавања овога дела, које се, свакако не случајно, појавило у кризним годинама југословенске федерације (в. Радић Ј. 2008).

ва противника, јављала разновидна терминологисања (у домену „хрватско-србског језика“) у оквиру којих је и „штокавски језик“, понегде и са „српским наречјем“ као његовим саставним делом! (Šulek 1856: 205–227).¹⁸

У последњим су се деценијама, дакле, у српској филологији, и поред извесних врлудања у пређашњим временима, условљених различитим, углавном политичким приликама (исп. Радић 2021: 541–544), обновили главне нити Караџићеве научне парадигме о српском етничком и језичком карактеру „штокавице“.¹⁹ Друштвенополитички и идеолошки оквири, суживот с другим истојезичним скупинама у југословенској заједници и њена доминантна лингвополитичка парадигма „српскохрватског“ народног и књижевног језика, спречавали су Србе да се овој теми слободније посвете, иако ће се ово стање добро наставити и у постјугословенском периоду. По инерцији идеологије југословенства, која је и након распада последње Југославије наставила да пресушује српско национално и језичко биће, као и уз додатне вањске утицаје, србистика ће се, ипак, чешће усмеравати на одавно утаначена, па повремено и споредна питања. Тако ће дијалектолошки радови и даље бити заокупљени питањима класификације дијалекатских типова са ширег („српскохрватског“) језичког простора, те успостављања што адекватније и јединствене хијерархије у оквиру дијалектолошке терминологије (нпр. наречје/дијалекат – говор – говорни тип итд.). Ове последње преокупације ће се прелити и у почетке XXI stoleћа, не напуштајући

¹⁸ Савременим лингвогенетичарима-идеолозима су овакви лингвополитички модели и терминологисања вероватно послужили за стварање конструкта „штокавски“ надјезик (прајезик?), – чији би савремени издаци имали бити „српски“ (тј. србијански), „хрватски“, „босански“, „црногорски“ и други језици-кандидати (исп. Радић 2017: 26–29), који би се вероватно имали формирати према вањским политичким и геостратешким потребама.

¹⁹ И Д. Петровић се у низу радова дотицао теме српског етничког и језичког простора подударјући се у основним правцима с Ивићем (исп. нпр. Петровић 2018), но уз унеколико чвршће ставове, чему је погодовао и нешто слободнији дух наступајућих времена. На караџићевски начин аутор у целини оспорава хрватски етнички удео у „штокавици“, а осврћући се на широко заступљене српске културне тековине на јужнословенском западу, српске етничке домете препознаје западније него Ивић, нпр., и по Кварнеру, Истри, Белој Крајини и Жумберку (18, исп. 148). Тако је поред појма хрватског језика, и појам хрватског етноса у Петровићевом приступу, као доброно и у Ивићевом, назначен као својеврстан конструкт (исп. 1). На другој страни, аутор ће се у низу радова позабавити и питањем распрострањености српског језика у античком периоду (исп. Петровић 2025).

термин „штокавица”, тј. „штокавско наречје”, „штокавски дијалекат” и сл. (исп. Дешић, Шћепановић 2004).

3. Термин „штокавица” као анахронизам у савременој србистичкој научној и дидактичкој литератури

Измене у научним парадигмама обично се врло споро покрећу, па ће у србистици осим релативно брзог, но мање-више тек формалног враћања лингвониму *српски језик* (исп. Устав СР Југославије из 1992) многи базични елементи старе парадигме, укључујући и термин „штокавско наречје” (/„штокавски дијалекат” и сл.), по инерцији наставити да живе. Поред преживелих југословенских идеолошких побуда као могућег узрока овоме (исп. 2), у истрајавању старе парадигме свакако су узели учешћа и традиција механичког учења (Ст. Новаковић), односно укореење овештаних наставних садржаја из школских клупа, који дуго остају у свести људи (В. Караџић). А то се све, наравно, готово подједнако тиче како писаца уџбеника, тако и њихових корисника, ученика и наставника. Отуда ће хибридни и противречни суживот термина „српски језик”, из једне темељне лингвистичке парадигме, и „штокавско наречје” (/„штокавски дијалекат”), из друге, идеолошке, наставити да истрајава у србистици још деценијама након коначног распада Југославије.²⁰ Ова два термина нашла су се у међусобно прилично магловитом појмовном односу, и то на различитим стручним и образовним нивоима. То је, наравно, и надаље предвођено дијалектолозима и дијалектолошком литературом, па ће се, на пример, у једној дијалектологији рећи за српски језик да је он „temeljen [...] na štokavskom dijasistemu ijekavskih i ekavskih dijalekata” (Okuka 2008: 7), или слично на другом месту: да је „темељен на – свом *штокавском дијалекту* [!] екавског и ијекавског *наречја* источнохерцеговачких и шумадијско-војвођанских *јовора*”, уз учешће „старијих *јовора* оба *наречја*” као некњижевних (Дешић, Шћепановић 2004: 233).²¹ И нормативисти ће указивати на „штокавску основу” у српском

²⁰ Иако се ослања на претежно лингвистичке параметре у дефинисању српског језичког простора, и једна недавна српска декларација није успела избећи термин „штокавски”, „штокавски говори”, те „штокавски језички тип” (*Декларација о границама српскога језика* 2023: 244).

²¹ По за Србе злосрећној идеолошкој традицији, српска се икавица, дакле, и овде готово априори искључује из српског лингвистичкога корпуса, а у последњој се тврдњи у лингвогенетско дефинисање једног простора непотребно уноси и појам књижевног језика, одн. језичке стандардизације.

књижевном језику (Пипер, Клајн 2014: 16), а лексикографи ће за лексичку грађу тзв. Великог речника САНУ устврдити како она „обухвата читаво подручје штокавско [sic!] дијалекта који је у основи српског језика“ (Ристић 2016, исп. о томе Радић 2017: 26–29). Итд. Тако је оваквим филолошким домишљањима у Срба већ поодавно раширено учење да је у основи њиховог језика „штокавски“ (а не обрнуто!?),²² но и да „штокавски“ у исто време „*baštine i drugi južnoslovenski narodi*“ (Okuka 2008: 7), тј. језици. Овај социолингвистички, тачније лингвополитички додатак није ниуколико нашао свој пандан у „чакавском“, а, занимљиво је, ни у „кајкавском“ (исп. фус. 3), у још два хрватска „*organska idioma*“, – „*koji su sa tipološko-genetskog stanovišta posebni jezici*“ (!) (7, курз. П.Р.), за разлику, ваљда, од „штокавице“.²³

У сваком случају, таквим се приступом оставља утисак да је „штокавски“ у исто време и подређен српском језику, јер му је „у основи“, али и њему надређен, пошто представља и неку врсту надјезика, тј. архијезика („дијасистем“) из којег проистичу и други „језици“, тј. језички изданци (исп. фус. 18), а који заправо представљају (одн. треба да представљају) само нове стандардизацијске моделе. И у недавно објављеноме *Речнику лингвистичких термина*, иако се о „штокавском наречју“ (заједно с „чакавским“ и „кајкавским“) говори „у односу на *некадашњи* српскохрватски језик“ (курз. П.Р.),²⁴ јасно је да се од „србокроатистичке“ лингвополитичке парадигме није одмакло, те се и овде аутори нису упуштали у питање паралелног учешћа оба термина, и „штокавица“ и „српски језик“, или у питање утврђивања јаснијег појмовног односа међу њима.

С академских нивоа овакав се приступ, разумљиво, лако и брзо преносио на дидактичку литературу, уџбенике и приручни-

²² У представљању појмовно-терминолошке хијерархије данас се на врху лествице наводи „српски“ као „језик“, коме је подређен „*dijasistem (štokavski)*“ (Okuka 2008: 9), одн. „дијалекат (штокавски)“ (Дешић, Шћепановић 2004: 233), а потом и идиоми нижега ранга. Тема везана за суштински однос појмова „српски језик“ и „штокавица“, те њихов повесно-развојни пут, углавном се заобилази.

²³ Дакле, и овога пута исто такво право на етничко-језичку посебност „штокавице“ није признато, чак ни од Срба, иако је науци одавно познато да језике у лингвистичком смислу много више одређује питање *који* него *чији* језик (С. Куленовић).

²⁴ Када је реч о српској етничкој области, овде има и других елемената произашлих из духа пређашњих времена, почев од именовања јужне србијанске покрајине као Косово, до погрешног одн. недоследног одређења српске („штокавске“) језичке границе, нпр. према бугарској или македонској области.

ке, с још погубнијим резултатима. Недовољно јасно постављени садржаји у врху србистичке науке постали су још магловитији писцима школских уџбеника, а нарочито наставницима и ученицима. Ђећез Иљукић, Срдић и др. (2018: 175) преносе да је „српски језик [...] заснован на **штокавском наречју**”, а у наставку текста паралелно се среће и термин „штокавски дијалекат” (176, 177 и др.), што значи да овде ни разлика између „наречја” и „дијалекта” није ваљано постављена. Милићевић и Ракоњац Николов (2022), иако истичу да се „*некадашњи* заједнички српскохрватски језик *делио* [...] на наречја” (курз. П.Р.),²⁵ и у савременом смислу оперишу појмом „штокавско наречје” (44). А оно је „најраспрострањеније на простору на којем се говори српским језиком” (!), и „ушло [је] у основу књижевног језика” (44), што се, међутим, односи само на део овога „наречја”. У граматичи С. Рудњанин (2021) се каже да „српски језик припада **штокавском наречју**”, чиме се сугерише да је појам „српски језик” ужи од „штокавског наречја”, иако се у претходном дефинисању „наречја” тврди да је то „већа говорна целина у оквиру једног језика” (38). То значи да је „штокавско наречје” и овде једном схваћено као шири појам од српског језика, а други пут као ужи. И овде се каже да је „јужнословенска језичка заједница [!?]”²⁶ *имала* [...] три наречја: **штокавско, кајкавско и чакавско**”, иако је јасно да и овај аутор српски језик зна посматрати једино у иживелом „србокроатистичком” контексту (38, курз. П.Р.).²⁷

*

Опште је познато да су говори Срба сви „штокавски”, што указује на сувишност овога термина у србистици, а распад „србокроатистичке” лингвополитичке парадигме то је само потврдио. Зато је термин „штокавица” у србистици данас тек термино-

²⁵ Исп.: „Поред штокавског, *јосијојало* је кајкавско, као и чакавско наречје” (44, курз. П.Р.). Аутори су, изгледа, више бринули о тзв. родној равноправности у језику (исп. „одрастао/-ла”, „обрађивао/-ла”, 45) него о познавању научне материје коју желе да представе и пренесу наставницима и ученицима.

²⁶ У исто време, овде се прилично неупућено објашњава и како се „некадашњи југословенски народи називају [...] **јужнословенски народи**” (38).

²⁷ Ове граматике, ако и помињу икавску рефлексацију, идући за главним дијалектолошкој литератури не укључују икавске „штокавске” говоре (исп. фус. 21). Ти су говори изостављени и на приложеним картама, чак и онда кад су оне експлицитно обележене као „штокавске”, исп. „Карта штокавских дијалеката” (Рудњанин 2021: 39) или „Дијалекти штокавског наречја” (Милићевић, Ракоњац Николов 2022: 46).

лошки прежитак југословенске идеологије, заглављен у времену и простору, научно неупотребљив и надасве штетан по српску науку и струку, те и српске националне интересе.²⁸ Савремена српска лингвистичка наука може само из екстралингвистичких и идеолошких разлога, по основи деловања тзв. дубоке државе, наставити да користи овај и иначе поодавно компромитован лингвистички термин, што, додуше, за њу не би представљало посебну новину. Но, поред тога што је за србистику као науку данас неспорно да је реч о термину иживелих политичких времена, за њу не би требало бити спорно ни то да та тзв. штокавица, која се простире на широким јужнословенским просторима, представља српски језик.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Дворниковић, В. *Карактерологија Југословена*. Београд, 1939. Београд: Просвета, 2000.
- „Декларација о границама српскога језика”. У: *Трећа интеркашадарска србистичка конференција. Границе српског језика*. А. Милановић (ур.). Београд: Завод за унапређивање образовања и васпитања (2023): 243–246.
- Дешић М., Шћепановић М. „О (не)уједначености дијалектолошке терминологије.” *Научни састај слависта у Вукове дане*, 33/3 (2004): 229–234.
- Дурново, Н. *Државе и народи балканског полуострва. Њихова прошлост, садашњост и будућност и бујарска неправда*. Београд: Издање академског певачког друштва „Обилић”, 1891.
- Дыбо, А. В. „Тюркские и славянские языки: контактные явления.” У: *Тюркское языкознание XXI века: Лексикология и лексикография*. Э. И. Сафина (ур.). Казань: Институт языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова (2019): 77–86. <https://scholar.google.com/scholar?cites=14945780199104541651&as_sdt=2005&sciodt=0,5&hl=en>, 12. 2. 2024.
- Екмечић, М. *Дуго кретање између клања и орања. Историја Срба у новом веку (1492–1992)*. – 4. изд. Београд: Евро–Giunti, 2011.
- Ивић, П. *Српски народ и његов језик*. Београд: Српска књижевна задруга, 1971.

²⁸ Има, наравно, и позитивних примера у савременој србистици, иако су они још увек ретки. Нпр., у граматичици В. Ломпар (2012), у представљању српског дијалекатског простора не употребљава се термин „штокавски”. Приметно је да у последње време ни тестови за класификационе испите, који се израђују на Катедри за српски језик са јужнословенским језицима Филолошког факултета у Београду, не садрже овај термин.

- Ивић, П. *Српски дијалекти и њихова класификација*. Прир. С. Реметић. Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 2009.
- Ивић, П. *Полемички и други сродни списи*, IX/1. Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 2014.
- Крестић, В. Ђ. *Грађа о српскохрватским односима и Србима у Хрватској, 1848–1914*. Београд: САНУ – Архив Србије, 2019.
- Ломпар, В. *Грамађика. Српски језик и књижевност за први разред гимназија и средњих стручних школа*. Београд: Klett, 2012.
- Миклошић, Ф. „Српски и хрватски.” (1879): 201–202. В. Милосављевић 2002.
- Милићевић Д., Ракоњац Николов С. *Грамађика. Српски језик и књижевност за осми разред основне школе*. – 3. изд. Београд: Вулкан знање, 2022.
- Милосављевић, П. *Срби и њихов језик (Хрештомађија)*. Београд: Требник, 2002.
- Милосављевић П., Суботић М. (прир.). *О иденитетету српског језика – О шездесетогодишњици Новосадског договора*. Београд: Матица српска у Дубровнику, 2014.
- Пипер П., Клајн И. *Нормативна грамађика српског језика*. – 2. изд. Матица српска: Нови Сад, 2014.
- Петровић, Д. *Српски језички зајерци*. Београд: Мирослав, 2018.
- Петровић, Д. *Прасрби*. Београд: Мирослав, 2021.
- Петровић, Д. *Границе српског језика*. Нови Сад: Прометеј, 2025.
- Радић, Ј. „Рјечник лингвистичких назива Р. Симеона и српски језик.” У: *Српски језик, књижевност, уметност. Књига I: Српски језик у (кон)тексту*. Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет (2008): 19–32.
- Радић, П. „О тзв. Великом речнику САНУ и неким другим питањима.” *Књижевност и језик*, LXIV/1–2 (2017): 25–37.
- Радић, П. „Белешке о југоисточним србијанским говорима и још понечему. Социolingвистичко и културолошко гледиште.” *Зборник Мађице српске за филологију и лингвистику*, LXI/2 (2018): 69–88.
- Радић, П. „О србистичким међама и размеђама и нашој савременој збиљи. Од В. Караџића до А. Белића и назад.” У: *Вуковим шрајом на Косову и Мешохију*. Г. Јашовић (ур.). Косовска Митровица: Универзитет у Приштини, Филозофски факултет – Градска библиотека Вук Караџић (2019): 133–147.
- Радић, П. „Филолошка парадигма Вука Караџића о српском језику и југословенска идеологија.” У: *Крај рађа, Срби и стварање Југославије*. М. Војводић (ур.). Београд: Српска академија наука и уметности (2021): 537–552.
- Речник лингвистичких шермина* (одредн. „Штокавско наречје”). Београд: Институт за српски језик САНУ – Одсек за стандардни језик. <<https://www.lingvisticikitermini.rs/pojmovnik/stokavsko-narecje/>>, 27. 9. 2024.

- Ристић, С. „Штокавске збирке речи.“ <<https://www.politika.rs/scc/clanak/368166/Stokavske-zbirke-reci>>, 20. 11. 2016.
- Рудњанин, С. *Српски језик и језичка култура за осми разред основне школе*. Београд: Завод за уџбенике, 2021.
- Ђеђез Иљукић Д., Срдић Ј., Савовић С., Вулић С. *Дар речи. Граматика за осми разред основне школе*. – 9. изд. Београд: Логос, 2018.
- Ђупић, Д. „Дијалекти“. У: *Српски језик на крају века*. М. Радовановић (ред.). Београд: Институт за српски језик САНУ – Службени гласник (1996): 159–170.

*

- Hamm, J. „Vatroslav Jagić i Poljaci“. *RAD Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, knjiga 282 (1951): 75–222.
- Okuka, M. *Srpski dijalekti*. Zagreb: SKD Prosvjeta, 2008.
- Simeon, R. *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva*. I (A–O), II (P–Ž). V. Pavle-tić (ur.). Zagreb: Matica hrvatska, 1969.
- Skok, P. *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. II (K–poni¹). М. Деа-новић, Лј. Јонке (ur.). Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i um-jetnosti, 1972.
- Šulek, B. „Srbi i Hrvati.“ (1856): 205–227. В. Милосављевић 2002.

Prvoslav T. Radić

ON THE TERM “SHTOKAVIAN DIALECT” AS THE FIFTH WHEEL
IN THE DIALECTOLOGY OF THE SERB LANGUAGE
AND ON SOMETHING ELSE

Summary

The fact that the speeches of Serbs are all “Shtokavian” points to the uselessness of this term in Serb studies, where today it is only a terminological survival of Yugoslav ideology, stuck in time and space, unusable and, above all, harmful to Serb science and profession, and Serb national interests. The hybrid and contradictory coexistence of the term “Serb language” („српски језик”), from one fundamental linguistic paradigm, and “Shtokavian dialect” (/ „штокавски дијалекат” / „штокавско наречје” / „штокавица”), from another, ideological one, continued to exist in Serb studies for decades after the final collapse of Yugoslavia. These two terms have found themselves in a rather vague conceptual and semantic relationship with each other, and

in various professional and didactic materials (scientific papers, grammars, etc.). In addition, for Serb studies, it should not be disputed even today that the so-called “Shtokavian”, which extends over wide South Slavic areas, is a representative of the Serb language.

Key words: Serb language, Serb linguistic sciences, “Shtokavian dialect”, dialectology, linguopolitics, ideology of Yugoslavism.

УДК 811.163.41`373.611

811.161.1`373.611

811.162.1`373.611

https://doi.org/10.18485/mks_srpska_slavistika.2025.17.ch13

ДРАГАНА М. РАТКОВИЋ*
Институт за српски језик САНУ
Београд

СРАСЛИЦЕ У СРПСКОМ, РУСКОМ И ПОЉСКОМ ЈЕЗИКУ**

Рад представља типолошку компаративну анализу речи насталих синтаксичком творбом (*сраслица*) у српском, руском и пољском језику, као представницима трију група словенских језика. Најпре се износи дефиниција овог појма и осталих појмова везаних за синтаксичку творбу речи који су илустровани речима из датих језика, а затим се грађа разврстава према граматичком и појмовном критеријуму с освртом на творбено-лексичке и творбено-семантичке еквиваленте у наведеним језицима.

Кључне речи: сраслица, синтаксичка творба, српски језик, руски језик, пољски језик.

1. Сраслица (рус. *сращение*, пољ. *zrost*) представља двотематску лексичку јединицу насталу синтаксичком творбом – лексикализованим срашћивањем/срастањем (спајањем) најмање двеју самосталних пунозначних речи које изворно могу чинити синтагму (срп. *назлобрз*, *мноіоіошћовани*; рус. *сумасбродный*, *глубокоуважаемый*; пољ. *wniebowzięty*, *dobranos*) или реченицу (срп. *габої-га*; рус. *спасибо* ← *спаси Бо(і)* 'нека спаси Бог'; пољ. *dalibóg* ← *da li Bóg* 'нека да Бог'). У потоњу групу спадају властита имена прасловенског порекла с првом глаголском компонентом у императивној форми (нпр. срп./рус. *Владислав*; пољ. *Władisław*). Везници у творбеној бази не морају улазити у твореницу,¹ а у творбеном значењу редослед компонената може бити и обрнут (срп. *сшар-*

* Dragana.Ratkovic@isj.sanu.ac.rs; ratkovic1977@yahoo.com; ORCID: 0000-0002-9864-524X

** Рад је финасирало Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије према Уговору број 451-03-66/2024-03/200174, који је склопљен са Институтом за српски језик САНУ.

¹ И у синтагмама везници могу били изостављени – нпр. *двадесет (и) један* итд. (в. Пешикан, Јерковић и др. 2011: 90).

Лексикализација (прелазак синтаксичке конструкције у лексему) неких јединица није потпуно завршена, због чега се оне лексикографски и правописно двоструко интерпретирају: и као синтагме и као сраслице (*Бања Лука* и *Бањалука*, *Ђурђев дан* и *Ђурђевдан*, *Свисвети* и *Сви свети*), у складу с чим је и њихова деклинација (*Бање Луке* и *Бањалуке*, *Ђурђева дана/дне* и *Ђурђевдана*, *Свисвети* и *Сви* (*Свију*) *свети*х). Недовршен процес срастања карактерише и друге словенске језике, нпр. пољски, где је синтагма лексикализована, али се деклинирају обе речи (нпр. *Zławieś*, *Złejwsi*) или се сраслица деклинира и као лексема и као синтагма (нпр. *Wielkanoc*, *Wielkanocy*/*Wielkiejnocy*).

Сраслице се од сложеница (композиата) разликују по следећим особинама:

- I) сложенице су настале морфемском творбом, помоћу интерфикса, који спаја њихове творбене основе (нпр. срп. *бојочовек*, *црвено-бели дрес*), док сраслице немају интерфикс;⁴
- II) творбене основе сложеница веома често не могу самостално да стоје (нпр. лексеме срп. *сунцокреш* и *риболов* препознатљиве су само као сложенице);
- III) сложенице нису лексикализоване синтаксичке јединице (нпр. срп. *рођендан*, *веш-корпа* и *радијум-терапија* спадају у категорију сложеница с нултим интерфиксом (интерфиком -*ø*-) јер не значе *'рођен и дан', *'веш и корпа', *'радијум и терапија', него 'дан када је неко рођен', 'корпа за веш', 'терапија радијумом / помоћу радијума').

С аспекта семантичке усмерености, сраслице могу бити ендоцентричне (срп. *сшармали*; рус. *глубокоуважаемый*; пољ. *baba-chłop*) или егзоцентричне (срп. *семеовод* ← *семе* и *водиши* / рус. *семяпровод* ← *семя* и *проводить* у творбеном значењу 'оно што семе (про)води'; пољ. *darmozjad* ← *darmo* и *zjadać* – 'онај који бадава, на туђ рачун једе'). Неке сраслице у лексичку семантику уносе значења мотивних речи (нпр. срп. *семеовод*, *бубамара* 'врста бубе'), неке не (срп. *габо(и)ме* ← *га* *Бој ме* / пољ. *dalibóg* 'наравно, свакако, сигурно'; рус. *спасибо* 'хвала'; ботанички називи са метафоричном, описном номинацијом: поред наведених српских, рус.

нат модификован. Актуелна правописна норма налаже да се наведене именице пишу као синтагме (в. даље).

⁴ О историји истраживања појма интерфикс и интерфиксација, у србистици/сербокroatистици, русистици и, уопште, славистици в. Ратковић 2009: 105–130; Матијашевић 2007 и Штасни 2019: 192.

матъ-и-мечеха / матъ-мачеха; пољ. *krwiściąg*, чије је творбено значење 'оно што је у вези с радњама, изгледом и сл. именовањима том конструкцијом').⁵ У групу десемантизованих сраслица спадају и разноврсни оними (нпр. срп. *Хранислав*, *Миодраг*, презиме *Милеуснић*, *Београд*, *Жишорађа* 'варошица код Прокупља', *Трилав* 'планина у Словенији'; рус. *Мстислав*, *Белгород*; пољ. *Stanisław*, *Trzygłów* 'село у Пољској').

У посебну врсту сраслица спада *полусраслица* (аналогно термину *полусложеница*). То је сраслица састављена од два дела која су одвојена цртицом, као правописним знаком.

Код полусраслице обе речи уласком у твореницу задржавају акценат, при чему има изузетака – нпр. *баба-мърша* (Николић 2000). Код неких таквих твореница деклинирају се обе речи (срп. *асистент-управник*, рус. *ванька-встанька*; пољ. *chłorobotnik*), код неких само последња реч (срп. *генерал-мајор*; рус. *генерал-губернатор*; пољ. *general-gubernator*). Вид деклинације одговарајуће лексеме или типа лексеме у другом словенском језику може бити исти (срп. *наџак-баба*, *наџак-бабе*; пољ. *herod-baba*, *herod-babie*) или другачији (нпр. срп. *вајон-ресторан*, *вајон-ресторана*, рус. *вагон-ресторан*, *вагона-ресторана*; срп. *бабадевојка*, *баба-девојке*; пољ. *baba-chłor*, *babie-chłori*).

Полусраслице се по синтаксичком односу међу компонентама деле на:

- I) речи настале од апозитивних синтагми, где један део одређује други (нпр. срп. *дете-борац*, *баба-шешка*, *асистент-управник*, *Смаил-аја*, *Шар-планина*; срп./рус. *вајон-ресторан*, *жар-пшеница*; пољ. *baba-chłor*, *herod-baba*);
- II) речи настале од координираних синтагми (срп. *збр-да-згола*, *рекла-казала*, *колики-шопици*, *нашријум-сулфат*, *Салтиков-Шчегрин*; рус. *ёлки-палки*; пољ. *koszałki-opałki*, *towa-trawa*).

Будући да је статус одређене јединице као синтагме, сраслице или полусраслице правописно одређен, он је променљив – нпр. *баба-девојка* (РСАНУ 1959–2023) према *бабадевојка* (РМС(–МХ) 1967–1976; Николић 2000; РСЈ 2007; Пешикан, Јерковић и др. 2011, у речнику); *Кошор-Варош* (РСАНУ 1959–2023) према *Кошор Варош* (Пешикан, Јерковић и др. 2011, у речнику); *акобојда* 'надам се; по свој прилици, вероватно'; нар. 'куда, камо' (РСЈ 2007) пре-

⁵ Код неких лексема тај процес није преврео – нпр. речца квалификована као лексички покрајинизам *јамним* ← *ја мним* 'мислим' семантички се описује 'по мом мишљењу, рекао бих, по свој прилици, вероватно' (РСАНУ 1959–2023).

ма ако бої да 'надам се' (Пешикан, Јерковић и др. 2011, у речнику); *будибокснама*, фитоними: *даниноћ*, *двабрашакрв*, *крстикумедеше*, *џусџи-баба-коњу-крв* (Николић 2000) према *буди бої с нама, дан и ноћ*, *два брашја крв*, *крсти куме деше*, *џусџи баба коњу крв* (Пешикан, Јерковић и др. 2011, у речнику).⁶ Променљивост тог статуса сведочи, између осталог, писање двојних женских презимена – Аница *Савић-Ребац* (Пешикан, Јерковић и др. 1993: 123) према Аница *Савић Ребац* (Пешикан, Јерковић и др. 2011, у речнику).

Правописно, разлика у творбеном статусу исте јединице одражава разлику и у граматичком статусу – нпр. у српском су синтагме *џомози бої* (и *џомоз' бої*), *добро дошао*, *добро јутро* колокације у значењу поздрава, а *џомозбої* (у изр. „ни род ни *џомозбої*”), *добројутро* и *добродошао* именице односно придев.⁷ Конструкције *ако бої да* и *не дај боже* су модални изрази (Ако би *не дај боже* избио пожар!; Ма не рече: *ако бої да!*), док су *акобоїда* и *недајбоже* прилози, у значењу 'куда, камо' односно 'јадно, никако, да бог сачува' (Пешикан, Јерковић и др. 2011, у речнику). Исто тако, важећи правопис српског језика налаже: *боїами* / *боїме* 'за појачавање тврдње, за придавање веће важности исказу; баш, вала, заиста', али *боїа џи*, *боїа му*, *боїа вам* и сл.; *боїзна* 'нарочито, особито', али *бої зна* где, *бої зна* зашто и сл. (Пешикан, Јерковић и др. 2011, у речнику).

2. На грађи штокавског наречја, тј. српског језика, сраслице су разматране у оквиру ширих истраживања двотематских речи а с различитих аспеката: творбено-семантичког, синхронопоредбеног, нормативног, дијакхронијског. О томе в. Мihaljević, Ramadanović 2006 и Ратковић 2009: 12–14. У међувремену су се појавили још неки радови у којима се ове речи разматрају теоријски (Ђуровић 2017) или на корпусу који чине специјализовани речници (Horvat, Ramadanović 2012) и књижевни текст (Штасни 2019).

Вишеаспектно истраживање сраслица у оквиру проучавања двотематских речи карактерише и русистику и полонистику, што сведочи веома обимна литература, коју ћемо представити селективно и информативно.⁸

⁶ Иако актуелни правопис не наводи ботанички назив који се у *Обрашном речнику српскога језика* бележи као сраслица *џусџи-крв-крвавице* (Николић 2000), сматрамо логичним да би се и на овај назив односило исто правило (Пешикан, Јерковић и др. 2011: 92).

⁷ У пољском је обрнуто: сраслица *dobranos* значи 'лаку ноћ'.

⁸ Речи које ми сматрамо *сраслицама* у славистици се традиционално сматрају подврстом *сложених речи* / *сложеница*, што се види у наведеној литератури.

У русистици сраслице се истражују како на грађи староруског језика (нпр. Галенко 1953; Буслаев 1959: 166–171; Василевская 1960; Охомуш 1961; Вyalкина 1965; Низаметдинова 2003; Николаев 2015), ономастике (Унбегаун 1989) тако и на материјалу савременог језика, којем се приступа са творбено-семантичког аспекта (нпр. Земская 1973; Ряшенцев 1976; Баженова 2024), синхронопоредбеног (нпр. Газизова 1989; Иванова 2015), стилистичког (нпр. Виноградова 1984; Каунова 2010) и когнитивног аспекта (нпр. Корытова 2008). У појединим најновијим истраживањима (Толстая 2023) сраслице се разматрају на грађи и савременог и старијег језика, као и прасловенског језика и фолклора. Следећи учење Емила Бенвениста, С. Толстој у овој књизи сраслице посматра као резултат не само творбене деривације него и синтаксичке трансформације (кондензације) синтагми.

Сраслице се у полонистици такође анализирају на грађи старопољског језика (нпр. Kleszczowa 1996: 357–370), дијалеката (нпр. Handke 1997; Grochola-Szczerpanek 2006, 2008) и ономастике (нпр. Malec 1971), док се у новијем и савременом језику њима приступа из угла дериватологије (Klemensiewiczówna 1951; Bąk 2007: 229–230; Kurzowa 1976; Ochmann 2010), семантике (Lewiński 1993) и компаративистике (Kleczkowski 1927; Handke 1976: 96–107; Blicharski 1977).

3. Грађа у овом раду ексцерпирана је из описних речника српског (РСАНУ 1959–2023; РМС(–МХ) 1967–1976; РСЈ 2007), руског (СРЈА 1957–1961; ТСРЈА 2007; Морковкин и др. 2018) и пољског језика (USJP 2008; SJP; WSJP; Zgółkowska 1994–2005). У грађу је укључен и *Правовис српскога језика* (Пешикан, Јерковић и др. 2011), као и *Обраћни речник српскога језика* (Николић 2000).

Сраслице се деле према граматичком и појмовном критеријуму. Граматичка подела подразумева класификацију према врстама речи, у оквиру тога према синтаксичком односу компонената, а затим према врстама речи које чине творбене базе.

Са становишта врсте речи, сраслице могу бити: именице (срп. *бабарога*; рус. *громкоговоритель*; пољ. *herod-baba*), придеви (срп. *малолетан*; рус. *малолетный*; пољ. *małoletni*), заменице (срп. *ідекоји*; рус. *кое-кто*; пољ. *tamten*), бројеви (срп. *йеішћо*; рус. *во-семьдесят*; пољ. *pięćdziesiąt*), прилози (срп. *сућраган*; рус. *тогда-час*; пољ. *znikądinąd*), глаголи (срп. *ганубићи*; рус. *благоухать*; пољ. *zmartwychwsta(wa)ć*), речце (срп. *свакако*; рус. *всё-таки*; пољ. *dalibóg*) и узвици (срп. *којевийез!*).

Именице. – Именичке сраслице се деле у две најшире групе. Прву групу чине оне речи чија је творбена база реченица,

израз, фраза (срп. *помозбої, врстїелези, Дабижив*; срп./рус. *спаси-бо, Станислав, Владимир*; пољ. *Stanisław, Włodzimierz*), а другу оне речи чија је творбена база синтагма, која може бити координативна, субординативна или допунска.

У координативне сраслице спадају чисте сраслице (срп. *аламуња, соихлебник, најширијум-сулфаш*; рус. *иван-да-марья*; пољ. *towa-trawa*) и срасло-изведене речи (срп. *двадесџиетица*).

Субординативне сраслице се деле на атрибутивне, атрибу-ске и одредбене. Код атрибутивних оба члана су обично именице, где други део ближе одређује први (срп. *бубамара, Ибрахимбеї*; рус. *изба-читальня, игра-имитатор*; пољ. *towa-trawa, baba-chłop*) или први ближе одређује други (срп. *гелија-гевојка, ништаковјек*; рус. *ключ-трава*; пољ. *herod-baba*), док су атрибу-тске настале од именичке синтагме с придевом, бројем или заменицом као зависним чланом. Придев може бити описни (срп. *Београд, блаїдан*; рус. *Белгород*; пољ. *Białystok, cudzystów*) или присвојни (срп. *Виговдан, Божигар, Вучиџрн*; пољ. *czarcikęs, psiakrew*), број основни или збирни (срп. *Триїлав, обадвојица, џеїїарац, чеївороїао*; рус. *триединство, трилистник, троєженец*; пољ. *trzylecie, czworokąt*), а заменица општа (срп. *Свисеїи*⁹). Одредбене сраслице су оне код којих главни појам најчешће одређује именица у зависном падежу (срп. *кафекуварица, браїшучед, домазетї*; пољ. *psubrat, wniebowzięcie*), али и глагол у инфинитиву (срп. *знаїижеља*). У одредбене спадају и оне сраслице у чијој је другој компоненти глагол, а у првој именица у функцији субјекта (срп. *времеїлов*).

Допунске су оне сраслице код којих једна реч има функцију објекта или прилошке одредбе. Та реч се налази претежно у првој компоненти и углавном је именска. У функцији објекта може бити именица (срп. *семеовод, иїраорац*) или заменица (срп. *себељу-бац, сведржиїељ*; рус. *себялюб, вседержитель*), док се у функцији допуне јавља прилог (срп. *краснойис, радодајка, брзојав, мимоход*; рус. *скоропись, вездеход, громкоговоритель*; пољ. *brudnopis*).

Појмовно, именичке сраслице обухватају:

- вршиоце радње, особе одређеног занимања / одређене титуле, карактеристичног понашања односно својства, особина и стања (срп. *скороїеча* 'онај који преноси вести, гласник, курир', *кафекуварица, беї-ефендија, раноранилац, вежи-греши* 'неука, неумешна, несналажљива особа; невежа, занесењак', *аламуња* 'брзоплет, непромишљен, лакомислен човек; ветропир', *їрофесор-їосї*

⁹ Друга компонента је поименичени придев.

- 'гостујући професор', *домазет* 'зет који живи у дому родитеља своје жене'; рус. *воин-интернационалист* 'стражни војник који је у грађанском рату у Русији учествовао на страни большевика', *премьер-министр*, *двоумужница* 'женска особа која је ушла у други брак', *рубаха-парень* 'једноставан, искрен човек, добричина'; пољ. *baba-chłop* 'мушкобањаста жена, обично одлучна, доминантна', *baba-jaga* 'жена одбојног изгледа, ружна жена', *darmozjad* 'особа која једе на туђ рачун, готован'); чланове породице и фамилије (срп. *брашучед*, *сћарамажка*, *баба-шешка*, *деда-сћриц*, *деда-ујак*); властита имена са називом титуле (срп. *Ибрахимбеј*, *Смаил-аја*);
- животиње (срп. *бубамара*, *бубаишваба*, *сћоноја*, *високолешач* 'врста голубова који високо лете', *коњиц-риба* 'риба која изгледа као коњиц, морски коњиц'; рус. *двокодышащие* 'врста риба које дишу на шкрге и плућа', *луна-рыба* 'крупна морска риба с равним, бочно савијеним телом, која изгледа као месец');
 - биљке (срп. *брашсестра*; рус. *иван-да-марья*, *мать-и-мечеха* / *мат-мачеха*; пољ. *czarcikęs*, *krwiściąg*);
 - предмете (срп. *штермос-боца*, *шешарац*; рус. *скороморозилка* 'замрзивач', *ванька-встанька* 'играчка за децу, лутка која устане када се обори'; пољ. *długopis* 'налив-перо');
 - део простора (срп. *коридор-улица*; рус. *путь-дорога* 'пут, цеста'); административну област (срп. *ірад-држава* / рус. *город-государство/государство-город* / пољ. *miasto-państwo* 'град који има статус државе'); називе административних и других области (срп. *Беоірад*, *Шар-иланина*; рус. *Белгород*; пољ. *Trzygłów*); линије (међу)градског превоза (срп. *двадесћишешца*);
 - установе (рус. *изба-читальня* 'културнообразовна установа у селу за широке народне масе', *фабрика-кухня* 'велико предузеће друштвене исхране с масовним индустријским припремањем хране'); називе установа (срп. *Жишоек*, *Нафшайас*);
 - временски период (срп. *сћолеће*, *баба-марша* 'променљиво време у месецу марту'; рус. *столетие*; пољ. *trzylecie* 'период од три године', *ćwierćwiecze* 'четврт века, период од двадесет пет година'); празничне дане и називе празника (срп. *блајдан* 'празнични дан, празник; крсно име, слава', *вршелези* 'шаљиво име за измишљен празник,

- дан у који се не ради'; *Виговдан, Никољдан, Свисвети* 'ка-толички празник који се прославља 1. новембра');
- стања, радње, поступке (срп. *злогело*, срп. *равношежа* / рус. *равновесие* / пољ. *równowaga*; рус. *путь-дорога* 'путовање');
 - остале апстрактне појмове и разне друге реалије (срп. *брзојав* 'телеграм; телеграф'; *многобоштво* 'веровање у много богова', срп./рус. *шах-мат* / пољ. *szachmat*; рус. *выставка-ярмарка* 'изложба-сајам', *двоебрачие* 'бигамија'; заст. 'други брак', *игра-имишашор* 'симулирајућа игра', *покупка-продажа* 'куповина и продаја', *себестоимость* 'куповна (набавна) цена, цена коштања', *скороговорка* 'брз говор'; 'брзалица', *скоропись* 'брзопис, логографија; заст. стенографија', *елки-палки* / пољ. *koszałki-opałki* / *towa-trawa* 'бесмислице'; пољ. *cudzyśłów* 'наводници', *psiadusza* / *psiajucha* / *psiakrew* / *psiakość* / *psianoga* 'проклетство', *równoleżnik* 'један од замишљених кругова на површини Земље чија је раван окомита на Земљину осу', *utowa-zlecenie* 'уговор о пружању услуга у коме се извођач обавезује да ће извршити одређени посао');
 - колокацијске изразе: молитве, поздраве и сл. (срп. *Здравомарија, Оченаш*; рус. *спасибо*; пољ. *dobranos* 'лаку ноћ');
 - религијска, митолошка и сл. бића (срп. *анђео-чувар* / рус. *ангел-хранитель*; срп. *Тријав* / пољ. *Trzygłów* 'у митологији балтичких Словена троглаво божанство, вероватно бог рата'; срп. *Бабароја* / рус. *Баба-Яга* / пољ. *Baba-Jaga* 'име старе ружне жене из бајке којим се плаше деца'; срп./рус. *жар-птица* 'митолошка птица која ноћу излеће из гнезда и светли');
 - стручну терминологију (срп. *наштријум-сулфат* 'хемијско једињење натријума и сулфата');
 - властита имена (срп. *Будимир, Милимир*; рус. *Мстислав*; пољ. *Włodzimierz*);
 - двоструко презиме (срп. *Тулуз-Лошрек, Салтиков-Шчедрин*; рус. *Салтыков-Щедрин*; пољ. *Wojnowicz-Antonowicz*).

Као и сложенице с интерфиксом *-и-* у овим језицима (исп. Ratković 2016: 181–182) и, по свој прилици, сложенице с нултим интерфиксом (исп. нпр. срп. *ошвор-шрава* / рус. *разрыв-трава* 'магијска трава која по веровању може отворити, расковати сваку браву, расковник'), и сраслице у овим трима словенским језици-

ма одликују се бројним творбено-лексичким и творбено-семантичким еквивалентима.¹⁰

Поред неких јединица које чине лична имена наслеђена из прасловенске епохе (срп./рус. *Станислав*; пољ. *Stanisław*) те прецедентна имена и називи који су из једног језика у други ушли позајмљивањем (нпр. рус. *Баба-Јага* / пољ. *Baba-Jaga*, срп. *анђео-чувар* / рус. *ангел-хранитель*, рус. *генерал-губернатор* / пољ. *general-gubernator*, срп. *јенерал-лајшнант* / рус. *генерал-лейтенант*; срп. *сведржишељ* / рус. *вседержитель*), ту спадају и бројне лексеме које говоре о истовентној или приближно истој словенској концептуализацији стварности помоћу лексема мотивисаних синтагмом и реченицом.

Неке лексеме су потпуно еквивалентне и лексички и семантички (нпр. срп. *град-држава* / рус. *город-государство/государство-город* / пољ. *miasto-państwo*; срп. *сукња-панталоне* / пољ. *spódnica-spodnie* 'женске панталоне с јако широким ногавицама' / срп. *себељубац* / рус. *себялюб* 'саможива особа, егоиста', срп. *брзойис* / рус. *ско-ропись*), друге потпуно еквивалентне само лексички (нпр. срп. *јласнојоворник* 'звучник'; 'онај који јавно и бучно заступа некога, заступник, експонент' / рус. *громкоговоритель* 'радио-апарат'), док су треће потпуно или приближно еквивалентне семантички, а лексички делимично (нпр. срп. *џабалебарош* / пољ. *darmozjad* 'онај који живи на туђ рачун, готован'). Притом, компоненте које се не подударају могу имати исто значење које је развијено полисемијом, метафоризацијом (срп. *наџак-баба* 'зла, џандрљива, свадљива особа (обично жена); уопште зла, рђава женска особа' ← *наџак* 'врста старинског хладног оружја'; 'зла, џандрљива, свадљива особа, особа незгодне нарави' / пољ. *herod-baba* 'зла, деспотска жена'; 'крупна, незграпна жена' ← *Herod* 'краљ Јудеје који је наредио да се побију сва деца где је рођен Христос'; *herod* 'зла, окрутна, деспотска особа'; рус. *ёлки-палки*, у творбеном значењу 'јеле и палице' / пољ. *koszałki-opałki* ← *Koszałek Opalek* 'јунак басне за децу који је од детињства опседнут књигама верујући у све што је у њима записано' (адекватан српски превод гласио би *књишки мољац*), што је у вези с фразеологизмом *pleść koszyczki-opaleczki*, у буквалном значењу 'плести котарице и палице', а у фигуративном 'радити бесмислене ствари'. Приближан српски лексичко-семантички еквивалент последњег пара речи био би израз *шрице и кучине*.

¹⁰ Паровима овог типа на грађи српског и руског језика кад су они „међујезички хомоними” посвећена је студија Милане Радић Дугоњић (1991).

Придеви. — С аспекта синтаксичког односа међу компонентама, разликују се придевске сраслице чију творбену базу чини двочлани назив (нпр. срп. *косовојољски* ← *Косово јоље*, *херцејновски* ← *Херцеј Нови*, *донкихошовски* ← *Дон Кихош*, *бадњидански* ← *Бадњи дан*, *хиљадугодишњи* ← *хиљаду година*), координативне (срп. *сшармали*, *бос-јолојлав* / *бос-и-јолојлав*; рус. *такој-сякој*), субординативне и допунске сраслице. Субординативне се деле на атрибутске и одредбене. Код атрибутских прва компонента може бити заменица (срп. *свајдањи*, *оновремски*, *ваздуи*) или број, основни или збирни (срп. *стојодигишњи*, *јетшјарачки*, *четвороножни*; рус. *двухгодовой*, *стоletний*, *четвероногий*; пољ. *dwuletni*, *czworonożny*), а код одредбених може бити именица у зависном падежу (срп. *злурад*, *назлобрз*, *бојомдан*, *узлудобар*; пољ. *wniebogłosy*, *wniebowzięty*) или прилог (срп. *јорейоменуш*, *мнојојошшовани*, *јунолетш*; рус. *труднопроходимый*; пољ. *pełnoletni*, *małosolny*). Допунске сраслице у првој компоненти могу садржати именицу (срп. *лицемеран*, *очијледан*, *срцејарајући*, *сврсисходан* ← *сходно сврси*), прилог (срп. *рагознао*, *брзојлетш*, *далекосежан*, *лаковеран*, *крашковиц*; пољ. *dalekosiężny*, *krótkotrwały*, *krótkowidz*, *lewoskrętny*, *łatwopalny*, *łatwowiezny*) или заменицу (срп. *свемојући*; рус. *всемогуций*; пољ. *wszystkowiedzący*, *wszystkożerny*).

Појмовно, придевске сраслице се односе на:

- људске особине (срп. *крашковиц*, *далековиц*, *брзомислен*, *брзојлетш*, *добродошао*, *малодушан*, *лаковеран*, *малолетш*, *рагознао*; рус. *долготерпеливый* 'дуготрпљив', *легковерный* 'лаковеран', *сумасшедший* 'који је изгубио разум, полудео', *такој-сякој* 'лош'; пољ. *dalekowidz* 'далековид', *łatwowiezny* 'лаковеран', *wiarygodny* 'поуздан');
- карактеристична ствојства биљака и животиња (срп. *зимзелен*, срп. *брзорастјући* / рус. *быстрорастущий*; рус. *скороспелый* 'који рано, брзо сазрева, доспева (о биљкама и животињама)'; пољ. *wszystkożerny* 'који све једе');
- изразе учтивости (срп. *мнојојошшовани*; рус. *глубокоуважаемый*);
- појмове који имају везе с квантитетом, често израженим бројчано (срп. *дујоштрајан*, *мнојобројан*, *свакидашњи*, *јетшвековни*, *јетшпроценшни*, *четворогодишњи*, *стојодигишњи*; рус. *двояковогнутый* 'двоструко угнут'; *многочисленный*, *стоletний* 'стогодишњи', *четвероногий* 'четвороножан'; пољ. *trzechletni* 'који траје три године', *trzyletni* 'који траје три године'; 'који има три године', *trzyizbowy* 'трособан', *trzymetrowy* 'који је дуг три метра');

- религијске појмове (пољ. *wniebowzięty* 'вазнет у небо (о Исусу Христу)');
- појмове који се односе на квалитативне и сл. вредности нечега (срп. *сврсисходан*, *очиїледан*, *свеобухваћан*, *свевремен*, *срицеїарајући*, *шакозвани*; рус. *вишестоящий* 'виши управни (о административном органу)', *малоалкогольный* 'који има мало алкохола', *скоропалительный* 'пренагљен, исхитрен; брзоплет'; *труднодоступный* 'тешко доступан'; пољ. *małosolny* 'који има мало соли', *pełnokaloryczny* 'који има пуно калорија, веома калоричан', *szybkoschnący* 'који се брзо суши (о боји, лаку)', *szybkostrzelny* 'брзометан', *trudnopalny* 'тешко запаљив').

Придевске сраслице у српском, руском и пољском језику веома су бројне. Један од разлога је велика продуктивност модела у чијој је првој компоненти прилог који се односи на особину појма означеног у другој компоненти, нпр. модел са прилозима који се односе на меру – број, количину, обим онога што је исказано речју у другој компоненти (срп. *маловеран*, *малодушан*, *малокрван*, *малоуман*; *мноїобројан*, *мноїоврсћан*, *мноїоїран*, *мноїосїран*, *мноїокрак*; *средњеразвијен* итд.), као и модел са прилогом *оїшїше-*, по којем настају сраслице чије се значење односи на целовиту обухваћеност појма исказаног другим делом (срп. *оїшїшенародни*, *оїшїшеобразован*, *оїшїшейознаїш*, *оїшїшейрихваћен* итд.) итд.

Из наведеног разлога и придевски „еквиваленти” у овим језицима знатно су бројнији од именичких. Као именички, и придевски еквиваленти могу бити потпуни (нпр. срп. *малолетан* / рус. *малолетный* / пољ. *małoletni*, срп. *нижеїошїїсани* / рус. *нижеподписавшийся*, срп. *мноїобројан* / рус. *многочисленный*, срп. *усконационални* / рус. *узконациональный*, срп. *дуїошїрајан* / пољ. *długotrwały*, срп. *свезнајући* / пољ. *wszystkowiedzący*, срп. *їуномасћан* / пољ. *pełnotłusty*, срп. *далекосежан* / пољ. *dalekosiężny*) или делимични (срп. *їорейоменуїи* / рус. *вишеназванный*, срп. *мноїоїошїшовани* / рус. *глубокоуважаемый*, срп. *вишекраїни* / пољ. *kilkakrotny*, *częstokrotny*).¹¹

¹¹ Од других творбених особености ових речи издвојићемо нпр. појаву да неким сраслицама у руском одговарају синтагме у српском (*давнопрошедший* / *давно прошли*, *долгожданный* / *дуїо очекивани*, *труднопроходимый* / *тешко проходан*), те да су придеви мотивисани двочланим основним бројевима у руском настали комбинацијом срастања и суфиксације (*тридцатитрехлетний*), а у српском и пољском – срастања, интерфиксације и суфиксације, при чему је начин творбе другачији: у српском се помоћу интерфикса спајају срасла бројна

Пошто везници не улазе у творбену базу, придевским би се могле сматрати и (полу)сраслице између чијих делова постоји поредбена веза (нпр. срп. *небојлав* 'плав као небо', 'небески плав') и речи са редупликацијским моделом типа *лед-леден* 'леден као лед').

Заменице. — У заменичке сраслице у српском језику спадају именичке и придевске речи настале чистим срастањем у чијој је првој компоненти прилог заменичког порекла (*ідеко, ідешию; ідекоју*) или заменица (*којеко, свашиа, којешиа, шіюшиа, свакакав, којекакав, којечију*; уп. пољ. *tentego* 'реч која замењује радњу, ситуацију, чињеницу итд. коју говорник не жели или не може да дефинише'¹²). С аспекта синтаксичког односа компонената, прве би спадале у допунске, а потоње у атрибушке творенице.

У руском језику заменичке сраслице су неодређене именичке заменице *кое-кшо* 'неко'; *кое-что* 'нешто', док се у полоници, поред *tamten* 'онај', у заменице сврставају и речи које би се у србистици подвеле под заменичке прилоге односно бројне именице (*tamtędy* 'онамо, онуда' и облици с одраженом елипсом *kilkadziesiąt / parędziesiąt* 'заменица која се односи на појам приближан броју 20–99, неколико десетина', *kilkaset* 'заменица која се односи на појам приближан броју 200–999, неколико стотина').

Бројеви. — Бројне сраслице чине основни бројеви са декадним бројем у другој компоненти који означавају 10 и 100 (срп. *двадесет, ширисіо/ширисіа, осамсіо*; рус. *восемьдесят* '80', *восемьсот* '800'; пољ. *dwudziestka / dwadzieścia* '20', *czterysta* '400'), редни бројеви према основним декадним бројевима (срп. *двесіюші, двехиљадиші* 'редни број према две стотине / две хиљаде', при чему реч *двесіюші* може бити интерпретирана и као изведеница од *двесіо*; рус. *двухсотый*),¹³ неки збирни бројеви у значењу 'и један и други / и једна и друга / и једно и друго' (срп. *обадва, обаде, обадовоје*), као и бројне полусраслице које означавају апроксимативну

синтагма и од именице изведени придев (*шридесетшроіюишии*), док у пољском сраста бројна синтагма са придевом изведеним од именице, при чему се делови бројне синтагме спајају интерфиксом (*trzydziestotrzyletni*).

¹² У пољском постоји глагол у значењу наведене радње *tentegować*, чији адекватан српски превод представља покрајнизам с југа Србије *оногиіи* у основном значењу – 'значањски неодређен глагол са смислом (у)радити, (у)чинити (кад неко не може да се сети правога глагола, не жели да га искаже или неће да га понавља' (РСАНУ 1959–2019).

¹³ Исп. и бројеве рус. *тридевяť, тридевяťый и тридесяťый* у изразима са стилским квалификатором „народно-поэт. и разг.” за *тридевяť земель* 'веома далеко', *тридевяťое/тридесяťое царство (государство)* 'веома далека земља', чији би адекватан превод на српски био 'иза девет гора/вода/мора'.

вредност изражену бројевима у наведеним компонентама (срп. *два-ћри, њешоро-шесћоро; ћридесетћоро-четћрдесетћоро*), прилошки изрази који представљају комбинације бројева и/или именица (срп. *десетћак-двадесетћ*).

Прилози. — Прилошке сраслице се деле у две најшире групе. У прву спадају творенице чија је творбена база реченица, израз, фраза, а у другу копулативне и субординативне творенице, од којих потоње чине одредбене и допунске сраслице.

У прву групу спадају речи с именицом *боћ* (срп. *акобоћда* 'куда, камо', *боћ-би-знао* / *боћзна* 'нарочито, особито', *боћ-ше-ћи-ћи* 'у именичкој служби: макар ко, непознат или безвредан човек', *будибокснама* 'чудно, наопако', *будзаићио* 'врло јефтино, у бесцење; без разлога, ни због чега', *боћда* / *боћдо* / *боћдице* 'којом срећом', *недајбоже* 'јадно, никако, да бог сачува').

Координативне творенице чине сраслице са прилозима заменичког порекла (срп. *каћкад, кадићио, кудикамо* / *кућкамо, їде-їде, їдекад, їдекуд*; пољ. *gdzieniegdzie* 'гдегде'). У ову групу спадају и полусраслице, као удвојене везе с прилозима (срп. *наћред-назад, ћамо-амо, кад-ћад, како-ћако, колико-ћолико, брже-боље, мање-више, данас-сућра, даћу-ноћу*), именицама (срп. *дан-ноћ*) предлошко-падежним конструкцијама (срп. *наврати-нанос, збрда-здола, надвоје-наћроје, удвоје-ућроје*), глаголима (*ћовуци-ћоћетни, вежи-грећи, хоћу-нећу*), комбинацијом броја и именице, која означава количину или меру (срп. *корак-два, саћ-два, їдину-две, ме-ћар-два, лићар-два*).

Одредбене сраслице су оне чија је прва компонента заменица (рус. *тотчас* 'баш сада, одмах, места') или број (срп. *једанћућ, ћрићућ, сћоћућ, дваред, оберучке* 'користетћи обе руке'; рус. *стократ*), а допунске оне у чијој је првој компоненти прилог (срп. *сућрадан, малоћре, малочас, часћре, мимоћред*; рус. *кое-где* 'негде', *кое-как* 'некако'; пољ. *kilkakroć* 'више пута'), заменица (срп. *којекад, којекако, којекуда, свакако, свеједно*; рус. *кое-как*) или предлошко-падежна конструкција (срп. *дозлабоћа* 'у великој мери, претерано, страшно'; пољ. *dotychczas* 'досад'). У допунске спадају и прилошке сраслице творене по редупликацијском моделу (срп. *даћ-даћи, рекла-казала*; рус. *давным-давно, ћросћо-зайросћо* / *ћросћо-наћросћо, чисћо-начисћо*).

И прилошке сраслице се одликују мећујезичким еквивалентима, који могу бити семантички потпуни, а лексички делимични (срп. *їдеїде* / пољ. *gdzieniegdzie*), или потпуни на оба плана (срп. *којекако* / рус. *кое-как*).

Глаголи. — Глаголске сраслице су малобројне. Синтаксички, настале су од фразе или колокације (срп. *мирбожашћи се* / *мирбожи-ћи се* 'говорити „мир божји“'), синтагме (срп. *данјубићи*, *омалова-жићи* ← *мало важи*, *цабалебарии* ← *цаба (х)леба (јесћи)*); рус. *бла-гоухать* 'мирисати'; пољ. *zmartwychwsta(wa)ć* 'уста(ја)ти из мртвих, васкрснути/васкрсавати') или предлошко-падежне конструкције (срп. *усредсредити* (*се*) / *усредсређивати* (*се*) ← *у сред среде*).

Речце. — У речце спадају творенице настале најчешће чистим срастањем, ретко комбинацијом срастања и префиксације. Њихова творбена база може бити реченица, ређе синтагма. Попут прилошких сраслица, и код речци насталих синтаксичком творбом веома често се као мотивна реч јавља лексема *бої*.

Реченица која чини творбену базу сраслице често представља конструкцију с условним или оптативним значењем: срп. *дабоїда* 'за појачавање при исказивању жеље, у проклињању и сл.', *боїами/боїме* 'заиста', *дабоїме/дабоме* 'речца за појачавање тврђења: дакако, разуме се, сигурно, наравно',¹⁴ *можебићи* 'речца којом се означава могућност, вероватноћа; може бити (да), могуће је (да), постоји могућност (да), није искључено (да), можда', *ишавише* 'речца за истицање високог степена или ширине обухватања нечега, односно ширине допуштања претпоставке, чак, дапаче'; пољ. *dalibóg* 'наравно, свакако, сигурно'.

У речце мотивисане синтагмама убрајају се координативна сраслица срп. *иштинабої* 'речца за допуштање, констатовање нечег супротног или наоко супротног али не и битног у односу на главну тврдњу: додуше' ← *иштина*, *бої*, и допунске сраслице срп. *шакорећи* 'могло би се рећи; готово, скоро, безмало да је тако' и срп. *свеједно* / рус. *всё-таки*, као семантички потпуно, а лексички делимично еквивалентне сраслице.

Узвици. Од сраслице у категорији узвика бележимо српску реч из ијекавског ареала *којевишез!*, маркирану као историзам. Њена творбена база је реченица (често проширена синонимом: *ко је вишез, ко је добри јунак?!), а примарно значење – 'у узвик транспонована узвична реченица којом се дозива у помоћ; по-клич окупљања, сазивања'.*

4. Типолошка компаративна анализа речи насталих синтаксичком творбом речи (срастањем/срашћивањем) у српском,

¹⁴ Поред поменуте лексеме *јамним*, овде спадају још неке српске речи с квалификатором „покр.“: *боїбуду* (само у изразу *ишћо боїбуду*) 'што је могућно; колико год', *небилурок* празн. 'реч која се изговара да се отклони урок, да се неко или нешто заштити од урока, од зла, несреће: не било (ти, му, јој и сл.) урока'.

руском и пољском језику с творбено-семантичког аспекта показује да ову категорију речи чине: *чисте сраслице, срасло-изведене, префиксално-срасле, срасло-сложено-изведене речи и полусраслице*. Најпродуктивнији је модел којим се творе срасло-изведене, а затим чисте сраслице. Најбројнији су придеви, затим именице, прилози, бројеви, речце и заменице, док је најмање глагола, а један узвик у српском језику, који, као покрајинска реч и хапакс, припада периферији лексичког система, не може се сматрати репрезентативним за ову категорију речи. Обиље језичке грађе у српском језику демантује тврдњу С. Бабића: „*Srašćivanje* је *гједи начин tvorbe*” (Babić 2002: 47).

Посматрано компаративно (компаративно-историјски и синхроно-поредбено), речи из ове категорије одликују се бројним творбено-семантичким и лексичко-семантичким еквивалентима у сва три анализирана језика, нарочито међу придевима. Исто тако, у овим језицима сраслице обухватају исте или приближно исте појмовне категорије, што сведочи о словенској повезаности на нивоу језичке концептуализације стварности помоћу двотематских речи. Све то може бити предмет даљих, специјализованих истраживања.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Баженова, Е. А. *Современный русский язык: словообразование*. Пермь: Пермский государственный национальный исследовательский университет, 2024.
- Буслаев, Ф. И. *Истрическая грамматика русского языка*. Москва: Государственное учебно-педагогическое издательство Министерства просвещения РСФСР, 1959.
- Василевская, В. А. „К проблеме сложного слова (по памятникам русской письменности XV-XVII вв.).” *Учен. зап. МГПИ им. В.И. Ленина*, књ. 148, св. 10 (1960): 39–72.
- Виноградова, В. Н. *Стилистический аспект русского словообразования*. Москва: Наука, 1984.
- Вялкина, Л. В. *Сложные слова в древнерусском языке (на материяле письменных памятников XI–XIV вв.)*. Кандидатска дисертација. Москва, 1965.
- Газизова, Р. Ф. *Сложные слова и словосочетания с глагольным компонентом в русском и сербско-хорватском языках*. Саратов: Издательство Саратовского университета, 1989.
- Галенко, И. Г. *Сложные слова в русском языке второй половины XVIII в.* Кандидатска дисертација. Киев, 1953.
- Ђуровић, С. „Основни појмови морфематике српског језика.” У: *Словенска терминологија данас*. П. Пипер, В. Јовановић (ур.). Београд:

- Српска академија наука и уметности – Институт за српски језик САНУ (2017): 213–228.
- Земская, Е. А. *Современный русский язык: словообразование*. Москва: Просвещение, 1973.
- Иванова, Т. К. *Сложные наименования лица в русском и немецком языках в ономазиологическом освещении*. Докторска дисертација. Уфа, 2015.
- Каунова, Е. В. *Сложные имена прилагательные в современном русском литературном языке: орфографический и функционально-стилистический аспекты*. Кандидатска дисертација. Волгоград, 2010.
- Корытова, О. М. *Когнитивное пространство словосращения (на материале русского и английского языка)*. Кандидатска дисертација. Тверь, 2008.
- Матијашевић, Ј. „Интерфикси у српској и руској творбеној терминологији.” *Зборник Маџице српске за књижевности и језик*, L (2007): 489–503.
- Низаметдинова, Н. Х. *Словообразование сложных слов в русском языке XI–XVII вв.* Докторска дисертација. Москва, 2003.
- Николаев, Г. А. „Способ сращения в истории русского словообразования.” В: *Осьмьдесятъ. Сборник научных статей к 80-летию И. С. Улуканова*. М. А. Малыгина (отв. ред.). Москва: Издательский центр „Азбуковник”, 2015, 140–145.
- Охомуш, Е. А. *Словообразование прилагательных в русском языке XVI и XVII вв. : (На материале ист. повестей “Казанское царство” и о “Смутном времени”)*. Москва: Моск. обл. пед. ин-т им. Н. К. Крупской, 1961.
- Радић-Дугоњић, М. *Међујезички хомоними и пароними у руском и српскохрватском језику*. Београд: Дечје новине, 1991.
- Ратковић, Д. *Речи са инџерфиксима у српском језику*. Докторска дисертација. Београд, 2009.
- Ряшенцев, К. Л. *Сложные слова и их компоненты в современном русском языке*. Орджоникидзе: Издательство СОГУ, 1976.
- Толстая, С. М. *Синтаксические основы славянского словосложения. Очерки*. Москва: Индрик, 2023.
- Унбегаун, Б. О. *Русские фамилии*. Москва: Прогресс, 1989.
- Штасни, Г. „Сраслице и полусложеничке конструкције у роману *Силеш-карење са сојсџивеном душом* Марије Јовановић.” *Научни сасџанак славистија у Вукове дане*, 48/1 (2019): 189–200.

*

- Babić, S. *Tvorba riječi u hrvatskome književnome jeziku*. Treće, poboljšano izdanje. Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti – Nakladni zavod Globus, 2002.
- Blicharski, M. *Złożenia imienne w języku rosyjskim i polskim: Studium konfrontatywne*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1977.

- Bąk, P. *Gramatyka języka polskiego*. Wyd. 13. Warszawa: Wiedza powszechna, 2007.
- Grochola-Szczepanek, H. „Przymiotniki złożone w gwarach polskich.” *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej*, vol. 41 (2006): 59–81.
- Grochola-Szczepanek, H. „Główne typy strukturalno-semantycznych rzeczowników złożonych w dialektach polskich.” *Jezikoslovni zapiski*, letn. 14, št. 1 (2008): 61–74.
- Handke, K. *Budowa morfologiczna i funkcje compositów polskich: z uwzględnieniem innych języków zachodniosłowiańskich*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1976.
- Handke, K. „Composita nominalne w Słowniku Gwar Kaszubskich B. Sychty.” W: *Pomorskie Studia Dialektologiczno-onomastyczne* 1. Róża Wosiak-Śliwa (red.). Gdańsk: Gdańskie Towarzystwo Naukowe. Wydział I Nauk Społecznych i Humanistycznych (1997): 27–44.
- Horvat M, Ramadanović E. „O složenicama i sraslicama (na primjerima iz Voltićeva Ričoslovnika).” *Filologija*, br. 58 (2012): 133–161.
- Kleczkowski, A. „Złożenia nominalne w języku polskim i niemieckim.” *Prace Filologiczne*, t. XII (1927): 522–540.
- Klemensiewiczówna, I. *Wyrazy złożone nowszej polszczyzny kulturalnej: próba Systematyki*. Kraków: Wydawnictwo Studium Słowiańskiego Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1951.
- Kleszczowa, K. (red.). *Słowotwórstwo języka doby staropolskiej: przegląd formacji rzeczowników*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 1996.
- Kurzowa, Z. *Złożenia imienne we współczesnym języku polskim*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1976.
- Lewiński, P. „Próba klasyfikacji semantycznej compositów.” *Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego*, t. XIX (1993): 57–87.
- Malec, M. *Budowa morfologiczna staropolskich złożonych imion osobowych*. Prace onomastyczne 17. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1971.
- Mihaljević M, Ramadanović E. „Razradba tvorbenih načina u nazivlju (s posebnim obzirom na odnos među složenicama bez spojnika -o-, sraslicama i tvorenicama s prefiksoidima).” *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, br. 32 (2006): 193–211.
- Ochmann, D. „Współczesne polskie composita. Próba typologii.” W: R. Przybylska, J. Kaś, K. Sikora (red.), *Symbolae grammaticae in honorem Boguslai Dunaj*. Kraków: Księgarnia Akademicka (2010): 427–436.
- Ratković, D. „Derywaty z interfiksem -i- / -i-/y- oraz pierwszym członem czasownikowym w języku serbskim, rosyjskim oraz polskim.” *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej*, t. 51 (2016): 168–191.
- Tafra B. „Leksikalizacija kao leksikološki i leksikografski problem.” U: *Jezična norma i varijeteti*. L. Badurina, B. Pritchard, D. Stolac (ur.). Zagreb–Rijeka: Hrvatsko društvo za primijenjenu lingvistiku (HDPL) (1998): 575–581.

Извори

- Морковкин В. В., Богачёва Г. Ф., Луцкая Н. М. *Большой универсальный словарь русского языка*. Москва: Аст-пресс школа, 2018.
- Николић, М. *Обраћни речник српскога језика*. Београд: Институт за српски језик САНУ – Матица српска – Палчић, 2000.
- Пешикан М., Јерковић Ј., Пижурица М. *Правовис српскога језика*. I. Правила и њихови односи. II. Речник уз правопис. Нови Сад: Матица српска, 1993.
- Пешикан М., Јерковић Ј., Пижурица М. *Правовис српскога језика*. – 2. изд. Нови Сад: Матица српска, 2011.
- РМС–(МХ): *Речник српскохрватскога књижевног језика*. Књ. 1–3. Нови Сад – Загреб: Матица српска – Матица хрватска, 1967–1969. Књ. 4–6. Нови Сад: Матица српска, 1971–1976.
- РСАНУ: *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*. Књ. I–XXII. Београд: Српска академија наука и уметности – Институт за српски језик САНУ, 1959–2023.
- РСЈ: *Речник српскога језика*. Нови Сад: Матица српска, 2007.
- СРЯ: *Словарь русского языка*. Т. I–IV. Москва: Государственное издательство иностранных и национальных словарей, 1957–1961.
- ТСРЯ: *Толковый словарь русского языка начала XXI века: актуальная лексика*. Москва: Эксмо, 2007.

*

- SJP: *Słownik języka polskiego*. <<https://sjp.pwn.pl/>>, 22. 6. 2024.
- USJP: *Uniwersalny słownik języka polskiego*. Т. 1–4. S. Dubisz (red.). Warszawa: Wydawnictwo naukowe PWN, 2008.
- WSJP: *Wielki słownik języka polskiego*. <<https://wsjp.pl/>>, 2. 10. 2024.
- Zgółkowa, H. (red.). *Praktyczny słownik współczesnej polszczyzny [PSWP]* (Т. 1–50). Poznań: Wydawnictwo Kurpisz, 1994–2005.

Dragana M. Ratković

COLLOCATIONS IN SERBIAN, RUSSIAN AND POLISH

Summary

A typological comparative analysis of words formed by syntactic word formation (coalescence) in Serbian, Russian and Polish from a creative-semantic aspect shows that this category of words consists of: pure colloca-

tions, collocation-derived, prefix-collocation, collocation-compound-derived words and semi-collocations. The most productive model is one that forms collocation-derived words, followed by pure collocations. The most numerous are adjectives, followed by nouns, adverbs, numerals, particles and pronouns, while the least are verbs, and one exclamation in the Serbian language, which, as a regional word and hapax, is located on the periphery of the lexical system and cannot be considered representative for this category of words.

Observed comparatively (comparatively, historically and synchronically), words from this category are distinguished by numerous creative semantic and lexical-semantic equivalents in all three analyzed languages, especially among adjectives. Likewise, in these languages, collocations encompass the same or approximately the same conceptual categories, which testifies to Slavic connections at the level of linguistic conceptualization of reality.

Key words: collocation, syntactic formation, Serbian language, Russian language, Polish language.

УДК 811.163.41:165.19

811.163.41`374.73

811.16:165.19

811.16`37

https://doi.org/10.18485/mks_srpska_slavistika.2025.17.ch14

СТАНА С. РИСТИЋ*

ИВАНА В. ЛАЗИЋ КОЊИК

Институт за српски језик САНУ

Београд

СРПСКА КОНЦЕПТОГРАФИЈА У КОНТЕКСТУ СЛОВЕНСКЕ КОНЦЕПТОЛОГИЈЕ**

У раду се анализира стање српске концептологије у контексту словенске концептологије, углавном пољске аксиологије и руске лингвокултурологије, лингвистичке концептологије и концептографије. Најизразитији почеци запажени су у области концептуалне лексикографије у виду реконструисања стереотипа и концепата српске језичке слике света на материјалу савременог језика или народних говора. Истакнута су имена српских когнитивиста и теоријско-методолошке основе на којима се заснива њихов рад и поменути главни радови српске концептологије. Анализирана су достигнућа српских концептолога у обради и упоређивању језичких података на унутаркултурном и међукултурном плану у контексту резултата пољске школе и руских концептолошких лексикографских школа. Идентификована су актуелна питања и задаци који стоје пред српским концептолозима, међу којима се као најважнији издваја израда аксиолошког речника српског језика на јединственој методолошкој основи описа кључних концепата српске културе. С тим у вези, размотрени су методолошки приступи и лексикографски поступци примењени у словенској концептографији с циљем избора и установљавања оних поступака који највише одговарају обради материјала српског концептуалног корпуса.

Кључне речи: концептологија, концептографија, когнитивна (етно) лингвистика, аксиолошки речник, српски језик.

Увод

Развој српске концептологије у првим деценијама 21. века одвија се у контексту развоја словенске етнолингвистике и лингвокултурологије 20. и 21. века, у којем су у досадашњим прегледима српских лингвиста издвојена два основна правца: традиционални дијалекатско-фолклористички и реконструктивни

* ristic.stana@gmail.com; ORCID: 0000-0003-1646-3192

** Рад је финансиран у оквиру Уговора склопљеног између Министарства науке и Института за српски језик САНУ.

и когнитивистички правац са интердисциплинарним приступима лингвокултуролошког, идеографског, концептолошког и ширег прагматичко-антрополошког усмерења, заснован на богатим, полувековним теоријским и лексикографским резултатима пољске лублинске когнитивистике и аксиологије и руске лингвокултурологије, идеографије и концептологије (исп. Ристић, Лазић-Коњик 2018, 2022a и тамо наведену литературу). Док се традиционална етнолингвистика развијала углавном у оквиру етнографско-етнолошких и дијалекатских пројеката и тимског рада у значајним српским институцијама, као што су САНУ (Етнографски и Балканолошки институт и Институт за српски језик) и Матица српска, когнитивни правац етнолингвистике и њој сродних дисциплина започео је у индивидуалним истраживањима српских лингвиста под утицајем лублинске когнитивне етнолингвистике и шире словенске лингвокултурологије, идеографије, концептологије и концептографије.

Стање српске концептологије

Најизразитији почеци запажени су у области концептуалне лексикографије у виду реконструисања стереотипа и концепата српске језичке слике света на материјалу савременог језика или народних говора (Б. Сикимић, С. Ристић, М. Радић Дугоњић, Љ. Поповић, Д. Ајдачић, П. Пипер, Р. Драгићевић, М. Стефановић, И. Лазић Коњик, М. Богдановић), као и у изради докторских дисертација на Филолошком факултету у Београду под менторством проф. Људмиле Поповић (С. Ћирковић, К. Авагјан, С. Пауновић Родић), заснованим на теорији стереотипа и прототипа и аутентичној концепцији амбивалентног стереотипа, који се одређује као скуп концепата различито распоређених на аксиолошкој скали језичке слике света, у складу са друштвено-историјским променама (исп. Поповић 2008). Истраживања у наведеним областима учинила су да се стекну повољни услови за заснивање јединственог ширег етнолингвистичког, концептолошког и лексикографског програма зато што су утемељена на традиционалним српским дисциплинама: дескриптивној тезаурусној лексикографији, дијалектологији, реконструктивној етимологији и етнолингвистици, етнографији, етнологији и културологији¹, а

¹ Из последње три наведене области нарочити значај имају дигитални Појмовник српске културе (<http://www.pojmovnik.etno-institut.co.rs/>) и енциклопедијски речник *Етнологија и антропологија* (в. у литератури Рогановић 2017).

нарочито зато што је у њима трасирана перспектива даљег развоја у контексту актуелне полувековне традиције словенске концептологије, углавном пољске аксиологије и руске лингвокултурологије, лингвистичке концептологије² и концептографије.

Достигнућа српских концептолога

Српски лингвисти окупљени око међународног семинара EUROJOS³, међу којима су и ауторке овог рада, у својим истраживањима прихватили су теоријско-методолошке основе Лублинске етнолингвистичке школе и њеног когнитивног усмерења, те као чланови бројног међународног тима учествују у његовом лексикографском програму у изради *Аксиолошкој лексикона Словена и њихових суседа* као аутори речничких чланака изабраних вредносних концепата (в. Ristić, Lazić-Konjik 2015; Stefanović 2016; Ајдачић 2017; Ђукић 2018; Драгичевич 2019), али и као активни учесници организованих семинара у којима се још увек решавају отворена теоријско-методолошка питања концептуалне лексикографије, почев од типологије концепата и избора националних и универзалних вредности за речничку обраду, па до најделикатнијих питања начина обраде концептуалног садржаја и уједначавања операционо-истраживачког и терминолошког апарата, ради унапређења тимског рада у обради и упоређивању језичких података на унутаркултурном и међукултурном плану (в. Ајдачић 2013, 2015, 2016; Стефановић 2015, 2016; Ристић, Лазић-Коњик 2016; Ristić, Lazić-Konjik 2018). Методологија коју је развила лублинска когнитивна етнолингвистика на челу са Ј. Бартмињским показала је значајне могућности у тумачењу језичких и друштвених феномена, захваљујући адекватном појмовно-теоријском алату који чини мрежа узајамно повезаних појмова, као што су језичка слика света, концепт/стереотип, когнитивна дефиниција, тачка гледишта и интерпретативна пер-

² Лингвистичка концептологија дефинисана је као дисциплина која се бави концептима, њиховим садржајем и односом концепата унутар концептосфере, која може бити национална, групна, уметничка и индивидуална (Попова, Стернин 2005: 7–10).

³ Међународни семинар који се од 2008. године одвија под руководством проф. Ј. Бартмињског, заснован на теоријским и методолошким премисама установљеним у његовим бројним радовима произашлих из концепције когнитивне етнолингвистике с главним пројектом израде *Аксиолошкој лексикона Словена и њихових суседа*. О семинару, његовом програму и теоријско-методолошкој утемељености в. Bartmiński, Bielińska-Gardziel 2016.

спектива, профил и профилисање, субјекат и вредности (Бартмињски 2011: 41–194). Недостаци испољени у традиционалном структуралистичком приступу лингвистичком значењу, за који је карактеристична употреба таксономске дефиниције сведене на основне и дистинктивне особине појма који се дефинише, превазилазе се у савременим когнитивно оријентисаним приступима употребом когнитивне дефиниције. До сада су српски лингвисти реконструисали више вредносних концепата српског језика према лублинској методологији, а то су: дом/кућа, породица, народ, Срби(н), рад, слобода, част, Европа, живот, домовина, мајка, исток, запад, пријатељство, понос и здравље, што је публикувано у два зборника српских вредности (в. Ајдачић 2015, 2019).

Актуелни задаци који стоје пред српским концептолозима

Изазов за српске истраживаче у даљем раду представља проналажење метода анализе назива вредносних концепата који најбоље одговара националној особености српског језика и начину његовог функционисања у дискурсу, комуникацији (исп. Бартмињски 2015: 8). За даљи рад овог истраживачког правца значајан је најновији планирани лингвокултуролошки и концептуални лексикографски програм усмерен на стандардни језик и савремену културу, започет у истраживањима ауторки овог рада (Ристић, Лазић-Коњик 2021, 2022б), у оквиру којег се планира израда аксиолошког лексикона српског језика.

На самом почетку предложили смо израду аксиолошког речника српског језика, дали критички преглед досадашњих резултата у поменутим српским и словенским дисциплинама и истакли разлике између њега и лингвокултуролошког речника српског језика који је предложила Р. Драгићевић (2014: 247–262) и објављеног енциклопедијског речника *Етнологија и антропологија* (Рогановић 2017), а затим смо представили теоријско-методолошке и концепцијске основе израде речника овог типа. За узор смо најпре одабрали лублински *Аксиолошки лексикон Словена и њихових суседа*, као сараднице на његовој изради, а и због разрађене концепције и методологије истраживања назива вредности. У том погледу, на самом почетку наше иницијативе, ослањали смо се на већ методолошки утврђену шему организовања речничког чланака, са јасно дефинисаним садржајем издвојених сегмената: 1. Увод, 2. Кратак преглед истраживања о концепту, 3.

Материјална основа за опис – тип језичких извора, 4. Концепт у светлу системских података, 5. Концепт у светлу анкетних података, 6. Концепт у светлу одабраних текстова, 7. Резиме: скраћена когнитивна дефиниција концепта, 8. Профилисање концепта у савременим дискурсима (исп. Niebrzegowska-Bartmińska 2020: 209–210).

На основу лублинске концепције, а имајући у виду и концепцију руских лингвокултуролога и концептолога Попове и Стернина (2001: 96–152), у припремама за израду речника вредности српског језика истакли смо решавање следећих питања.

Формирање репрезентативної корпуса. У раду лублинске концептолошке школе дошло се до закључака да су за реконструкцију језичке слике света, односно колективног идентитета или менталитета заједнице, веома важни језички подаци свих језичких нивоа, при чему су за анализу најподатнији и у том смислу најрепрезентативнији лексички подаци. Истакнуто је да је за потпуну реконструкцију садржаја концепта и за објективизацију његовог садржаја неопходно укључивање различитих врста података из различитих извора, како би се што више искључио субјективни учинак истраживача или бар свео на најмању меру (Abramowicz et al. 2009). У складу са усвојеним препорукама ове школе, за реконструкцију вредносних концепата носилаца савременог српског језика биће одабран језички материјал из системских, анкетних и текстуалних извора, и то: 1) из различитих типова речника (дескриптивних, етимолошких, историјских, фразеолошких, асоцијативних, речника синонима и антонима); 2) из експерименталних, анкетних истраживања и 3) из одабраних текстова различитих жанрова (паремије и афоризми, белетристика, публицистика, електронски корпус), који пружају податке о заједничким и/или индивидуалним денотативним – објективним и конотативним – субјективним, аксиолошким и емотивним компонентама концептуалног садржаја, односно о профилисању његовог садржаја на национално-културалном дијахроном и синхроном плану, као и на индивидуалном функционално-стилском плану.

Избор речи – концепција која би се обрадили у лексикону. У питању су заједничке вредности носилаца српског језика и културе, тзв. „националне” вредности, које као скуп општеважећих норми имају значајну улогу у друштвеном, политичком и свакодневном животу српске националне заједнице. У решавању питања

избора одредница за будући лексикон применили смо више процедура установљених у лублинској и руској аксиологији (исп. Niebrzegowska-Bartmińska 2013: 273; Bartmiński, Grzeszczak 2014: 23; Попова, Стернин 2001: 98), на основу којих смо сачинили неколико листа концепата за српски језик (тзв. произвољна, синонимска, дубинска и анкетна; в. Ристић, Лазић-Коњик 2021, 2022б). Најрепрезентативнија дубинска листа добијена је дубинском анализом семантике већ реконструисаних концепата вредности српског језика (предложена у раду Bartmiński, Grzeszczak 2014: 22–35, 36–38). На основу анализе и упоређивања целокупног добијеног материјала саставили смо јединствену листу са 48 језгрених, базичних вредности (према фреквенцији) и шири списак од укупно 283 периферне вредности (које се не понављају у анализираним листама). Укупан до сада утврђен прелиминарни списак одредница за аксиолошки речник српског језика садржи 331 вредносни концепт неједнаког статуса и ранга у концептосфери, језичкој слици српског језика.⁴

Методолошки приступ опису и дефинисању концепција – концепцијска организација речника. У планирању израде српског лексикона и организације његове макроструктуре и микроструктуре речничког чланка, пошли смо од досадашњих практичних резултата у словенској концептографији. Упоређивањем примењених лексикографских поступака определићемо се за оне који највише одговарају обради материјала српског концептуалног корпуса, имајући у виду и потребу кориговања или дораде већ установљених лексикографских поступака. На основу прегледа обимне руске литературе, уочено је да не постоје велике концепцијске разлике у дефинисању и представљању концепата као јединица сазнања и културе одређеног етноса између лублинске

⁴ Валидност добијеног списка концепата вредности провераваћемо на контролним изворима са сличним списковима, а то су за сада *Појмовник српске културе* са списком од 76 традиционалних народних појмова који се у мањем броју јављају у нашим утврђеним листама, али су значајни за утврђивање концепата који континуирано опстају у српској култури и представљају наслеђене, традиционалне вредности или константе српске културе. Велики број аксиолошких вредности српске културе представљен је у поменутом енциклопедијском речнику *Етнологија и антропологија* са 70 обрађених одредница и великим бројем пододредница, па ће нам и он бити један од најзначајнијих контролних извора, како за верификовање наше листе концепата вредности српске културе, тако и за одређивање њиховог статуса у концептосфери српског језика.

когнитивне аксиологије и руских семантичких школа⁵, али да се разлике јављају у методологији израде концептуалних речника, и то не само на плану наведене пољске и руске концептологије него и на плану бројних семантичких школа руске идеографије и лингвокултурологије. Највећа шароликост јавља се у броју и типологији изабраних концепата вредности,⁶ као репрезентата одређене лингвокултуралне заједнице, у одређивању базичних концепата и концептуалних константи, као и у редоследу и међусобној организацији одабраних концепата на макроплану и начина презентовања њиховог садржаја и структуре у речничком чланку: избор дефиниције – лексикографске, енциклопедијске, когнитивне или комбиноване; обим, тип и начин представљања концептуалног корпуса – изабраних извора.

За уобличавање и дефинисање оперативне методологије израде српског речника вредности, поред лублинског лексикона, значајно је имати у виду методолошко-концепцијске приступе у неколико одабраних концептолошких и идеографских речника руских аутора и тимова познатих семантичких школа. Најистакнутији међу њима јесте ауторски речник Ј. С. Степанова (прво издање 1997, а ми смо прегледали његово треће издање из 2004), који се у прегледним радовима руских лингвиста истиче као зачетник и утемељивач руске концептографије и концептологије (исп. Павловская 2011). У питању је енциклопедијски речник руских и универзалних концепата вредности, заснован на обимном лингвистичком, историјском и културолошком материјалу и на интердисциплинарном реконструисању концепата. Изабрани концепти не представљају само кључне вредности концептосфере руског језика него константе руске културе. Иако је речник на макроплану заснован на идеографским принципима, у организацији и опису издвојених целина запажа се прагматичко-антрополошка и културолошка организација концепата, што ћемо илустровати распоредом концепата у другој целини под римским бројем II. мир, свои – чужие, интренационализм и космополитизм, русь, россия, русские, россияне, родная земля, станники и изгнанники, о центре России (росииа – евроазия).

⁵ То су Московска семантичка школа, Вороњешка, Кемеровска, Краснодарска, Волгоградска и Уралска школа, којима је, према запажању Попова и Стернина, и поред међусобних разлика, заједничко то што све оне под концептом подразумевају основну јединицу знања (Попова, Стернин 2005: 10).

⁶ Критички осврт на типологију концепата и предлог нове системске типологије на основу њихове репрезентативне, семиотичке и интерпретативне функције у језику дат је у раду Н. Н. Бодлирева (Болдырев 2016: 16–21).

Други речник подстицајан за наш даљи рад на припреми израде српског аксиолошког речника јесте *Русский идеографический словарь: Мир человека и человек в окружающем его мире*, колективно дело под уредништвом Н. Ј. Шведове (2011), који се помиње у радовима руских аутора као значајно дело руске идеографске концептографије (исп. Белоусова, Занегина). Овај речник је специфичан у односу на друге идеографске речнике по томе што је у структури речничког чланка и у обради концепата задржао лингвистички карактер, док је на макроплану и у избору концепата и у начину њихове организације заснован на идеографским и прагматичко-антрополошким принципима. Макроструктура речника уређена је на основу човекове спознаје света који га окружује: од непознатог, необјашњивог или од безусловно датог и неоспорног према познатом и уопштеном, чији су делови подељени у 6 целина, условно названим „световима”, са приближно једнаким бројем концепата, укупно 80 концепата; микроструктура речничког чланка организована је у 19 зона које одражавају 19 глобалних језичких, деиктичких смислова означених следећим именима, дескрипторима: Быть; Кто. Что; Каков; Какой; Чей; Действие. Состояние. Отнесённость (связанность); Необходимость. Должность. Возможность. Желанность; Каково; Как; Сколько; Насколько; Который; Где; Куда; От - До (в пространстве); Когда; От - До (во времени); Зачем; Почему. Наведене зоне могу се формално, са становишта сложене структуре и организације речничког чланка, упоредити са издвајањем и распоређивањем стереотипних судова, мотива о предмету и њиховим издвајањем у виду аспеката или фасета у опису концепта и састављању когнитивне дефиниције у лублинском приступу, чији састав може бити различит у зависности од тематске припадности концепта (нежива природа, људи, животиње, појмови из области религије или демонологије, идеолошки концепти итд.; исп. Niebrzegowska-Bartminska 2020: 112–113). Међутим, издвајање фасета у лублинском приступу засновано је на спознајним денотативним и конотативним карактеристикама концепта, а не на системским лингвистичким деиктичким смисловима. И фасетни лублински и деиктичко-зонални приступ Московске семантичке школе, под руководством Н. Ј. Шведове, представљају сигуран начин да се што исцрпније и објективније интерпретирају језички подаци и открију одређене не тако лако уочљиве особине у представљању и употреби концепата, па и назива вредности, како је приметила М. Брзозовска (Brzozowska 2006: 40–41). Главне одреднице у

речнику представљају кључни или велики концепти.⁷ За разлику од лублинског речника, у коме се садржај концепта дефинише у виду наративног текста састављеног од пажљиво цитираних стереотипних мотива из одговарајућих извора, у руском испоређиваном речнику садржај концепта се не дефинише, него се његова смисаона парадигма илуструје језичким реализацијама из извора различитих жанрова, како би се избегли субјективни конструкти лексикографа.

Велики значај за области концептологије и концептографије, поред наведених, имају тимски израђени идеографски речници сарадника Уралске семантичке школе, под руководством и уредништвом Л. Бабенко.⁸ Ови речници засновани су на идеографским принципима и детаљно израђеној лексичкој параметризацији, на богатом и уређеном електронском корпусу и на дефинисаним теоријско-методолошким основама, које се непрекидно проверавају и усавршавају у лексикографском раду ауторског тима ове значајне семантичке школе (исп. Бабенко 2010). У изради речника је остварен покушај моделовања глобалне концептосфере руског језика, уз увођење процедура језичке категоризације и класификације света и његове језичке слике. Речнички чланак представља укупност когнитивних компоненти које

⁷ Наводимо најзначајније делове из дефинисања појма „концепт”, у којима је концепт представљен у свој својој сложености и слојевитости, као што су његова нераздвојеност како од семантичке структуре речи, тако и од смисаоне структуре језика, односно његовог деиктичког система; његова непрекидна укљученост у неку од сфера које конституишу лексички систем језика, а које се разликују по степену познатости човеку; он је активно продуктивна категорија јер продукује круг малих концепата који у себи чувају појам великог концепта и сопствени круг деривата; он је дубоко укоренjen у историјски слој народног живота и традиције; социјално је оцењен и окарактерисан – усваја оцене и карактеристике које се реализују језичким средствима или целим текстом, као и субјективне, окازیоналне оцене појединаца носилаца одређене говорне заједнице; унутар сфере којој припада готово увек има свог антипода, јединицу појмовно супротстављену концепту (Шведова 2011: 6–19).

⁸ На основу литературе наводимо наслове речника аутора ове семантичке школе: *Большой толковый словарь русских существительных*: Идеографическое описание. Синонимы. Антонимы, ур. Л. Г. Бабенко. Москва, 2005; *Большой толковый словарь русских глаголов*: Идеографическое описание. Синонимы. Антонимы. Английские эквиваленты, ур. Л. Г. Бабенко. 2 изд.-е. Москва, 2007; *Словарь-тезаурус синонимов русской речи*, ур. Л. Г. Бабенко. Москва, 2007; *Большой толковый словарь синонимов русской речи*: Идеографическое описание, антонимы, фразеологизмы, ур. Л. Г. Бабенко. Москва, 2008; *Словарь-тезаурус синонимов русского языка*, ур. Л. Г. Бабенко. Москва, 2017; *Концептосфера русского языка*: ключевые концепты и их репрезентации в языке и речи (на материале лексики, фразеологии и паремиологии): словарь, ур. Л. Г. Бабенко. Москва, 2017.

чине ментални садржај концепта са свим другим релевантним елементима: основним – појмовним, асоцијативно-сликовним, национално-културним, модално-вредносним, аксиолошким, као и податке о њиховој лексичкој репрезентацији, фразеологији и паремиологији. Сваки концепт се укључује у одређену денотативно-идеографску групу, са организованом структуром која би требало да допринесе, с једне стране, моделовању опште концептосфере језика (засноване на процедури категоризације и концептуализације света са циљем реконструкције језичке слике света), а, са друге стране, да представи појединачну концептосферу, ментални садржај самог концепта (са циљем издвајања, идентификовања у његовој структурној организацији когнитивних компонената различите природе и статуса).

Од ауторских концептуалних речника вредан пажње је речник под насловом *Базичне вредности носилаца руске културе* (Тарасов 2019), јер се разликује од представљених руских концептуалних речника по више особина. Обрађени концепти, базичне вредности и антивредности одабрани су експерименталном методом. Микроструктура речника открива критеријално одређене и доследно спроведене лексикографске поступке у опису концепта, као и у структурирању веома обимног речничког чланка, чије је лексичко окружење графички представљено у виду дендограма са целокупним аксиолошким концептуалним пољем или концептосфером сваког обрађеног концепта, као и са његовом позицијом у том пољу, чији је однос јединица нумерички вреднован. Методолошко-концепцијски приступ у обради концепата вредности пријемчив је за лексикографе који се баве концептографијом и концептологијом, јер на недвосмислен начин нуди оперативне и једноставне поступке како у реконструкцији концепата, тако и одабиру репрезентативног и лако доступног језичког материјала. У речнику се максимално објективизују елементи концептуалног садржаја, чиме се избегавају замке субјективних спекулација лексикографа и њихових различитих приступа у реконструкцији концепата, који својом разноликошћу уносе највише забуна, па чак доводе у питање такве могућности. Максимално поједностављена и редукована интервенција лексикографа сведена је само на испоређивање података добијених из релевантних језичких извора (енциклопедијских и речничких дефиниција), на препознавање смисаоних елемената асоцијативног поља одредничке речи из асоцијативних речника, као и на тумачење смисла и ситуација паремиолошких јединица.

Ослањајући се на изграђене појмовне системе и методолошке поступке анализирања и лексикографске обраде концепата уграђене у традицију лублинске когнитивне етнолингвистике, с једне стране, и руских семантичких школа с друге, планирамо да у нашем наредном истраживању, на темељу теоријске кохерентности наведених словенских и српских етнолингвистичких, когнитивних и концептолошких приступа, осмислимо и представимо методологију и концептуални апарат за системску лексикографску обраду концепата у аксиолошком лексикону српског језика и њихово умрежавање у концептосфери српског језика. У практичном раду то подразумева непрекидно прилагођавање основног концептуалног алата у анализи и обради бројних аспектолошких особености концепата и њиховог функционисања у контексту, дискурсу одабраног корпуса, с обзиром на то да он мора обухватати различите типове, жанрове и изворе савременог српског језика. Циљ је да се на основу свеобухватне анализе језичког материјала и представљеног когнитивног и аксиолошког садржаја обрађених концепата (ре)конструише национална језичка слика света са својим културним универзалним и специфичним вредностима.

Закључни резиме

Предочена анализа стања српске концептологије у контексту словенске концептологије и концептографије показала је досадашње резултате српских истраживача у области концептуалне лингвистике. Истакнуто је да су истраживања претежно била усмерена на реконструисање појединачних стереотипа и концепата српске језичке слике света у складу са лублинском методологијом у контексту упоредног програма истраживања словенских вредности и израде *Аксиолошкој лексикона Словена и њихових суседа*, али да су се артикулисали и појединачни оригинални приступи, настали под утицајем руске лингвокултурологије, концептологије и идеографије. Утврђено је да су и једна и друга истраживања, на темељима компатибилних лингвистичких праваца – когнитивне етнолингвистике, лингвистичке концептологије и лингвокултурологије – створила солидне могућности за успостављање кохерентне теоријско-методолошке основе за даљи развој српске концептологије и концептографије на јединственом програму. Као део тог заједничког програма српске савремене лингвистике убрајамо и предочену планирану израду аксиолошког лексикона

српског језика, који је усмерен на стандардни језик и савремену културу, како би се представила динамичка језичка слика менталитета српског друштва и његовог система вредности у најновијем периоду краја 20. и првих деценија 21. века, са актуелним друштвено-политичким, економским и културним променама.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Ајдачић, Д. „Колекција вредности слобода, једнакост, братство и из ње изведене конструкције у словенским језицима.” *Славистика*, 17 (2013): 51–62.
- Ајдачић, Д. „Колекције вредности, њихови типови и профили у српском језику: паролe *Слобода, једнакост, братство* и *Братство и јединство*.” У: *О вредностима у српском језику*. Д. Ајдачић (ур.). Београд: Алма (2015): 188–209.
- Ајдачић, Д. „Ауторски текстови и реконструкција језичке слике света.” У: *Лексикологија и лексикографија у светлу савремених пристоја*. С. Ристић, И. Лазић-Коњик, Н. Ивановић (ур.). Београд: Институт за српски језик САНУ (2016): 395–408.
- Ајдачић, Д. „ЧАСТ у српском језику.” W: *Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sasiadów*. – Т. 5: Honor. J. Bartmiski (red.). Lublin: WUMCS (2017): 367–392.
- Ајдачић, Д. (ур.). *О вредностима у српском језику*. Београд: Алма, 2015.
- Ајдачић, Д. (ур.). *О вредностима у српском језику 2*. Београд: Алма, 2019.
- Бабенко, Л. Г. (ред.). *Концептосфера русског језика: ключевые концепты и их репрезентации (на материале лексики, фразеологии и паремологии)*. Проспект словаря. Изд-во Уральского университета, 2010.
- Бартмињски, Ј. *Језик – слика – свет*. Београд: SlovoSlavia, 2011.
- Бартмињски, Ј. „Уводна реч.” У: *О вредностима у српском језику*. Д. Ајдачић (ур.). Београд: Алма (2015): 7–8.
- Белоусова А. С., Занегина Н. Н. „Концепт и его смысловая парадигма как объект лексикографического представления (о проекте «Русский идеографический словарь: Мир человека и человек в окружающем его мире»)” <<http://lexrus.ru/default.aspx?p=2841>>, приступљено 29. 11. 2022.
- Болдырев, Н. Н. „Типология концептов и языковая интерпретация.” В: *Новая Россия: традиции и инновации в языке и науке о языке*. М. В. Дудорова, Т. М. Галкина (ред.). Екатеринбург: Кабинетный ученый (2016): 16–25.
- Драгићевић, Р. „Ка лингвокултуролошком речнику српског језика.” *Научни сасџанак слависта у Вукове дане*, 44/1 (2014): 247–262.
- Драгичевич, Р. „Понятие СВОБОДЫ в сербском языке и в сербской культуре.” W: *Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sasiadów*. – Т. 4: Wolność. J. Bartmiski (red.). Lublin: WUMCS (2019): 473–500.

- Букић, М. „О концепту ЕВРОПА у савременом српском језику и култури.” W: *Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sasiadów*. – Т. 2: Europa. J. Bartmiski (red.). Lublin: WUMCS (2018): 365–396.
- Павловская, Н. Ю. „Теоретико-методологические основы создания словаря концептов.” В: *Карповские научные чтения*, 5/2. А. И. Головня (ред.). Минск: Белорусский Дом печати (2011): 29–32. <<https://elib.bsu.by/handle/123456789/52137>>, приступљено 29. 11. 2022.
- Попова З. Д., Стернин И. А. *Очерки по когнитивной лингвистике*. Воронеж, 2001.
- Попова З. Д., Стернин И. А. „Основные черты семантико-когнитивного подхода к языку.” В: *Антология концептов*. – Т. 1. В. И. Карасик, И. А. Стернин (ред.). Волгоград: Парадигма (2005): 7–10.
- Поповић, Љ. *Језичка слика стварности: когнитивни аспекти контрастивне анализе*. Београд: Филолошки факултет, 2008.
- Ристић С., Лазић-Коњик И. „Репрезентативност Речника САНУ за етнолингвистичка истраживања: од лексикографске ка когнитивној дефиницији.” У: *Лексикологија и лексикографија у светлу савремених пристоја*. С. Ристић, И. Лазић-Коњик, Н. Ивановић (ур.). Београд: Институт за српски језик САНУ (2016): 377–394.
- Ристић С., Лазић-Коњик И. „Развојне тенденције етнолингвистике у савременој српској лингвистици.” У: *Српска славистика*. – Т. 1: Језик. Р. Драгићевић, В. Брборић (ур.). Београд: Савез славистичких друштава Србије (2018): 345–356.
- Ристић С., Лазић-Коњик И. *Когнитивни правац у српској етнолингвистици – поједице развоја и актуелни проблеми*. Београд: Институт за српски језик САНУ, 2020.
- Ристић С., Лазић-Коњик И. „Аксиолошки речник српског језика – предлог израде.” *Јужнословенски филолоџ*, LXXVII/2 (2021): 105–126.
- Ристич С., Лазич-Конић И. „Сербская этнолингвистика – когнитивное направление в контексте славянской этнолингвистики.” W: *Etnolingwistyka – bilans dyscypliny. Metody i postulaty badawcze*. – Т. 1. S. Niebrzegowska-Bartmińska, A. Głaz (red.). Lublin: WUMCS (2022a): 237–253.
- Ристић С., Лазић-Коњик И. „Листа вредности за Аксиолошки лексикон српског језика.” В: *Современное развитие славянской лексикологии и лексикографии*. М. И. Чернышева (ред.). Москва: Инст. р. я. им. В. В. Виноградова РАН (2022б): 355–368.
- Рогановић, В. (ур.). *Етнологија и антропологија*. Едиција Мали лексикон српске културе. Београд: ЈП „Службени гласник” – ЕИ САНУ, 2017.
- Степанов, Ю.С. *Константы. Словарь русской культуры. Опыт исследования*. Москва: Школа «Языки русской культуры», [1997] 2004.
- Стефановић, М. „О донетима експерименталних метода у опису језичке слике света: асоцијативно поље као извор података (на материјалу стимулуса хлеб у руском и српском језику).” *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, 58/2 (2015): 65–85.

- Стефановић, М. „О асоцијативним речницима као извору за проучавање концепата (на примеру асоцијативног поља дом у руском језику).” У: *Лексикологија и лексикографија у светлу савремених приступа*. С. Ристић, И. Лазић-Коњик, Н. Ивановић (ур.). Београд: Институт за српски језик САНУ (2016): 409–423.
- Тарасов, Е. Ф. (ред.). *Базовые ценности носителей русской культуры*. Москва, 2019. <https://iling-ran.ru/web/ru/publications/online/values_russian_culture>, приступљено 29. 11. 2022.
- Шведова, Н. Ю. (ред.). *Русский идеографический словарь: Мир человека и человек в окружающем его мире*. Москва: Инст. р. я. им. В.В. Виноградова РАН, 2011.

*

- Abramowicz M., Bartmiski J., Chlebda W. „Językowo-kulturowy obraz świata Słowian na tle porównawczym. Założenia programu „A” (10 VI 2009).” *Etnolingwistyka*, 21 (2009): 341–342.
- Bartmiński J., Bielińska-Gardziel I. „15 lat Konwersatorium EUROJOS.” *Etnolingwistyka*, 28 (2016): 317–322.
- Bartmiński J., Grzeszczak M. „Jak rekonstruować kanon wartości narodowych i europejskich?” *Etnolingwistyka*, 26 (2014): 21–44.
- Brzozowska, M. „O przebiegu badań nad zmianami w rozumieniu nazw wartości w latach 1990–2000.” W: *Język – wartości – polityka*. J. Bartmiski (red.). Lublin: WUMCS (2006): 36–43.
- Niebrzegowska-Bartmińska, S. „Projekt badawczy (ETNO)EUROJOS a program etnolingwistyki kognitywnej.” *Etnolingwistyka*, 25 (2013): 267–280.
- Niebrzegowska-Bartmińska, S. *Definiowanie i profilowanie pojęć w (etno)lingwistyce*. Lublin: WUMCS, 2020.
- Ristić S., Lazić-Konjik I. „Dom w języku serbskim.” W: *Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów*. – T. 1: Dom. J. Bartmiski (red.). Lublin: WUMCS (2015): 263–290.
- Ristić S., Lazić-Konjik I. „O strukturi članka u jezičkom rečniku, leksikonu i enciklopediji (sa osvrtom na jedinice opisa u ove tri leksikografske publikacije).” W: *Watrości wjęzykowo-kulturowym obrazie świata słowian i ich sąsiadów 4 Słownik językowy – leksykon encyclopedia w programie badań porównawczych*. S. Niebrzegowska-Bartmińska, J. Szadura, B. Żywicka (red.). Lublin: WUMCS (2018): 45–54.
- Stefanović, M. „Rad (praca) w języku serbskim.” W: *Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów*. – T. 3: Praca. J. Bartmiski (red.). Lublin: WUMCS (2016): 309–330.

Stana S. Ristić
Ivana V. Lazić Konjik

SERBIAN CONCEPTOGRAPHY IN THE CONTEXT OF SLAVIC CONCEPTOLOGY

Summary

Based on a critical analysis of previous research results, this paper presents the current state of development in Serbian ethnolinguistics, linguoculturology, and conceptology during the last decades of the 20th and the first decades of the 21st century. This is examined in the context of the half-century-long development of these disciplines within Slavic conceptology and conceptography - namely, Polish cognitive ethnolinguistics and axiology, as well as Russian linguoculturology, linguistic conceptology, and ideography. It is emphasized that in Serbian linguistics, the most prominent beginnings were observed in the field of conceptual lexicography, particularly in the reconstruction of stereotypes and concepts within the Serbian linguistic worldview, based on contemporary language material or regional dialects. Initially influenced by Russian linguoculturology, conceptology, and ideography, this research later adopted approaches from Polish Lublin cognitive ethnolinguistics. Both lines of inquiry, grounded in compatible linguistic frameworks - cognitive ethnolinguistics, linguistic conceptology, and linguoculturology - have established solid foundations for developing a coherent theoretical and methodological basis for Serbian conceptology and conceptography within a unified program. One of the key objectives of this joint program in contemporary Serbian linguistics is the planned development of an axiological lexicon of the Serbian language, alongside the establishment of standardized methodological procedures for describing key concepts of Serbian culture, best suited to the processing of material from the Serbian conceptual corpus.

Key words: conceptology, conceptography, cognitive (ethno)linguistics, axiological dictionary, Serbian language.

ВИКТОР Д. САВИЋ*

Универзитет у Београду

Филолошки факултет

Институт за српски језик САНУ

ШТА ЈЕ ДУБРОВАЧКИ ГОВОР ДАО СРПСКОМ РЈЕЧНИКУ (1852)?

У раду се разматрају питања обима, природе (тематска разновр-
ност) и историјског значаја лексичке грађе из Дубровника којом је обо-
гаћен *Српски рјечник*, али не и утицаја дубровачког говора на структуру
Српскога рјечника, повезаног са ширим питањем Вукове реконструкције
гласовне норме српскога књижевног језика.

Кључне речи: Дубровник, Вук Караџић, *Српски рјечник* (1852), лекси-
ка, лексикографија, српски језик, историја српскога језика.

1. Историјски оквир и непосредне последице по систем

Вук Караџић је 1834–1835. године обишао тзв. „југозапад-
не крајеве“, од средње Далмације до Боке Которске и Црне Горе.
У Дубровнику се задржао највише, у збиру више од пет месеци
(Стојановић 1924: 424–426). У Беч се вратио пун утисака, обо-
гаћен битним знањима за реконструкцију књижевнојезичке нор-
ме и заокружење ставова о језику, у коначном и концептуализа-
цију „опћене правилности“.¹ Вук је увео у систем [фонему] *x*, у
првом реду на основу стања у дубровачком говору („данас [се] у
Дубровнику прави глас овога слова најбоље изговара“, Вук 1836:
XIII).² Три године доцније, Вук је напустио јекавско јотовање
у групама *ѡj* и *gj*; све то се одразило на [фонолошку] структуру

* viktor.savic@isj.sanu.ac.rs ; ORCID: 0000-0001-7003-3201

¹ За разноврстан дијалекатски опис у Вукову искуству, између осталог и ду-
бровачког говора, в. Вук 1836: XI–XIV, XIX–LXIX; уп. Стојановић 1924: 442–446.

² „Осим Дубровника глас овога слова чује се како онуда по околини, тако
и горе к југу по свему приморју народа нашега и по Црној гори до самога Ска-
дра; али слабо ће здраво, постојано и на свакоме мјесту у ријечи. По околини
Дубровачкој боље се чује поред мора и по острвима, него горе к Херцеговини“
(Вук 1836: XIV).

приказану у Рјечнику (в., нпр., Кашић 1986: 1485; начелно о значају Дубр. за обликовање срп. књиж. јез. в., нпр., Белић 1935; Симић 2014). Остала је да се посебно осветли Вукова богата жетва нове народне лексике из ових крајева, укључене у друго издање речника. Ипак, нису све речи увођене у Рјечник – Вук их је бирао, као што је то чинио и с песмама, поједине је и одбацивао (Стојановић 1924: 656), а на неким је и додатно радио.

2. Специфичност Дубровника

Иако наслоњен на источнохерцеговачко дијалекатско подручје с којег је – пре свега и у највећој мери – црпао српску језичку материју – настао у [легендарној] фузији романског и словенског елемента, трајно обликован у византијској,³ потом латинској сфери утицаја на источном Јадрану – Дубровник је готово увек због свога истуреног положаја у мору (у односу на залеђе), верског и државног статуса – стајао по страни од развојних токова у унутрашњости – динамиком или квалитетом. Премда, главни процеси који су обликовали источнохерцеговачки говорни тип и овде су нашли свога израза, манифестовани у неједнаким таласима, у различитим историјским приликама, у Вукову времену зацело већ заокружени (о настанку и месту дубровачкога говора доста је писано; издвајамо: Решетар 1951, с освртом на дотадашње погледе; уп., нпр., Berk 1957; Brabec 1960; Ивић 1994: 148–150; Ивић 2001: 192–193; за његове особине: Budmani 1883; уп. Ивић 1994: 140–143; Ивић 2001: 185–186; РДГ: 9–18; Lisac 2003: 106–111; Ligorio 2010; за пр. дубровачко-чакавских лексичких веза в. Tentor 1931; за укупан контекст в. Rešetar 1907: 2–50). На терену се разликују говор Дубровника и ширег залеђа, чак и самога Града и оближњих села, па и осталих уских приморских области некадашње Дубровачке републике, укинуте 1808. године. „Унутрашња” диференцијација почива на чињеници да се Град постепено ширио на оближње просторе, па тако, политичкоисторијским приликама обухваћен пејзаж затицао је хетерогену дијалекатску слику, која се никада није до краја уједначила, упркос установљењу заједничких административних оквира.⁴

³ Види се то у доста елемената, на пример у томе што су Дубровчани узели за име свога свеца заштитника грч. Βλάσιος > *Влâси* (много касније > *Влâхо*), а не лат. Blasius > *Блâж*, као сви остали католици, „директно из Цариграда, а не преко Рима” (Решетар 1952: 103).

⁴ Дубровнику, некадашњем византијском поседу у склопу теме Далмације, као делу Млетачке републике (1205–1358) односно Угарске краљевине

3. Дубровачка лексика у *Српском рјечнику*

По Вукову бројању и личним забелешкама на примерцима речника – у првом издању је сабрано 26.270 речи, у другоме 47.427 (в. Кашић 1986: 1485, нап. 6). Лексика са знатно ширега подручја од Вукова завичаја – даље из Србије и јужне Угарске итд., између осталог и Дубровника – дата је тек у Рјечнику из 1852. До сада, дубровачки део фонда различито је пребројаван, мада се оквирно могло узети да је ових речи око хиљаду, више-мање.⁵ По правилу, Вук је локализовао ову лексiku квалификативом „у Дубр.“; понегде је *in extenso* наводио да јој је порекло „у Дубровнику“. Дубровачких речи у издању из 1852. године пребројали смо 1046. У оквиру лексичких јединица или појединих значења из општег фонда, односно шире заступљених, Вук није бележио порекло, па се подразумева да и међу овима има оних који су присутни и у Дубровнику; издвојити их без остатка вероватно никада неће бити могуће. Локализације су, дакле, вршене само у посебним случајевима.⁶ То је диференцијални поступак, примењен у *Српском рјечнику*, коришћен и у свим потоњим лексикографским обрадама дубровачког говора, али и већине других српских говора и дијалеката (уп. Савић 2022: 330–331).

4. Утврђивање дубровачког лексичког удела

Наше занимање за дубровачки удео у *Српском рјечнику* из 1852. године углавном је ограничено на оно што је сам Вук по диференцијалном кључу издвојио, руководећи се властитим по-

(до 1526), припало је Ластово у XIII веку, од српских држава купљени су Стон и Пељешац 1333 (у Вуково време називан Рѣтом, односно Ратом Стонским), затим је од цара Уроша добијен дуг земљишни појас уз српско-дубровачку границу 1357, потом и Мљет, од краља Остоје је купљено земљиште којим је направљен копнени мост ка поседима на Пељешцу 1399, од Сандаља Хранића је купљен источни део Конавала 1419, а од Радослава Павловића западни део с Цавтатом 1426. године. На целом том земљишту углавном је затечено православно становништво (HNJ: 635–639 (Ј. Тадић)).

⁵ Александар Белић је пребројао око 1020 одредница ослоњених на говор Дубровника (Белић 1910: 201), Мирко Деановић 953 речи с ознаком да су дубровачке (Деановић 1967: 400). У Расковнику (дигиталној речничкој платформи Института за српски језик САНУ) којим су обухваћена четири издања Вукових речника (1818, 1852, 1898, 1935) аутоматски се ишчитава податак да је ових речи, у нешто ширем корпусу од нашега, 1051/1098 (<https://raskovnik.org/isecci/toponimi/270>).

⁶ О локализацијама, њихову карактеру и обиму в. Савић 2022; уп. Белић 1910: 200–202.

знавањем најширег корпуса. Зато ћемо се и ми држати Вукова рачуна и начина обраде (колико је он избројао речи, како је речи одредио и речничке обраде фрагментисао), мада би се могло поступити и другачије. На први поглед, подразумевало би се да између ужег и укупног фонда влада однос 1046 : 47.427, како то, рекли бисмо, сви проучаваоци схватају. Дубровачки би корпус, у томе случају, чинио 2,20549% укупног фонда. Треба, међутим, имати у виду и то да се у значајном броју случајева потврда из Дубровника тиче само дѣла речничког чланка – најчешће се тада јавља уз још једну географску локализацију, па и више њих (до десет) на нивоу пододредница, али и без рашчлањавања основне обраде. Тада у рачун треба увести разломке, и на одузету округлу вредност броја јединица додати остатак који отпада на Дубровник (в. пр. 1–6).

Пр. 1. цео чланак = Дубр.: андио, анђела, т. (у Дубр.) *vide* анђео. [x = 1] || Пр. 2. цео чланак, али с разл. локализацијама: сичија*, f. (у Сријему и у Дубровнику) *vide* сува болест. [1/2] || Пр. 3. сви делови чланка: трéшња, f. (у Дубр.) 1) *das Zittern, tremor. cf. трес.* 2) *das Erdbeben, terrae motus. cf. потрес.* [конкретно, 2/2] || Пр. 4. посебно значење у оквиру чланка: бијелâ сѹбота, f. у нас би то значило субота у очи бијелијех поклада, али у Дубровнику тако се зове велика субота (у очи васкрсенија), а недјеља читава и ондје се зове велика недјеља. [1/2] || Пр. 5. део чланка: а) само из два дела: поганица, f. 1) (у Ц. г.) *Euphemismus für die Schlange: [...]* 2) (у Дубр.) пришт на прсту, *Art Beule, tumoris genus.* [конкретно, 1/2] | б) из највише могућих делова: пѹћи, пѹкнѣм (...) v. pf. 1) *bersten, springen, gumpi, н. п. пукао лонац, пуче му срце.* 2) пуче жица (на тамбури), уже, конац, *reißen, dirrumpi.* 3) (у Дубр.) пукао чир, т. ј. провалио се. 4) земља, гроб: [...] 5) *krachen (wie die Flinte Kanone), edo sonitum.* 6) пукло поље, пукле равнине, *erstreckt sich unabsehbar hin, patet late.* 7) пуче глас, *verlauten, inaudior.* 8) пуче ми десет гроша. 9) што коме пукне више репа (...). 10) куд пукло да пукло (...). [1/10] || Пр. 6. ужа локализација унутар дела чланка: сјекнути, нѣм, v. pf. (јуж.) 1) (у Ц. г.) *stechen (von der Schlange), pungere: [...]; cf. ујести.* 2) сјекну ме (н. п.) у крстима, [...], *stechen, pungo.* 3) сјекну куга, [...], *ausbrechen (von bei Pest), erumpere.* 4) (у Дубр. и у Ц. г.) *vide* креснути. 5) *anstrengen, intendere: [...]* [конкретно, 1/2 од 1/5 = 1/10]

Као реалнија вредност се, тако, на основу свих пребројаних потврда, добија однос 915,747 : 47.427, што износи 1,93085% укупног фонда.

$$\begin{array}{r} 1046 - 229 \\ + 98,747 \\ \hline \Sigma = 915,747 \end{array}$$

Вук у три речничка чланка најављује дубровачке речи, али у посебним обрадама одговарајућа локализација изостаје. Вилу, као једно од троје „машкара“, обрадио је s. v. Чороје, али s. v. *вила*, с двама значењима, ње нема (пр. 7). Под одредницом *прилип* Вук је у значењу нарочите траве, с потврдом из Мостара (sub 2), истакао да се у Дубровнику она назива *дријенком*, што је s. v. *дријенак* изоставио, остајући само на потврди из Црмнице (sub 3) (пр. 8). Под одредницом *кријесница* Вук је најавио истозначницу *свијешњак* у Дубровнику (уп. RJAZU XVII: s. v., с потврдама у старијим речницима), али под одговарајућом одредницом (s. v., sub 2) значење 'блијешњак' ('свитац') остало је ограничено потврдом на Црну Гору (пр. 9).

Пр. 7. Чороје, m. (у Дубр.) Чороје, вила и турица ишли су за времена републике уз месојеђе као машкаре. [...] Вила је била обучена у бијелу женску хаљину, по којој је опасана црвеном пантљиком, а таком су јој и рукави више лаката били свезани; на глави је имала бијело покривало и вијенац од цвијећа, а преко лица, на ком је била образина, црвеном пантљиком наоколо опшивен комад суре чохе, који је подизала кад је играла, а кад би пошла, опет би га спуштала. У руци је носила као лућ на три угла искићен сав цвијећем. [...] Они су излазили први пут на сретеније, и по том свакога свеца до часнога поста; први дан су пролазили и кроз саборну цркву, а на светога Влаха (3. фебр.) излазили су и пред кнеза. [...] → *вила*, f. (...) 1) die Vile (eine Art Nympe), Vila (nympha). [...] 2) на куле на виле (...), durch verschiedene treffende Gründe (etwas vereiteln), conturbare. [...] [3] без обраде значења Вила, в. Чороје, m.] || Пр. 8. прилип, m. 1) (auch Прилип) град у старој Србији, [...] 2) [прилип] (у Мостару) некака трава (која се у Дубровнику зове дријенак), Art Pflanze, herbae genus. → дријенак, нка, m. (јуж.) 1) eine Kleine Kornelkirsche, cornus parva. 2) eine Art Traube, Geistute, uvae genus. 3) (у Црмн.) некака трава, [...] cf. прилип. 4) lythrum salicaria L. [без локализације у Дубр. поред Црмн., в. прилип,

m.] || Пр. 9. кријесница, f. (у Хрв. а у Славонији свитаљка, у Дубровнику свијетњак). [...] → свијетња̋к, m. (јуж.) 1) der Leüchter, candelabrum: [...] 2) (у Ц. г.) vide блијешња̋к: по-лећеше му свијетњаци. [без локализације у Дубр. поред Ц. Г., в. свијетња̋к, m.]

Придруживањем три пропуштене одреднице за дубровачке речи најављене у Рјечнику, долазимо до коначног броја обележе-них дубровачких речи (1049) и њихова удела у фонду, у односу 917,496 : 47.427, тј. 1,93454%:

$$\begin{array}{r} 1049 - 231 \\ + 99,496 \\ \hline \Sigma = 917,496 \end{array}$$

За поједине лексичке јединице без посебног одређења може се претпоставити – за неке и са сигурношћу – да их је Вук записао у Дубровнику. Вук не локализује устаљени напоредни спој у којем се јављају имена двеју река из Херцеговине, *Бўна и Бўница*, 'све и свашта' (Буница се улива у Буну) (уп. RJAZU I: s. vv. *Bўna*, *Bўnica*), за који Матеј Милас претпоставља да је забележен у Граду – односећи се на човека који је свуда ишао, *Obio je Bўni i Bўnicu* (Milas 1898: 226). И заиста, у Граду су касније нотирани одговарајуће потврде (пр. 10). Међутим, исти израз присутан је, примерице, и на косовско-метохијском терену, судећи по Елезовићеву речнику (РКМД: s. v.). Све речи из деривационог гнезда окупље-ног око псл. **gnўsъ* (уп. ПЕРСЈ: *īnўsan*; ERHJ I: *gnўs* (*gnjўs*), *gnўsan*, *gnusōba*, *gnўšati se* (*gnўšati se*); Derksen 2008: **gnosъnъ* – **gnusъti*; ESSJ 3: *gnosъnъ*, *gnusъnъ*; ЭССЯ 6: **gnusiti* (*se*) – **gnusъnъ(jъ)*; Skok I: *gnjiti*, sub III), и свака у оба своја значења – прид. *īnўsan*, гл. *īnuscїши*, им. *īnўsnїk* и *īnўsница*, апстрактом *īnuscōba*, изузев аугмент. феминину-ма *īnuscїчина*, дубровачког су порекла у Вукову рјечнику. Осим што Милас исправља прид. акценат (треба да буде *gnўsan*, *gnўsna*, *gnўsno*, уп. РДГ, разл. од књижевног изговора; али *gnўsan*, *gnўsna*, RJAZU III), он додаје дубровачком говору поименичени прид. *gnўsna* f. 'nečista ženska' (Milas 1898: 227), у којем је у новијем вре-мену посведочен апстрактом *īnuscōha*, синониман Вукову *īnuscoba* (за оба в. РДГ и RJAZU III: s. vv.). Такође, сām аугмент.-пејор. облик *īnuscїчина* може се објаснити као дериват им. *īnўsnїk* м. (преко ген. *īnuscїка*, с помичним акцентом), уз диференцирање у одно-су на истоврсно образовање од им. *īnўsница* ж., *īnўsчина* (за оба в. РДГ; уп. Вук II; обједињено RJAZU III: *gnusnїčina*, m. (i f.)) (пр. 11). Иако им. *шїшїш* (за псл. **šcїtъ* в. ERHJ II: *štīt*; Derksen 2008: **šcїtъ*;

ESSJ 16: *štitě*; Skok III: *štit*), око које се окупља цело деривационо гнездо, Вук сврстава у општи фонд (има је у свим старијим, тзв. „илирским” речницима, в. RJAZU XVII: *štit*, па и Вук I), њен дериват *шѣтииѣи* (в. ERHJ II: *štititi*) локализован је у Дубровнику, па би се могло претпоставити да је и образовање наредно у низу, гл. им. *шѣиѣе*, из истог места. Већ, за остале на претходну наслоњене речи, с префиксом сложено *зашиѣиѣи* (односно *зашиѣиѣи се* (псл. **za-* + **štititi* (*se*), в. ERHJ II: *zaštititi* (*se*)), као и итеративно *зашиѣиѣиѣи* с припадајућом гл. им. *зашиѣиѣиѣе*, овако уска локализација не важи, односно не мора важити, пре свега зато што је потоњој групи мотивни гл. *зашиѣиѣиѣи* (*se*) и сам за себе псл. постања (**zaščititi*, ERHJ II), па је могао бити и другде наслеђен, независно од говорних прилика у Дубровнику, о чему сведочи већ Српски рјечник из 1818 (Вук I: *Зашиѣиѣиѣи*, *Зашиѣиѣиѣи се*) (пр. 12).⁷ Вуку се, како запажа Милас, прокрала грешка везујући фонетску варијанту *малѣница* за Дубровник уместо *мљница*, што је остало географски неодређено.⁸ Истовремено, у Рјечнику је творбена варијанта *мљнац* сврстана у дубровачку лексiku. Облик који је залутао заправо је, по нашем суду, чакавски, с вокализацијом историјски слабога полугл. (за основу **m̃lin-* в. ERHJ: *m̃linica*, премда је псл. реконструкција **m̃linica*, ЭССЯ 19, иако о превојном односу сведоче **m̃liti* и **m̃el̃nica*, ЭССЯ 18), непознатог штокавском наречју, па се може претпоставити да га је Вук – уколико га је уопште записао у Дубровнику, чуо од некога дошљака, са северозапада Пељешца или на исту страну оријентисаних острва (пр. 13). У једном деривационом гнезду сабраном око псл. **klasti*, преко **s̃ṽklasti* ‘заједно положити’ (в. ERHJ II: *sklād*) нашле су се речи с различитих терена, у међувремену удаљених значења – *склād* и *склādња* са специјалним значењем ‘садевано сноплѣ на њиви’ (код Вука синонимно са *клādња* и *кр̃с̃шина*, блискозначно и *кр̃с̃* sub 4), а сви остали деривати везани су за особен појам ‘пристојног понашања’, развијан и негован у самом Дубровнику. Отуда се може закључити не само да прид. *склādан* ‘пристојан, уљудан, културан, лепо васпитан’ (Вук II: s. v.; уп. *склādан* и *склādно*, РДГ) и апстрактум *складноћа* ‘оно што је складно’, потичу из Града, него да то важи и за синонимни апстрактум *склādнѡс̃*, гео-

⁷ Занимљиво је да у Вука нема девербала *заштита* (за псл. **zaščita* в. ЕРНЈ II: *zàštita*).

⁸ „Niko u Dubrovniku ne bi razumio da je *malenica* isto što i *mlinica*, jer svak zove *mlinicu mlinicom*, a nikako drukčije” (Milas 1898: 234), о чему сведочи и Перо Будмани (RJAZU VI: *malènica*).

графски неодређен код Вука, посведочен и касније у Граду, фонетски упрошћен у ном. јд. (*скл̑а̑гн̑ос*, РДГ) (пр. 14). У Дубровнику је им. *сл̑ужба* (с акцентом *slūžba*, в. Milas 1898: 245), псл. постања, ослоњена на деноминал *сл̑ужиии* (**služiti* < **slugà*, ERHJ II: *slūžba*, *slūžiti*), истисла основну им. *сл̑ѹа* са значењске позиције 'слуге, послуга' (апстрактно и збирно значење, 'служба' и 'слуге, послуга' су древни, прослеђени преко псл. **slūgà*, в. ERHJ II: *slūga*, ESSJ 14: *sluga*, Skok III: *slūga*, Фасмер III: *slugá*). Пошто именичку ознаку вршиоца радње *сл̑ужбеник*, 'слуга, послужитељ' (с правим акцентом *slūžbenīk*, Milas 1898: 245), Вук бележи у Дубровнику и по Хрватској, нема разлога не претпоставити исто порекло за им. с моцијом рода *сл̑ужбеница*, 'слушкиња, служавка' (заправо *slūžbenica*, Milas 1898: 245) (пр. 15). На ширини штокавскога терена заступљена је фонетска варијанта *ѹдарииии*, коју Вук, отуда, оставља без географ. одређења, али из Дубровника он доноси рефлексивни лик са синкопом, *ѹдрииии се* (за *ѹдрии се* в. РДГ: *sub ѹдрии*). Јесте да је фонетска варијанта *ѹдрииии* посведочена и шире, односно у ближој или даљој прошлости (угл. за западније потврде в. RJAZU XIX: *ѹdriti*, али и источније, на КиМ, нпр. у окамењеним изразима, РКМД: *ѹдрии*; уп. Вук I: *ѹдгри*),⁹ и за њу се, можда код Вука, може претпоставити дубровачко исходиште (мада је у томе времену познато „у Боци и Црној Гори“, Решетар 1890: 411) (пр. 16). Под одредницом *ѹћеха* Вук је објединио своје потврде из Црне Горе и Дубровника, али због познатог одсуства јекавског јотовања у дубровачком говору, искоришћеног у преобликовању књижевнојезичке норме, дубровачко порекло, у конкр. случају, треба претпоставити за географ. неодређен облик *ѹћјеха* (мада, уп. Даничић III: *оѹтѣха*) (пр. 17). Им. *вѣљача*, 'ознака другог месеца у години, фебруар', непоуздане етимологије (в. ERHJ II: *věljača*, Skok III: *věljača*), Вук је уопштено сместио у западно приморје, унакрсно је повезујући с потпуно неодређеним *авѣљача* и *овѣљача*. Да се та им. могла чути баш у Дубровнику и по свим местима бивше Републике, нарочито у самом Граду, као једини од назива месеци на народном језику (упоредо уз *fěbrâr*), сведочи Милас (Milas 1898: 232–233). У служби сужавања значења неутралног романизма (< *februārius*) у вези с несталношћу времена или у вези са сезоном парења мачака ова им. је до новог времена остала у Дубровнику (в. РДГ: s. v.) (пр. 18). Вук је окازیонално сковану синтагму *мѡрскâ*

⁹ Уп. у одређеним секцијама западносрпских рукописа Никољскога и Чајничкога јеванђеља, оба с прелаза XIV/XV века, са заједничког дијал. терена (уп. Даничић 1864: XV, 64; в. Савић 2025: 203).

свиња привезао за Дубровник, упућујући на им. *илѣскавица* коју је заборавио посебно обрадити, за коју Милас скреће пажњу да је дубровачка, поред у Дубровнику присутне позајмљенице *долфѣн* (Milas 1898: 236). Обе им., али не и *мòрскà свиња*, задржане су до потоњег времена у Граду (уп. *илѣскавица*, *дòлфѣн*, РДГ; RJAZU X: *pliskavica* – уп. *pliskati*; RJAZU II: *dòlfin*, по П. Будманију, у његову времену у Дубр.; *дѣрѣн* – по П. Будманију, раније у Дубр., остало по Далмацији) (пр. 19).

Пр. 10. Бѹна и Бѹница, f. двије воде у Херцеговини: И Буну ти воду прегазила. (Вук II) – /буна/ изр. бѹна и бѹница све и свако. [...] (РДГ) – Бѹна, е ж. *некаква земља, река, шта ли је, која постоји само у машии онамошњих људи, а нико не зна рећи ни шта је то ни где је:* [...] (РКМД) || Пр. 11. гнѹсан, сна, сно adj. (у Дубр.) 1) упрљан, *schmutzig, immundus*. 2) *ekelhaft, fastidium creans*. cf. гадан. (Вук II) | гнѹсити, гнѹсѣм, v. impf. (у Дубр.) 1) *schmutzen, schmutzig machen, inquinare*. 2) *garstig machen, foedere*. (Вук II) | гнѹснѣк, гнѹснѣка, m. (у Дубр.) 1) *der Schmutzige, immundus*. 2) *der Häßliche, foedus*. (Вук II) | гнѹсница, f. (у Дубр.) 1) *die Schmutzige, mulier immunda*. 2) *die Häßliche, mulier foeda*. (Вук II) | гнѹсòба, f. (у Дубр.) 1) *Schmutzigkeit, immundities*. 2) *die Garstigkeit, foeditas*. (Вук II) | гнѹснѣчина, f. augm. v. гнѹснѣк и. гнѹсница. (Вук II) | гнѹснòђа ж (и: гнѹсòба) *ѣрљавишина, нечистиòђа*. [...] (РДГ) – гнѹснѣчина м (аугм. и пеј. од гнѹснѣк) *мушка особа ѣрљави у моралном друћом поћеду*. [...] (РДГ) | гнѹснѣчина ж (аугм. и пеј. од гнѹснѣк) *жена ѣрљави или у моралном или у друћом смислу*. [...] (РДГ) || Пр. 12. штѣт, штѣта, m. 1) *der Schild, scutum*: Од копља ти градили носила, | А од штита гробу поклопнице. 2) *der Regen-oder Sonnenschirm, umbella*, cf. шѣта, хладник, амрел. (Вук II) | штѣтити, штѣтѣм, v. impf. (у Дубр.) *beschirmen, schützen, tego*: штити кућа ову лозу од вјетра. (Вук II) | штѣћѣње, n. *das Beschirmen, Schützen, tectio*. (Вук II) | заштѣтити, заштѣтѣм, v. pf. *beschirmen, protego*. (Вук II) | заштѣтити се, заштѣтѣм се, v. r. pf. *sich schirmen, defendo me*: Од сунца се штитом заштѣтиò, [...] | заштићивати, штићујѣм, v. impf. *beschirmen, protego*. (Вук II) | заштићивàње, n. *das Beschirmen, protectio*. (Вук II) || Пр. 13. малѣница, f. (у Дубр.) *vide* млиница. (Вук II) – млѣница, f. *vide* млин, cf. маленица: Ко у млиницу униће, брашнава изиће. (Вук II) – млѣница ж млин за мљевење жића и сл.

[...] (РДГ) | млінац, млінца, т. (у Дубр.) кавена воденица, die Kaffeemühle, fistola serrata (?). (Вук II) – млінац, млінца т ген. мн. млінаца млин за кафу. [...] (РДГ) || Пр. 14. склад, т. 1) vide складња. 2) међа између двије њиве, Feldmark, confinium. (Вук II) | складња, f. vide кладња. (Вук II) | складан, дна, дно, [adj.] (у Дубр.) artig, humanus, decorus. (Вук II) – складан, дна, -дно придј. *присвојан*. [...] (РДГ) | складно прил. *присвојно*. [...] (РДГ) | складноћа, f. (у Дубр.) vide складност. (Вук II) | складноћ, складности, f. die Artigkeit, humanitas, decor. (Вук II) – складноћ, -ости ж *присвојности*. [...] (РДГ) || Пр. 15. служба, f. 1) der Dienst, ministerium: [...] 2) der Gottesdienst, sacra, cf. летурђија. 3) у пјесмама има и мјесто крсно име: [...] 4) (у Дубр.) die Dienerschaft, Dienstleute: моја служба; има много службе у кући. (Вук II) – служба ж *служинчаг*. [...] (РДГ) | службеник, т. (у Дубр. и у Хрв.) vide слуга. (Вук II) | службеница, f. vide слушкиња. (Вук II) || Пр. 16. ударити, рим v. pf. 1) у што, auf etwas schlagen, percutio. 2) на кога, stoßen, incurro; überfallen, invado. 3) на кога, на што, den Weg einschlagen, viam ingredi versus. 4) киша, sich ergießen, effundi; снијег; крв из носа. 5) legen, thun auf etwas impono, н. п. обруч на кацу, [...] 6) кога на колац, spießen, adigere stipitem per medium hominem: [...] 7) у што, sich legen, nitor: [...] 8) муке ударити коме, auf die Folter bringen, in tormenta dare. 9) ударити нокат, т. ј. побјећи: [...] 10) удари га гуја, т. ј. уједе: [...] (Вук II) | удрити се, удрим се, v. г. pf. (у Дубр.) vide ударити се (убити се, sich weh thun, corpus laedere). (Вук II) | удрити, удрим, v. pf. vide ударити (meist nur imperat удри). (Вук II) – удрит, удрен свр. 1. *ударити некога или у некога (у нешто)*. [...] 2. [...] (РДГ) – удрит, удрим свр. инф. тако нисам никад чуо, али се тај облик највише јавља где је основа инф. и у импер. У клетвама: Крв те удрила (да проточи крвљу). [...] (РКМД) | Мт 26.51 и оудри раба архнернова (Никољско јеванђеље) – Лк 22.49 аще удрим ножем (Чајничко јеванђеље) || Пр. 17. ућеха, f. (у Ц. г. и у Дубр.) vide утјеха: Маћеха зла ућеха. (Вук II) – утјеха, f. der Trost, solatium. cf. ућеха. (Вук II) || Пр. 18. вељача, f. (једни говоре и авељача и овељача) 1. (у запад. прим.) Monat Februar, Februarius: вељача превртача; Кад вељача не дажди, Марач добра не мисли. 2. (у Србији) vide бабини укови. (Вук II) – вељача ж *фебруар*, али само кад се говори о варљивом, преврљивом времену у шом мјесецу или кад је ријеч о парењу мачака. [...] (РДГ) || Пр. 19.

мòрска свиња, f. (у Дубр.) der Delphin, Tummeler, delphinus. cf. плискавица. (Вук II) | плїскавица ж 1. *делфин*. [...] 2. [...] (РДГ) | дoлфїн, -їна м *врста рибе: дуйин, њлискавица* [...] (РДГ)

Издвојених 15 одредница хипотетички се може прибројати дубровачком делу фонда, па се тај број може увећати на 1064. Пошто су одговарајући речнички чланци једнозначни, удео дубровачких речи се, тако, може увећати простим збиром, и биће однос 932,496 : 47.427, тј. 1,96617%:

$$\frac{917,496 + 15}{\Sigma = 932,496}$$

Током боравка у Дубровнику, Вук се упознао и с понеком лексичком посебношћу градскога окружења, непосреднога или ширега, онога које је припадало Дубровачкој републици, нпр. на Пељешцу с древном позајмљеницом *ѡ̀нѣзи/ѡ̀нѣзи* (псл. **rě̀nędzъ* < западногерм. **renning-*, уп. ствнем. *pfenning*, ESSJ 11: *rě̀nędzъ*; ERHJ II: *rě̀nez*), раширеном у старосрпском језику (в. Даничић II: *пѣнезъ*; за потврде у старијим речн. в. RJAZU IX: *pjě̀nēz*) (пр. 20). Вук је тада прибележио и ограничен ономастички фонд, топонимију с два припадајућа етника. Све су то називи које је он, осим понекога на терену, највероватније чуо у самоме Граду [без разлике у њихову изговору, јер се на тим разликама могао задржати – а није], али се и они начелно морају рачунати у лексику из ближега окружења. Етник *Рћанин* и ктетик *рћанскѡ̀* преко упућивања на хороним *Рћѡ̀* за који је речено да се односи на полуострво у близини Дубровника, подразумева се, треба да буду прикључени овој групи; исто важи и за етнике *Конáвљанин* и *Конáвѡ̀ка* (заправо *Конàвѡ̀ка*, Kašić 1995: 252), односно ктетик *конáвѡ̀скѡ̀*, ослоњене на хороним *Кòнàвље* (уместо јотованог јд. облика, старог колектива, Skok II: s. v. *konàval*, очекивано је *Kònàvle*, pl. tant., Kašić 1995: 252; уп. RJAZU V: *Kònàvļe* → *Kònàvli*) (пр. 21).

Пр. 20. дѣрнек*, m. (око Дубровника) vide сајам. (Вук II) – али: дѣрнек м *весѣље уз јело и ѡ̀иће*. [...] (РДГ) | лѣстопáд, m. 1) (у Рату ниже Дубр.) лишће са дрвећа, које се (онђе) купи и оставља, да се њиме гноје њиве и виногради, die von Bäumen abgefallenen Blätter, folia arboris delapsa. 2) (по зап. кр.) der Oktober, mensis October. (Вук II) | ѡ̀пека, f. (у Рату ниже Дубр.) gebrannter Ziegel, later coctilis. cf. цигла. (Вук II) | пѣнѣзи, f. pl. (у Рату ниже Дубр.) das Geld, pecunia. cf. новци, динари. (Вук II) – пѣнѣзи, f. pl. (у Рату ниже Дубр.) das Geld, pecunia.

сф. пенези, динари, новци. (Вук II) || Пр. 21. Грѹж, Грѹжа, т. мала варошица и пристаниште иза Дубровника к сјеверу, Италијански Gravosa. (Вук II) | Дèбелѣ Брѣјег, т. некако мјесто изнеђу Новогa и Дубровачке државе. (Вук II) | Клèк*, Клèка, т. 1) каменито брдо у Хрватској више Огулина. [...] 2) узак комад земље који раздваја Далмацију од Дубровачке државе, као што је одозго Суторина између Дубровачке државе и Боке. (Вук II) | [Посредно, преко основне одреднице]: Конáвљанин, т. Einer von Конавље. (Вук II) | Кòнáвље, п. као кнежина у Дубровачкој држави, Name einer Gegend, regionis помен. (Вук II) | [Посредно, преко осн. одр.]: Конáвòка, f. Eine von Конавље. (Вук II) – Конáвòка ж сѣановница Конавала. [...] (РДГ) | [Посредно, преко осн. одр.]: конáвòскѣ, кá, кò, [adj.] von Конавље. (Вук II) – конáвòскѣ, á, -ò придј. који ириѣада Конавлима. [...] (РДГ) | Мљèт, т. острво у мору близу Дубровника, за које се онуда приповиједа да је на њега изишао свети апостол Павле, кад му се идући у Рим разбила лађа (дјела апост. XXVIII). [...] сф. Мјет. (Вук II) | Òзѣн, т. (ст.) у Новоме у Боци приповиједају да се тако звао град ондје крај мора готово на крају Дубровачке државе (од Суторине к југозападу преко брда), од којега сад стоје зидине код пристаништа, које се зове горњи Молунат (Molonta): [...] (Вук II) | Пòникве, кáвá, f. pl. 1) – 2) [...] 3) село у полуострву Рату ниже Дубровника. (Вук II) | Рáт, Рáта, т. полуострво ниже Дубровника, које Талијански онуда зове peninsula Ponta и Punta. сф. Рћанин, Рћански. (Вук II) – уп. Рáт м (или: Стоњски рáт – Puncta Stagni) раније се љоворило Сѣоњски рáт или само Рáт, а касније Пељешац. (РДГ). | [Посредно, преко осн. одр.]: Рћанин, т. Einer von Рат – али: Рћанин м Пељешчанин. [...] (РДГ) | [Посредно, преко осн. одр.]: рћáнскѣ, кá, кò, adj. von Рат. (Вук II) – уп. рћáнскѣ, á, -ò придј. онај који ириѣада Рáту, Пељешцу. [...] (РДГ) | срћ, т. [Срћ] град на брду више Дубровника, гдје је био манастир свети Срћ. (Вук II) – уп. Срћ м 1. брдо на чијим ѣадинама се дјелимично налази Дубровник. 2. [...] изр. [...] (РДГ) | сѣторина, f. 1) [Суторина] узак комад Турске земље из Херцеговине у море, који раздваја Дубровачку државу од Боке као што је са сјеверне стране раздваја Клек од Далмације. 2) [...] (Вук II) | Трстèнѣк, Трстеника, т. многа се мјеста тако зову, као н. п. у Србији (код Мораве ниже Карановца), у полуострву Рату ниже Дубровника (Вук II).

Дубровачки део фонда, до сада сабран, када се прошири апелативном лексиком из окружења ($\times 5$), односно ономастиком ($\times 11$), којој треба прибројати пет несумњивих јединица, такође из близине Града, повећава се за 21, на 1085 јединица. Реалан однос је, тако, $951,163 : 47.427$, тј. $2,00553\%$:

$$\frac{932,496 + 18,667}{\Sigma = 951,163}$$

5. Ваљаност Вукових записа

5.1. Прецизност и тачност географских података

Вук је, као што се зна, имао добар осећај за народне говоре и његове забелешке с терена, осим у случају спонтаних грешака, углавном су поуздане. Од једнаког значаја је и то што је лексикографску обраду у завршној редакцији, у многим случајевима и кроз основну анализу, спроводио Ђуро Даничић, чувен по својој савесности и брижљивости. О квалитету Вукових записа не може се судити само на основу строгих [дијалектолошких] критеријума – из перспективе доцније обликоване науке – него и на основу Вукових погледа на народне говоре и намере да се њихово лексичко богатство представи у Рјечнику – али не само по себи или само за себе. Хотећи да изгради заокружен лексички систем, Вук је хомогенизовао лексички корпус пропуштајући га кроз своје језичко осећање – тј. речи је доносио у оном виду који је он, односно носилац његова језичког система, могао изговорити. Јер, аутор није ни тежио [дијалектолошком] приказу, него ширењу могућности књижевнојезичког идиома који се управо изграђивао. Све су речи прилагођене четвороакценатском систему, а како су се збиља изговарале на терену – то се не може увек с поуздањем знати (Стојановић 1924: 654).¹⁰ Ни с дубровачким говором, иако узорним, ствари нису стајале другачије – и он је пропуштан кроз филтер Вукова језичког осећања. Иако заснована на стању у народним говорим, лексика у Рјечнику, дакле, и није била дијалекатска него – књижевна. Стога, да ли су речи прецизно географски одређене, управо да ли су неке речи дубровчанизми или псеудодубровчанизми, односно било који други локализми и регионализми, за Вука није било од пресудног значаја; за њега је било најважније да је дату реч чуо, да она постоји у народу, јер „у

¹⁰ „Зато се по овом новом издању Речника не могу правити акценатске диалектолошке студије” (Стојановић 1924: 654).

књижевном језику сме бити само оно што се налази у народном” (Белић 1910: 101). Уосталом, и сâм Вук у Предговору истиче да његове локализације нису потпуно поуздане (Вук II: I). У оваквом кључу треба разумети искључиву критику Матеја Миласа, који је довео у питање или оспорио тачност неких Вукових података везаних за дубровачки говор (в. Milas 1898).¹¹ Наравно, Миласов критички преглед драгоцен је за науку и ми га узимамо у обзир. За 65 лексичких јединица Милас је релативизовао или проблематизовао дубровачко порекло: за једну је утврдио да није опште-прихваћена у Дубровнику (што је не искључује са списка), за три да су карактеристичне за Дубровник и Стои; за четрнаест да се јављају по околним селима; за десет је утврдио да нису из Дубровника, три да нису народне речи, пет да су слабо поуздане, по једна да можда није из Дубровника; једанаест да су из Херцеговине – седам без ужег одређења, две из Мостара, две из православних крајева, и још четири речи које је сковао неки Херцеговац од дубровачког лексичког материјала; две из Далмације – од тога једна с острва; шест из стоишког краја – једна из самога Стои и пет из оближњих села; две са Рата Стоишког, тј. Пељешца (в. Milas 1898: 225–248). С обзиром на то да не владају сродне језичке прилике у Дубровнику с околином и на северозападном делу Пељешца (даље од Стои), и да у принципу треба разликовати дубровачки говор од прилика у Херцеговини и остатку Далмације, до сада сабрани лексички фонд у Вукову рјечнику (1085) може се умањити само за 38 јединица – на 1046, и то када се и код њих уважи разломачка вредност, у односу 918,997 : 47.427, тј. 1,937708%:

$$\frac{951,163 - 32,166}{\Sigma = 918,997}$$

¹¹ Милас, нажалост, није добро познавао „mnoge travke i ribice”, па њихове називе није могао проверити једнако као осталу грађу (Milas 1898: 225). Иначе, он је боравио у Дубровнику и околини неколико деценија после Вука, али је, стиче се утисак, своју анализу спровео по сећању, а не на лицу места, у додиру са живим говором. Милас није увек ни сâм сигуран у своје запажање, а некада је очигледно да претерује, па и да није у праву, нарочито када уквристимо његове податке с подацима објављеним у каснијим дијалектолошким радовима. Важан фактор који Милас не узима довољно у обзир јесте толики проток времена да су се лексичке, изговорне и значењске чињенице унеколико могле изменити. Осим тога, у сваком говору, а нарочито ономе који је подвргнут мешању становништва – што јесте био случај с Дубровником у XIX веку – нормална је извесна варијабилност, нарочито на плану изговора, на чему се и Милас највише задржао.

5.2. Прецизност и тачност језичких обрада

Поред питања ваљаности Вукове географске евиденције отвара се и питање прецизности, па и тачности његових језичких података. Не можемо се тиме овде бавити, само ћемо указати на слојевитост питања. На гласовном плану Вук понекад васпоставља старије структурне односе – не може се знати да ли намерно или је његов запис веран стању у самом говору, фиксирајући макар и ређе заступљену појаву, на пример *мрвце*, можда већ тада без -в- у сугл. групи, као *тѣсѣ* (Milas 1898: 236) (пр. 22). Код њега се, (без сумње), ту и тамо јављају и гласовне грешке, мотивисане и немотивисане. Речничке одреднице гласовним реализацијама понекад нагињу ка дијалектима из окружења што их, с обзиром на добро познате неке од основних особина дубровачкога говора, чини немогућим за предложену локализацију, на пример губитак *х* својствен говору православнога живља из херцеговачког окружења очитује се у различитим позицијама у речи – на пример *àrândio*, *àrânђела* уместо чувања лат. *κ*: *àrkândio*, *àrkândela* (Milas 1898: 225) (пр. 23). Вуку се, такође ретко, прокрадају и морфолошке грешке, на пример он дефинише *Кòнàвље* као п. [sg.], а заправо је *Kòpnāvle*, pl. tant., у савременом језику хетероклитично и двородно: *Kòpnāvle* [f.]: *Kòpnāvlīma* [m.] (в. Kašić 1995: 252) (в. пр. 21). Вук може да погрешити у преношењу акцената, али негде је јасно да их свесно мења, на пример у погледу уопштавања једног (дугосилазног) акцента кроз целу прид. парадигму *s. v.* *млѣдан*, *дна*, *гно*, премда у ж. р. постоји разлика (дугоузлазни акценат): *млѣдан*, *млѣдна*, *млѣдно* (РДГ) (пр. 24). По изузетку, Вук пропушта да дефинише реч, граматички или значењски, а у извесном броју случајева ни значења која он доноси нису одговарајућа, на пример гл. *ѡкучиѡи* не значи 'пружити, предати, истурити' него 'погнути' (Milas 1898: 240; уп. *ѡкучиѡи се*, 'погрбити се', РДГ); сходно томе треба кориговати и значење засведочених деривата, *ѡкучиѡаѡи* и *ѡкучиѡање* (Milas 1898: 240) (пр. 25).

Пр. 22. *мрвце* (у Дубр.) vide *мрвице*: чује се само *мрвце*. (Вук II) || Пр. 23. *àrândio*, *àrânђела* (у Дубр.) vide *àrânђел*. (Вук II) || Пр. 24. *млѣдан*, *дна*, *дно* adj. (у Дубр.) н. п. човјек, т. ј. сух, тaгeг, тасег. (Вук II) – *млѣдан*, *млѣдна*, *млѣдно* придј. *мршав*. [...] (РДГ) || Пр. 25. *покучити*, *пòкучѡм*, *v. pf.* (у Дубр.) н. п. коме чибуk, т. ј. пружити, *darreichen*, *porrigo*: *Покучи* (па) *докучи*. (Вук II) | *покучит се*, *пòкучин се* свр. *ѡòрбиѡи се*. [...] (РДГ) | *покучиѡати*, *кучујѡм*, *v. impf.* (у Дубр.)

darreichen, porrigo. (Вук II) | покучивање, п. (у Дубр.) das Reichen, porrectio. (Вук II)

6. Тематска структура

Значајан проценат искључиво дубровачке лексике у *Српском рјечнику* дошао је до изражаја кроз нарочита тематска груписања, по којима је овај говор препознатљив (уп. Кашић 1968: 152–177), уз ограду коју је сам Вук изнео, да има и речи које су шире заступљене од његових локализација (в. § 5.1), мада – чини се – то ипак најмање важи за сâм Дубровник.

Из Вукових забележака у *Рјечнику* произлази да готово сви народни називи месеци, данас раширени у западној варијанти нашега језика, потичу из Дубровника – *сѣјечањ* (јан.), *џујак/лажак* (март), *травањ* (април), *свѣбањ* (мај), *липањ* (јун), *српањ* (јул), *колџовоз* (авг.), *рјујан* (септ.), *студенџ* (нов.), *прџсинац* (дец.) – изузев *вељача* (фебр.) и *листопад* (окт.) (пр. 26). Осим што постоји могућност да неки од ових назива нису добро забележени, на пример *сѣјечањ* ум. *sjěčan*, *травањ* ум. *trâvan*, *свѣбањ* ум. *svîban*, *липањ* ум. *lîpan*, *српањ* ум. *sîran* (Milas 1898: 233; за бројне старије потврде в. RJAZU: s. vv.); у Миласову времену *kôlovôz* и *kolđvoz* (loc. cit.). Велика већина њихова у каснијем времену се [више] није могла чути у самом Граду него у околним местима. Заправо, биће да се једино *вељача*, за коју је Вук назначио да се говори 'по западном приморју', могла напоредно јављати уз интернационалну позајмљеницу, као што су уместо свих осталих домаћих назива коришћени позајмљени: *ğênâr*, *fêbrâr* (в. *вељача*), *măraç*, *âprio*, *măğ*, *ğûñ*, *lîl*, *âgost*, *sêtêmbar*, *ôtômbar*, *nòvêmbar*, *dêcêmbar* (Milas 1898: loc. cit.; уп. Решетар 1952: 105).¹²

Пр. 26. *сѣјечањ*, чња, м. (у Дубр.) Monat Januar, mensis Januarius. (Вук II) | *џујак*, *џујка*, м. (у Дубр.) vide лажак. (Вук II) | *лажак*, *лашка*, м. (у Дубр.) der März, mensis Martius, cf. *ожујак*. (Вук II) | *травањ*, вња, м. (у Дубр.) Monat April, mensis Aprilis. (Вук II) | *свѣбањ*, *свѣбња*, м. (у Дубр.) Monat Mai, mensis Maius. (Вук II) | *липањ*, пња, м. (у Дубр.) мјесец Јуниј, der Juni, mensis Junius. (Вук II) | *српањ*, пња, м. (у Дубр.) Monat Juli, mensis Julius. (Вук II) | *колџовоз*, м. 1) пут куда иду кола, das Geleise, orbita. 2) [Колџовоз] пут између Спу-

¹² Милас је сматрао (али није тачно одредио своје разлоге) да у групи народне лексике спадају само *sjěčan*, *vělača*, *lîstopâd*, *studenî* и *iliñštâk*, 'јул' (Milas 1898: 233).

жа и Подгорице: [...] 3) (у Дубр.) мјесец Август, *Monat August, mensis Augustus*. | рђјан, јна, м. (у Дубр.) *Monat September, mensis September*. (Вук II) | студенѝ, м. adj. (у Дубр.) *Monat November, mensis November*. | прѡсинац, прѡсѡнца, м. (у Дубр.) *Monat Dezember, mensis December*. (Вук II) | вѣљача, f. (једни говоре и авѣљача и овељача) 1) (у запад. прим.) *Monat Februar, Februarius*: вѣљача превртача; [...] 2. (у Србији) *vide* бабини укови. (Вук II) | лѣстопѡд, м. 1) (у Рату ниже Дубр.) лишће са дрвећа, које се (онђе) купи и оставља, да се њиме гноје њиве и виногради, *die von Bäumen abgefallenen Blätter, folia arboris delapsa*. 2) (по зап. кр.) *der Oktober, mensis October*. (Вук II)

У складу с непосредним природним окружењем Града, доста лексике се односи на врсте риба и друге морске животиње (× 69). Вук се углавном задовољава примедбом да каже да се ради о 'некаквој морској риби', што важи и за нем. и лат. еквиваленте (до којих, свакако, сѡм није могао доћи), но није реткост да су они одређенији, али и општи опис може бити одређенији – на пример да је *ѣра* 'некака мала риба', с истим еквивалентима. Синонимске везе које почесто Вуку служе уместо семантичких дефиниција, добијају на значају јер се њима увезује систем, али њих нема много: *барбѡн* се упућује на *брадѡватица* (вероватније *brodòvatica*, Milas 1898: 226) и обрнуто (пр. 27). Дефиниције нису вазда тачне, па се може представити као риба оно што није, на пример *нѡрикла* – заправо је 'сруѣић морски' (в. Milas 1898: 237). У овој су групи и изрази који се односе на друга морска створења, на пример *олиѣѡњ*, *олиѣѡња*, 'врста морске животиње – лигња' (за *òligañ, òligña* в. Milas 1898: 238; *òлиѡњ, òлиѡња*, РДГ; *òliganj, NDR*) или *сѣѡа*, 'врста морске животиње – сипа' (пр. 28).

Пр. 27. *гѣра*, f. (у Дубр.) некака мала риба, *Art kleinen Fisches, pisciculus quidam*: У репу од гере није вечере. (Вук II) | *барбѡн*, *барбѡна*, м. (у Дубр.) некава риба, *Art Seefisch, piscis marini genus*. cf. брадоватица. (Вук II) ↔ *брадѡватица*, f. (у Дубр.) *vide* барбун. (Вук II) || Пр. 28. *нѡрикла*, f. (у Дубр.) некака морска риба, *eine Art Seefisch, piscis quidam marinus*. (Вук II) | *олиѣѡњ*, *олиѣѡња*, м. (у Дубр.) *der Blackfish, sepia loligo L.* (Вук II) | *сѣѡа*, f. (у Дубр.) *der Tintenfisch, sepia*. (Вук II)

Остале лексике која би се тицала мора, а да је специфично дубровачка, једва да има – за сѡмо *мѡре*, мимо нелоцираног

општег значења, јавља се и дубровачка конкретизација, 'морска вода', споредна, јер у Граду постоји и основно значење, подразумевано преко аугмент. *мѡрина*, 'велико море' (пр. 29).

Пр. 29. мѡре, н. 1) *das Meer, mare*. 2) (у Дубр.) *das Meerwasser, aqua marina*: донеси ми *мора* да се окупам; попиј једну чашу *мора*; *море* се не може пити. (Вук II) – мѡре с [...] 1. *велика ѡвршина слане воде омеђена обалама*. [...] 2. *мања или већа количина морске воде*. [...] изр. [...] (РДГ) | мѡрина, f. (у Дубр.) *augm. v. море*. (Вук II)

Иако би се у вези с Дубровником очекивала богата и разграната лексика из области поморства – она једва да постоји. Пребројали смо четири одреднице општијег карактера: две им. – *грѣјево*, 'лађа' (истакнуто као стилски маркирани архаизам уместо савременог *дрво*, које је као такво поменуто само s. v. *грѣјево*, а s. v. *дрво* су обухваћена два основна значења, 'дрво (као биљка – живо)' и 'дрво (као грађа – мртво)') и грецизам *сѣдро*, 'сидро' (< οἰδῆρον, уп. RJAZU XIV: *siđro*, у конкуренцији с турцизмом *ленѣер* по Србији и другде, уп. Škaljić 1966: *lènger, lènder (lèder)*) (пр. 30); два гл. – *ѡѡринуѣи*, 'спустити пловило у воду' и *насукаѣи се*, 'насести дном пловила на водено дно, без могућности даљег кретања' (пр. 31).

Пр. 30. дрѣјево, н. (у Ц. г. и у Дубр.) 1) [...] 2) *das Schiff, navis*, cf. лађа: Ал' се вози низ воду *грѣјево* – (Вук II) – дрво, вета, н. 1) (pl. дрвѣта, дрвѣтâ) *der Baum, arbor*. 2) (pl. дрва, дрвâ) *das Holz, lignum*. (Вук II) | сѣдро, н. (у Дубр., а у Србији и по осталијем околинама *ленѣер*) *der Anker, ancora*, cf. мачка. (Вук II) | лèнгер*, m. *der Anker, ancora*. vide сидро, cf. мачка. (Вук II) || Пр. 31. пѡринути, нѣм, v. pf. 1) *wegstoßen, impello*. 2) (у Дубр.) брод, т. j. пустити га у воду, *vom Stappel laufen lassen, deduco*. (Вук II) | насукаѣи се, насуѣѣм се, v. г. pf. (у Дубр.) насукала се лађа, т. j. насадила се, насјела, *sitzen bleiben (vom Schiffe), insidere arenae*. (Вук II) | насукат се, насукаѣн се свр. 1. *превариѣи се*. [...] 2. *неким ѡловилом насјесѣи на ѡводгни ѣребен или у ѡлићак*. [...] (РДГ)

Дубровник највише даје Рјечнику обиљем назива везаних за биљни свет (× 162 назива за биљне врсте, не рачунајући испуштену одр. *грѣјѣнак*, в. пр. 8; то чини више од 15% укупне дубровачке лексике). Мање је вероватно да је Вук ту лексику сакупљао у самоме Граду; више је вероватно да је то чинио шетајући се у не-

посредној близини. Поред општих дефиниција попут 'некака трава' и 'Art Pflanze, herbae genus' ('врста биљке, врста траве'), 'Art Blume' ('врста цвета'), 'некако дрво' и 'Art Baum, arboris genus', 'Art Weintraube, uvae genus' ('врста винове лозе, грожђа') (пр. 32), Вук и прецизније означава биљне врсте, служећи се међународном номенклатуром (ни то није могао чинити сâм, као ни код називâ морских створења). У Рјечнику су идентификоване зељасте биљке, на пример *âк*, 'целер' (пр. 33), жбунасте биљке, на пример *жѹква*, 'жбунаста биљка са жутим цветовима' (пр. 34), траве, на пример *кокòтиња*, 'змијска трава' (пр. 35), међу којима и лековито биље, на пример *мрча*, 'мирта' (пр. 36), зачинске биљке, на пример *сâнсеј*, 'мајоран', биљка блажег укуса од оригана (за *sânseg* в. Milas 1898: 244, *сâнсеј*, РДГ) (пр. 37), друго корисно биље, на пример *òсјенач*, 'пелен' (пр. 38), цветови, на пример *златòглав*, 'врста љиљана' (пр. 39), дрвеће, на пример *вйва црљена*, 'црвена врба' (пр. 40), воће, на пример *кѹпјена*, 'купина' (пр. 41) и др.

Пр. 32. чèсвина, f. (у Ц. г. и у Дубр.) некако дрво, налик на раст, али је и зими зелено, eine Art Baum, arboris genus. (Вук II) || Пр. 33. âк, m. 1) (у Боци) vide хâк: Пасји ак мора не мути. 2) (у Дубр.) der Erpich, arium. (Вук II) || Пр. 34. жѹква, f. (у Дубр.) vide жука. (Вук II) – жѹка, (у примор.) жѹква, (у Дубр.) f. der Genster, spartium junceum Linn. Онамо се од жуке преде и пређа; она се најприје метне у море те се кисели неколике недјеље дана, по том се метне те преноћи у слаткој води да се ослачи, по том умачући је у слатку воду трља се о камен, те се оно што је као дрво изломи и поиспада, и остане само влакно као у лана. cf. брнистра, жуква. (Вук II) || Пр. 35. кокòтиња, f. (у Дубр.) некака трава, Osterluzei, aristolochia. (Вук II) || Пр. 36. мрча, f. (у Дубр.) die Myrte, myrtus. – мрча ж *врста биљке, мирша*. [...] (РДГ) || Пр. 37. сâнсег, m. (у Дубр.) Majoran, origanum majorana L. – сâнсег м *миришљава трава која се уѹиòребљава као зачин ѹриликом ѹриѹремања јела од меса*. [...] (РДГ) || Пр. 38. òсјенач, òсијенча, m. (у Дубр.) Wermuth, absynthium. cf. пелен. (Вук II) – òсјенач, -èнча м *бухач, биљка од чијеј цвијети се ѹрави ѹрашак за унишѹтавање ѹмаги*. [...] (РДГ) || Пр. 39. златòглав, m. (у Дубр.) Asphodill, asphodelus ramosus. (Вук II) || Пр. 40. вйва црљена, f. (у Дубр.) vide ива. (Вук II) – йва, f. 1) die Bachweide, salix helix Linn. 2) планина у Србији. (Вук II) || Пр. 41. кѹпјена, f. (у Дубр.) vide купина. (Вук II) – кѹпјена ж *куйина, дрво и ѹлог*. [...] (РДГ).

Вук бележи и посебне дијалекатске ознаке за шуму и дивље растиње, мада ову другу дефинише као прву (*џморина*, 'шума'; *хàндрача*, за значење 'дивље растиње, шикара' в. РДГ; с неодговарајућим акцентом, *hándrača*, NDR; RJAZU III: *hàndrača*, с објашњењем П. Будманија) (пр. 42).

Пр. 42. *џморина*, f. (у Дубр.) *vide* *омора*. (Вук II) | *хàндрача*, f. (у Дубр.) *vide* *шума*, cf. *андрак*. (Вук II) – *хàндрача* ж *џомијешано шрње и шикара*. [...] (РДГ)

У складу с претходним, приметна је заступљеност назива посебних, култивисаних биљака, коришћених у исхрани или за друге потребе, на пример *џолџуд*, 'кукуруз', *мрквјела*, 'шаргарепа' (пр. 43). Осталу пољопривредну терминологију доминантно чине нарочите, дијалекатске ознаке радње, глаголи и гл. им., међу којима се бројем издвајају оне што се односе на брање грожђа, на пример *брџи*, 'жети (жито)', *шрџи*, 'брати грожђе', *јемџи*, 'брати грожђе' (постоји сумња да ли је ово народна реч у Дубровнику, Milas 1898: 231, али за старије речнике в. RJAZU IV: *jèmati*) (пр. 44).

Пр. 43. *голџуд*, m. (у Дубр. и у Босни) *vide* *кукуруз*. (Вук II) – *голџуд* м *кукуруз* (зрно, клип, стабљика). [...] (РДГ) | *мрквјела*, f. (у Дубр.) *vide* *мрква*. || Пр. 44. *брџи*, бѣрѣм, v. impf. 1) – 3) [...] 4) (у Дубр.) *жито* *брати* *vide* *жети*: *беру* *жито*. (Вук II) | *трџати*, гѣм, v. impf. 1) [...] 2) (у Дубр.) (Wein) *lesen*, *vindemio*: *пошао* *трџат*'. cf. *брати*. (Вук II) – *трџат*, -ѣн несвр. *брџи* *џрожђе*. [...] (РДГ) – *trġat*, gl. – 1. *brat grožđe*, [...] (NDR)

У посебном репертоару с видљивим уделом је лексика која се односи на храну – општа лексема *јџша*, 'јело' и ознаке за конкретна јела, на пример *унџуруља*, 'кисела сурутка' (пр. 45); поједини глаголи, праћени одговарајућим девербативима, тичу се припремања хране, на пример *заџриџи*, 'запржити' (пр. 46); своје место имају и прид. ознаке, на пример *лџд*, 'неслан' (пр. 47).

Пр. 45. *јџша*, f. (у Дубр.) *vide* *јело*. (Вук II) | *унџуруља*, f. (у Дубр.): Бог срећу дијели, а Влахиња ундуруљу. (Вук II) || Пр. 46. *заџригати*, гѣм, v. pf. (у Дубр.) *vide* *запржити*. (Вук II) | *пџтрџг*, m. (у Дубр.) *vide* *запршка*. | *наџригати*, -ѣн свр. (тал. *friggere*) *наџрџиџи*. [...] (РДГ) || Пр. 47. *лџд*, *лџда*, до (*лџдѣ*, *дѣ*, *дѣ* adv. *лџдо*, comp. *лџђѣ*) 1) – 3) [...] 4) (у Дубр.) *јело*, *крух*, т. j. *неслано*, *ungesalzen*, *insulsus*. (Вук II) – *лџд*, *лџда*, *лџдо* придј. 1. [...] 2. *неслан* (*о јелу*). [...] (РДГ)

Неретко је у вези с исхраном и именовање делова животиња, односно животињског меса, на пример *їòđjабука*, 'говедина с бута – говеђе месо испод препона', *їрàчевина*, 'прасетина, свињетина' (пр. 48). Бројношћу се издвајају називи за делове тела који су неодређени, али у конкретним случајевима више се односе на људе него на животиње. Сачувани су неки народни називи, у остатку говора тада познатих Вуку истиснути турцизмима или описним изразима, или у варијантском односу с другим народним лексемама, на пример *jêтра*, 'јетра' ум. *црна џигерица* (в. Škaljić 1966: *džigerica*, *džigera* (*džigarica*)) (пр. 49). Када се има у виду опште језичко стање, ознаке за мозак и мождину у нарочитом су односу: *мòзак* означава 'коштану срж – мождину' (мада је у савременом говору за *мòзак* привезано стандардно значење, 'главни орган у глави – мозак', в. РДГ: *мòзак*, док супстантив збуњујуће парадигме, *мòждāни*, фиксиран у множини, означава 'мозак' (у савременом говору задржана је и ова им. у истом значењу, в. РДГ: *мòждāни*). Општа им. *мòждина* аугментатив је им. *мòзак* (псл. **mòzgz*), а дериват с друге стране је издвојени облик *мòждāни*, заправо pl. tant. некадашње **ї*-промене (стсрп. дијал. **mòždān* < псл. **mòždžanь* < **mòždženь* < **mòzgz*-, Derksen 2008: **moždženь*; **moždženo*; ERHJ II: *mòždāni*, с нешто другачијим објашњењем; уп. ЭССЯ 20: **moždženь* I / **moždženь* (?) / **moždženo*) (пр. 50). У Дубровнику постоји конкурентски однос међу општим називима за животињу – *живѝна* (у дијалектима с разл. значењима, уп. Вук II), поред *живòшина*, 'животиња' (за старије потврде в. RJAZU XXIII: *živòtina*¹) (пр. 51).

Пр. 48. *пòдјабука*, f. (у Дубр.) говеђе месо од бута испод препона. (Вук II) | *прàчевина*, f. (у Дубр.) vide *прашчевина*. (Вук II) – *прàчевина* ж *свињѝшина*, *свињско месо*. [...] (РДГ) || Пр. 49. *jêтра*, f. (у Дубр.) die Leber, јесур. cf. *џигерица* црна, утробница. (Вук II) – *ўтробница*, f. (по југоз. кр.) vide *џигерица*: Кад у Меју двије утробнице. (Вук II) || Пр. 50. *мòзак* (*мòзак*), *мòзга* m. 1) das Hirn, cerebrum: Није му врана мозак попила. 2) (у Дубр.) vide *мождина*. (Вук II) – *мòзак*, *мòзга* m 1. *орѝан* у глави којим се дирићују свјесни и несвјесни *їокрѝи* у људском *їијелу*. [...] 2. мн. *мозгови* *їамѝи*. [...] (РДГ) | *мòждāни*, m. pl. (у Дубр.) das Hirn, cerebrum. cf. *мозак*. (Вук II) – *мòждāни* ж (само мн.) ген. *мòждāнї* *мозак*. [...] (РДГ) | *мòждина*, f. (augm. v. *мозак*) *мозак* из костију, das Knochenmark, medulla ossis. cf. *мозак*. || Пр. 51. *живѝна*, f. 1) der Krebs (Krankheit), cancer, carcinoma: *живина* га расточила! 2) мноштво људи, Menge

Volks, multitudo. 3) (у војв.) кокоши, патке, гуске и ћурке, das Geflügel, Federvieh, alites domesticae. 4) (у Дубр.) vide животиња. (Вук II) – живџина ж (...) *живоџиња уоџиџе*. [...] (РДГ) | живџтина, f. (у Дубр.) vide животиња. (Вук II) – живџтиња, f. das Thier, animal. (Вук II)

Запажено место заузимају гл. ознаке којима се именују различите радње и стања својствени човеку, понекад и животињама, и не само ограничени на физиологију (изван већ поменуте пољопривредне терминологије и других на сл. начин заокружених подсистема). Региструју се ознаке телесних радњи повезаних с нуждом или аутоматским процесима, нпр. *хрџиџи*, 'хркати' (пр. 52), глаголи чулне перцепције и осећаја повезаних с њом, нпр. *змијџиџи*, 'опазити, приметити' (пр. 53), глаголи осећања, нпр. *хијџи се*, 'волети се, пазити се, бити у добрим односима (узајамно)' (заправо *хџијџи се*, али код Вука прелазно *хџијџи* је нелокализовано с упућивањем на *хијџи*, другде самостално обрађено, РДГ: *хџеџ се*, NDR: *hòcet, hòtjet*) (пр. 54) итд. Уз називе биљака бројношћу се могу мерити само ознаке свих осталих радњи и збивања, међусобно доста различите, с ограниченим могућностима груписања. Збивање само по себи именује се посебно, али није изван сумње да је то именовање баш из Дубровника: *сучџиџи се*, 'догодити се' (за другачији изговор, *sùčēditi se*, и већу вероватноћу да је из дубровачке околине в. Milas 1898: 246), *сучџавиџи се*, 'догађати се' (пр. 55). Навешћемо само неке од карактеристичних гл. ознака, на пример гл. *црџаџи*, 'црпсти, извлачити, исисавати' (за течност), *киџаџи*, 'киселити' (за потапање у течност), *жџи*, 'пристиснути, стиснути – цедити' (Вук овај гл. дефинише преводним еквивалентима 'drücken, zusammendrücken, constringo', али упућивањем на гл. *цијџиџи*, с неподударним еквивалентима, 'seihen, colo, percolo' – 'процедити', открива се прави смисао), *сџриџи* ('оборити уз прављење буке'), *лиџиџи* 'викањем објављивати' (као што су некада чинили викачи, „телали”), *јџиковати*, 'обећавати', *хџиџи*, 'прекоревати, осуђивати, грдити' (очекивано је *хџиџи* < псл. **xǫliti*, уп. ERHJ I: *hǫliti*; с Вуковим акцентом RJAZU III: *hǫliti*¹), *ирџџуснуџи*, 'ошамарити', *хиџаџи*, са задржаним псл. значењем, 'хватати', *оџхџиџи*, 'одлазити' (пр. 56).

Пр. 52. хрџпити, пџм, v. impf. 1) (у Дубр.) schnarchen, sterto. 2) [...] (Вук II) || Пр. 53. змијџити, зџмијџџм, v. pf. (у Дубр.) bemerken, animadverto. (Вук II) || Пр. 54. хтџџи, хџџу,

v. impf. (југоз.) 1) wollen, volo. 2) lieb haben, ато: добро га хоће (у Дубр.), добро се хоће, т. ј. пазе се; [...] 3) – 4) [...] (Вук II) – уп. хотјети, хоћу (хотіо, хотјела) vide хтјети. (Вук II) – хотјет се, хотју се несвр. *вољети се, бићи у добрим односима с неким.* [...] (РДГ) || Пр. 55. сучедавати се, сучедава се, v. r. impf. (у Дубр.) vide догађати се. (Вук II) – сучедити се, сучедѝ се, v. r. pf. (у Дубр.) vide догодити се. (Вук II) || Пр. 56. црепати, цреплѐм (црепѐм) v. impf. (у Дубр.) vide црпсти. (Вук II) – црепат, -ѐн несвр. *црѝсти воду из нечеѝа.* [...] изр. [...] (РДГ) | зацрепнути, нѐм, v. pf. (у Дубр.) schöpfen, haurio. (Вук II) | кйшати, шѐм, v. impf. (у Дубр.) vide киселити што, н. п. кошуље у води, einweichen, masero. (Вук II) – кйшат, -ѐн несвр. *мочиѝи нешѝо гуже времена.* [...] (РДГ) | жѝти, жмѐм (part. pass. жѝт, а, о) v. impf. (у Дубр.) drücken, zusammendrücken, constringo, cf. циједити. (Вук II) | сѝрити, сѝрѝм, v. pf. (у Дубр.) оборити да се ваља и лупа, herabkollern, devolvo: сорила нешто мачка. cf. оборити, разорити. (Вук II) | лѝчити, лѝчѝм, v. impf. 1) [...] 2) (у Дубр.) викати као телал, н. п. кад ко што изгуби или нађе, ausrufen, praedico, praesonium facio, evulgo. Ондје је обичај кад ко што изгуби или нађе, да да слијепцу коју крајцару те викне по свијем улицама шта је изгубљено или нађено, и ако је што нађено, каже се гдје је, него онај чије је да дође и да донесе биљегу (т. ј. докаже) и да узме; ако ли је изгубљено, да донесе и *да узме наљежбу*. За времена републике био је одређен човјек који је овако личио, и звао се *згур*. [...] 3) – 4) [...] (Вук II) – лѝчит, лѝчѝн несвр. *викањем нешѝо објављиваѝи.* [...] (РДГ) | јѝзиковати, кујѐм, v. impf. (у Дубр.) versprechen, promitto. cf. обређи. (Вук II) | хѝллити, лѝм, v. impf. (у Дубр.) tadeln, vitupero. (Вук II) – хѝлит, -ѝн несвр. *вријеђаѝи, ѝрдиѝи.* [...] (РДГ) | прдељуснути, нѐм, v. pf. (у Дубр.) Ohrfeige geben, alarum impingo. (Вук II) – уп. прдељускат, -ѐн несвр. *шамараѝи.* [...] (РДГ) | хѝтати, хѝтѐм, v. impf. 1) vide бацати. 2) eilen, festino. 3) (у Дубр.) greifen, prehendo. cf. хватати. (Вук II) – хѝтат, -ѐн несвр. 1. *хваѝаѝи некоѝа или нешѝо.* [...] 2. *схваѝаѝи, разумјѝти нешѝо.* [...] (РДГ) | отхѝдити, ѝтхѝдѝм, v. impf. (у Дубр.) weggehen, decedo, cf. одлазити: доходи и отходи; Срамотан је сваки отходио. (Вук II)

Остаци традиционалних друштвених односа фиксирани су донекле у лексици, на пример у ознаци уважавања свакога „bez

razlike položaja i zanimanja" (Deanović 1967: 401) – *īdsīâr*, (истор. 'господар' и) 'угледан човек, господин', *īosīdĥa*, (истор. 'господарица' и) 'угледна жена, госпођа' (с дубровачким, преданалошким акцентом, уп. рус. *госпожá*, RJAZU III: *gōsṗoĥa*), у ознаци припадања вишем друштвеном слоју *властѐлин*, 'племић' (и *влàдика*, 'властелинка (одрасла или зрела)') – у опозицији према *пучанин*, 'грађанин' (и *пучка*, 'грађанка'); да то нису значења 'обичан, тј. сваки становник града' или 'држављанин' него 'припадник доњег друштвеног слоја у Граду', подразумева се повлашћен у односу на становништво из околине, види се из примера у којем се супротстављају *властѐоство* : *пучанство* као друштвене категорије; итд. (пр. 57). По изузетку, из времена Републике заостала је по која ознака из области административног уређења, у Вукову времену лексички историзми – *вијѐће*, 'господски сабор' (сачињен из Малога и Великога вијѐћа), *вијѐћник*, 'члан Великога вијѐћа', *маловијѐћник*, 'члан Малога вијѐћа' (пр. 58).

Пр. 57. *гòспâр*, *гòспâра*, м. (у Дубр.) *vide* господар: Тешко кући ће није *гòспара*, [...] (Вук II) – *гòспâр*, -âра м вок. *гòспâру* *īosīoдин*. [...] изр. [...] (РДГ) | *гòспoĥa* (у Дубр. *гòспdĥa*) f. 1) *die Frau, Dame, domina*. 2) велика и мала *гòспoĥa*, *der kleine und grosse Frauentag, festum assumptionis, et natale* B. M. V. (Вук II) – *гòспdĥa* ж *уіледна женска особа вриједна поштовања*. [...] изр. [...] (РДГ) | *властѐлин*, м. (pl. *властѐла*) (у Дубр.) *der Edelmann, nobilis*. cf. бољар. (Вук II) – *властѐлин* м зб. им. *властѐла у Дубровнику племић по социјалном положају за разлику од пучанина*. [...] (РДГ) | *влàдика* (pl. gen. *влàдĥkâ*) 1) м. *der Bischof, episcopus*. 2) f. (у Дубр.) *властеоска жена или одрасла кћи, die Frau oder erwachsene Tochter eines властелин, uxor vel filia adulta тоџ властелин*. 3) (у Дубр.) *eine Art Seefisch [Eulencroche], piscis marini genus*. (Вук II) – *влàдика* ж 1. *властѐлинка*. [...] 2. (m) *ейискоџ*. [...] 3. [...] изр. [...] (РДГ) | *пучанин*, м. (у Дубр.) *Bürger, civis*. (Вук II) – *пучка*, f. (у Дубр.) *vide* пучанка. (Вук II) | *властеоство*, п. *Adel, nobilitas*: Боље је моје пучанство него твоје властеоство (рече у Дубровнику имућна пучанка сиромашној владици кад се сваде). (Вук II) – *властеоство* с *пачирицијатџ* као социјална категорија. [...] (РДГ) | *пучанство*, п. (у Дубр.) *der Bürgerstand, ordo civium*: Боље је моје пучанство него твоје властеоство (рекне пучанка владици кад се сваде). (Вук II) || Пр. 58. *вијѐће*, п. 1) (у Дубр.) сабор гдје су се *гòспoда* Дубровачка састајала да суде: они су

имали мало вијеће и велико вијеће, Rath, consilium. (Вук II) | вијећник, m. (у Дубр.) Rath, senator (Вук II) | маловијећник, m. (у Дубр.) који је за републике припадао у мало вијеће, Mitglied des Kleinen Rathes (zur Zeit der Republik in Ragusa), socius senatus minoris (rei publicae Ragusanae). (Вук II)

Из круга тзв. градске лексике једва да се понешто нашло у Рјечнику, премда је Дубровник најстарији ренесансни град на словенском југу, с истанчаним народним језиком који је пратио сву сложеност цивилизованог живота (Deanović 1967: 398): *улица*, Вуку позната са ширега подручја у значењу 'двориште', и с посебним дубровачким значењем 'уски пролаз између кућа – улица, сокак' (у науци регистрована и другде, нпр. у истом значењу РКМД: s. v.; иначе, реч позната у свим слов. језицима и обилато позајмљивана у др. језицима; са старијим потврдама в. RJAZU XIX: *ũlica*; за замену чак. *staza* штокавским *шлица* у Дубр. в. Решетар 1933: 97), и *шећница*, 'место за шетање, шеталиште', за шта из потоњих описа сазнајемо да је то ограђен и релативно ограничен простор кућног плаца намењен шетању (в. РДГ: *шећница*, NDR: *šetnica*) (пр. 59). Овамо не спада *скѣла*, 'школа', будући да она може бити и изван града, али ни *сѣрѣња*, 'крчма за прост свет, биртија' (за правилан облик *strǎń*, [m.], в. Milas 1898: 246, RJAZU XVI: s. v.; уп. *сѣрѣњ*, Решетар 1952: 101), што такође није ограничена на град (биће да се под овим апелативом крије ознака за ону крчму изван Града у коју је Вук сваке вечери одлазио не би ли слушао гусларе) (пр. 60). Неочекивано на први поглед – фонд градске лексике се увећава појединим називима одевних предмета, обуће и накита што су припадали градској ношњи, али уз потребан опрез, будући да су чак и неки предмети, својствени некадашњој властели и имућнијим пучанима, у нарочитим условима могли бити ношени и коришћени и на селу, у природи. Таквим разврставањем не можемо се у овој прилици бавити. Но, да ношња за обичан свет заиста представља најочљивију разлику између грађана и сељана (а то је оно што је и Вук морао регистровати), сведочи израз прибележен много касније – *сѣѣвиѣ клѣбѣк*, 'обући грађанско одело – претворити се у грађанина' (в. РДГ: *клѣбѣк*). Ознакама које се тичу женске моде припадају, на пример, *вѣлѣша* и *кѣѣрена*, 'вео којим су госпође прикривале лице (нарочито када су носиле шешир)', *ѣрмјелица*, 'мала стаклена перла, ћинђува' (део накита) (пр. 61), затим, неодређено – *клѣбѣк*, 'шешир', *ѣѣрука*, 'перика' („Старѣ дѣбровачкѣ госпѣри су нѣсили пѣруке“, РДГ), *хлѣмина* и *шѣѣѣла*, 'обућа за кућну употребу, папуча', *ѣѣсѣола* (ипак не из Дубр. него

с Пељешца, другачијег изговора: *postòla*, Milas 1898: 241) и *црѣвља* коју Вук није сместио само у Дубровник него шире, „по југозападним крајевима”, ’ципела’ (пр. 62), за мушкарце – *ѿдраменице*, ’траке за држање панталона, трегери’ (пр. 63), итд. – Још у времену ренесансе уобличен је појам ’пристојности’ (културног и култивисаног понашања), „*harmonija, sklad u društvenom орсѣнју, i iznad svega мјера, мјера u svemu*” (Deanović 1967: 401), изражен им. *складноћа* и *склãднѡс(ш)*, односно прид. *склãдан*, прил. *склãдно* (в. пр. 14).

Пр. 59. ѱлица, f. 1) *der Hof, die Flur, aula, area*. 2) (у Дубр.) *die Gasse, platea*, cf. сокак. (Вук II) | шѣтница, f. (у Дубр.) мјесто гдје се шета, *der Spazirplatz, ambulacrum*. cf. шеталиште. (Вук II) || Пр. 60. страња, f. (у Дубр.) крчма за просте људе, *das Gasthaus, deversorium, сауона*. vide гостионица, cf. крчма, механа. (Вук II) || Пр. 61. вѣлета, f. (у Дубр.) vide вео: Велету сам на ликце раздрла. (Вук II) – вѣлета ж (тал. *veletta*) *вео којим су жене ѿкривале лице*. [...] (РДГ) | кѡпрена, f. 1) (по зап. кр.) vide махрама: [...] Мудра је Јана ђевојка, | Копреном рану покрила – И скиде јој копрену са главе. 2) (у Дубр.) *der Flor, ranni genus*. (Вук II) – кѡпрена ж ген. мн. *кѡпрѣнã ѿрозирна марама којом су ѿсѡђе ѿкривале лице кад су сѡављале клобук на ѡлаву*. [...] (РДГ) | грмјелица, f. (у Дубр.) мала ђинђуха, *kleine Glasperle, margarita vitrea minor*. (Вук II) – зрно од сѡакла или од сличној маѣеријала, које се низало и служило као оѣрлица, наруквица и сл. [...] (РДГ) || Пр. 62. клѡбѱк, клѡбѱка, m. 1) [...] 2) (у Дубр.) *der Hut, petasus*, cf. шешир. 3) – 4) [...] (Вук II) – клѡбѱк, -ука m 1. *шешир*. [...] 2 [...] изр. сѡãвит клѡбѱк дефиниѣиван чин ѿрихвãѣања ѣрадске ношње у случају кад сељанка дође у ѣрад. [...] (РДГ) | пѣрука, f. (у Дубр.) *die Perrücke, capillamentum*. (Вук II) – пѣрука ж (тал. *parucca*) *ѣерика*. [...] (РДГ) | хлãмина, f. (у Дубр.) *der Pantoffel, crepida*. (Вук II) – хлãмина ж *ѡãууча или цѡѣела раширена и деформисана услијед дуже уѡшребе*. [...] (РДГ) | штѡпела, f. (у Дубр.) vide папуча; највише се говори штопелица; али се чује и овако, н. п. кад ко цревљу потпети, каже се: ставио цревљу на штопелу, т. ј. потпетио је. (Вук II) | пѡстола, f. (у Дубр.) vide цревља, пѡстѡ. (Вук II) | црѣва, f. (у Боци) vide цревља. – црѣвља, f. (по југоз. кр.) *der Schuh, calceus*. cf. ципела. (Вук II) – црѣвља ж (и: црѣвја) (лат. *serbula*) *цѡѣела*. [...] (РДГ) || Пр. 63. пѡраменице, f. pl. (у Дубр.) *Hosentrãger, fasciae bracis sustinendis*. (Вук II)

С обзиром на напред предочену високу заступљеност дубровачке лексике у Вукову Рјечнику, није изненађење знатна тематска разноврсност с којом смо се до сада сусрели, коју у оваквом прегледу није могуће исцрпсти, јер ту има и лексике којом се именују црквени празници и црквена лексика у ужем смислу речи, народни обичаји, а затим ту су називи особина и њихових носилаца, називи носилаца занимања и вршилаца радњи, предмета у свакодневној употреби, алата, оружја, музичких инструмената, предмета коришћених у медицини, назива болести и поремећених физиолошких стања, друштвених игара, обухваћени су и називи који се тичу економије и трговине, јединица мере, протока времена, временских прилика и атмосферских појава, појава у природи, облика рељефа са земним саставом. О концу, увек остаје и лексика која измиче тематском сврставању. Да је Вук суштински проникао у лексички систем Дубровника, показује и то што је прикупио и обрадио лексику из дечјег говора, односно говора одраслих када се обраћају деци или говоре о њој, на пример *бѹмба*, 'дечја реч за воду', *ни̑на̑ши*, 'дечја реч за спавати' (за изговор *nȋnati*, *nȋnât* в. Milas 1898: 237, али в. *nȋnat*, NDR; *ни̑на̑ш* поред *ни̑ни̑ш*, РДГ: *ни̑на̑ш*), *и̑ѹи̑а*, 'дечја играчка – лутка' (пр. 64).

Пр. 64. *бѹмба*, f. (у Дубр.) *Kinderwort für Wasser, aqua sermone infantium*. cf. воша. (Вук II) | *ни̑нати*, *ни̑нâм*, v. impf. (у Дубр.) *Kinderwort für спавати*: Санак иде уз улицу, [...] | Ходи, Љубо, да нинамо! | Нинај, нинај, злато моје! | Чуј ће ми те санак зове. (Вук II) – *ни̑нат*, -âм несвр. (и: *ни̑нит*) *си̑ава̑ши* (каже се *гје̑ше̑шу*). [...] (РДГ) | *пу̑па*, f. (у Дубр.) *vide лутка*. (Вук II)

7. Архаизми

Са становишта историје језика, посебној вредности Рјечника доприносе историзми и архаизми прибележени у Дубровнику. Прве је и сам Вук назначавао – у случајевима застарелости именованих референата већ у његову времену. Архаизме није увек једноставно уочити (о питању њихова статуса в. Савић 2023: 44), а неки су засведочени и касније у другим говорима и дијалектима. Поједини су током времена могли бити активирани у језику из реалних потреба – у виду структурне реактуализације прошлих стања постојећих лексема преко дубровачких и сродних потврда, попут *гје̑ши̑и̑* (југоз.) ← *хе̑ши̑и̑* (јуж.), *и̑је̑ра̑ши̑* (југоз.) ← *хе̑ра̑ши̑* (јуж.), *и̑е̑а̑р* (Дубр.) ← *и̑е̑а̑р* [опште], односно оживља-

смер IV: *стѣг*; за потврде в. RJAZU XVI: *stijeg*; уп. Даничић III: *стѣгоноша*) (пр. 69).

Пр. 65. блудити, блудѣм, v. impf. (у Дубр.) н. п. дијете, т. ј. мазити, hätscheln, corrumpo nimia indulgentia. (Вук II) | блудити се, блудѣм се, v. r. impf. (у Дубр.) sich verhätschelt betragen, nimie sibi indulgere: блуди се дијете. cf. мазити се, печити се. (Вук II) | разблудити, разблудѣм, v. pf. 1) н. п. овцу, angewöhnen, daß es uns nachfolgt, mansuefacio. 2) (у Дубр.) vide размазити. (Вук II) | Пр. 66. бо (у Дубр.) denn, enim, cf. јер: он бо је знао; а особито се говори послѣје за што (за што бо је знао), као и у војводству по варошима што се додаје послѣје јер, те се говори јербо. (Вук II) | Пр. 67. гѣдина, f. (pl. gen. гѣдѣна) 1) das Jahr, annus, cf. годиште: [...] 2) (у Дубр.) вријеме, das Wetter, tempestas: данас је лијепа година; не смета му рђава година. 3) (у Хрв.) vide дажд, der Regen, pluvia. 4) vide годишњица; види s. v. даћа. (Вук II) – /гѣдина/ изр. плакат (цвиљет) ко љуѣ гѣдина *болно љлакаѣи да у срце гура*. [...] (РДГ) | бријеме, брѣмена, н. (у Дубр. и по околини) vide вријеме: Ајд' из двора, првијенче, бријеме ти је. (Вук II) – бријеме, брѣмена с [...] *вријеме*. [...] (РДГ) | Пр. 68. драг, драга, го (драгѣ, гѣ, гѣ adv. драго, comp. дражѣ) 1) (по југоз. кр.) theuer (hoch im Preise), carus. vide скуп. 2) theuer (lieb), carus, cf. мио: драги брате мој; Мајка ми је драга | Сису ми је дала, | Другу рекла дати | Кад поћемо спати. [...] 3) – 5) [...] (Вук II) | драгѣна, f. (у Дубр.) vide скупѣна. (Вук II) | драгѣст, драгѣсти, f. (по југоз. кр.) theures Wesen, caritas: О радости, велика драгѣсти! [...] (Вук II) – уп. драгѣс, -ости ж *милошѣа*. [...] (РДГ) | дражати, жѣм, v. impf. (у Дубр.) im Preise steigen, theuerer werden, fio carior, consto majori pretio. (Вук II) | Пр. 69. стѣјег, m. (у Боци и у Дубр.) die Fahne, vexillum. vide застава, cf. барјак. (Вук II)

8. Закључак

На путовању „по југозападним крајевима“ (1834–1835), Вук Караџић је највише времена провео у Дубровнику, где је прикупио значајан број њему до тада непознатих речи. Нисмо се овде задржавали на утицају дубровачкога говора на измену Вукових схватања о норми српскога књижевног језика, па тиме ни на модификовању графичко-фонолошке структуре *Српскога рјечника*.

Пажња је усмерена на обим, природу и историјски значај лексике којом је допуњен општи корпус, према издању из 1852. године (о пореклу дубр. лексике уопште писао је, нпр., Budmani 1883: 160–170, а речник особених позајмљеница донео је Зоре 1895). У означавању дубровачких речи Вук се држао диференцијалног критеријума – тј. у Рјечнику је назначавао такво порекло само речи које су ограничене на Дубровник (тачније, он их је прибележио у Граду, а нису нужно морале бити из њега); шире засведочену, општу лексiku Вук није географски одређивао. У раду је утврђен број речи за које је Вук написао да су дубровачке, без обзира на то да ли их је издвојио у посебне одреднице или не; утврђене су речи за које се може претпоставити да су из Града и речи које припадају непосредној околини; на крају су издвојене речи којима је оспорено или доведено у сумњу дубровачко порекло. Распон између највеће вредности (који укључује и речи из околине, али без довођења у питање тачности Вукових локализација) и најмање вредности (што подразумева искључивање непоузданих јединица) креће се у промилима, нешто изнад – односно испод 2%. Приближно, дакле, на сваких 50 речи *Српскога рјечника* – једна је дубровачка, у ужем или ширем смислу! Вук је ретко правио и ситне грешке у бележењу, граматичком или значењском дефинисању речи. Све речи он је пропуштао кроз филтер свога језичког осећања, односно норме књижевног језика на народној основи коју је познавао и кроз Рјечник је афирмисао, тако да је (по потреби) и дубровачке речи прилагођавао томе систему. Одступање од [дијалектолошког] приказа, као и начелан став да саопштене локализације нису увек прецизне, показује да је Вук замишљао *Српски рјечник* као описни речник српскога књижевног језика, а не општи дијалекатски речник. Тиме је и дубровачка лексика у Рјечнику, упркос наглашено локалном или регионалном карактеру, постајала општом својином књижевног вокабулара, тј. књижевном лексиком (→ транспозиција из дијалекта у књижевни језик). Довољно време проведено у Граду и дубинско упознавање с његовим говором омогућило је тематску разноликост прибележене лексике. Занимљиво је да се Вук нарочито упознао с ботаничком терминологијом, разноврсним глаголским системом, али и називима морских бића, поглавито рибљих организама. Тамо где би се највише очекивало, Рјечник је пружио најмање – свега неколико термина из области поморства и упола мање из градске терминологије у ужем смислу речи. Ипак, градска ношња, унечему и градски дух, као и одједи ста-

ре административне организације и устаљених друштвених односа, донекле су нашли свога одраза у Рјечнику. Осим актуелне лексике и оне која је на различите начине занимљива проучаваоцима савременог језика, Рјечник је обухватио и архаизме који ће, барем што се тиче Дубровника, продужити његово трајање у науци, и широј од србистике.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ

- Белић, А. „О Вуковим погледима на српске дијалекте и књижевни језик.” *Глас СКА*, LXXXII, Други разред 49 (1910): 101–243.
- Белић, А. „Дубровник и његово место у духовном развоју нашега народа.” *Наш језик*, IV/1 (1935): 1–8.
- Вук I: *Српски рјечник, истолкован њемачким и латинским ријечма*. Скупио га и на свијет издао Вук Стефановић. У Бечу: gedruckt bei den P. P. Armeniern, 1818.
- Вук II: *Српски рјечник, истумачен њемачкијем и латинскијем ријечима*. Скупио га и на свијет издао Вук Стеф. Караџић. У Бечу: у штампарији Јерменскога намастира, 1852.
- Вук 1836: В. Стеф. Караџић. *Народне српске пословице и групе различне, као оне у обичају узете ријечи*. На Цетињу: У Народној Штампарији, 1836.
- Даничић, Ђ. *Никољско јеванђеље*. Београд: Државна штампарија, 1864.
- Зоре, Л. „Дубровачке туђинке.” *Сјоменик СКА*, XXVI (1895): 1–26.
- Ивић, П. *Дијалектологија српскохрватског језика. Увод у штокавско наречје*. Целокупна дела, II. Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 2001 [1956/1985].
- Ивић, П. *Српскохрватски дијалекти, њихова структура и развој, I. Ошта разматрања и штокавско наречје*. Целокупна дела, III. Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 1994 [1958].
- Кашић, Ј. „Градске речи у Вуковом Рјечнику.” *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду*, XI/1 (1968): 147–178.
- Кашић, Ј. „О Српском рјечнику из 1852. године.” *Српски рјечник (1852)*, II, Р–Ш. Сабрана дела Вука Караџића, књ. XI. Београд: Просвета (1986): 1481–1744.
- ПЕРСЈ: *Приручни етимолошки речник српског језика*, Том 1, А–Ј. Београд: Институт за српски језик САНУ, 2023.
- РДГ: М. Бојанић, Р. Тривунац. „Речник дубровачког говора.” *Српски дијалектолошки зборник*, XLIX (2002): 1–458.
- Решетар, М. „Чакавщина у Дубровнику.” *Нова Зета*, II (1890): 401–413.
- Решетар, М. *Бернардиново лекционар и његови дубровачки прејиси*. Београд: СКА, 1933.
- Решетар, М. „Најстарији дубровачки говор.” *Глас САН, ССІ*, Одељење литературе и језика, н. с. 1 (1951): 1–47.

- Решетар, М. *Најстарија дубровачка проза*. Београд: САН, 1952.
- РКМД: Гл. Елезовић. *Речник косовско-метохијског дијалекта*, I–II. Београд: СКА, 1932–1935.
- РСАНУ: *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, I–. Београд: САН/САНУ – Институт за српскохрватски језик / Институт за српски језик САНУ, 1959–.
- РСЈ: *Речник српског језика*. Нови Сад: Матица српска, 2007.
- Савић, В. „Лексички систем Вукових речника у светлости географских локализација.” *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 51/1 (2022): 327–342.
- Савић, В. „Морфолошки архаизми Српског рјечника из 1818. године.” *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 52/1 (2023): 43–51.
- Савић, В. *О западној грани српскословенске писмености*. Београд: Чигоја штампа – Институт за српски језик САНУ, 2025.
- Симић, Р. „Значај Вукова боравка у Дубровнику и Црној Гори за правце његових реформи српског књижевног језика.” *Вук Стефановић Караџић и Иво Андрић (или Андрић на Вуковом пућу)*. Зборник радова. Херцег Нови: СПКД „Просвјета” (2014): 48–58.
- Стојановић, Љ. *Животи и рад Вука Стеф. Караџића <26 окт. 1787, † 26 јан. 1864>*. Београд–Земун: Штампарија графичког завода „Макарије”, 1924.
- Фасмер I–IV: М. Фасмер. *Этимологический словарь русского языка*. Пер. и допол. О. Н. Трубачева. Москва: Прогрес, 1986–1987 [1950–1958].
- ЭССЯ: *Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд*, I–. Москва: Институт русского языка АН СССР / РАН, 1974–.

*

- Berk, C. A. *Y-a-t-il un substrat čakavien dans la dialecte de Dubrovnik? Contribution à l'histoire de la langue serbo-croate*, 'S-Gravenhage: Mouton & co, 1957.
- Brabec, I. „Die Mundart von Dubrovnik.” *Die Welt der Slaven*, V/1 (1960): 45–61.
- Budmani, P. „Dubrovački dijalekat, kako se sada govori.” *Rad JAZU*, knj. LXV (1883): 155–179.
- Deanović, M. „O urbanom karakteru dubrovačkog leksika.” *Forum*, 9–10 (septembar–oktobar 1967): 397–403.
- Derksen, R. *Etymological Dictionary of the Slavic Inherited Lexicon*. Leiden–Boston: Brill, 2008.
- ERHJ: *Etimološki rječnik hrvatskoga jezika*, 1–2. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, 2016–2021.
- ESSJ: *Etimologický slovník jazyka staroslověnského*, 1–19. Praha: Československá akademie věd / Akademie věd České Republiky – Ústav slavistiky / Ústav pro jazyk český, 1989–2018.
- Gerersdorfer, V. „Romanizmi u dubrovačkom govoru.” *Zadarska revija*, XXVII, za 1978 (1979): 1–19.

- HNJ: *Historija naroda Jugoslavije*, I. Zagreb: Školska knjiga, MCMLIII.
- Kašić, Z. „Govor Konavala.” *Српски дијалектолошки зборник*, XLI (1995): 241–396.
- Ligorio, O. „Fonemika dubrovačkoga govora.” *Croatica et Slavica Iadertina*, VI (2010): 21–46.
- Lisac, J. *Hrvatska dijalektologija*, 1. *Hrvatski dijalekti i govori štokavskog narječja i hrvatski govori torlačkog narječja*. Zagreb: Golden marketing, Tehnička knjiga, 2003.
- Milas, M. „Ispravci dubrovačkih riječi u Vukovu rječniku.” *Rad JAZU*, knj. CXXXVI, Razredi Filologijsko-historijski i filozofijsko-juridički, I (1898): 223–248.
- NDR: Mladošić D., Milošević M., *Naški dubrovački rječnik*. Dubrovnik: Verbum publicum, 2011.
- Rešetar, M. *Der Štokavische Dialekt*. Wien: Kaiserliche Akademie der Wissenschaften, 1907.
- RJAZU: *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I–XXIII. Zagreb: JAZU, 1880–1976.
- Skok I–IV: Skok P. *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I–IV. Zagreb: JAZU, 1971–1974.
- Tentor, M. „O dubrovačkom jeziku s leksičke strane.” *Rešetarov zbornik iz dubrovačke prošlosti*. Milanu Rešetaru o 70^{oj} godišnjici života. Dubrovnik: Jadran (1931): 449–445.

Viktor D. Savić

WHAT DID THE DUBROVNIK SPEECH CONTRIBUTE TO THE SERBIAN DICTIONARY (1852)?

Summary

During his journey through the “southwestern regions” (1834–1835), Vuk Karadžić spent most of his time in Dubrovnik, where he collected a large number of words. This paper discusses the scope, nature, and historical significance of the lexical material that supplemented the second edition of the *Serbian Dictionary* (1852). When indicating words from Dubrovnik, Vuk followed a differential criterion: he marked as being from Dubrovnik only those words that were limited specifically to that city; for words with broader attestation – even if they originated from Dubrovnik – Vuk did not indicate any geographic origin. The paper identifies the number of words Vuk explicitly labeled as from Dubrovnik, whether or not he listed them as separate entries; it also includes words that are presumed to be from Dubrovnik and those belonging to its immediate surroundings. Finally, it distinguishes

words whose Dubrovnik origin has been questioned or disputed. In total, the Dubrovnik lexicon makes up about 2% of the dictionary. Vuk filtered all the words through his own linguistic intuition and the standards of the literary language he was constructing on a folk basis. Therefore, when necessary, he adapted even the Dubrovnik words to that system. Vuk envisioned his dictionary as a dictionary of the Serbian literary language – not a comprehensive dialectological dictionary. The significant time he spent in Dubrovnik and his deep familiarity with its lexicon brought notable thematic diversity to the material. Interestingly, Vuk focused most on botanical terminology, a diverse verbal system, and names of marine creatures (especially fish). Paradoxically, where one would expect the most, the *Serbian Dictionary* offered the least: only a few terms related to seafaring and even fewer from urban terminology in the narrowest sense.

Key words: Dubrovnik, Vuk Karadžić, *Serbian Dictionary* (1852), lexicon, lexicography, Serbian language, history of the Serbian language.

II. КЊИЖЕВНА СЛАВИСТИКА

ДЕЈАН В. АЈДАЧИЋ*
Uniwersytet Gdański
Wydział Filologiczny
Instytut Studiów Klasycznych i Sławistyki

ТИПОВИ И ФУНКЦИЈЕ РЕНАРАЦИЈЕ У СЛОВЕНСКОЈ КЊИЖЕВНОЈ ФАНТАСТИЦИ

Књижевна дела настала преузимањем и преиначавањем претходно написаних књижевних дела називана су на различите начине – обраде, прераде, адаптације, парафразе, као и терминима теорије интертекстуалности. Предлаже се увођење у проучавања књижевности термина *ренарација*. Ренарације су недовољно књижевнотеоријски испитане, јер су донедавно сматране мање вредним текстовима у поређењу са делима по којима су написана. Аутор се залаже за истраживање књижевних ренарација словенске књижевне фантастике и упућује на радове пољских проучавалаца књижевности. У тексту се наводе примери култура које дају узор и култура које их обрађују. Наводе се ренарације дела антике (Хомер, Овидије) или Библије у словенским књижевностима, несловенски ауторски узор (Л. Керол, Џ. Толкин, Л. Френк Баум) у словенским ренарацијама, обраде словенских узора (Н. Гогољ, А. Пушкин) у словенским књижевностима, те словенских ренарација у несловенским ренарацијама (Н. Гејмен, К. Валенте).

Кључне речи: фантастика, словенске књижевности, обрада, адаптација, интертекст, ренарација, типологија, књижевне везе.

О називима прерада књижевних дела

У усменој култури приче преносе казивачи, а песме певачи користећи варијанте које знају, али које у новом извођењу добијају мање или веће измене. У српској култури различите варијанте усмених песама или прича називане су *иначице*, а Вук Караџић их је при објављивању именовао „исто то само мало друкчије”. Док у усменој култури није могуће поредити варијанте без њиховог записа, у писаној култури се анализирају међусобни односи два текста, јер је лако уочити да ли се ради о препису, измењеном или новом тексту. Са ширењем писане културе раз-

* dejan.ajdacic@ug.edu.pl; ORCID: 0000-0002-4098-4660

вијала се и идеја ауторства, као личних црта које аутор даје тексту, а које му дају и извесна права која произлазе из ауторства. Критичари и историчари књижевности су увели називе *прерада* и *обрада* неког дела, како би се разликовало од *прејиса* или *препричавања* као скраћеног преношења тока приказаних догађаја. Ван оквира књижевности речи *прерада* или *обрада* означавају делатности којима се недовршени предмет или сировина доводе до употребљивог стања. Код реалија материјалног света, оно што је обрађено јесте боље од необрађеног, али примена такве логике на духовне творевине дала би већу вредност прерађеном делу у односу на дело по коме је оно настало. Реч *прерада* у контексту обраде књижевних дела прошлости делимично је изменила своје значење, лишавајући узорно дело ниског вредносног статуса полупроизвода или сировине који она има у материјалној култури, па се другоразредност у књижевности и уметности приписује новонасталом делу. Ову претпоставку ваљало би проверити у текстовима књижевних критичара и историчара. Прешироко значење речи *прерада* и *обрада* приморава тумача књижевности да додатно одређује многе аспекте промена у књижевним прерадама.

Текстови о новим делима по узору на дела прошлости називају се у српском језику и позајмљеницом *парафраза*. Говори се о нечијој парафрази конкретног дела одређеног аутора. Када се говори о *адаптацији*, додатно се указује на циљну групу или на жанр прерађеног дела. *Драматизација* представља преиначење недрамског текста у драмски, *екранизација*, *филмовање* означава обраду књижевног текста у филм, *стирировање* његову обраду у виду стрипа. Велика група нових термина се појавила са теоријом интертекстуалности француских аутора Јулије Кристеве, Жана Старобинског и Жерара Женета средином 20. века. У науци о књижевности ти називи су створени додавањем испред речи *текст* или *текстуалност* старогрчких префиксоида *прошо-*, *архе-*, *аванш-*, *иншер-*, *меша-*, *пара-*, *јери-*, *еји-*, *фено-*, *јено-* и др. Ови термини указују на различите типове веза два текста.

Из латинске речи ***fabula*** – прича створен је термин *фабуларизација* у значењу 'грађење, развијање приче', а потом је додавањем префикса *де-* створен термин *дефабуларизација* у значењу 'разградња приче' и *рефабуларизација* са префиксом *ре-*, која значи 'преиначење неке претходне приче'. Фабуларизација се у студијама српских проучаваоца књижевности и приповедног фолклора користи, а рефабуларизација и дефабуларизација се ретко појављују. У српској књижевноисторијској литератури није се

примио ни англоамерички термин *retelling, replotting*, као ни појам *ренарација*, који се појављује у низу радова пољских проучавалаца књижевности (Markiewicz 1987; Łuczyński 2012; Kostecka 2014; Kowalczyk 2016; Trocha 2020).

Овим радом предлажем увођење појма *ренарација* у студије о наративним уметностима, са уверењем да тај појам може бити употребљив и користан. Њега је лако примити и увести у проучавања, јер је латински префикс *re-* широко коришћен, као и реч *нарација* од латинске речи *narratio*, па *ренарација* означава поновну нарацију, нарацију са изменама, друкчију нарацију прототекста. Овај је термин шири од рефабуларизације, уско усмерене на промене фабуле, па како се односи и на друге измене у приповедању, може их прецизније описивати.

Границе ренарације

Да неки књижевни текст представља обраду, може бити јасно из наслова или поднаслова дела, имена јунака, а на ренарацију указују и реалије у приказаном свету, алузије, хронотопи, вербални искази који су постали крилатице и други елементи који читаоца наводе да препозна прототекст. Када интертекстуалне везе нису повезане са приповедним токовима, већ са другим чиниоцима текста, нпр. са идејама, не треба говорити о ренарацији. Аутор ренарације из полазног текста претходника преузима препознатљиве чиниоце, а одступања од изворника чине тај нови текст друкчијим, било додавањем чинилаца који у прототексту не постоје, било изостављањем или мењањем мотива, ликова и њихове мотивације, променом или заменом хронотопа, сижејних токова и др. Писац коришћењем већ постојећег текста признаје и прихвата његову вредност, али и могућност његовог преосмишљавања.

Гранични облици ренарација налазе се у оним случајевима када је нова верзија веома блиска изворном тексту. То могу бити препричавања са малим изменама или слободнији преводи који одступају од полазног текста, као у случају прерада Бориса Заходера Керолове *Алисе у земљи чуда* на руски језик.

Типови ренарације у текстовима пољских тумача књижевности

У чланку о начинима третирања мита у књижевности Хенрик Маркјевич је издвојио следеће типове књижевних преображаја митова: ренарацију, префигурацију, трансформацију, интерференцију и инкрустацију (Markiewicz 1987). Михал Лучињски је, разматрајући преображаје словенске митологије у књижевним делима, применио појмове Маркјевича и уочио да се ренарација пре свега појављује у историјским фикцијама, у којима аутори користе фрагменте летописа средњовековних хроничара са описима паганских обреда или веровања у богове и демоне Словена (Łuczyński 2012: 137–140).

Полазећи од ставова Виолете Врублевске о жанровским променама у пољској ауторској бајци 19. и 20. века, Вероника Костецка је у књизи *Постмодернистичка бајка: преображаји жанра*, анализирајући дела написана на више језика, одредила и примерима илустровала одступања од канона бајке и конвенције – пародирање (Kostecka 2014: 123–129), откривање „праве истине” (132–137), преображаје у сфери бајковне аксиологије (138–148), реконтекстуализације (180–191), аутотематске и архитектсуалне стратегије (198–219).

У тексту „Ренарације словенских народних мотива у савременој фантастици” Богдан Троха предлаже типологију са неколико подтипова делимичне ренарације. На примеру трагедије *Баладина* Јулијуша Словацког, прозе Анджеја Пилипјука, Анджеја Сапковског и Нила Гејмена, он илуструје тип делимичне ренарације, засноване на увођењу појединачних, изолованих словенских мотива у ауторски текст (Trocha 2020: 403). У дело *Чај од ђаволског цвећа* савремени пољски писац Михајло Студњарек је унео мотив из драме *Баладина* романтичара Јулијуша Словацког, додајући и мотиве народних бајки. Као пример делимичне вишестепене ренарације ауторских дела у епској фантастици пољских писаца Богдан Троха наводи и прозу Анджеја Пилипјука са преиначеним мотивима Пушкинове *Бајке о рибару*, те прозе Сапковског са алузијом на Гогољевог *Вија* (Trocha 2020: 404–405). Хибридную ренарацију по Богдану Трохи чини измештање ликова и мотива у њима несвојствене временске или просторне оквире, а као примери наведене су представе о Баба Јаги у пољској књижевној фантастици (2020: 405–406). Делимична орнаментална ренарација укључује појаву словенских натприродних бића само у орнаменталној функцији (Trocha 2020: 406–407). Сложеније

типове у типологији ренарација представљају тотална ренарација, коју Троха дели на спекулативну, развојно-дидактичку и развојну (2020: 407–413), и пројективне ренарације, које представљају ауторско стварање митологије уз коришћење изабраних митских и фолклорних словенских елемената, као што су радили Бедушицки и Виктор Јаблоњски (Trocha 2020: 413–414).

Слабљење или појачање фантастике у ренарацијама

Постојање општељудских симбола митове, бајке и легенде усмене културе чини привлачним за ауторске ренарације, будући да су они разумљиви читаоцима разних интересовања, узраста и култура. Читаоцима захтевнија дела избрушеног стила мање привлаче ауторе ренарација, који радије бирају „лакше“ узор. Зато није чудно да се књижевне ренарације фантастике често ослањају на бајке, да су упућене деци и омладини, попут Шехерезадиних оријенталних прича, бајки Пероа, бајки браће Грим и Андерсена, народних бајки. Потенцијал Гримових бајки, како показује Камила Ковалчик, остао је велики и у делима популарне културе и у њеним вишемедијалним формама (Kowalczyk 2014). Бајке и епска фантастика, као један од њених књижевних „потوماка“, захваљујући приказу света са укрштањем стварности и друкчијег света, привлаче млађе читаоце и читаоце популарне књижевности. Преплитање сазнајне и забавне улоге књижевности читаоце лакше „увлачи“ у приказани свет, а тако написана дела лакше долазе до већег броја читалаца. У поређењу са читањем текста у коме су ликови и радње потпуно нови, потребно је веће ангажовање читалаца, а при лакшем уласку у већ познати сиже задовољство читалаца расте са преиспитивањем приказаних ситуација и поступака јунака приказаног света. Још две црте ренарација се ослањају на усмереност на млађе читаоце – у том животном добу се много чита, а поглед на свет младих је отворенији за укрштање стварног са чудесним, о чему пише Љиљана Пешикан-Љуштановић:

Дете много лакше него одрасли прихвата неодређене, помичне границе света, вероватно зато што одрастање само по себи носи низ нових спознаја и увида, који стално мењају слику света и његово разумевање и чине дете „отпорнијим на чудо“. Чини се да деца (па и одрасли уживаоци фантастике) лако могу да прихвате постојање два света,

оног обичног, реалног, свакодневног, омеђеног законима физике и логике и оног фантастичног или чудесног у коме ти закони не важе. (Пешикан-Љуштановић 2021: 59)

Из чињенице да је велики број ренарација усмерен ка деци, младима и љубитељима књижевне фантастике произлази и упадљиво већа пажња коју књижевним ренарацијама посвећују проучаваоци књижевности који познају и усмену и писану ауторску традицију, посебно фантастичку, као и зналци књижевности за децу који владају вештином паралелног читања повезаних текстова и уочавања интертекстуалних веза између њих.

Поређења присуства фантастике у првобитном и по њему створеном потоњем тексту показују задржавање фантастике у истој или различитој мери. Чак и у истом делу може бити неједнако присуство фантастике у различитим епизодама, као на пример у епизодама Пекићевог романа *Време чуда*. Иако писац следи новозаветне легенде о Христовим чудима са јако појачаном улогом Јуде, који тера Христа да чини чуда, у причи о Лазаревом васкрсењу елемент фантастике је знатно јачи но у Јовановом јеванђељу. Слабљење или јачање чудесног или фантастичног утиче на друге елементе његовог књижевног приказивања – хронотопе, мотивацију ликова, могуће токове радње и др. Писци који у ренарацијама воде рачуна о узајамној повезаности и зависности елемената брижљиво прилагођавају преузете елементе сагласно променама које су унели у прототекст. Такве промене могу да утичу да друкчију мотивацију ликова и развој сижеа у односу на прототекст, што захтева и омогућава тумачење међуодноса два текста.

Милета Продановић у роману *Елиша у земљи светљих шарана* већ и насловом са преиначеним именом Алисе из књиге *Алиса у земљи чуда* Луиса Керола укида елементе фантастике прототекста, али сама реалност у измишљеној постсоцијалистичкој држави је толико померена да заступа чудесност Керолове Алисе у њеном ониричком свету. Неке од епизода Хомерове *Одисеје* у приказима нељудских бића и оностраних простора се прихватају као фантастика, а фантастика је „ослабљена” и у роману *Одисеј, Лаершов син*, који су под псеудонимом Хенри Лајон Олди написала двојица харковчана Димитрије Громов и Олег Ладижански. Слабљење чудесног могуће је и у ренарацијама религијских легенди о боговима и свецима у књижевним апокрифима секуларног доба.

Несловенски темељи културе – словенске ренарације

Библија, старогрчки и латински митови чине темеље европских култура. Књижевне обраде античких и библијских тема представљале су зато полазиште бројних ренарација и словенских аутора, посебно оних књижевности које су биле јаче повезане са латинистичком, италијанском или француском књижевношћу од ренесансе до класицизма. Словенски књижевници у књижевним надградњама фантастичких елемената античких митова полазили су од Одисејевих сусрета са чудовиштима, догодовштина у којима су учествовали богови, од представа о аду у Вергилијевој *Енеиди*, од митова о Орфејевом силаску у свет мртвих, Овидијевих *Метаморфоза* и приказивања преображаја људи и богова у биљке, животиње, од окамењивања људи у сусрету са Горгона Медузом, али и од каснијих верзија ових митова са додатним, најчешће христијанизованим значењима. Преображаји из Овидијевог спева се јављају у ренарацијама бројних писаца словенске ренесансе, барока и класицизма. Један међу њима био је Задранин Петар Зоранић, који је у прозно-поетском делу *Планине* (1536/1569) испреплео мотиве народних веровања и обрада Овидијевих *Метаморфоза* приказујући претварање људи у цветове или реалије неживе природе. Зоранић је те преображаје повезао са локалним именима, веровањима и топонимима. Мавро Ветрановић је у *Пилиприну* описао преображај главног јунака додавањем његовом телу ружних животињских делова тела, а метаморфозе песник тумачи кроз хришћанску призму као казне за телесне грехове (Levanat-Perićić 2024: 84–93). У Бараковићевој *Вили Словинки* се такође појаљују вергилијевски подстицаји уз уплитање хришћанских, дантеовских мотива (Levanat-Perićić 2024: 102–103).

Ренарације које мењају стилски регистар и исмевају низ елемената полазног текста називане су у историји књижевности именима – пародија, травестија, персифлажа. Пародијски прикази Хада са ослонцем на Лукијанове разговоре мртвих појављују се у руским сатирама у месечнику „Пошта из пакла” крајем 18. века, а нешто доцније код Павла Стаматовића. У спеву украјинског песника Ивана Котљаревског *Енеида наопачке* (1791) травестирана је представа доњег света из Вергилијево *Енеиде*, а пародијске елементе садрже и Пушкинови стихови „Сен Фонвизина” (Ајдачић 2015: 10–12). И у савременим словенским књижевностима појављују се ренарације класичних митова, као у роману *Арјона-*

уџи Борислава Пекића, који Јасонов поход у Колхиду до златног руна приповеда уз ослонац на елементе старогрчке митологије, али је преиначује у причу о трговачком потхвату. Мит о Тезеју и Аријадни, лавиринту и Минотауру уткан је у дело *Шлем ужаса Креаџифф*¹ о Тезеју и Минотауру Руса Виктора Пелевина у виду размене чет порука. Његова фантастика се из постмодернистичке игре премешта у онирички простор Аријаднине приче о сну из кога остали ликови покушавају да схвате и своју и њену судбину и идентитет. У тексту важну улогу имају мотиви нити које заточенике могу да изведу из лавиринта, а чудовиште са главом бика из критског лавиринта повезано је са представом света Пелевинових јунака као злокобног интернет лавиринта.

Ауторски несловенски узор – ренарација словенског аутора

Библија представља богат извор многих књижевних ренарација у свим хришћанским културама, па се старозаветна и новозаветна чуда, Јованова Апокалипса, појављују и у делима словенских аутора. Поред директних ослонаца на Библију у књижевности је могуће пратити и посредне утицаје, преузимањем из ауторских дела. Најречитији пример чини Милтонов спев и његови одрази у словенским књижевностима. У Његошевом спеву *Луча микрокозма* тема побуне Сатане против бога је проистекла из читања *Изјубљеној раја* енглеског песника.

Дантеовске слике пакла се јављају у многим текстовима словенских писаца, понекад са великим преиначењима, као што у драми Симе Милутиновића Сарајлије паклом владају Турци. Иво Брешан је у роману *Асџароџи* и у драми *Нечасџиви на Филозофском факултету* по Гетеовом Фаусту и са цитатима из дела славног Немца понудио своје верзије уговора са ђаволом као велике теме светске књижевности, која има и друге бројне словенске прераде.

Размена немачких и словенских књижевности била је јака у доба романтизма. Е. Т. А. Хофман је оставио видног трага кроз интертекстуалне алузије многих словенских писаца, али неке његове приче представљају и ренарације – Хофманова бајка „Крцко Орашчић” блиска је бајци „Градић у бурмутици” (1834) Владимира Одојевског. У делу Одојевског, дечак Миша, гледајући не-

¹ У српском преводу наслова је намерно остављена циљано и иронично направљена грешка погрешног писања руске речи онако како би је изговорили необразовани уличари – *Креаџифф*.

вероватне слике у музичкој табакери коју је донео његов отац, пита да ли може да уђе у бајковити град Звон-Звон (Литвякова 2013). Гетеова балада о шумском цару је преиначена у слободном препеву руског песника Василија Жуковског (Лагутина 2020). Ве-ома популарна Биргерова балада *Ленора* је доживела бројне поетске ренарације и код словенских песника. Вампирски лик грофа Дракуле Брема Стокера се појављује у књижевним поигравањима Виктора Пелевина (*Бешмен Айоло*), Ивана Нешића и Горана Ско-робоња (*Фиренћински дублећ*) и др.

Дела књижевности за децу и омладину, попут Керолове *Алисе у земљи чуда*, *Чаробњака из Оза* Лајмена Френка Баума или пустоловина Петра Пана у Недођији Џејмса Метјуа Барија, била су предмет ренарација и словенских писаца, као на пример при-ча о једном од пирата из приче о Недођији, остарелом Крезубом, који се сећа детињства и притиснут љубомором мисли о вечитој љубави његове жене Венди према Петру Пану (Ајдачић 2020: 76–77). Алиса Луиса Керола се појављује у бројним ренарацијама и драматизацијама словенских аутора, што је често очигледно већ у самом наслову. Савремени писац Јацек Пјекара је насловом ро-мана *Алиса и тамна шума* усмерио пажњу на преиначење Алиси-ног лика у њеном односу са Алексом. Прича Анджеја Сапковског *Злаћно јодне* представља „апокрифну” верзију створену по Керо-ловом делу. Мотиви из *Алисе у земљи чуда* појављују се друкчије испричани и у текстовима Владимира Ђурића Ђуре, Верице Вин-сент Кол и др.

Епска фантастика је посебан узлет добила са преводима и ширењем Толкинових дела. Његови романи *Хобит* и *Господар пр-стенова* имали су настављаче и међу словенским ауторима, попут Руса Ника Перумова.

Словенски узор – словенска ренарација

Записи словенских народних прича и веровања су у доба романтизма били штиво посредством кога су се Словени међу-собно упознавали и приближавали. Фолклорна грађа ширена је тада и у ауторским обрадама у другим словенским књижевно-стима. О томе постоји богата књижевноисторијска литература, посебно о књижевности романтичара, писаца фолклорног ре-ализма, модернизма, магијског реализма, па и епске фантастике. Ликови који су прекорачили границе фолклора појединих сло-венских народа у књижевности били су русалке, вампири и Баба

Јага. Баба Јага се појављује у *Причама из давнине* у бајковном свету у коме се преплићу различита бића. Дубравка Угрешић у причама из збирке *Животи је бајка* и у роману *Баба Јага је снијела јаје* и Кшиштоф Пискорски у причи „Кућица” осавременују лик и својства старе вештице из избе на кокошијој нози премештајући је у савременост. Пискорски са хумором смешта Баба Јагу у урбани Броцлав, који насељавају и друга бића словенског фолклора, док хрватска ауторка уводи вишеслојно поигравање са цртама Баба Јаге као жене и старице. Баба Јага се појављује и у многим делима словенске епске фантастике. Мотив уговора црнокњижника Пана Твардовског са ђаволом је из пољске традиције прешао у и ауторску књижевност – у причу Украјинца Степана Карпенка, док су елементи поеме Руса Николаја Радишчева ушли у оперски либрето, а потом и у причу писца Михаила Загоскина. Може се говорити и о преиначењу књижевних мотива фолклорног порекла једне словенске књижевности у другим словенским књижевностима. Приче о ђаволима из Гогољеве збирке *Вече у сеоцетју крај Дикањке* појављују се у причама српског реалисте Милована Глишића или у повести *Гостионица код полузвезде на имендан шаншавој шорбара* Јована Грчића Миленка. У основи фантастичких текстова Алексеја Ремизова налазе се обраде старих средњовековних списа и житија, мотиви словенских народних веровања.

У међусловенским ренарацијама директан или књижевно посредован ослонац на фолклор представља и коришћење псеудофолклорних извора попут мистификација Сахарова или *Велесове књије*. Тројна подела света на прав, јав и нав из списа Јурија Мирољубова појављује се у књигама Украјинаца Даре Корниј *Обратна страна светла*, *Обратна страна сенке*, у роману Володимира Арењева *Ђавоља душе*, или *уклејо блајо* и романима из циклуса *Јеванђеља звери* Руса Василија Головачова.

Несловенске ренарације словенских дела

У несловенским културама интересовање за Словене и њихова веровања и обичаје било је најизраженије код њихових суседа. Када је реч о удаљенијим народима, словенски ликови и мотиви како из фолклора, тако и из књижевности стизали су ређе и у таласима. У првој половини 18. века вести о оживелим покојницима на јужним границама хабзбуршке Угарске изазвале су најпре сумње и страхове, па учене просветитељске полемике о сујеверју и могућностима постојања вампира, а потом и талас

књижевних текстова европских предромантичара и романтичара, међу којима је било аутора првога реда, али и њихових ненадарених имитатора. Српски назив *вамџир* је тада коришћен у песмама, причама и драмама како са балканско-словенском, тако и са локализацијом без словенских обележја.

Вештица Баба Јага из народних веровања источних Словена стекла је славу код словенских писаца, како је речено, али и код несловенских аутора. Поред ликова посведочених у записима усмене традиције, у прози несловенских аутора појављују се понекад и ликови из словенске књижевне фантастике. Богови Чернобог и Бјелобог и демони словенске митологије се појављују у роману *Амерички бојеви* Нила Гејмена. Ово дело о сукобу старих и нових богова стекло је широку популарност како захваљујући наградама којима је овећано, тако и захваљујући његовој екранизацији.

У роману *Бесмртни*, написаном у жанру алтернативне историје, америчка књижевница Кетрин Валенте укључује и ликове руских народних прича. У радњи која се одиграва у Петрограду уочи и у време болшевичке револуције и траје до немачке опсаде Лењинграда појављују се и ликови народних бајки – господарица времена, Марја Моревна, има црте Баба Јаге, Кашчеј Бесмртни са демонским цртама је господар живота, а Виј је господар смрти. „Виј” Николаја Гогоља је име страшног чудовишта које треће ноћи убија Хому Брута, примораног да у цркви чува мртво тело младе вештице коју је убио. Богдан Троха у тексту „Ренарације словенских народних мотива у савременој словенској фантастици” пише да Валенте, уводећи бајку у стварност, развија радњу на три плана: митском, бајковитом и реалистичном и додати: „Ово међусобно прожимање комбинација фантазије и реалних планова је блиско магијском реализму, у коме се присуство натприродног у реалистичком свету третира као природно стање ствари” (Trocha 2020: 408).

Лариса Фиалкова осветљава митолошки усмерену епску фантастику америчких савремених аутора која је упућена младим америчким љубитељима жанра са приказом егзотичног света са духовима, нечистим силама паганских веровања и понеким богом попут Чернобога. Ауторка пише да знања Киролајн Чери, Ли Бардуго, Емили Дункан и Наоми Новик о веровањима Словена нису темељна, да они не познају епску фантастику словенских аутора, која је слабо преведена, а да добро познају Толкина, Ролинг и Мартину, на чија се дела и поетички ослањају (Фиалкова 2020).

Поглед на поново испричана дела фантастике са становишта словенских и несловенских црта показује да су били подстицајнији митови и веровања но књижевна дела словенских писаца фантастике. Упркос значајним словенским писцима фантастике, великим и у светским оквирима, чињеница о малобројности ренарација по њиховим делима сведочи о маргиналности словенских писаца у канону других светских књижевности.

Даља проучавања ренарације у словенским књижевностима могу се развијати у више праваца. Будући да су ова дела сматрана плодовима недостатка стваралачке имагинације која се ослања на дело претходника, она нису била много тумачена, па не постоји ни поуздано сакупљен њихов корпус. То отвара могућност проширења дела ренарације како по ауторима и њиховим протекстовима. У овом раду оцртани су неки теоријски приступи, али њих је могуће још прецизније развити. Ренарације као предмет проучавања књижевности могу се проширити на обраду у другим медијима и повратним утицајима других медија на нове књижевне обраде.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Ајдачић, Д. „Пародија и сатира у приказима демона у словенским књижевностима 19. века.” В: *Слов’янська фантастика. Збірник наукових праць*. – Том. 2. Д. Ајдачич (ред.). Київ: „Освіта України” (2015): 7–24.
- Ајдачић, Д. „Бајке о љубави Александра Прокопиева из књиге „Човечуљак”.” У: *Облесци словенске фантастике*. Д. Ајдачић (ур.). Београд: Алма (2020): 75–83.
- Лагутина, И. „Два Лесных царя? Литературные источники перевода В. Жуковского баллады «Erlkönig».” *Вопросы литературы*, № 4 (2020): 217–239.
- Литвякова, Н. В. „Рецепция сказки Э. Т. А. Гофмана «Nussknacker und Mausekönig» в России XIX в.” *Вестник Томского государственного университета*, № 374 (2013): 15–19.
- Пешикан-Љуштановић, Љ. *Иза Алисиној ојлегала. Тийолошки ојлеги о фантастичном роману за децу*. Андрићград–Вишеград: Андрићев институт, 2021.
- Стојановић, Л. „Преобликовање бајке у драми ‘Брод за лутке’ Милене Марковић.” *Дејинство* (2022): 147–158. <https://zmajevdedecjeigre.org.rs/wp-content/uploads/2022/06/Detinjstvo_02_2022_color.pdf>, приступљено 12. 1. 2025.
- Фиалкова, Л. „Алтернативное славянское фэнтези американских писателей.” *Савремена сриска фолклористика VIII. Зборник радова. Словен*

венски фолклор и књижевна фантасика. Д. Ајдачић, Б. Сувајцић (ур.). Београд: Удружење фолклориста Србије (2020): 439–459.

*

- Kowalczyk, K. *Baśń w zwierciadle popkultury : renarracje baśni ze zbioru "Kinder- und Hausmärchen" Wilhelma i Jakuba Grimmów w przestrzeni kultury popularnej*. Wrocław: Stowarzyszenie Badaczy Popkultury i Edukacji Popkulturowej Trickster, Polskie Towarzystwo Ludoznawcze, 2016.
- Kostecka, W. *Baśń postmodernistyczna: przeobrażenia gatunku. Intertekstualne gry z tradycją literacką*. Warszawa: Stowarzyszenie Bibliotekarzy Polskich, 2014.
- Levanat-Peričić, M. *Avatari posthumanizma. Povijest književne i kritičke imaginacije neljudskog, poslijeljudskog i nadljudskog*. Zadar: Sveučilište u Zadru, 2024.
- Łuczyński, M. „Funkcjonowanie motywów mitologii słowiańskiej w literaturze (zarys problematyki).” В: *Слов’янська фантасика. Збірник наукових праць*. Д. Ајдачич (ред.). Київ: Видавничо-поліграфічний центр Київський університет (2012): 134–143.
- Ługowska, J. *Ludowa bajka magiczna jako tworzywo literatury*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1981.
- Markiewicz, H. „Literatura i mity.” *Twórczość*, № 10 (1987): 55–69.
- Trocha, B. „Renarracje słowiańskich motywów ludowych we współczesnej fantastyce.” У: *Савремена српска фолклористика VIII. Зборник радова. Словенски фолклор и књижевна фантасика*. Д. Ајдачић, Б. Сувајцић (ур.). Београд: Удружење фолклориста Србије (2020): 401–417.

Dejan V. Ajdačić

TYPES AND FUNCTIONS OF RENARRATION IN SLAVIC FANTASTIC FICTION

Summary

Literary works created by taking over and modifying previously written literary works have been called in various ways (serb. *obrade*, *prerade*, *adaptacije*, *parafraze*), as well as in terms of intertextuality theory. It is proposed to introduce the term renarration into literary studies. Renarrations have not been sufficiently examined in literary theory, because until recently they were considered less valuable texts compared to the works from which they were written. The author advocates research into literary renarrations

of Slavic literary fiction and refers to the works of Polish literary scholars (H Markiewicz M. Łuczyński W. Kostecka, K. Kowalczyk, B. Trocha). The text provides examples of cultures that provide models and cultures that process them. The retellings of works of antiquity (Homer, Ovid) or the Bible in Slavic literatures are cited, non-Slavic authorial models (L. Carroll, J. Tolkien, L. Frank Baum) in Slavic retellings, adaptations of Slavic models (N. Gogol, A. Pushkin) in Slavic literatures, and Slavic narratives in non-Slavic retellings (N. Gaiman, K. Valente).

Key words: fantasy, Slavic literatures, adaptation, intertext, retelling, typology, literary connections.

МАЈА М. АНЂЕЛКОВИЋ*

Универзитет у Крагујевцу

Филолошко-уметнички факултет

Одсек за филологију

НАЈСТАРИЈИ СРПСКОСЛОВЕНСКИ ПРЕПИСИ АПОКРИФА О УСПЕЊУ БОГОРОДИЦЕ: КЊИЖЕВНО СТВАРАЊЕ И ХРИШЋАНСКО ПРЕДАЊЕ**

Предмет истраживања је апокриф о успењу Богородице, који је имао пресудну улогу у развоју ранохришћанске побожности везане за Богородицу, западнохришћанских догмата, као и у литургијском прослављању њеног успења у Православној цркви. Иако припада скупини млађих новозаветних апокрифа, његова специфичност се огледа у томе да је непрекидно био и у црквеној употреби, те да је осим у сфери развоја литургијске књижевности имао утицај и на формирање ликовних представа у фреско-сликарству, иконопису и уметности уопште. Истраживачки корпус за анализу успенског наратива чине најстарији српскословенски преписи из 13. века (Cod. OCPK. Q.п.I.69; Cod. III с 19), познати под насловом *Слово Јована Богослова о Богородичином усјењу*.

Кључне речи: Успење Богородице, *Слово Јована Богослова о Богородичином усјењу*, апокриф, наратив, хришћанско предање.

Канонски и ванканонски, апокрифни текстови представљају два тока развоја одређених наратива, и неретко су толико испреплетани да се често међу њима не може поставити јасна граница, нарочито у оним случајевима када готово не постоји разлика између њихових садржина нити у њима присутног догматског учења. Чак и онда кад постоји местимично наративно несагласје са референтним канонским текстом, апокрифи су били и у црквеној употреби и читали се на одређене празнике.¹

* zmaice7@yahoo.com; ORCID: 0000-0002-0179-5445

** Истраживање спроведено у раду суфинансираном од Министарства науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије (Уговор 451-03-137/2025-03/200198, за 2025). Будући да нам је ограничена дужина текста, у раду ћемо дати сажету анализу знатно ширег истраживања.

¹ У овом контексту не треба заборавити на чињеницу да, иако апокрифи, ови су се списи често налазили и у богослужбеним књигама, какве су нпр. минеји, пролози, палеја и друге. Такође, у самим насловима апокрифа некада

Посебну пажњу побуђује она група апокрифа која нема никакво тематско-сижејно упориште у светописамском тексту (уп. Анђелковић 2018а), а вековима је у црквеној употреби. Чини се да су они прећутно прихватани као преко потребна својеврсна допуна оних места на којима у Светом писму уместо приповести имамо празнину, па су на основу њих настајали и светоотачки текстови који су и званично били у црквеној, одн. литургијској употреби (уп. Рождественская 2009). Најочигледнији пример за такву ситуацију имамо у вези са Богородицом, будући да њено црквено прослављање, а особито оно које се тиче успења, истовремено почива на апокрифној традицији и светоотачком предању.

Наиме, супротно очекивању, о најважнијој жени у историји хришћанства светописамско предање је врло оскудно, а о њеној смрти и потоњим догађајима, који пре свега подразумевају њено успење, не постоји ни траг било какве библијске приповести. Та посве нелогична празнина временом је испуњавана настанком апокрифних списа у којима се могу сагледати дешавања у вези са Богородичином смрћу и успењем, те тако из 2. века имамо *Протојеванђеље Јаковљево* и *Псеудо-Томино јеванђеље*, из 4. века апокриф *Усијење Богородичино*, а из 7. века *Псеудо-Матхејево јеванђеље*. Овим најзначајнијим списима може се додати тематски сродан апокриф *Како Тома додиже ѿанаѿију*.

Када пак говоримо о светоотачком предању, оно настаје у писаном виду знатно касније од апокрифа, на основу којих је, бар делимично, и настало.² Наиме, успенско предање у црквеним круговима пре 8. века је у великој мери фрагментарно, неразвијено, понекад сведено тек на одређену констатацију или запитаност аутора о збивањима после Богородичине смрти. Такво стање имамо у 4. веку код Јевсевија Кесаријског и Епифанија Кипарског, а потом и код Псеудо-Дионисија Аеропагита. Вероватно да је црквено предање о успењу у писаном, нешто садржајнијем обиму било познато у 5. веку, будући да с краја овог века Геласијев списак апокрифних књига садржи *Слово о усијењу* (Мирковић 1961: 51–52). Тек од 7. и нарочито 8. века можемо пратити целовите успенске наративе и у светоотачким текстовима чији су

су и стајале ознаке дана, одн. празника на које се читају, и имали су ону уводну формулу „Благослови, оче” као показатељ употребе у црквеним круговима. О интеркултуралности апокрифа, њиховој популарности, употреби и трајању, види у Анђелковић 2018б: 681–682.

² Примера ради, Јован Солунски на почетку своје *Беседе на Усијење* бележи да је ревидирао текст постојећег предања. Уп. Shoemaker 2016: 32; Daley 1998: 48.

аутори јерусалимски патријарх Модест³, Јован Солунски, Герман Цариградски, Андреја Критски и Јован Дамаскин (уп. Daley 1998).

Сложени међуодноси апокрифног и црквеног предања били су у непрекидном саодносy са прослављањем Богородичиних празника. Заправо, постоје докази да је најраније прослављање Богородице везано за празник Спомен Марије (Деве, Богородице), започето у раном 5. веку, пре Црквеног сабора у Ефесу. Тај празник је у Константинопољу и Сирији прослављан 26. децембра, у Египту 16. јануара, а у Палестини 15. августа (Shoemaker 2002: 115). Заправо, реч је о празнику који се данас прославља другог дана Божића – Сабор Пресвете Богородице (Мирковић 1961: 53; Shoemaker 2002: 116). Касније се опште празновање Богородице померило на 15. август, да би потом, одлуком цара Маврикија (владао 582–602. год.), тај дан био званично установљен за прославу празника Успења Богородичиног.

Без задршке се може рећи да је Трећи васељенски сабор, одржан у Ефесу 431. године, имао пресудну улогу како у слављењу Марије као Богородице (јер је тад и саборском одлуком потврђено њено Богомајчинство),⁴ тако и у повећаном и континуираном настанку текстова који се пишу у њену славу. Као основу, ови текстови су имали усмено предање из 2. века и апокрифни текст настао у 4. или, вероватније, у 5. веку, на територији Сирије или Палестине, и то изворно на грчком језику, на коме су, у наслову текста, уместо успење, биле у употреби и речи уснуће, узнесење, престављење (Mikecin 2018: 228; Shoemaker 2002: 26).⁵ Утврђено је да је већи део словенских превода имао грчки предложак,⁶ да су староирски и староенглески преводи настајали на основу латинског текста, те да, поред настанка на грчком и латинском, овај апокрифни спис карактерише и настанак на сиријском, копт-

³ Ауторство ове најстарије проповеди на Успење 15. августа, насталој пред сам крај 7. века, приписано је патријарху Модесту. Будући да је патријарх преминуо 634. године, овде се може говорити о Псеудо-Модесту.

⁴ Одлука Васељенског сабора у Ефесу имала је за циљ да се званично објасни сједињење божанске и људске природе у Христу, које је цариградски архиепископ Несторије нарушавао другачијим учењем (тзв. несторијанство) о немогућности сједињења ове две природе у Христу, а из кога је происходило да се Марија не може називати, као до тада, Богородицом него Христородицом. Види: Милаш 1886: XIX–XXX; Јевтић 2006: 93–102.

⁵ Исте речи се налазе и у латинским преводима, уз додатну варијанту: пре-лаз (transitus).

⁶ „Апокриф о уснућу Богородице преведен је прије 12. стољећа с грчкога језика на старославенски језик, а потом је пренесен у многе редакције старославенског језика” (Mikecin 2018: 234).

ском, етиопском, арамејском, грузијском и арапском језику. Иако би се очекивало да за овако важну хришћанску тему Богородичиног успења мора постојати макар претпостављени заједнички прототекст, у свом опсежном истраживању *Ancient traditions of the Virgin Mary's dormition and assumption* Shoemaker (2002: 203–204) закључује да се на основу одлика успенских наратива, укључујући ту и есхатолошке разноликости и догматске категорије, у сачуваним преписима различитих традиција не може идентификовати заједничка оригинална верзија, него да су од почетка различите традиције имале самосталан развој, одн. да нису настајале еволутивном сукцесијом.

Основна подела свих до сада познатих апокрифа о успењу подразумева постојање две групе (гране) апокрифа, које, према Есброковој класификацији, носе назив *палмино предање* и *витлејемско предање* (Esbroeck 1981: 265–285). Називи потичу од специфичних карактеристика, па се тако у палмино предање убрајају они списи који у тексту имају опис како је арханђео Гаврило предао Богородици грану палме, која се потом налази на њеном одру или коју носи пред одром Јован Богослов, док се у витлејемско предање убрајају списи који говоре о томе да је пред смрт Богородица из Јерусалима отишла у Витлејем, у којем је посећују апостоли, а потом се вратила у Јерусалим, где је и преминула.⁷

Палмино предање за основу има несачувани грчки изворни текст из 4. века, данас познат само у сиријским фрагментима текста *Obsequies of the Holy Virgin* и етиопском преводу познатом под латинским називом *Liber Requiei Mariae*, оба с краја 5. или почетка 6. века⁸. Наведени текстови се сматрају и најранијим сачуваним наративима о Богородичином уснућу и успењу (Shoemaker 2002: 33; Shoemaker 2011: 20). И витлејемско предање темељи се на грчком тексту из 4. века, с тим да је у питању текст познат под називом *Шестокњижје*, данас доступан само посредством превода, од којих су најстарији сачувани сиријски преводи из 5. и 6. века (Esbroeck 1981: 273; Shoemaker 2002: 46). Међутим, други грчки текст, настао крајем 5. или почетком 6. века, који заправо представља скраћену верзију *Шестокњижја* и чије се ауторство

⁷ Постоје и атипична предања на коптском, сиријском и арамејском језику, настала од 5. до 7. века. Види: Mimouni 2011: XIII–XVII.

⁸ Из 6. века потиче и најстарији сачувани грчки текст – тзв. *Transitus R*, чијом је прерадом Јован Солунски у 7. веку написао нови текст.

приписује Јовану Богослову,⁹ имао је пресудну улогу у ширењу витлејемског предања у средњовековном раздобљу. Ослањајући се на Попова (1880: 6), Микецин (Mikecin 2018: 231) пише: „Његовој великој распрострањености придонијело је и то што у Руској православној цркви није сматран апокрифом те је у источној Цркви ушао у литургијску књижевност.”

*

По популарности и броју преписа у српскословенској рукописној традицији истиче се *Слово Јована Богослова о Богородичином усећењу* (Јовановић 2005а: 42).¹⁰ Управо овој групи апокрифа чије се ауторство приписује Јовану Богослову припадају и две варијанте које се, по досадашњим проучавањима, сматрају најстаријим сачуваним српскословенским преписима, и то рукопис Cod. OCPK. Q.п.I.69 (у даљем тексту: *Cod. Q*), који се данас чува у Руској националној библиотеци, и рукопис III с 19 (Mihanović 25) (у даљем тексту: *Cod. III*), који је похрањен у Архиву ХАЗУ. И један и други препис овог апокрифа настали су крајем 13. или евентуално почетком 14. века,¹¹ с тим да је *Cod. Q* писан једностубачно и има у целини очуван текст, док је рукопис *Cod. III* писан двостубачно и недостаје му део текста будући да је један лист (иза fol. 157) исечен у целини. Оба рукописа су писана на пергаменту, уставном ћирилицом (в. Левшина 2021: 159; Мошин 1955: 95).

Српскословенски препис *Cod. Q* налази се у оквиру *Зборника слова и апокрифа*, има наслов *Слово Јована Богослова о њресшављењу Пречистје Богородице*, а непосредно пре њега у зборнику се налази апокрифно *Житије Богородице*, чији почетак није сачуван.

Српскословенски препис *Cod. III* саставни је део *Панеџирика* (тзв. *Михановићеве хомилијара*), зборника „празничних хомилија

⁹ Апостол Јован није стварни аутор текста, већ је таква атрибуција учињена, као и у многим другим случајевима, како би се остварила ауторитативност текста. Отуда се за ову верзију као аутор у науци наводи Псеудо-Јован (апостол или Богослов). Уп. Mikecin 2018: 231; Shoemaker 2002: 47 и др.

¹⁰ Преводе са српскословенског на српски и списак српских преписа (од 13. до 17. века) види у: Јовановић 2005б: 333–351; 539–540. Допуњен списак публикован је у Јовановић 2016: 106–107. Види и: Mikecin 2018: 235–236, ф. н. 10.

¹¹ Иако се истраживачи углавном држе основног Мошиновог податка да је рукопис из последње четвртине 13. века, не смео изоставити оно што у опису даље наводи. Наиме, Мошин упућује да су Миклошић, Сперански, Ружићић и Цонев датирали рукопис у 13. век, док према крају 13. и почетку 14. века датирање помера брзопис записа на три рукописне стране и орнаментика, будући да су те одлике карактеристичне за доба краља Милутина (Мошин 1955: 95–96).

за март–август” (Mošin 1955: 95), и рашке је редакције. Мошин наглашава да су проучаваоци овог рукописа истицали његову важност на основу књижевноисторијске вредности, те да је „у овом зборнику очуван текст ’отачаских књига’, које је превео св. Метод” (Mošin 1955: 96). Према садржају зборника (уп. Mošin 1955: 98), уочавамо да се након текстова који се односе на Преображење Господње, налази неколико текстова који су везани за прослављање Успења Богородице, и то текстови Јована Богослова, Јована Златоустог, архиепископа Германа Константинопољског и Андреје Критског.

Наративи два анализирана *Слова Јована Богослова* теолошки су ортодоксни, и припадају тзв. витлејемском предању апокрифне успенске традиције. Тематско-сигејна основа је у оба преписа у суштини иста, с тим да постоје елементи који нам указују на варијантност апокрифног текста, као и чињеницу да су имали сродне, али ипак различите предлошке. За основни рукопис узели смо *Cod. Q* јер му је текст очуван у целини.

У самом наслову апокрифа уочавамо разлике – док у *Cod. Q* имамо слово *с(к)т(а)го ѿ[а]ѧа б(о)гословца ѿ прѣставлѧни прѣтин)стыѧ б(огороди)це*, у *Cod. III* наслов гласи: *М(ѣ)с(ѣ)цѧ тогжде. Къ .Ѡ. с(к)т(а)го ѿѧа б(о)гословца слово на прѣставлѧниѧ с(к)тыѧ б(огороди)це мариѧ*. Осим неподударности у реду речи и предлошко-падежне конструкције (о престављењу – на престављење) и неједнаког атрибуирања и именовања Богородице (Пречиста Богородица – Света Богородица Марија), запажа се да је у наслову текста *Cod. III* садржана и ознака дана када се он чита: у питању је 15. дан месеца, одн. месеца августа, што се подудара са датумом прославе Успења. Сигејни оквир подразумева следеће елементе. Богородица долази да се моли на Христовом гробу, а он учини да је не уочи стража коју су Јевреји поставили како би онемогућили долазак на гроб. Арханђео Гаврило јој долази и наговештава смрт, одн. да ће прећи из овог света на небеса, у живот вечни. Богородица се враћа у Витлејем и моли Господа да јој пошаље апостола Јована и остале апостоле. Потом, у 1. лицу, Јован приповеда како га је Свети Дух подухватио и на облаку пренео из Ефеса. У *Cod. Q* постоји део у коме апостоли изричу похвалу Богородици, а онда им она узвраћа. Уместо овог у *Cod. III* има развијено Јованово сведочење о дијалогу са Маријом, у коме га обавештава да су Јевреји претили да ће је спалити; и постоји део када се Свети Дух обраћа апостолима, предочавајући да ће их на облаку одвести у Витлејем, као и део у коме се помиње долазак апостола Петра и Марка. У оба апокрифа следи истоветан текст:

Богородица тражи од апостола да јој приповедају о томе како су стигли у Витлејем, па је, по готово истоветном моделу, о доласку извештавају: Јован, Петар, Павле, Тома, Марко, Јаков, Матеј, Вартоломеј, а потом се наводе групно „сви апостоли”, након чега бива гром и чује се глас са небеса. На овом месту у *Cod. III* се налази део текста у ком се говори о чудима и Богородичином исцељевању народа – после појаве грома, сунца, месеца и збора светих, народ прилази њеном дому ради исцељења, славећи Господа и Богородицу и певајући духовне песме. За овим следи истоветан део у оба текста: услед зависти, Јевреји крећу у Витлејем да нападну Богородицу и апостоле, али имају страшно виђење и сапете су им ноге, па се жале игемону, који, тек након уцене да ће га тужити цару Тиверију, шаље тисућника (војног заповедника са хиљаду војника) у Витлејем. Тада се јавља Свети Дух, који саопштава Богородици и апостолима да ће их он на облаку превести у Јерусалим. То се и дешава, па се, носећи Богородичин одар, апостоли обретоше у Богородичином дому у Јерусалиму. Кад Јевреји сазнају где се налазе, носећи дрва иду ка њеном дому да га спале, али огњена сила је њих спалила и завладао је велики страх. Игемон стане пред Јевреје и признаје да се Син Божији родио из Деве, после чега многи поверују у Бога. У обраћању апостолима Свети Дух објашњава како су се сви велики догађаји збили у недељу, те да ће у тај дан Спас доћи с небеса ради престављења Свете Деве.¹²

Пошто у *Cod. III* недостаје један лист, следећи садржај се може пратити само у *Cod. Q* (f. 156–18a): Богородица и апостоли се моле, појављује се Бог на свом херувимском престолу и саопштава Богородици да ће њено часно тело бити приложено у рај, а света душа на небеса у скровишта Оца. Богородица му се моли да је узме на своју десницу, да је благослови и да је прими, и да буде прослављена, а да Он помогне сваком човеку који помиње њено име. Апостоли долазе до њених ногу и поклањају јој се. Након поновног разговора Богородице и Господа, Господ се обраћа Петру да учини „пеније”, после чега се Богородичино лице просветли више од сунца, а Господ прима њену душу у своје руке. Дванаесторица апостола понесу одар на који је положено Богородичино тело, а анђео Господњи Јеврејину Јофонији, који је покушао да обори одар на земљу, мачем одсеца руке. Даљи текст се може пратити у обе апокрифне верзије: Јевреји признају да се Бог ро-

¹² Због прекида текста у *Cod. III* ово објашњење о значају недеље може се пратити само до силаска Спаса са небеса.

дио од Приснодеве Марије, а Петар, чувши да се Јофонија моли Богородици за спасење, рече да му се прилепе руке „у име од ње рођеног“, након чега се дешава исцељење. Тело Богородичино бива пренето у рај, а апостоли, видевши то, прослављаху Бога.

У оном делу текста који говори о преносу Богородичиног тела у рај, у једном сегменту у *Cod. Q* стоји да су изненада опет били подухваћени до Гетсманије и да је тело после пренето у рај. Гетсманија се не помиње у *Cod. III*, али зато у том рукопису имамо веома значајан опис: на изласку из Јерусалима, 12 облака је подухватило апостоле, и тело Богородичино је пренето у рај. А у рају су видели Јелисавету, мајку Јованову, Ану – мајку Богородице, Авраама, Исака, Јакова и Давида, који су појали Алилуја, и све свете који су се клањали телу Богородице. То светло место је постало још светлије, и беше у њему диван мирис.

Оно што карактерише оба апокрифа јесте сликовито казивање, динамична смена описа догађаја и дијалога, али и приповедање у 1. лицу, које нас упућује на веродостојност текста, одн. да текст доноси сведочење непосредних учесника описаних догађаја. Док се у *Cod. Q* као наратор јавља искључиво Јован, у *Cod. III* на самом крају текста приповеда се у 1. лицу множине, те се тако приповедањем апостола заправо учвршћује истинитост казивања о Богородичином успењу.

Без обзира на уочене различитости наратива ова два рукописа, њихова битна одлика је да и један и други садрже оно што је најзначајније за успенско предање, а то је да се у оба приповеда о дешавањима након Богородичине смрти, одн. о њеном успењу, чиме се надомешта светописамска празнина на ову тему, и поставља темељ стварања садржински целовитих светоотачких предања, као и настанак текстуалног предлошка¹³ фрескосликарства, иконописа и уметности уопште на успенску тему. Такође, у оба апокрифа се објављује истина о Маријином Богомајчинству и оба рукописа сведоче о Богородичиним чудима, те њеном заступништву¹⁴ људи пред Господом. Суштински, ова три елемента и јесу најзначајнија за успостављање и учвршћивање култа, одн. прослављања Богородичиног. Наведени, као и сви други детаљи,

¹³ О начинима транспоновања наративних детаља апокрифа у иконографски приказ Богородичиног успења од 10. до 12. века, види Salvador Gonzales 2017. О иконографији Успења у иконопису 16. и 17. века, види Матић 2017: 105–110, са литературом о уобличавању иконографије Успења од 8. до 15. века у ф. н. 144. Види и: Квливидзе 2009.

¹⁴ О Богородичином заступништву грешника у апокрифу *Ход Богородице по мукама*, види Анђелковић 2019.

попут оних о појави гласа са небеса, појави Бога, чудесног путовања на облацима,¹⁵ исцељења и слично, творе целовиту представу о значају Марије у историји хришћанства, одн. о њеној улози у Христовом оваплоћењу. У књижевном контексту гледано, предочени елементи јесу чести мотиви и апокрифних и хагиографских текстова, па се на основу њих не може повући јасна граница која би их у целости раздвајала ни у књижевнотеоријском смислу ни у контексту црквене употребе.

*

Доносимо издање српскословенског текста *Слово Свештої Јована Богослова о ѡрестављењу Пречистѣ Богородице*, рукопис Cod. OCPK. Q.п.І.69, крај 13. или почетак 14. века, fol. 8a–19a, који се чува у Руској националној библиотеци у Санкт Петербургу. Стреластим заградама смо означили реконструкцију. Скраћене речи смо разрешили користећи обле заграде за речи изнад којих је титла, а угласте заграде за речи без титле. Велико слово смо стављали само на оном месту где се и у рукопису налази. Задржали смо изворну интерпункцију. Усправном цртом означили смо границу између две рукописне стране.

слово с(вѣ)т(а)го нѡ[а]на б(о)гослов'ца ѡ прѣставлєнни пр(ѣ)н(с)тыкє б(о)городице·
ѡ(тѣ)чє бл(а)г(ослови):

Прѣс(вѣ)тѣи и прѣславнѣи б(о)городици и приснод(ѣ)вѣ мариин. по ѡбычаю на с(вѣ)тын гробѣ г(оспод)а нашего. ходєщи· <к>адити· и покланяющи прѣс(вѣ)тѣи свон колѣнѣ· м(о)ляше рождышаго се нз неє х(рн)с(т)а б(о)га нашего. да бы кѣ нємоу шла· видѣвъше же ю нюдѣи ходєщоу на с(вѣ)тын гробѣ. припадоше кѣ архїиєрєомль. г(лаго)л(ю)щє. тако мариин на всє д(ѣ)ни ход(н)тѣ на гробѣ. призвашє же архїиєрѣи | (8б) страже кѣже бѣхоу поставили. да быше нє дали никомоу молити се оу с(вѣ)т(а)го гроба. въпрашахоу же ѡ нєи ащє кѣ истинноу тако кєсть стражєи же ѡт[ѣ]вѣщавше рекоше· тако нїчєсожє таково нє видѣхомль· б(о)гоу нє остав'шоу нхъ. ч(ѣ)стѣнаго прихождєннїа кѣ видѣти. въ єдинѣ же ѡт[ѣ] д(ѣ)ни пет'коу соущоу приде на гробѣ по <ѡ>бычаю прѣс(вѣ)тата б(о)городица. и м(о)литвоу єи творєщи· ѡт[ѣ]врьзоше се н(є)б(є)са. и архан(ѣ)г(є)лѣ гаврилъ приде к нєи и рєчє. рождышиа х(рн)с(т)а б(о)га нашего. молєннїа твоєа приєтѣ рождєн се нє тєбє. и ты н(ѣ)нїа ѡставивши миръ сѣ· на н(є)б(є)са кѣ с(ѣ)ноу своємоу на животѣ вѣчнѣи (9а) прѣидєши. слышав'ши же сн ѡт[ѣ] архан(ѣ)г(є)ла. възвратити се кѣ вѣнчєнємль. нмоуцѣти сѣ собою .ї. д(ѣ)вѣ. кѣже єи слоужахоу· и рєчє к' нїмль. принєсєтє мнї кад(н)альницоу да сє помолю. помолн сє рек'ши. г(о)с(под)и б(о)жє мѡнїс(оу)сє

¹⁵ Анализу појаве овог мотива у апокрифима о Богородичином успєљу види у Јовановић 2016.

х(рн)с(т)е. изволен бл(аго)сти ради твоѣ ѿт[ъ] мене родити се- оуслыши глас(ъ) мѡн. и послан мн ап(о)с(то)ла нѡана· да (в)ндѣвши начноу веселити се. и послан мн ап(о)с(то)ли твоѣ нже соутъ к те ѡш'ли. и нже соутъ на семь свѣтѣ· ѿт[ъ] всѣхъ странъ на неи же кыждо юс(тъ). с(вѣ)тымъ твоимъ повелѣниемъ· да снѣ видѣвши бл(аго)с(ло)ваю. многохвалное нме твоѣ. и абие въ-схнщень быхъ с(вѣ)тымъ д(оу)хомъ на ѡблацѣхъ. азъ нѡанъ ѿт[ъ] юфеса. и поставльнъ на | (9б) мѣстѣ на немъже лежаше м(а)ти г(осподь)ниа. и въшъдъ к' неи прославихъ рождѣшаго се ѿт[ъ] нею. и рѣхъ· радѡуи се м(а)ти г(оспод)а моего. она же прослави б(ог)а съ радостию ѡ пришестви моемъ. и рече мн створи м(о)л(н)тву и покади. мнѣ же помолышю се. и по малѣ. вънезапоу быс(тъ) тако троусъ и шѡумъ съ н(е)б(е)се. и се абие ап(осто)ли вси коуп(ь)но на ѡблацѣхъ. с(вѣ)тымъ д(оу)хомъ носимы. прѣдѣсташе ѡдрѡу прѣс(вѣ)ты б(огороди)це. хвалеще и г(лаго)л(ю)ще. радѡуи се прѣслав'наа м(а)ти г(оспод)а б(ог)а нашего и(соу)са х(рн)с(т)а. радѡуи се начело съп(а)сеннѣа всего мѡра. радѡуи се исплннѣвшѣа ра(до)сти въселеноую рождѣствомъ си. радѡуи се нашею пр[о]повѣди оутвѣржденнѣ. нъ аще и прѣходиши вл[а]д[ы]ч[и]це. | (10а) ѿт[ъ] мѡра сего. не прѣстан м(о)л(е)щи се. ѡ рабѣхъ своихъ. нмашн бо дръзновеение тако м(а)ти къ с(ы)ноу своему и б(ог)оу нашему. она же ѿт[ъ] врьзъши прѣс(вѣ)тѣи ѡчи свои. и видѣвши насъ всѣхъ ѡкр(ъ)сть себе. радѡующи се коуп'но. и веселещи се начетъ славити б(ог)а г(лаго)л(ю)щи. слава тебѣ сп(а)се мѡн всего мѡра. тако нѣси прѣзрѣль м(н)л(о)сты рабы своею. нъ сподобилъ ме еси видѣти въ жити семь. прѣслав'нынъ ликъ твоихъ самовидѣць. мы же падъше поклонихомъ се юн. приносеце достонноу хвалоу же и цѣлованнѣ. она же противѡу симъ начетъ г(лаго)л(а)ти к' намъ. радѡуйте се слав'наа и великаа свѣтѣла мироу. радѡуйте | (10б) се потрѣбнѣаи дѣякоуельсти. а б(ла)говѣрнѡу насаднтелѣе. радѡуйте се пастырни истин'ни стада х(рн)с(то)ва. радѡуйте се радости моего прѣставленнѣа. симъ хвалами. и снхъ бол'шими. поттовав'ши насъ прѣт(н)стаа. начетъ въпрашати ны г(лаго)л(ю)щи. повѣдите мн м(о)лю вы. како оувѣдѣвше ѡ моемъ прѣставленнѣ. и ѿт[ъ] конхъ странъ. и кымъ ѡбразомъ. придосте на мое прнсѣщеннѣ. зане тако оускорнсте. ѿт[ъ]вѣшавъ петръ рече къ ап(осто)ломъ. кыждо к немѡуже с(вѣ)тын д(оу)хъ възвѣсти и заповѣда намъ. възвѣстите м(а)тери г(оспод)а нашего. ѿт[ъ]вѣшавъ же азъ нѡанъ рѣхъ. азъ югда | (11а) въхождахъ въ с(вѣ)ты ѡлатарь. слоуж'боу творити въ юфесѣ. д(оу)хъ с(вѣ)ты г(лаго)ла къ мнѣ. тако приближи се врѣме. прѣставленнѣ м(а)т(е)ре г(оспод)а моего. ходи въ ви-флеємъ на целованнѣ юе. и ѡблакъ свѣтль въсхити ме. и постави ме въ дврехъ снхъ. петръ рече. азъ въ римѣ живѣхъ. и на ютрѣни слышахъ глас(ъ). с(вѣ)тымъ д(оу)хомъ г(лаго)лющъ къ мнѣ. тако приближи се врѣме прѣставленнѣа м(а)т(е)ре г(оспод)а моего. ходи въ ви-флеємъ на целованнѣ юе. и се ѡблакъ свѣтль въсхити ме. и вѣдѣхъ и прочею ап(осто)ли на ѡблацѣхъ гредѡущѣ къ мнѣ. и глас(ъ) г(лаго)л(ю)щъ к' намъ. ндѣте вси въ ви-флеємъ. ѿт[ъ]вѣшавъ же павъ рече. азъ въ | (11б) градѣ ѿт[ъ]стоющимъ ѿт[ъ] юр(оу)с(а)л(н)ма. не мало растоаниемъ живын тивернонь странѣ нарицаемѣн. слышахъ с(вѣ)тын д(оу)хъ г(лаго)л(ю)щъ къ мнѣ. м(а)ти г(оспод)а моего ѡстав-ляющн мѡра сего. на н(е)б(е)са прѣставленнѣ творитъ. нъ нди въ ви-флеємъ на целованнѣ юе. и се ѡблакъ свѣтль въсхити ме. и постави ме оу васъ. ѿт[ъ]вѣшавъ же фѡла рече. азъ ннѣ-динскоую страну прошъдъ. проповѣдъ х(рн)с(то)воу оутвѣрждаа. с(ы)нъ сестры ц(а)ревы. нме-немъ давъданоуся. мною хотецоу знаменати се въ полатѣ. вънезапоу д(оу)хъ с(вѣ)тын г(ла-го)ла къ мнѣ. и ты фѡла нди въ ви-флеємъ. на целованнѣ м(а)тере г(осподь)не. тако прѣставленнѣ на н(е)б(е)са | (12а) творитъ. и ѡблакъ свѣтль въсхити ме. и постави ме при

васъ. ѿт[ъ]вѣщав' же и млар'ко рече. и азъ по канонѣ .ѿ.іе годины. въ алеѡндрѣсцѣмъ градѣ. м(о)л(н)твоу творѣхъ югда мѣ с(вѣ)ты д(оу)хъ въсхити. и приведе к вамъ. ѿт[ъ]вѣщав[ъ] же и ѡковъ рече. мнѣ въ ѡр(оу)с(а)л(н)мѣ соушоу. с(вѣ)тын д(оу)хъ повелѣ ми г(лаго)лѣ. боудн въ ви-фалеѣмѣ. ѡко м(а)ти г(оспод)а твоѣго прѣставленіе творитъ. и се ѡблакъ свѣтълъ въсхити мѣ. и постави мѣ прѣд вами. ѿт[ъ]вѣщавъ же и мать-фен рече. и азъ прославихъ славе б(ог)а. ѡко соушоу ми въ мори возеишъ се. и възмоуишюу се вьнамин. вьнезалапоу (12б) ѡблакъ свѣтълъ ѡсѣни вьнненіе моутиноу. и прѣстави на тихость. а мене въсхити въ постави прѣд вами. и вар-фоломѣи рече. азъ въ фивадѣхъ проповѣдахъ слово. и се д(оу)хъ с(вѣ)тын г(лаго)ла къ мнѣ. м(а)ти г(оспод)а вашего прѣставленіе творитъ. иди оубо въ ви-фалеѣмъ на целованіе юе. и се ѡблакъ свѣтълъ въхити мѣ. и постави мѣ прѣд вами. си вси повѣдѣше с(вѣ)тын ап(осто)ли б(огороди)ци како придоше. и въздѣвши роуцѣ на н(е)бо помолн се г(лаго)л(ю)щи. кланіаю се. славаю и хваляю. многохвал'ноу нме твоѣ г(оспод)и. ѡко призрѣлъ єси на смѣреніе рабы твоѣе. и бл(а)ж(е)тъ мѣ | (13а) вси родн. и по м(о)л(н)твѣ рече. ап(о)с(то)ломъ. вьложите т'мниа и ств(о)рнте м[о]л[н]твоу. и помолыши мѣ се нмъ. быс(тъ) громъ съ н(е)б(е)се. и приде глас(ъ) страшнъ ѡко и колесница. и се множество ан(ъ)г(е)льскихъ кон. и глас(ъ) ѡко с(ы)на чловѣ(ѣ)тскаго слышанъ быс(тъ). и сѣрафимъ ѡкр(ъ)сть храмныи сташе. и народоу прѣмноу сьришоушоу се тоу. абнє мнози разлн'тнми недоугы болеиє и здрави бывахоу. нѣции же ѿт[ъ] нєрен нюдѣискихъ видѣвше з'наменнѣ бываємаѣ. и завистію теж'кою низпадыше. и тек'ше множество нудєи сьрав'ше се. оустрьмленіе на ви-фалеѣмъ творѣахоу. (13б) и оузрѣвше видѣннє страш'но. и ѿт[ъ] страха спьныши мѣ се ногамъ ихъ. вьспетъ ѡбратише се. и шьдыше си вса повѣдѣше архієрѣомъ. ѡни же паче раж'дегше се ѡростію. идоше къ гемоуноу вьпнюше и г(лаго)л(ю)ше. погнєє єзникъ нудєнскы и ѿт[ъ] жены сєє. ѿт[ъ] женію ѿт[ъ] ви-фалеѣма. и ѿт[ъ] нєр(оу)с(а)л(н)мьскыє єпар'хїє. нгемонъ же слышавъ ѡ бываємнхъ прѣславныхъ чоудєсєхъ. оужаснъ бывъ рече. азъ ни ѿт[ъ] ви-фалеѣма изгоню ю. ни нзъ иного мѣста. ѡни же паче сп(а)сєннємъ тивєрнѣ кєсара заклиннахоу. да би ап(о)с(то)ли нз'гналы ѿт[ъ] ви-фалеѣма. аще ли сєго не створиши. навадимъ на те кєсароу | (14а) тивєрнє. възноуждєнъ же бывъ. посла тисоуци'ника въ ви-фалеѣмъ на ап(о)с(то)лы. с(вѣ)тын же д(оу)хъ г(лаго)ла къ ап(о)с(то)л(о)мъ. се гемонъ послаа єсть тисоуци'ника на вы. нъ не бонте се се бо на ѡблацѣхъ прѣвождоу вы въ ѡр(оу)с(а)л(н)мъ. вьставъше же изидоше нзъ домоу ап(о)с(то)ли. носєиє ѡдръ прѣт(и)стыє вл[а]д[ы]ч[и]цє. и абнє въсхити ны ѡблакъ. и постави ны въ ѡр(оу)с(а)л(н)мѣ въ домоу г(о)с(под)и. мы же ставъше на м(о)л(н)твѣ до .ѿ. д(ъ)ни. тисоуци'никъ же. до ви-фалеѣма приспѣвъ. и не ѡбрѣтъ тоу никогоже ѿт[ъ] насъ. съ гнѣвомъ нападе на нудєє г(лаго)лѣ. не вы ли вьнидоште къ нгемону г(лаго)л(ю)ше. ѡко приши соутъ ап(о)с(то)ли ѿт[ъ] свѣхъ стралнъ. (14б) и страш'на знаменнѣ творєтъ. то гдє соутъ н(ы)ни. нѣ вѣдѣше бо тисоуци'никъ. ѡко въ ѡр(оу)с(а)л(н)мѣ соутъ ап(о)с(то)лы и м(а)ти г(о)с(под)и. поємъ же нудѣиє идє къ нгемону г(лаго)лѣ. и ни єд'ного ѡбрѣтохомъ. и по пєты же д(ъ)ни. оувѣдѣвъ гемонъ и вси гражданє ѡко въ своємъ домоу єсть въ ѡр(оу)с(а)л(н)мѣ. м(а)ти г(оспод)и. и ап(о)с(то)ли. быше же тоу знаменнѣ и чоудєса многа. ѡко двнѣти се народоу мьноу г(лаго)л(ю)ше. прѣс(вѣ)тѣа д(ѣ)во рождышиа х(ри)с(т)а б(ог)а нашего. не забодоуи рода чл(о)вѣ(ѣ)та. смл' же бывающе. нанпачє движоуше се невѣр'ны людїє нюдѣисци. приємше дрьва и | (15а) ѡг(ъ)нь. дондоше пожеши хотєиє домъ ндѣже бѣ м(а)ти г(оспод)и и ап(о)с(то)ли. а нгемонъ стоѣашє зрє нз'далєчє. и малѣ не пришьдыши до вратъ. се вьнезаа-

поу изыш'дыши сила огыньна изыютрѣ. попалии множество много людин невѣрныхъ. и быс(тъ) градоу всемоу страхъ великъ. вси же вѣр'ни славиахоу б(ог)а рождышаго се от[ъ] нею. кгда же видѣ нгемонъ бывшаа. възопи прѣдъ всѣмъ люд'мъ г(лаго)лю. въ истиноу с(ы)нъ б(о)жн есть рожден се от[ъ] нею. егже вы прог'нати мнѣсте знаменна бо истин'на син от[ъ] б(ог)а соутъ. быс(тъ) же раз'дѣленіе междоу нюдѣи. мнози бо въ нде г(оспод)а нашего | (15б) іс(оу)са х(ри)с(т)а вѣроваше. о быв'шихъ знаменни. и по сихъ же всѣхъ. рече с(вѣ)тын д(оу)хъ къ ап(о)с(то)л(о)мъ. бѣсте іако въ недѣлю. приѣтъ бл(аго)в(ѣ)сть. д(ѣ)воа от[ъ] ан(ѣ)г(е)ла. и въ недѣлю родн се сп(а)сь. и въ недѣлю изидоше чѣда евренскаа съ вѣнцемъ въ срѣте- ние юго. и въ недѣлю вскр(ѣ)се от[ъ] мрътвыхъ. и въ недѣлю имать принти с н(е)б(е)сь. въ славоу и въ ч(ѣ)сть. прѣставленна ради и прѣс(вѣ)тыне д(ѣ)вы. и въ недѣлю г(лаго)ла м(а)ти г(осподь)на къ ап(о)с(то)л(о)мъ вложите кадило. іако гредеть г(оспод)ъ съ вон ан(ѣ)г(е)льскы- мн. сѣден на прѣстолаѣ херувимьцѣмъ. и всѣмъ м(о)л(н)твоу творещемъ. іави се бчислоное множество ан(ѣ)г(е)льснмъ. и свѣте се пате сл(ѣ)н(ѣ)ца. | (16а) въз(ѣ)гласи къ матери своен рече маріе. она же от[ъ]вѣща се азъ г(оспод)н. и рече к' неи г(оспод)ъ не скрѣи. нъ да радоу- ютъ се и веселитъ се д(оу)хъ твои. се бо от[ъ] н(ы)нѣ тѣло твоѣ боудеть чыстѣнѣе прѣложено на рани. а с(вѣ)таа д(оу)ша на н(е)б(е)са въ съкровища о(тъ)ча. и въ свѣтлость. нѣже есть миръ и веселіе. от[ъ]вѣщавыши же прѣч(и)стаа рече к' немоу. наложи на ме десницоу свою и бл(а)г(о)с(ло)ви ме. простѣрь же г(оспод)ъ ч(ѣ)стную свою десницоу и бл(а)г(о)с(ло)ви ю. прѣч(и)стаа же дръжѣшин прѣч(и)стоую юго десницоу. целнбавши ю г(лаго)л(ю)щи. кланіаю се десници сн створишь и н(е)бо и землю. м(о)лю многохвал'ное нде | (16б) твоѣ г(оспод)н б(о)ж(е) мои. ц(а)рю всѣхъ вѣкъ. единочѣды с(ы)нъ от[ъ]чѣ. прими рабоу свою. изволнвыи се родити из' мене смѣренны. сп(а)сенна ради ч(а)в(ѣ)ч(ѣ)скаго. за нензреченьное твоѣ смотрение. и всакомоу ч(а)в(ѣ)коу призывающоу. или нарицающоу нде рабы твоѣ. подаждь юмоу по- мощь твою. син же ю г(лаго)лющи. пристопише ап(о)с(то)ли к' ногамъ юе. поклонише се г(лаго)л(ю)ще. м(а)ти г(осподь)на оставан всемоу мироу бл(а)г(о)с(ло)вление. іако от[ъ]хо- диши от[ъ] него. она же въз'двиг'ши прѣч(и)стѣн си роуцѣ. начеть молити се сице. б(о)ж(е) нже еси бл(а)г(о)стни своєю. | (17а) с н(е)б(е)сь послаа ннчѣдын с(ы)нъ твои. и въселити се въ смѣренное юе тѣло. и родити се от[ъ] мене. подмоуи в'сего мира своего. и всакоу д(оу)шоу нарицающоу нде твоѣ. и пакы подолнѣши се рече. х(ри)с(т)е ц(а)роу н(е)б(е)снн. с(ы)нъ б(ог)а живаго. прими всакого ч(а)в(ѣ)ка призывающаго нде твоѣ с(вѣ)тоѣ и бл(а)гоу. да прославе- на боудеть рождышиа те. вса бо можешн на н(е)б(е)сн и на земли. сего ради м(о)лю многостивъ боудн всакомоу на всакомъ мѣстѣ. и сице м(о)л(ѣ)шон се юи. г(оспод)ъ рече к' неи. да веселитъ се и да радоуетъ се ср[ѣ]дѣ твоѣ. оверѣла бо еси благодѣтъ о[т]цѣмъ моимъ н(е)б(е)снымъ | (17б) и мною. и всака д(оу)ша іаже ти призываетъ не имать постыдѣти се. нъ оверѣщеть м(н)л(о)сть и оутѣхоу. застоупление и дръзновение. въ н(ы)нышнни вѣкъ и въ боудущини. и овращъ се г(оспод)ъ рече петрови. приспѣло есть вѣмѣ нат'ни пѣнне. петроу же нат'ншоу пѣнне. все силы н(е)б(е)сны от[ъ]вѣщаше аниоуа. и тогда лице м(а)т(е)ре г(осподь)не просвѣ- тѣ се пате свѣта. и въсклоньши се бл(а)г(о)с(ло)ви ап(о)с(то)лы. и г(оспод)оу простѣрьшоу роуцѣ. приѣтъ свѣтоую и непорочною д(оу)шоу юе. и тою часѣ испльни се мѣсто то благоуханна. мы же оба на десете въз'мыше ч(ѣ)ст(ѣ)ное и прѣс(вѣ)тоѣ тѣло юе. | (18а) на одырь възложъ- ше понесоходъ іа и се несоущемъ намъ одырь. евренн нѣкто нменемъ исофонна. крѣпкъ тѣломъ. оустрыли се и начеть сметати на землю одырь. ап(о)с(то)ломъ носещемъ. и се ан(ѣ)-

- Матић, М. *Српски иконопис у доба обновљене Пећке патријаршије 1557–1690*. Београд: Музеј СПЦ, 2017.
- Милаш, Н. „Приступ.” *Зборник правила светих апостола, васионских и ѿмјесних сабора и светих оца, која су ѿримљена ѿ православном црквом*. Превео са грчкога по најновијем атинском издању др Никодим Милаш. Друго поправљено и умножено издање. Нови Сад: Штампарија А. Пајевића (1886): XIII–CXXVII.
- Мирковић, Л. *Хеортолоија или историјски развишак и бојослужење ѿразника ѿ православне истоичне цркве*. Београд: Свети архијерејски синод Српске православне цркве, 1961.
- Попов, А. Н. *Библиографические материалы II–III*. Москва: Изданийе Императорскаго Общества Истории и Древностей Российских при Московском Университетѣ, 1880.
- Рождественская, М. В. „Канон и апокриф как литературный источник: воскресение Лазаря, воскресение Христова, успение Богородицы.” *Biblia Slavorum Apocryphorum. Novum Testamentum*. Lodz: Wydawnictwo Piktora (2009): 15–24.

*

- Esbroeck, M. van. „Les Textes littéraires sur l’assomption avant le Xe siècle.” *Les Actes apocryphes des apôtres*. F. Bovon (ed.). Genève: Labor et Fides (1981): 265–285.
- Salvador Gonzales, J. M. “Iconography of The Dormition of the Virgin in the 10th to 12th centuries. An analysis from its legendary sources.” *Eikon Imago*, 11 (2017): 185–230.
- Mikecin, M. „Апокриф *Usnuće Bogorodice* u hrvatskoglagoljskoj književnosti (I): usporedba teksta iz *Pazinskih fragmenata* s грчким изворником и најстаријим словенским текстовима.” *Slovo*, sv. 68 (2018): 227–288.
- Мошин, В. *Ћирилски рукописи Југославенске академије, I dio, Opis rukopisa*. Zagreb: JAZU, 1955.
- Mimouni, S. C. „Les traditions anciennes sur la Dormition et l’Assomption de Marie. Études littéraires, historiques et doctrinales.” *Texts and Studies of Early Christian Life and Language* 104. Leiden–Boston: Brill, 2011.
- Shoemaker, S. J. “From Mother of Mysteries to Mother of the Church: The Institutionalization of the Dormition Apocrypha.” *Apocrypha*, 22 (2011): 11–47.
- Shoemaker, S. J. *Ancient traditions of the Virgin Mary’s dormition and assumption*. Oxford: Oxford University Press, 2002.
- Daley, B. E. (ed.) *On the dormition of Mary: early patristic homilies*. Translated by Brian E. Daley. Crestwood: St. Vladimir’s Seminary Press, 1998.

Извори

- Рукописни текст Cod. OCPK. Q.п.I.69, 8a–19a, слово с(вє)т(а)го иѡ[а]на б(о)гословѣца ѡ прѣставленни пр(ѣ)тн)стыѣ б(о)городи)це, српскословенски језик, крај 13. или почетак 14. века, Санкт Петербург: Руска национална библиотека.
- Рукописни текст III с 19 (Mišanović 25), с(вє)т(а)го іѡана б(о)гословца слово на прѣставленнє с(вє)тыѣ б(о)городи)це мари)ѣ, 154a–158a, српскословенски језик, крај 13. (последња четвртина) или почетак 14. века, Загреб: Архив ХАЗУ.

Maja M. Anđelković

THE OLDEST SERBIAN SLAVONIC COPIES OF THE APOCRYPHA ON THE ASSUMPTION OF THE MOTHER OF GOD: LITERARY CREATION AND CHRISTIAN TRADITION

Summary

The Apocrypha on the Assumption of the Mother of God played a crucial role in the development of early Christian piety related to the Mother of God, Western Christian dogmas, as well as the liturgical celebration of her Assumption in the Orthodox Church. Although belonging to the group of younger New Testament apocrypha, its specificity is reflected in the fact that it was continuously in church use, and that, in addition to the development of patristic tradition and liturgical literature, it also had an influence on the formation of visual iconography, i.e. representations in fresco and icon painting and art in general. The study focuses on the oldest Serbian Slavonic manuscripts from the 13th century (Cod. OCPK. Q.п.I.69; Cod. III с 19), commonly known as the *Letter of John the Theologian on the Assumption of the Virgin Mary*. Through this analysis, we explore the narrative characteristics of the Assumption, its connection to the so-called Bethlehem tradition, and provide an edition of the text in Serbian Slavonic.

Key words: Assumption of the Virgin Mary, *Letter of John the Theologian on the Assumption of the Virgin Mary*, apocrypha, narrative, Christian tradition.

ДРАГАН Б. БОШКОВИЋ*
Универзитет у Крагујевцу
Филолошко-уметнички факултет
Одсек за филологију
Катедра за српску књижевност

ЗАПАДНОХРИШЋАНСКА ТЕОЛОГИЈА И ДУХОВНОСТ У КУЛТУРНО-ПОЕТИЧКОЈ ОПТИЦИ СРПСКОГ МОДЕРНИЗМА: ЈОВАН ДУЧИЋ, ИСИДОРА СЕКУЛИЋ, ИВО АНДРИЋ, МИЛОШ ЦРЊАНСКИ

У раду се испитује културолошка и поетичка рецепција теологије и духовности Западног хришћанства у путописима и есејима наших модерниста, раскрива сагласје између модернистичких поетичких оптика и духовно-теолошких „оптика“ католичких светитеља и, у духу артикулације евроцентричног културног програма, далекосежно шири културолошки хоризонт српске литературе. Никада пре и никада после српска литература није себе тако недвосмислено препознала у контексту западнохришћанске духовне, естетске и културне матрице, и никада тако снажно црпела свој културолошки и поетички идентитет из идентитета (хришћански, геокултурно) западног Другог. Субјективни однос према Богу, мистичко, „екстатичко“ и „нихилистичко“ искуство, не само хришћанско-духовна него и поетичко-културолошка димензија текстова римокатоличких светитеља, њихових (ауто)биографија и њихових културних мисија, чулност/ерос у искуству Бога и индивидуалне егзистенцијалне кризе, иманентно ће одјекнути у поетичким, наративним и дискурзивним начелима представника српског раног (Дучић, Секулић) и међуратног (Андрић, Црњански) модернитета. Такође, ово исписивање западнохришћанског текста у текстовима српских модерниста дијалошко је: конструктивни (али и критички, у етничком, културном и професионалном смислу) дијалог са западним и западнохришћански Другим истовремено је и међусобни деконструктивни дијалог српских писаца у име њиховог сопственог естетског, поетичког и културолошког идентитета.

Кључне речи: Западно хришћанство, католицизам, теологија, мистика, светитељи, поетика, дискурс, (српски) модернизам, културни идентитет.

* boskovicbdragan@gmail.com; ORCID: 0000-0002-5752-5356

Увод

Усаглашавање западноевропског и националног у модерној српској књижевности и „смештање” матичне у европску културу¹ нарастало је још од Доситеја Обрадовића и доба просвећености,² па преко толиких писаца деветнаестог века досежући до Исидориног „духовног европејства” (Секулић 1940: 11), а све у циљу конституисања грађански и европејски модерно и просвећено уређеног културног и друштвеног поретка. Зато се у двадесетом веку, и то не само у Дучићевом путописном опусу, „од шпанског запада, преко Италије, до Грчке, Византије и словенског истока – артикулише једна хришћанска и културолошка парадигма” (Видаковић-Петров 2013: 293).³ И то, опет, не само код путописаца, и не само у понављању имаголошки конструисаних културних стереотипа, а тако и задатих образаца истости/различитости Запада и Истока, нити само у деконструкцији истих. Наши међуратни писци нису ствараоци европске маргине, него њеног „центра”,⁴ који истовремено граде у име националне културне идентификације – јер су читања Запада наших модерниста, како је наведено за Исидору, „уско повезана са схватањем проблема и интереса националне свести” (Радојчић 2004: 83) – изнутра ширећи матични културолошки хоризонт. Тврдићемо, такође, да они имају јасну „културно-политичку” визију у којој се Европа колико гради, толико и разграђује у обликовању адекватних модела њихове

¹ „Поред избора правца путовања као чина самолегитимизације, приповедање путовања је за многе наше модернисте исто тако било знак додатног идеолошког оправдања властите делатности – да сместе себе и/или свој народ у европску породицу” (Гвозден 2014: 21).

² Ако модерно „усаглашавање” са западно/источно европским, и истовремено и са јужнословенским, југословенским контекстом, иде од Доситеја, средњовековно је ишло од Светог Саве (в. Црњански 1988).

³ О Европи као „конститутивном елементу [...] националног одређења” и стварању „српског културног простора” у Исидориним путописима, као и о Дучићевом „евроцентризму” у контексту „очувања националне самосвести”, види: Пековић 2006: 183–187.

⁴ Ако – што би био повод за много ширу расправу – „Дучићев европоцентризам у своме средишту нема европско већ српско културно и верско наслеђе” (Пековић 2006: 185), да ли је, на пример, евроцентризам као „италоцентризам” раног Црњанског битно другачији: „Међутим, ако је Тоскана разбудила у М. Црњанском наде и понос патриотски, та ватра, обратно, учинила је да се Тоскана види не као музеј, него као родна грудa [...]” (Секулић 2008). Евроцентризам касног Црњанског био би „хиперборејоцентричан”.

(националне, европске, па и југословенске⁵) самоидентификације. Недвосмислено подразумевајући свој европски идентитет, наши модернисти доследно структурирају евроинтеграцијски наратив, спремни да интензивно имагинирају и стратификују додирне тачке, али и „дискурсе, политичко-институционалне праксе” (Derrida 1992: 26) полова једне исте инстанце (западно–источно, античко–хришћанско, западно–источнохришћанско, европско–национално). Спремни да имагинирају чак и саму Европу (јер, деридијански, Европа и јесте један непресушни имагинаријум) и оно (не)постојеће у њој, и да производе њену културну химеру, и то као залог имагинације матичне културе, не би ли и Европу, а тако и национ, учинили дискурзивно стварним. А на линији артикулације европске и хришћанске културолошке парадигме у српској књижевној и културној поетици, дискурзивно обликовање западнохришћанских светитеља⁶ и западнохришћанске мистике, теолошке мисли и уметности има своје посебно место, што ћемо сагледати у делима Дучића, Исидоре, Андрића, Црњанског, и то као битног „гравитационог” идентитетског и поетичког упоришта нашег међуратног модернизма, око кога се обликује културна „слика” о западном хришћанству, Западу, а тако и шири унутрашњи културни обзор.

⁵ Не треба заборавити да на тадашњу европску и националну идентификацију битно утиче и друштвено-политички и државни контекст Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, касније Краљевине Југославије, популарно називаних „Европа у малом”, у којем су се (мулти)националне културне и конфесионалне разлике преламале као најпозитивнији изазов Другости, па је и идеја формирања и развијања целовите „југословенске” књижевности и културе била и више него актуелна.

⁶ Ако поред Свете Терезе (види: Бошковић 2022) и Светог Фрање Асишког (види: Јањић 2018, 2019; Ђурић 2013; Capasso 2010; Babić 2018; Лазаревић ди Ђакомо 2009; Бошковић 2023. Види и: Цар 1895; Поповић 2000; Савић Ребац 2019; Dedinac 2009; Манојловић 1939, итд.), поменемо и Игнасија Лојолског, Катарину Сијенску, али и Августина, Јована од Крста, Тому Аквинског, Јакопоне да Тодија, Јованку Орленаку и Тому Кемпијског, и додамо и Свету Клару, Доминика, фра Анђелика, Антонија Падованског, али и Маистер Екхарта, Хилдегарду из Бингена и Мехтилду Магдебуршку, Бернарда из Клервоа и Бонавентуру, Светог Мартина и Свету Фину и Светог Себастијана, можемо претпоставити обим и значај њиховог присуства. И то не само у делима Дучића, Исидоре Секулић, Црњанског и Андрића, него и Ксеније Атанасијевић, Јеле Спиридоновић-Савић, Марка Цара, Тодора Манојловића, Дединца, па и Павла Поповића, Ћипика, Матавуља, Десанке Максимовић, Анице Савић Ребац, владике Николаја Велимировића итд.

(Западно)хришћанско у постметафизичко доба

Не збива ли се ово читање и обликовање западнохришћанског духовног обрасца, и то као „остатка религијског дискурса који се теолошки мора наметнути када се свет види као свет 'без светости', напуштен од богова и опустошен техником" (Јерков 2015: 150), у доба модернистичке књижевно-културне парадигме? У доба које преиспитујући метафизичко и теолошко мишљење преиспитује и сопствене могућности поетичког и културног конституисања, истовремено проживљавајући модернистички метафизички сутон и сањајући „једно паганско доба предхришћанског и предплатоновског логоса" (Јерков 2015: 151). Зато наши рани модернисти „сањају" Бога/хришћанство/религију из позиција платоничарског логоса (Цар, Дучић, Исидора), а авангардни модернисти (Андрић, Црњански) из прехришћанске и преплатоничарске визуре, која се најинтензивније прожима са Хајдегеровом посленичеанском и послахришћанском. И тај Бог, колико год га „сањали", наставиће да клиза културним дискурсима све даље, одводећи модернизам у бескрај лутања са њим. А то се може испратити већ у пражњењу жанровског, а тако и светачког обрасца,⁷ као и на плану „тема", „идеја": Црњанског и Андрића, на пример, интересују „психопатологија", „усамљеност" и „меланхолија" светитеља, модернистичка помереност људског духа (и Свети Сава, Катарина Сијенска, Фрања Асишки итд.), Исидора их оправдава у контексту хришћанске мистике и песништва, а Дучић их сагледава у антрополошко-националном, као и митско-античком кључу. А на овом путу постметафизичког губљења Бога и афирмације онога што је за њим преостало (ако га је за наше авангардисте икада и било), католички светитељи су ту као и даље „активни" знакови ако не хришћанства, а онда (другачијег, чак екстремног) хуманитета, знакови које наши модернисти уклапају у сопствене поетике и онтолошке пејзаже, и посредством којих завирују у сакрална и светачка – рекао би Црњански – „привићења".

⁷ Андрићев текст о Фрањи Асишком има жанровску одредницу „легенда", Исидора: „Није чудо онда што се, кад је реч о животу, речима и чудима Св. Франциска, тешко разликује истина од легенде" (Секулић 1926: 114). Дучић пише о светитељима легенде, Црњански о Светом Сави: „Савино православље постало је легенда" (Црњански 1988: 145). Није овде посреди тек површна „десакрализација" колико баш наративна „сакрализација", јер легенда је „надмоћнија" од историјског дискурса.

Артикулисање западнохришћанских знакова у нашем међуратном модернизму није, дакле, уопште изведено у теолошком или догматском смислу, али у том смислу нема ни православног. Са западним светитељима наши писци улазе у просторе културолошког, естетског и поетско-поетичког (само)препознавања, а тако, тек на махове, у западно (или источно) „правоверје”. Да ли је, међутим, уопште могуће одредити удео католичког и православног, тачније конфесионално диференцијалних богословских учења када теологије тек површно има. Да наши писци православље, као национално, пре свега сагледавају у контексту националне митологије или културне антропологије, па онда тек као опште православно или естетско-византијско,⁸ а католичко као удаљено културно Друго, институционално чвршће и затвореније, делом апстрактније, делом рационалније, естетски комплексније и модерније⁹ – и на ову тезу би се могло потврдно одговорити. Не налази ли Исидора код руских писаца православно-словенско-антрополошку идентитетску матрицу (Секулић 1922: IV), а Дучић мит као националну религију, „јер је српска религија, имајући херојски мит за основу, више митологија него религија” (Дучић 1989б: 553).¹⁰ Зашто је, опет, код наших међуратних модерниста – изузели бисмо Исидору – удео источнохришћанских светитеља занемарљив у односу на удео католичких, и зашто они нису интересантни за њих, питање је које само продубљује расправу о културној и естетској дихотомији Исток–Запад. Да ли зато што је светоотачка литература антрополошка метафизика, па тако привлачна Исидори, мање Дучићу, никако Црњанском и Андрићу и њиховој постметафизичкој антропологији, као и зато што су источни светитељи искључиво смештани у „стереотипне” обрасце посвећења, на пример, света царска лоза,

⁸ „Ми смо тада осетили да је потребно ухватити везу са Византијом. Ја сам држао да је Византија потребна да бисмо осетили кроз њу и њоме стари српски начин и да бисмо обновили традицију језика коју је претрпао Вук”, програмски тврди Винавер (1975: 145).

⁹ У прилог расправи иде и Дучићев запис: „Српски национални геније [...] је помешао поезију и религију у целом свом животу, створивши једну националну мистику која је карактеристична за целу његову судбину. Да су сви Срби били католици, догодило би се сасвим друкчије: они би већ имали верску мистику која у католичком свету апсорбује све друго, али не би имали своју мистику народну” (Дучић 1989б: 553). Овај Дучићев став подударан је Црњанској идеји „националне религије” Светог Саве (Црњански 1988).

¹⁰ „Тај народни епос постао је донекле митологија која је његова друга религија и интимна мистика; а он је и многобожац, јер је направио божанственим своје претке” (Дучић 1989б: 553).

или у утврђени, психолошког нијансирања, личног печата светитеља и унутрашње (душевне) и спољашње (биографске) динамике лишен образац подвига (исихастичко безмолвије, созерцање), па је, њима насупрот, интересантније лично искуство¹¹ оностраног и веома динамични пут посвећења западних светитеља, као и то што су они већином писци: „Запад има најдивније текстове мистичке литературе, у прози и у поезији” (Секулић 2019б: 191; 1940: 12). Морамо, опет, подвући да наши писци сагледавају и „усвајају” мистике и светитеље пре свега као преступнике у односу на институцију и догму цркве,¹² као и у односу на законе света и природе у аскетском порицању себе или „имагинирању” (за авангардне модернисте метафизички испражњене) оностраности,¹³ у чему се мистичко настрojeње субјекта и бића усаглашава модернистичким, и као – посебно зато што су западни светитељи истовремено и списатељи – сагласне њима самима, уметницима као „превратницима”.

Од светитеља као алтер ега раномодернистичког уметника до светитеља као узора авангардно модернистичког „подвига” у свету без Бога, они су, као и светост, „понекад подстицај за испољавање оних исечака уметникове осећајности који су неуклопиви у модерну стварност” (Ломпар 2018: 304), а тако и подстицај његовог самоисписивања. Ако се може рећи да Црњански посматра дело уметника/генија као оно у којем је лично искуство минимално, а светитеља као онога чије је дело структурирано у његов живот (види Ломпар 2018: 332), Исидорина једначина је изврнута: максималум личног искуства код уметника, минимум код светитеља; за Црњанског светитељ је неприродан и натприродан, за Исидору најприроднији могућ, јер за њу су и хуманост и светост природније од природе. Зато је очекивано да се, на при-

¹¹ „Појединачно искуство великих мистика Православне цркве већином не познајемо. Духовна литература кршћанског Истока, осим ријетких изузетака једва да посједује аутобиографских описа нутарњег живота сличних Анђели Фолињској, Хенрику Сусо или *Повијести јегне душе* свете Терезије из Лисјеа” (Loski 2001: 49).

¹² Наши модернисти критикују званичну (католичку) Цркву, и као институцију, и као утеловљење моћи, али и религију уопште као идеологију, одакле додатно произлази њихова наклоност мистицима.

¹³ „У наша времена, песник са јаким религиозним осећањем не значи уједно песника религиозних песама, још мање изречно хришћанског песника, још мање католичког или православног песника. Модеран песник религиозне душе то је индивидуални мистик. Он може описивати вече, или воду која крај нас протиче и не враћа се натраг, и испунити строфе дубоко контемплативним акцентима и симболима” (Секулић 1943: 230).

мер, у свом приказу *Љубави у Тоскани* Исидора критички осврне на Црњансково постметафизичко пражњење светог („говорити за свеца да није свет, говорити да неко нема заслугу коју му је дала његова савременост, и векови је одржали; говорити да неко није оно чиме је једино реалан. Мит, легенда?” (Секулић 2008)), и изнесе своју „теологију” превазилажења „плоти”: „Кад уметник истера са унутрашњим искуством до квалитета јасноће и лепоте, све остало је пређени и заборављени инцидент. Кад [Црњански] дође до инспирације за Свету Клару, крв и месо је нула” (Секулић 2008). Уколико бисмо, опет, наведене ставове сместили у контекст хришћанских јереси, могло би се тврдити да је Исидора, са идејом превазилажења плоти, склонија „духовном”, „монофизитском”, а Црњански оном „телесном”, „физичком”, што не значи да је сагласан „несторијанском”, колико да поетичке и егзистенцијалне ставове наши аутори обликују сагласно (афирмативно и критички) западној модернистичкој културној, филозофској и духовној матрици. Опет, било би „научно” и херменеутички нелегитимно тражити од било ког писца теолошку ортодоксију. Они кроз сопствени светоназор и сопствену поетику преламају епохом и културним обрасцем задато виђење Бога, Цркве, сакралног, мистике, теологије, па зато код свакога од њих наилазимо – ако уопште наилазимо – на једног другог, другачијег Бога у односу на црквена учења.

Фигурације светог

Дучићева фигурација светог распета је између идеализације и скепсе, и представљена низом замрзнutih културноисторијских рефлексива и декоративним дискурзивним евокацијама прошлости (Винавер 1975: 147), жртвована културном стереотипу, а тако и стилскоформацијској матрици, библиотечки „едипализована”. Његове слике сакралног задржане су у парнасовски¹⁴ артикулисаном поетичком обрасцу лепог и целовитог, и раномодернистички метафизичко-рационалном дискурсу удаљеном од нихилистичког постметафизичког преступа и авангардно-модернистичке субверзије (егзалтираног, експресивног, телесног,

¹⁴ О парнасовском „погледу на свет” Дучићевог путописног дискурса види: Видаковић-Петров 2009: 558–559: „Тадашње занимање Европе за древну Грчку подвлачило је појам хармоније, склада, чистих формалних обриса [...]. Гласноговорници ових идеја били су парнасовци [...]. Хеленизму, који је Дучић прихватио и као стандард непролазне лепоте, одговара и претхришћански, пагански поглед на свет, на који се у европској култури надовезује ренесанса као реакција на хришћанско средњовековље.”

патолошког, фантазмагоричног). А тако и од Црњанског и Андрића. Однос према католичким светитељима, који се креће од наклоности до критике, потврдиће Дучићеву немогућност да измири те амбиваленције у својој поетици зато што би тако релативизовао свој метафизички заокружен културно-историјски пејзаж. Он ће религиозно и културолошко одређење светитеља/светог, с једне стране, смештати у општу, критички интонирану расправу о култури, а, с друге, покушати да позитивно афирмише специфичност и недокучивост њиховог бића и духовног искуства. Дучићев морализам, испољен у критици западног средњовековља, који се провлачи кроз цео његов „дидактички” профилисан дискурс, учвршћује Дучићеву потребу за надетичком позицијом из које се контролише и историја и савременост. И то није тек етички стереотип преузет од старих Грка, то је његова раномодернистичка етика којој све потчињава, а која одбија све неуравнотежено, мистичарске „физичке нереде и егзалтацију спола” (Дучић 1989а: 253), „мистицизам, близак лудилу” затварајући „у кажњивост” и посматрајући га „између реда и нереда” (в. Delimo 2003: 43), јер „принцип мере и разборитости је увек против аскетизма” (Аверинцев 1982: 54), дакле, против мистицизма и светог уопште.

Такође, могли бисмо утврдити да, за разлику од, на пример, Исидоре Секулић, Дучић не познаје дубље ни мистичку традицију, ни теолошку мисао, што му није ни потребно, зато што је, као и код сваког другог писца, теолошки план његове расправе „жртвован” књижевноепохалном и културнопоетичком. Иако сагласни у неким раномодернистичким ставовима, Исидора и Дучић се у срцу својих поетика удаљују. Дучић мисли у антички складним категоријама, док Исидора прави помак од њега, као и од осталих наших модерниста онолико колико хришћанство ипак изражава из угла самог хришћанства. Она је у теолошком смислу наш најкомпетентнији аутор, који „је у књижевни дискурс одлучно увела корпус тема који припада теолошкој мисли” (Алексић 2019: 7), а „овоземљаску егзистенцију мистика поимала је као непоновљиву естетику живота” (Исто: 16). Додајмо и да је Светог Фрању препознала као свој мистички алтер его (види Јањић 2018), а његов мистицизам као „једно од светих и узвишених места човечјег духа” (Секулић 1926: 110) у којем се спајају идеал сиромаштва, мучеништва и песништва јер „[к]од Св. Франциска су светиња и поезија заиста истоветност” (Исто: 111). Исидорини ставови о Фрањи само нас враћају њеној поетици и

поетичкој вољи за (хришћанском) трансценденцијом, једној јасној свести о односу уметности и религије, и једној жељи за непосредовањем црквених институција између уметника и Бога: „То је генијално прост систем религиозног живота где између Бога и човека нико не посредује” (Секулић 1926: 115).

„У извесном броју њених [Исидориних] есејистичких текстова постоји напор да се успостави духовно опредељење према питањима која се тичу у првом реду општијих религиозних односа, а међу њима и односа између великих хришћанских конфесија, источне и западне Цркве, православља и католичанства” (Радојчић 2004: 82),

тврди Радојчић у тексту „Исидорина критика католичанства”, истовремено указујући да заправо „критике” и нема, јер уколико је то „критика”, она иде напореда са „истицањем великих примера управо отаца западне Цркве, и искреног дивљења њима” (Исто: 83). Исидориној, дакле, религиозној критичкој свести, „свести хришћанској, православној, али ни у ком случају не догматичној” (85), одговара и њена културолошка и естетска свест која је наклоњена вредностима Запада без којих не би могла да артикулише ни свој идентитет, ни своја духовна настројења, ни своју поетику. Зато њена критика западне културе то и није: Исидора пре критикује Запад из елементарног поимања хришћанства као темеља Запада који је Запад напустио, али из истог угла критички сагледава „употребе” хришћанства наших писаца. Зар не говоре кроз њу истовремено и источни оци и Тома Кемпијски, о којем је написала књигу; зар не тражи Исидора, пре свега, једног људски и уметнички израженог Бога; није ли она модерна песникиња обележена поетско-католичким мистицизмом. Ако „[н]аклоност Исидоре Секулић ужива, наравно, Августин мистик, онај Августин који је на трагу правог учења светог Павла, уједно на трагу ‘покушаја највише мистике: напора човекова за чисто унутрашње преображење’”, и ако тог „унутрашњег напора, тог чистог простора у којем се непосредно сусрећу човек и Бог, тако карактеристичног за источну аскезу и мистику, нема, наглашава Исидора, у официјелном католичанству”, „[у] њему има много тога великог и дивног, величанственог и недостижног” (Радојчић 2004: 86–87).

Дучићево раномодернистичко и логоцентрично обликовање сакралног – светост као недокучиво, као химера, као фантазија, невероватно и немогуће – биће превредновано у Црњанско-

вој авангардно-модернистичкој фигурацији светог. Црњански истовремено и конструише и деконструише светитеља/свето, правдајући и нихилирајући уметнички обликовану светост на сцени светскоисторијског позоришта. Светитељи ће се тако објављивати у његовим суматро-симболичким аналогијама (нпр. Света Тереза Авилска – мајка Црњанског), у давању искључиве предности индивидуалном над институционалним (црквом, културом), у ничеанском нихилирању метафизичког залеђа културе и дискурса, у превазилажењу хајдегеријански појмљене онтотеологије као теологије (присуства) бића и отварању „теологији” одсуства и бескраја, у заувек одложеној постметафизичкој меланхолији, и у Црњанском извртању естетских стереотипа у име субверзивне естетике: апологији екстатичности и преступа људског бића, и то као места његове афирмације. Ако се Дучићево поимање хришћанства рађа из његових логоцентричних рефлексија, а Исидорино из индивидуално поимљене хришћанске метафизике, оба ће добити своје авангардно модернистичко решење у текстовима Милоша Црњанског, јер његов текст јесте инверзија Дучићевог (Црњанскова „Авила” Дучићевог *Писма из Шпаније*) или Исидориног текста (Црњансков „Асизи” Исидориних текстова о Фрањи Асишком). У театарској структури света Црњанског, а тако и његових путописа, Црњански прави радикални отклон од Дучића, Исидоре, као и од популизма јавне свести, бележећи гашење светог посредовано читањем текстова, слика и театра.¹⁵ С једне стране, Црњански деструира светост из ње саме, метафизике, хришћанства, а са друге чува светост у односу на наше ране модерните и популистичке стереотипе. Иако га „интригира” оно еротско, „грозница чула” како Шпањолки, тако и Италијанки, он се ограђује од површно појмљене еротике која се везује за свете жене (Света Клара, Катарина Сијенска, Тереза Авилска), не допуштајући да његов дискурс пристане на популарне културне представе, него струјањем дискурса, трансформацијама, разликама (Исток–Запад, свето–профано, прошло–садашње, онострано – имагинације ононостраног, логоцентризам–нихилизам), ствари и знакови и ликови непрестано се обнављају у другости себе самих, афирмишући вековни лук

¹⁵ Црњански скоро никада директно не говори о светитељима, увек посредовано: живописима (Свети Сава), живописима и уметничким сликама (Свети Фрања, Света Клара, Катарина Сијенска, Света Фина, на пример), само посредством сликарства (Свети Себастијан, Света Агнеса, Света Агата), театром (Света Тереза Авилска) (види: Црњански 1988, 1995).

хуманитета и светости преломљен кроз модернистичку призму тела, привида, фантазмагорија, ништавила.

Ако се, на пример, осврнемо на лишену херменеутичке динамике Дучићеву расправу о мистицизму и ставимо је у контекст Црњансковог поимања мистичног и метафизичког као религијских маски хуманистичког нихилизма и као аутентичних преступа човека, постаје јасно да Дучић све оно мистично, метафизичко и контемплативно у искуству светитеља¹⁶ рационализује, а тако неутралише и све оно „преко“ разума, тела, духовног, раскривајући перманентни страх од „нерационалног“ и непознатог. Иако се не може отворити до краја непојмљивом, Дучић често „исповеда“ аутентичност тог непојмљивог, чиме учвршћује границе сопствене спознаје: „Мистик је један човек сав предан унутрашњој тајни [...]. То је дубоки понор који човек носи у себи; а мистик се креће једино у том омађијаном кругу трагања и слутње“ (Дучић 1989а: 265).¹⁷ Дучић, додајмо, тврди да „[п]есници су хипокрити као све сањалице; они природно лажу“ (Дучић 1989а: 136), али да „свеци не лажу. Они су живели у вери а не у истини“ (Исто: 257), и да „[к]ао сви мистици (песници, хероји, апостоли, револуционари) и ове две жене (Тереза и Катарина Сијенска) су имале егзалтацију која је ишла до крајњих могућности вере и енергије“ (Исто: 259). И док је химера, привиђења, илузија, поезије, „лажи“,¹⁸ биће оправдана тврдња да су „хришћански мистици умирали за своју фикцију“ (Исто: 184). За Црњанског је то, као израз егзистенцијалног удеса човека, хришћанска „фантазмагорија“, „делиричност“, Лаканово Велико Друго, дефинитивно развлашћење Бога у дискурсу којим се отвара постхришћански онтолошки пејзаж. За светитеље, опет, то је било све друго осим фикције. За Црњанског, опет, и ћакнутост (Света Катарина, Фрања), карикатура (Фрања као мајмун, Шарло), привиђење оностраног (Дирер, Мартини, Света Катарина, Христ као привиђење), месечарење (Дирер, Микеланђело, Ђото), „еротски“ за-

¹⁶ О Дучићевом поимању мистике види: Видаковић-Петров 2009: 555–588.

¹⁷ Делимично сагласно Дучићу, Исидора у свом тексту о Фрањи Асишком: „Мистицизам је једно од светлих и узвишених места човечјег духа. Он значи слободну индивидуалну веру и непосредно општење с Богом. Мистици су реформатори; покорнији Еванђељу и Христу него Цркви. Мистици су прави пријатељи Бога и права браћа човекова. Мистици су борци против званичне цркве и неплодне манастирске меланхолије. Међу њима је много светаца, много песника и много мученика“ (Секулић 1926: 110).

¹⁸ „Мистика, светост, то није лаж, реч, маска; то је једно од уобличења међу многим од уобличења духа човечјег“ (Секулић 2008).

нос (Катарина, Тереза), меланхолија (Свети Сава, Фрања, Тереза). У свету и његовој историји, у којој Бог никада није ни постојао, Црњански светитеља изједначава са уметником (Микелађело, Дирер, Ђото) који својим делом отвара оно далекосежније „сакрално“ него што то живот светитеља чини, огољавајући светитеља спуштајући га из метафизички оностраног у овострано културе. И у том смислу Црњански „светитељи“ одлазе даље: религијски чак „далеко, од хришћанства“ (Црњански 1988: 108), у далекоисточњачки нихилизам (Фрања, Свети Сава), „метафизички“ у материјалност фреске (напукло лице Свете Кларе, из чије напуклине избија лепак, налик је напуклој вази).

Уколико су дискурси наших модерниста окренути оностраном, Дучићев је то у границама представљивог, Исидорин у оном више од представе, Црњансков у делиричном, Андрићев је у прећутаном. И његов одговор на нуминозно изазовније јесте: сакрално је невидљиви и безгласни ореол његовог дискурса, што трагање за њим у Андрићевом делу води у просторе херменеутике немогућег. Није ли целокупна Андрићева поетика једноставно „прећутана“; није ли све кључно у његовим делима и судбинама његових јунака скривено и непредстављено (в. Бошковић 2010: 45–66); није ли, у несразмери са обимом написаног, све оно пресудно код Андрића остало неизговорено, у наративним пукотинама савршено изглачаног дискурса. Трагање за фигурацијом сакралног код раног Андрића могло би да крене путем његових медитативних и рефлексивних пасажа, поетских елипси и сентенци (*Свеске, Знакови њоред њуша*), које, писане у конвенцији „жанрова“, ¹⁹ лако могу одвести у замку извођења површних телолошких закључака.²⁰ Много поузданије трагање било би оно посредовано фигуром светитеља из текста „Легенда о Светом Франциску из Асизија“, одакле би се индуковали битни маркери

¹⁹ „Медитативно-лирској рефлексiji исповедног типа“ (Гавриушина 2012: 123), „аскетске поуке“ (125), жанр „'разговора са душом'“ (131), библијска реторика која „нас подсећа на текстове *Псалтира*“ (128). Тематска подударност дискурса светитеља и Андрића такође је наметљива: самоћа, „богоостављеност“ (125), стрпљење, ноћ, тама, тишина, борба са собом итд.

²⁰ „Опет, ако се осврнемо на лектуру о Андрићу, наћи ћемо да, на пример, о раним списима Иве Андрића преовладава мишљење да 'Андрићева религиозност се у целини с правом одређује као хришћанска, уз изговор да се вера код њега прихвата као вера слободне индивидуе' (Гавриушина), као и да је његово дело оријентисано ка трагичком теизму (Маринковић) или је прекривено траговима пантеистичких схватања (Јеремић)“ (Бошковић 2013: 80), што је све заједно веома упитно.

Андрићеве поетике и поетичког структурирања његових јунака, што би тумачење водило до њихове симболичке везе са донкихотским егзистенцијалним удесом, јер „[с]весно изабрати своје лудило, парадоксално веровати у своје идеале упркос њиховој неодрживости, то је донкихотска трагичка алтернатива нихилизму модерних времена” (Вранеш 2012: 119). „Такав какав, Дон Кихот је међу сарадницима Божјим” (Секулић 2019а: 119), додацила би Исидора. Да ли се, поред Ђамила, у том кључу може читати и Чарнојевић? Као контуре светачких генија, первертовани сарадници Божији? Такође, аскетски идеал у постхришћанском контексту био би још један заједнички именитељ Андрићевих јунака и светитеља, и то као посебан облик хуманистичке аскезе, довођења људског бића до сопствених граница²¹ изједначених са границама овога света, а тако и битан услов човековог сусрета са егзистенцијалним и метафизичким ништа. *Ништа*, назваће Гоја једну своју слику са темом загробног живота, а Андрић додати: „Дакле, ни тамо нема ништа. То је порука покојника, и то је дно Гојина очаја” (Андрић 1981: 117). Али то је и дно очаја Андрићевих јунака суочених са онтолошким искуством ништавила и егзистенцијалним аскетским подвигом у празнини оностраног; а Гојин метафизички нихилизам, као последицу раскида „са богом, светом и са самим собом” (Исто: 116), осећају и светитељи у свом окрету оностраном.

А Андрићева матрица рађања и искушавања „светог” (Свети Фрања) или модернистички „проклетог” (Ђамил, Маџар), она „могућност немогућег” (Derida 2005: 25), има своја „устаљена” места:

1. идентитетска хибридна јунака: Мустафин деда је „потурчењак”, везир Јусуф из *Моста на Жейи* је родом из Босне, Ђамилова мајка је Гркиња, Џекова Српкиња, Фрањина – Францускиња;
2. драстично промењен егзистенцијални „амбијент” (тамница, рат, одлазак на студије, болест): Фрања у рату са Перуђом, преко годину дана борави у затвору, тешка

²¹ „Андрић показује суптилну наклоност према аскези, тачније изолованости, можда и хришћанској, али у сваком случају према једној модернистичкој, хуманистичкој аскези, која нас од Ничеа опседа. Пишући легенду о светом Франциску из Асизија, Андрић тврди да 'аскетски идеал живота није потпуно ишчезнуо, нити ће икада ишчезнути', као и да 'ни у нама самима, деци једног покољења које је вођено сасвим другим тежњама, он није потпуно угаснуо, него тиња у дну душа и има своју минуто власти кад нас неочекивано скрушује и ставља пред вечну своју дилему: видљиво или невидљиво, земно или небеско?' (85)” (Бошковић 2013: 82).

- болест трајала је неколико месеци; везир Јусуф такође борави у затвору; Мустафа Маџар: учешће у биткама, одлазак на студије; Ћамилов боравак на студијама;
3. промена јунака: Фрања: „’Тада ме обузе немир, и убрзо после тога одрекох се свега.’ То је била завршна фаза једног унутрашњег процеса који је давно отпочео, можда још у тамници у Перуђи”, и он постаје „тиши и замишљенији” (Андрић 1981: 87); у везиру Јусуфу, „остаде [...] нешто стишано и замишљено” (Андрић 1991б: 165); Мустафа Маџар после повратка са студија „[б]ио је сасвим промијењен” (Андрић 1991в: 19), а Ћамил „[в]ратио се у Смирну измењен и много старији на изглед” (Андрић 1991а: 59);
 4. несклад са светом: усамљеност и меланхоличност јунака и његова драстична али немотивисана одељеност од света; о, као већ мртвима за свет, Ћамилу и Маџару се преносио исти онај глас који се преносио и о Франциску, „да је полудео” (Андрић 1981: 88).

Једна, дакле, и више него доследна матрица у коју је смештен преокрет, тек један моменат који је биографски и егзистенцијално одувек ту, а који се наједном објављује, који дели и преусмерава живот, једно умирање за свет и искључење из света. Један „немир” и један образац који отвара јунаке оном иза, онтолошкој и егзистенцијалној тајни или трауми, с оне стране добра и зла, у страну од друштвених закона и закона света, коју са Андрићем не можемо видети, већ само дубину њеног „ужаса” слутити.

За крај

И још једном: да ли је уопште могућ културни идентитет ако се (афирмативно или критички) не изводи у диференцији према Другом; да ли је уопште могуће постојати без Другог. Није ли иманентна отвореност европском Другом обликовала ставове и опусе наших међуратних писаца, чија је једна од окосница била – као што је то „окосница разубијеног дела Исидоре Секулић” – „духовно европејство, на које ће српска култура увек моћи да се ослони” (Радојчић 2004: 89). Зар и у овим „нашим данима” однос према Западу и западном хришћанству не би требало да се држи – путоказа назначеног „у делима претходника, а Исидора Секулић несумњиво ту спада” (Исто: 83) – „спремности да се прихвате и усвоје несумњиве вредности и католичких ауто-

ра” (Исто: 88). Међуратна књижевност се тако може посматрати као период интензивног успостављања познанства са западнохришћанском црквеном културом, уметношћу и светитељима који су се, како је време историјски и „епохално” протицало, све боље сналазили у кући српске литературе и културе, и до данас се у њој дефинитивно скућили, тако да се може говорити о саживоту са њима. А саживот је, рекао би Дерида, залог демократије, оно увек тек долажеће, дакле, обећање да је западноевропска и западнохришћанска култура ту и тек ће доћи, доћи нама, а тако и ми себи. У сваком случају, у односу према западнохришћанској и западноевропској културној парадигми ондашња српска књижевност и култура извела је сопствено геосимболичко и гекултурно мапирање и створила трајне представе о Другом, а тако и о сопственој националној култури и идентитету, не подлежавши тада – за нас историјски карактеристично – постколонијалној културној „едипализацији”.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Аверинцев, С. С. *Поетика рановизантске књижевности*. Прев. Д. Недељковић, М. Момчиловић. Београд: СКЗ, 1982.
- Алексић, Ј. „Религиозни есеј Исидоре Секулић.” У: И. Секулић. *Својојма Христовим: одабрани записи*. Стари Бановци – Београд: Бернар–Отачник (2019): 7–21.
- Андрић, И. *Историја и легенда (есеји, оједи и чланци)*. *Сабрана дела*. Београд–Загреб–Сарајево–Љубљана–Скопје–Титоград: Просвета – Младост – Свјетлост – Државна zaloжба Словеније – Мисла – Побједа, 1981.
- Андрић, И. *Проклећа авлија*. *Сабрана дела*. Београд: Просвета–БИГЗ–СКЗ–Нолит, 1991а.
- Андрић, И. *Жеђ*. *Сабрана дела*. Београд: Просвета–БИГЗ–СКЗ–Нолит, 1991б.
- Андрић, И. *Немирна година*. *Сабрана дела*. Београд: Просвета–БИГЗ–СКЗ–Нолит, 1991в.
- Бошковић, Д. *Заблуде модернизма*. Београд: Службени гласник, 2010.
- Бошковић, Д. „Андрићев понори: проклетство и светост.” У: *Зборник са Седмој међународној научној скупи Српски језик, књижевност, уметност*. Књ. 2: *Немојће*. Д. Бошковић (ур.). Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет (2013): 81–86.
- Бошковић, Д. „Оно друго дискурса, путописа, града: Света Тереза Авилска Јована Дучића и Милоша Црњанског.” У: *Јован Дучић – ђесник и дипломата: Поводом сто ђедесет година од рођења*. Ј. Делић (ур.). Београд: Српска академија наука и уметности (2022): 443–456.

- Бошковић, Д. „(Италијански) фрањевачки светитељи у српској међуратној књижевности.” *Наслеђе*, бр. 54 (2023): 25–47.
- Видаковић-Петров, К. „Јован Дучић и шпански модернисти.” У: *Поезија и ђоеџика Јована Дучића*. Ј. Делић (ур.). Београд–Требиње: Институт за књижевност и уметност – Учитељски факултет – Дучићеве вечери поезије (2009): 555–588.
- Видаковић-Петров, К. „Црњански и Шпанија.” У: *Asqua alta*. С. Шеатовић Димитријевић, М. Р. Лето, П. Лазаревић ди Ђакомо (ур.). Београд: Институт за књижевност и уметност (2013): 289–312.
- Винавер, С. „Скерлић и Бојић.” У: *Криџички радови Сџанислава Винавера*. П. Зорић (ур.). Нови Сад – Београд: Матица српска – Институт за књижевност и уметност (1975): 138–162.
- Вранеш, Б. „Тужна срећа последњих витезова: Андрићев Ђамил и кнез Мишкин Достојевског.” *Научни састџанак славистџа у Вукове дане*, 41/2 (2012): 105–121.
- Гавруџина, Л. „Бог и човек у лирској прози Иве Андрића.” *Научни састџанак славистџа у Вукове*, 41/2 (2012): 123–132.
- Гвозден, В. „Како читати путопис.” 2014: <<https://bif.rs/2014/05/vladimir-gvozden-kako-citati-putopis/>>, 30. 12. 2021.
- Дучић, Ј. *Градови и химере: џуџоџиџи, Сџаза џоред џуџа: есеји и чланци*. Београд–Сарајево: Бигз–Просвета–Свјетлост, 1989а.
- Дучић, Ј. *Моји саџуџници: Књижевна обличја (Прикази и белешке. Чланци)*. Београд–Сарајево: Бигз–Просвета–Свјетлост, 1989б.
- Ђурић, Ж. „Медитерански заноси Јеле Спиридоновић-Савић.” У: *Asqua alta*. С. Шеатовић Димитријевић, М. Р. Лето, П. Лазаревић ди Ђакомо (ур.). Београд: Институт за књижевност и уметност (2013): 393–413.
- Јањић, Д. „Свети Фрања Асиџки у есејима и путописима српских књижевника (Иво Андрић, Милош Црњански, Јован Дучић, Исидора Секулић).” *Књижевна истџорија*, год. 50, св. 164 (2018): 291–314.
- Јањић, Д. „Утицај Светог Фрање Асиџког на Јелу Спиридоновић Савић: ’Сиромаштво, љубав, смрт’ у поеми *Перџаменџи*.” *Наслеђе*, бр. 49 (2019): 55–63.
- Јерков, А. *Евроџа и књижевна истџина: херменеџија*. Београд: Филолоџки факултет, 2015.
- Лазаревић ди Ђакомо, П. „У подтексту Дучићевог доживљаја Италије.” *Поезија и ђоеџика Јована Дучића*. Београд–Требиње: Институт за књижевност и уметност – Дучићеве вечери поезије – Учитељски факултет (2009): 529–554.
- Ломпар, М. *Црњански – и светџска књижевностџ*. Нови Сад: Православна реч, 2018.
- Манојловић, Т. „Јесење вече у Асизију.” *Време* (6, 7, 8 и 9. јануар 1930): 27.
- Поповић, П. „Фрањевци у нашој књижевности, науци, уметности.” *Дубровачке стџудије. Сабрана дела Павла Поџовића*. Књ. 4. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства (2000): 142–146.

- Радојчић, С. „Исидорина критика католичанства.” *Сабрана дела Исидоре Секулић: Други о Исидори*. Београд: Stylos Art (2004): 82–89.
- Савић Ребац, А. *Аница Савић Ребац*. С. Радојчић (прир.). Нови Сад: Матица српска, 2019.
- Секулић, И. „Предговор.” *Руски мислиоци и Европа*. Загреб: Нова Европа (1922): III–V.
- Секулић, И. „Свети Францискус од Асиза, поводом седамстогодишњице од смрти му, 4. X. 1926.” *Летопис Матице српске*, 310/1 (1926): 110–118.
- Секулић, И. „Једна ниска религиозне лирике.” *Аналистички тренуци и шеме*. Књ. 3. Београд: Млада Србија (1943): 219–252.
- Секулић, И. „Белешка уз путопис ’Љубав у Тоскани.’” 2008. <<https://italia.rastko.net/delo/12253>>, 6. 6. 2023.
- Секулић, И. „Иде ли уметност над светост.” *Својима Христовим: одабрани зајиси*. Стари Бановци – Београд: Бернар–Отачник (2019а): 111–121.
- Секулић, И. „Стопама Христовим Томаса из Кемписа.” *Својима Христовим: одабрани зајиси*. Стари Бановци – Београд: Бернар–Отачник (2019б): 185–204.
- Цар, М. „Кроз Умбрију и Тоскану – Биљешке и утисци с пута.” *Дело*, 2 (1895): 220–229.
- Црњански, М. *Свети Сава*. Шабац: Глас Цркве, 1988.
- Црњански, М. *Путописи*, I–II. Београд: Задужбина Милоша Црњанског – Београдски издавачко-графички завод – Српска књижевна задруга; Lausanne: Editions L’Age D’Homme, 1995.

*

- Babić, Z. „Čitanje-pisanje biografije svetog Franje u Ljubavi u Toskani.” 2008. <https://www.researchgate.net/publication/341322715_Citanje_-_pisanje_biografije_svetog_Franje_u_Ljubavi_u_Toskani>, 11. 6. 2024.
- Capasso, D. „La traduzione in serbo di Ivo Andrić del Cantico di frate sole.” *L’Italia vista dagli altri. Atti del I Convegno Internazionale, Banja Luka, 12–13 giugno 2009*. Firenze: Franco Cesati Editore (2010): 153–162.
- Dedinac, M. „U traganju za izgubljenim detinjstvom.” *Agon* (maj–jun 2009): 90–104.
- Delimo, Ž. *Strah na Zapadu (od XIV do XVIII veka): Opsednuti grad*. Prev. Z. Stojanović. Sremski Karlovci – Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 2003.
- Derrida, J. *The Other Heading: Reflections on Today’s Europe*. Bloomington–Indianapolis: Indiana University Press, 1992.
- Derida, Ž. „Fragmenti.” Prev. S. M. Bojanić. *Glas i pismo: Žak Derida u odjecima*. P. Bojanić (prir.). Београд: Institut za filozofiju i društvenu teoriju (2005): 13–28.

- Loski, V. *Mistična teologija Istočne crkve*. Prev. M. Cukovečki. Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 2001.
- Peković, S. „Nacionalno i evropsko kao odraz odnosa svoj/tuđ u srpskim putopisima.” *Svoj i tuđ: Slika drugog u balkanskim i srednjoevropskim književnostima*. M. Maticki (ur.). Beograd: Institut za književnost i umetnost (2006): 183–187.

Dragan B. Bošković

WESTERN THEOLOGY AND SPIRITUALITY THROUGH THE CULTURAL
AND POETIC LENS OF SERBIAN MODERNISM: JOVAN DUCIC,
ISIDORA SEKULIC, IVO ANDRIC, MILOŠ CRNJANSKI

Summary

The paper aims at examining cultural and poetic reception of Western Christian theology and spirituality within travelogues and essays written by Serbian modernists, disclosing the concord between the modernist poetic lenses and spiritual and theological “lenses” of Catholic holy men and women, and, in the spirit of articulating Eurocentric cultural program, far-reaching expansion of the cultural horizon of Serbian literature. Never before and never after did Serbian literature recognize itself within the context of Western spiritual, aesthetic and cultural framework so incontestably, and never did it draw its cultural and poetic identity from the (Christian, geo-cultural) identity of the Western Other so intensely. Subjective relationship with God, mystical, “ecstatic” and “nihilist” experience, not only spiritually Christian but also poetically cultural dimension of texts written by the Roman Catholic holy men and women, their (auto)biographies and cultural missions, the sensuality/eros of experiencing God and individual existential crisis would immanently resonate within poetic, narrative and discursive principles of the representatives of Serbian early (Ducic, Sekulic) and interwar (Andric, Crnjanski) modernity. Furthermore, the rewriting of Western Christian text within texts by Serbian modernists is dialogical in nature: constructive (but also critical in ethnic, cultural and confessional sense) dialogue with the Western and Western Christian Other is simultaneously a communal deconstructive dialogue of Serbian authors for the sake of their own aesthetic, poetic and cultural identity.

Key words: Western Christianity, Catholicism, theology, mysticism, holy persons, poetics, discourse, (Serbian) modernism, cultural identity.

TIHOMIR D. BRAJOVIĆ*
Univerzitet u Beogradu
Filološki fakultet
Katedra za srpsku književnost
sa južnoslovenskim književnostima

SLAVIC AND COMPARATIVE LITERATURE STUDIES TODAY – RIVALS OR ALLIES?

Starting from the fact that both disciplines historically emerged almost simultaneously and presuppose a supranational research framework, this paper deals with today's relationship between Slavic and Comparative Studies. It discusses the key dilemmas concerning their research autonomy or interdependence and their methodological attitude towards the contemporary challenges of new disciplines and perspectives (postcolonial, cultural, interdisciplinary studies, etc.). After reminders of important contemporary attitudes on the subject of the theory of Comparative Literature (R. Wellek, C. Bernstein, G. C. Spivak), and also on the possibilities of comparative aspects of Slavic Studies (R. Jakobson, D. Čiževskij, M. Moldovan, S. Volman, etc.), the author of the paper suggests a *bifocal* or *polyfocal* approach, and the methodological cooperation/intersection of the two complementary procedures, *similarization* and *differentiation*, as the most likely way for overcoming the limits of the traditionally most often used binary method of looking for influences and generic relations. The paper's final part deals with South Slavic Comparative Studies as an example of the previously explained possibilities.

Key words: South Slavic literatures, Comparative literature studies, humanities, language, Eurocentrism, bifocal/polyfocal approach, similarization, differentiation, distinction.

Is it opportune today, almost a hundred years after the 1st International Congress of Slavists, to ask about the relation of Slavic studies to comparative literature studies? What could be the reasons for the possible closeness or distance of those disciplines, which are both supranationally oriented?

At the very beginning, let's remind ourselves that there is a historically recognizable similarity in the development of the two disciplines. About two and a half centuries after the first efforts in

* tbrajo1@gmail.com; ORCID: 0000-0002-9079-1242

Slavic languages and literature(s) systematic research (see Liu 2021: 5–6), and two centuries after the first university courses in *littérature comparée* (see Pichois and Rousseau 1973: 19–20), it seems that according to the actual state of affairs, one long-lasting cultural and historical circle has been perhaps defined. In a slightly different form, it could also be said that the two disciplines nowadays face the need for methodological and conceptual recapitulation or revision.

Slavic and Comparative Studies

Of course, that need is not new, at least in comparative literature studies. “The world (or rather our world) has been in a state of permanent crisis since, at least, the year 1914. Literary scholarship, in its less violent, muted ways, has been torn by conflicts of methods since about the same time” (Wellek 1964: 282) – thus wrote René Wellek sixty-five years ago in his well-known article “The Crisis of Comparative Literature”. Such a statement resulted from the experience of the Second World War and the consequent end of the centuries-long imperial-colonial order, which after the war caused cultural changes in awareness that the so-called Eurocentric perspective can no longer be paradigmatic for social and humanistic disciplines like comparative studies.

The implied fact that social and political changes also require changes in scientific paradigms and methods was confirmed again a few decades later, after the fall of the Berlin Wall. “Changes in the discipline’s focus since World War II can be viewed as a series of attempts to cure”, noticed Charles Bernheimer in his editor’s Introduction to *Comparative Literature in the Age of Multiculturalism* collection of reports and articles (Bernheimer 1995: 3), also referring to the consequences of the War, and adding that “Advocates of multicultural canon revision wish to extend the ethical demand for recognition of marginalised cultural groups and expressive traditions”, because “the canon should be representative not just of European high culture but also of the diversity of literary production throughout the world” (Ibid, 8). This observation seems enough to start considering the benefits of the new comparative literature politics for the possible prosperity of area disciplines such as Slavic studies.

However, just about a decade later, at the dawn of the new millennium, together with a renewal call for *inclusive comparative literature* in her worldwide-known book with the significant title *The Death of a Discipline*, whose meaning alludes to the possible

exhaustion of the comparative approach in the actual state of affairs, Gayatri Chakravorty Spivak expressed hope that “there may be some in the academy who do not believe that the critical edge of the humanities should be appropriated and determined by the market” (Spivak 2003: xii). Due to the end of the Cold War in Europe and the rest of the world, this note contains a kind of insightful anxiety about the coming despotism of pragmatism and the corresponding “global education market” as a barely concealed danger to humanistic studies and their care for non-pragmatic aspects.

Following up on Bernheimer’s recapitulation of the multicultural turn, Spivak also warns that the actual situation means that comparative studies will be under the new-old influence of the so-called big languages, especially English, and because of that she considers that “a combination of Ethnic Studies and Area Studies bypasses the literary and the linguistic [...] whose hallmark remains a care for language and idiom” (ibid., 4–5 *passim*). It seems that way, the doubt about language specifics between the two disciplines could be overcome in favour of similarities in methodology.

Slavic, Comparative and Area Studies

The above conclusion could be the crossroads for reflection on the approach to Slavic literature studies today. As widely known, Slavic studies – but also German and Roman studies as complementary disciplines – historically affirmed that linguistic affinity is the origin of mutual research on the languages and literature of the same cultural sphere. Spivak’s opinion that “a combination of Ethnic Studies and Area Studies bypasses the literary and the linguistic” implies there is something more than mere cultural “kinship” in the contemporary interest for the humanities and related disciplines, even if we remain loyal to the tradition of linguistically motivated mutual research.

That “something more” is related to Area Studies, of course, that “were founded in the wake of the Cold War” (ibid. 6), but “[w]ithout the support of the humanities”, says Spivak, it “can still only transgress frontiers”, because “the polarity between Area Studies and Cultural Studies is clear”, ibid. 7). Although humanities are in a kind of retreat in today’s world of technical pragmatism and digital universalism, in this specific relation they still could play a decisive role in resolving the Area-Cultural Studies controversy. Why is that?

First what we need to know is that “Cultural Studies is a tendency across disciplines rather than a discipline itself”, and also that it is

“animated by subjectivity and power – how human subjects [...] experience cultural and social space” (Miller 2001: 1). So, generally speaking, the methodological disposition of Cultural Studies is not necessarily opposite to the local orientation of Area Studies because both of them could have similar implications. Only the power relations make a real difference, and this also applies to the original concept of Comparative Studies, because the term “areas” is mostly used for “foreign” spaces, which indicates a kind of centristic impulse, while “Comparative Literature was [originally] made up of Western European ‘nations’” (Spivak 2003: 8), which refers to the “old”, pre-postcolonial relations.

Therefore, when Spivak writes about “the support of the humanities” as necessary for – let’s say – real transgression as the outcome of traditionally understood Area Studies it means we perhaps need a different perspective and methodological approach to Comparative and Area Studies. Namely, in the historical context of power relations, both could be understood as contemporary enlightened and sophisticated expressions of Eurocentrism, mostly West-European “dominant ideology” and “dominant culture”, which at least in the past five centuries “invented an eternal West”, and “[t]his arbitrary and mythic construct had as its counterpart an equally artificial conception of the Other” (Amin 2009: 165), while it represented itself as a new, no longer religious-metaphysical universalism of the Middle Ages. At the very beginning, that “artificial Other” was the Orient, it meant Middle and far East, in many respects also a mythical construction of the obscure and fascinating Other related to the cultured and powerful Occident. Later, a similar “orientalist” relation in Edward Said’s meaning of the term was established to the European East as a kind of “near East”, which largely included traditional Slavic territories and cultures, during history often under the military and political influence of oriental cultures (see e.g. Goldsworthy 2000).

But there is a new question that arises, along with the need for the liberation of power relations: If *Eurocentrism* is not good enough because it was at the very core of the colonial order, doesn’t *globalism* compensate for it in a way as “a process which tends to become the absolute and universal *system* [как процесс, стремится выстроить абсолютную и универсальную *систему*]” (Буњак 2019: 36)? Isn’t it—in other words—just a new kind of power reinstallation that alternate one form of universally disguised power relations with another?

Therefore “to transgress frontiers” in this context could signify the need to de-centralize even Area Studies in the meaning that implies the possible de-construction of power relations inherent to that kind of research perspective. Gayatri Spivak could be referring to that when writing about a desirable “combination of Ethnic Studies and Area Studies”, with special “care for language and idiom” as a warranty for a successful agency of historically *subaltern cultural communities*. So, if a Eurocentric point of view needs to be de-constructed to achieve a deliberated platform for contemporary appropriated understanding of area studies – be it Slavic, Roman or German – does that also mean that the same approach needs to be applied in the internal domain of those cultures and their mutual understanding according to the actual state of social disciplines and humanities?

Do we need renovated Slavic Studies?

The last question shows its possible relevance if we add another pair: Do we have a crisis in Slavic Studies (see Kovač 2011: 403–416)? And if so, do we also need a contemporary-based renovation of the discipline?

The resemblance with the earlier mentioned crisis of Comparative literature studies in Wellek’s understanding of the term is not accidental. Wellek’s claim for the renovation of Comparative literature was formulated in the shadow of the consequences of the Second World War and postcolonial relations. On the other hand, our question arises from the consequences of the fall of the Berlin Wall and the ensuing ideological changes resulting from the political controversies of the post-communist political state.

At this point, it is perhaps necessary to mention some well-known facts, related to the chronically reduced interest in the academic study of Slavic studies in Western Europe and the USA (see Молдован 2008: 11–12, 16), and caused by geopolitical and cultural changes which are not compatible to pure philological disciplines and research. There are other, internally caused facts and relationships.

The first example is the Yugoslav state dissolution case during the last decade of the 20th century and the consequent disputes about what could be designated as a question of linguistic and literary heritage or primacy. What for almost a century and a half has been known as one language, named Serbo-Croatian, or: Croatian and Serbian, or: Serbian or Croatian, today has spread to several languages (Serbian, Croatian, Bosnian or Bosniak, Montenegrin), with a further

progression of a dispute about historical primacy of these, but also neighbouring languages/idioms (e.g., North Macedonian and Bulgarian misunderstandings about language). That state of relations is also marked by controversies about the nationality and/or identity of writers and the cultural belonging of their literary works, with the case of Nobel Prize winner Ivo Andrić being likely the most famous example (see Bukumira 2023).

The second example is perhaps even better known due to the unfortunate circumstances of the actual war between Russia and Ukraine, which was, as is known, the reason for this Congress's years-long delay. Namely, there are also cultural consequences of the war, and what preceded it, affecting social-political (see Malchanov 2002) or linguistic aspects of the issue (see Puleri 2020). For instance, anyone who in the last ten years, after the Crimea crisis, participated in annual conventions of the American Association for Slavic, East European, & Eurasian Studies (ASEEES), probably the biggest and the most frequent event of that kind in the world, could witness at each event the hard debates and disputes on various aspects related to that issue.¹

To put it mildly, both examples mentioned above show us clearly that Slavic studies today are not close to their early enthusiastic phase and that our discipline may be going through a kind of conceptual crisis. It seems fairly clear that the situation, like that of Comparative Studies sixty years ago, is most probably caused by the interference of power – which means political relations – within the area of cultural and intellectual production. Once again, we can ask ourselves: When we dispute linguistic authenticity and cultural importance, do we only strive for scientific truth, or do we perhaps repeat similar power patterns we know from Eurocentric and Globalist tendencies?

(Re)turn to Comparative Slavic Literature

Because of the foregoing, the title of this subchapter could be perhaps used as a new–and–old formula for a theoretical and methodological approach to Slavic Studies, especially studies of literature, in contemporary circumstances marked with complex intercultural relations. This means we need to consider the possibility of looking back and trying to rethink ways in which we can regain what is perhaps the most important in our research: the appropriate

¹ See e. g., https://convention2.allacademic.com/one/aseees/aseees24/index.php?click_key=1&obf_var=5560573&PHPSESSID=nu2jbb7s8e4m1r73pug0kegnjp.

perspective for the treatment of the subject and content that belong to an area discipline, one that is fundamentally unsuitable for the application of power logic and relations.

Doing so requires a renewed look at Slavic and comparative studies. For instance, an examination based on principles of *rumination*, “or recall early motivation towards a comparative orientation” (Mukherjee 2013: 37); then, *reflection* “[i]n the face of the challenge posed by the newly born subjects [...] [of] multi- and inter-disciplinarity” in contemporary humanities (ibid. 39); and last, as especially important, *ex-centricity*, which in this context means “the perpetual moving away from any kind of centrality in the choice of subject matter and/or manner of representation, perspective and positionality” (ibid. 42). All in all, in Spivak’s terms that effort stems from comparatist “desire for death and re-birth [of the discipline], the ceaseless making of itself [...] and ability to break free of its own standards and disciplinary entrapping” (ibid. 40).

For the sake of truth, it needs to be said that our discipline once was close to that point of view. Summarising the century-long development of Slavic studies, widely appreciated Czech Slavist Slavomir Wollman wrote that “Slavistic deals with material which concern groups of folks”; consequently, it is opportune to say that “in theoretical and methodological treatment questions of comparative research come to the fore” [„Славистика разработывает материал, который относится к группе народов. Из этого следует, что в теоретическом и методологическом отношении на передний план неизбежно выдвигаются вопросы сравнительного изучения”] (Вольман 1978: 283).

And if we take a look at Slavic historians’ reports we’ll see that the first several Slavic congresses were marked not only with comparable or contrastive topics in linguistics (cf. Марков 1983: 2), but also in literature (cf. Вольман 1978: 287–295, 299–304). On the occasion of the First International Congress of Slavists, held in Prague in 1929, some scholars noted “that was the first and the only time that at international congresses of Slavists in the distribution of congress sections priority has been given to literature [то је први и уједно последњи пут да се на међународним конгресима слависта у дистрибуцији секција предност да науци о књижевности]” (Буњак 2019: 78). Although literature was constantly present in various options, its representation during later congresses was reduced in a way, especially from a comparative perspective, being mostly compensated by the acquaintance of other Slavic scholars with achievements of domestic

national literary traditions. Despite the respectable presence of literary topics, it seems it is also possible to say that the history of Slavic studies shows the prevalence of linguistic and unilaterally treated topics (see e.g., Stankiewicz and Worth 1966; 1970).

On the other hand, there was, practically from the beginning, an awareness that so-called generic relations in the modern ages could not be the universal methodological criterion of Slavic studies. That is especially true for literature study because of its imaginatively unpredictable creative aspects. Discussing the question “of a common denominator which unifies the various Slavic literatures and distinguishes them from other works of literature”, in his seminal article “The Kernel of Comparative Slavic Literature” (1953) Roman Jakobson gave a thoughtful and even today instructive warning that “we can and must separate this scholarly problem from the political considerations which have at times enveloped it and threatened loss of objectivity” (Jakobson 1985: 1–2). At the same time he unequivocally and transparently claimed that “the very expression” Slavic Studies “implies their comparative aspect” (ibid. 65).

As one of the most famous early structuralist researchers of both language and literature, this famous Russian and American scholar also noted that “the influence of linguistic material on poetic form is undeniable”, adding, however, that “those who insist that Slavic unity and comparative Slavic studies belong essentially to the linguistic domain cannot exclude from this domain the poetic language of the Slavic peoples and its comparative analysis” (ibid. 3). This conclusion is as true today as it was when made the first time.

It seems that between Jakobson’s “comparative analysis” in the domain of “the poetic language of the Slavic peoples” and Spivak’s comparatist “care for language and idiom” the difference is only at the research level because the latter is related to the area domain in general. The same applies to explaining how to do comparative things with Slavic words and literary works. “In the various Slavic literatures the impact of the partly similar, partly different verbal material on poetic form produces, correspondingly, partly convergent, partly divergent results”, writes Jakobson, adding that “These convergences and divergences constitute very favourable material for comparative investigation” (ibid. 67).

Partly relying on Jakobson, a widely recognised Ukrainian-born Slavist Dmitrij Čiževskij in his *Comparative History of Slavic Literatures* writes on “centripetal forces that draw the Slavic people together and the centrifugal forces that drive them apart” (Čiževskij 1971: 8), at the

same time insisting on the often-bypassed fact of “stylistic unity of the literatures” as perhaps the strongest and most transparent artistic feature of famous Slavic cultural “kinship”. On the other hand, Čiževskij emphasised “that the Slavic literatures are part of the greater unity of the Western literature [...] something that is even more often overlooked or denied”, because “living together with other Europeans has had an effect on the intellectual life of the Slavs and on the Slavic literatures”, and “literary affinities have overcome political and national differences” (ibid. 12–13).

From this point of view, a possible turn to Slavic comparative literature, now established as a kind of sub-discipline, could be understood as the return to a once-existing modus which reaffirms alliance of two disciplines. It should be said that this is not valid only in the continental and all-Slavic context but also in the internal, Slavic-areal context, so to speak. At least, there is one suitable and known example to testify in favour of this statement.

The Case of Comparative South Slavic Studies

During the eighties of the last century, resulting from the corresponding scientific conferences, four collections of articles by authors from all Yugoslav republics were published under the same title: *Comparative Study of Yugoslav Literatures* (*Komparativno proučavanje jugoslavenskih književnosti*). The last, the fourth, appeared in the same year of Yugoslav state dissolution, and its emphasis was “anti-centrist cultural impulses” as a common denominator (see Grčević 1991: 7). But already in the first collection, its editors noted “the novelty of the idea” which was summed up in the term “comparative Yugoslav studies [komparativna jugoslavistika]” (Grčević and Fišer 1983: 8), with an additional determinant of related cultural space as “subregion” (ibid. 10).

At the time those statements were a bit unusual because comparative literature traditionally used to be understood as a product of the gesture of the national state’s intellectual transgression. On the other hand, although the Yugoslav state still existed, its political and cultural beings for more than seventy years were never considered national in the usual sense of one nation’s community. Perhaps that’s why the editors of the series suggested the use of the terms “perspective” and “perspectivism” as a way “to access the new and undiscovered” (Grčević and Fišer 1987: 7), pointing out that “the field of *comparative Yugoslav studies* requires specific authentic procedures

and methods that are reached by reshaping and adaptation the general comparative model" (Grčević and Fišer 1988: 7).

All four collections offered possible theoretical and practical solutions for these interesting options. Still, the joint effort of then-Yugoslav scholars was interrupted by political processes, and the resulting war broke out. It took decades for scientists from the now ex-Yugoslav countries to return to the same or similar idea which in one way or another prevails in thinking about how to study South Slavic literatures in the new circumstances (see e.g., Brajović 2012: 58–62). In the meantime, some experienced researchers of ex-Yugoslav/South Slavic literatures have offered their own proposals, based on the principle of so-called "*bipolar identification* [bipolarna identifikacija]", which implies coexistent collective and individual, i.e., "national and poetic identification [nacionalna i poetska identifikacija]" (see Tutnjević 2011: 40); or possible adoption of double-sided conception of *intercultural studies*, which means studies whose subject implies an understanding of (South) Slavic languages and literatures as "foreign", with an alternative of *comparative studies* "with a branched network of Slavic comparative disciplines [s razgranatom mrežom poredbenoslavističkih disciplina]" (Kovač 2011: 412).

The emergence of these multiplying options with their *methodological polymorphism* in the first place testify to the theoretically diffuse and unstable positioning of South Slavic studies after the epochal changes at the very end of the twentieth and beginning of the twenty-first century. It is as if we are asking ourselves how we need to treat our research subject(s) —as external or internal, or maybe external and internal at the same time, concerning the fact that we once belonged to officially one political and cultural space, whatever we thought about it.²

² In addition, we can state actual university studies practices. Starting in the early 2000s, Belgrade's Faculty of Philology established South Slavic Literatures Review and South Slavic Comparative Study as autonomous subjects at the Department for Serbian Literature with South Slavic Literatures. Some faculties in Bosnia and Herzegovina, for example, the Faculty of Philosophy in Tuzla, have studies of the subject of South Slavic literatures. Two-subject South Slavic Study at the Faculty of Philosophy in Ljubljana for more than a decade has provided competencies in South Slavic languages, literatures and cultures. At the Faculty of Philology in Skopje up to the last years, two subjects were present: South Slavic literatures from the 15th to the 18th century and Contemporary South Slavic literatures. Starting in 2024/2025 the Faculty of Philosophy in Zagreb established the Department for South Slavic Studies with a four-part subject named South Slavic Literatures (general and comparative History, interpretations, Theatre and Film, readings of South Slavic literatures).

Let us be allowed to express here, after the presentation of the state of the discipline, or sub-discipline, the understanding that stems from now long-standing research and pedagogical engagement with the comparative aspects of South Slavic literatures. Do we understand what we do when approaching each other to research *generic*, *typological* or so-called *contact* relations, as three theoretically autonomous possibilities? It seems that the above-mentioned doubt comes from the paradoxical nature of the phenomenon that Pascal Casanova in her well-known *The World Republic of Letters* describes as “a structural similarity between the literature and politics of small countries” (Casanova 2004: 250). In this case, it needs to be said that in a complex after-break situation like ex-Yugoslav quite often emerges a kind of backlash projection of power relations historically typical for big nations–small nations controversies, now with an ambivalent distribution of positions, depending on the collective/cultural perspective from which is something treated.

Although culturally habitual in a way, this phenomenon hardly can be suitable for our research. As previously explained, applying political power logic, be it Eurocentric or Slavic-centric, be it in “big” or “small” proportion, always brings the same results marked with the same relations. Because of that, the most likely possibility is to apply an emancipated comparative method. That method should be a joint outcome of two basic procedures, which could be named *similarization* and *differentiation*. Partly evoking Jakobson’s “convergences” and “divergences”, or Čiževskij’s “centripetal” and “centrifugal impulses”, but on the somewhat various levels, these terms/concepts perhaps could be understood as necessarily simultaneous and also reflexive, which means as auto-deconstructed in a poststructuralist way.³

In other words, when we speak and write about “similarities” and “differences” in Slavic and also South Slavic literatures, we don’t simply recognise “natural” relations, even if they are factually proven as existing in a way, for instance on the linguistical or cultural-historical level. What we do is select from a wide literary context with numerous other ties and unities which are caused by “natural” ones, attribute something to what we choose as important among several or more possibilities, making it a priority or more important (e.g. *generic* or *contact* inducted features.), and that way construct an approach to the subject as prevalent or paradigmatic from a chosen point of view.

³ Compared with *similarity* and *difference* as already assumed and often unreflected, *similarization* and *differentiation* in this context could be seen as heuristically shaped and reflected in the sense of exploratory self-understanding.

De-constructing the mentioned selections in this constellation means understanding their conditioning and their perspectivist “shortness” compared to the assumed wholeness of relations, regardless of whether the outcome is inducted by *similarization* or *differentiation* as a privileged one.

So what we need to do is a dynamic and a dialectical interaction between these two concepts with the ultimate goal of *distinction* as an intersected outcome. As I suggested in my collection of articles titled *Comparative Identities*, the usual binary structured comparatist model of exclusive relations, which mostly assumes the priority of influences or generic features, today perhaps needs to be replaced with a *bifocal* or even *polyfocal* one as an inclusive and non-hierarchical relation, characterised by the *bi-centric* or *poly-centric principle* that implies “chaining openness” focused on more than one centre of research interest (see Brajović 2012: 75–77).

Speaking in established comparative terminology could mean bowing to *typological* research because it makes it easier to overcome binary-based logic. In implementing such an approach, we can, for instance, use two relatively new comparatistic sub-disciplines such as *comparative poetics* and *imagology*. Based on the observation that “[i]n existing practice, comparison is dominantly *intracultural*, even *intra-national*” (Miner 1990: 5), the first one starts from the statement “that the phrase ‘comparative poetics’ is meaningful only if the evidence is intercultural” (ibid. 3), because “exceptions to mono national narratives [...] are so abundant that they should spur a reconsideration of the conceptual structure of much critical production in the field” (Ramazani 2009: 23).

Explicitly “rooted in the field of literary studies, in particular Comparative Literature” (Beller and Leerssen 2007: xv), the second one, *imagology*, is primarily understood as “research in the field of our mental images of the Other and ourselves” (ibid. xiii) and because of that *imagologists* “have particular interest in the dynamics between those images which characterize the Other (*hetero-images*) and those which characterize one’s own domestic identity (*self-images* or *auto-images*)”, for “[i]maginated discourse offers characterological explanations of cultural difference” (ibid. xiv). Implementing precisely that theoretical frame in my book *Identically Different* (*Identično različito*, 2007, 2020²) I tried to demonstrate the possibility of *polyfocal* research, namely three South Slavic literatures of the age of Romanticism—Serbian, Croatian and Slovenian—with equal research attention paid to each of them through interpretation of distinguished

authors (Petar II Petrović Njegoš, Ivan Mažuranić, France Prešern) and their famous but also contested works which even today stand in the so-called cultural core of national self-understanding.

In the sum of the theoretically based understanding of the title topics, it is perhaps possible to conclude that, according to all we said, Slavic and Comparative studies are much more allies than rivals. Although it was not always like that, with all the experiences of our age, we can remember once again together with Roman Jakobson that “the very expression” Slavic Studies “implies their comparative aspect”. Or we can say together with one of the most important contemporary Serbian writers Borislav Pekić, who lived and wrote for years in Great Britain, and who in his suggestive *Letters From Abroad (Pisma iz tuđine)* thoughtfully noted: “We will see ourselves in others as in a mirror [U drugima, kao u ogledalu, videćemo sebe]” (Pekić 2004: 17).

At the very end of this paper we can only add the fact that this metaphorical identity mirror, in this case very familiar to our own experience, should not prevent us from equally understanding the particularities of what exists on the other side of the imagined or real borders. To put it clearly: without an opposite image, each of us inevitably remains locked into a mono-perspective view of the world, regardless of whether what we are observing is really close or maybe far away from us.

WORKS CITED

- Amin, S. *Eurocentrism: Modernity, Religion, and Democracy A Critique of Eurocentrism and Culturalism*. Translated by Russel Moore and James Membrez. New York: Monthly Review Press, 2009.
- Beller M., Leerssen J. “Foreword”. In: *Imagology: The cultural construction and literary representation of national characters*. M. Beller, J. Leerssen (eds.). Amsterdam – New York: Rodopi (2007): xiii–xvi.
- Bernheimer, C. (ed.). *Comparative Literature in the Age of Multiculturalism*. Baltimore–London: The Johns Hopkins University Press, 1995.
- Brajović, T. *Identično različito: Komparativno-imagološki ogled*. Beograd: Geo-poetika, 2007.
- Brajović, T. *Komparativni identiteti: Srpska književnost između evropskog i južnoslovenskog konteksta*. Beograd: Službeni glasnik, 2012.
- Casanova, P. *The World Republic of Letters*. Cambridge–London: Harvard University Press, 2004.
- Čiževskij, D. *Comparative History of Slavic Literatures*. Translated by R. Noel Porter and S. Zenkovsky. Nashville: Vanderbilt University Press, 1971.

- Goldsworthy, V. *Izmišljanje Ruritanije: imperijalizam mašte*. Beograd: Geopoetika, 2000.
- Grčević F., Fišer E. (ur.). *Komparativno proučavanje jugoslavenskih književnosti*. Zbornik radova. Zagreb–Varaždin: Posebno izdanje Zavoda za znanost o književnosti Filozofskog fakulteta u Zagrebu i uredništva časopisa „Gesta” iz Varaždina, 1983.
- Grčević F., Fišer E. (ur.). *Komparativno proučavanje jugoslavenskih književnost*, 2. Zbornik radova. Zagreb–Varaždin: Posebno izdanje Zavoda za znanost o književnosti Filozofskog fakulteta u Zagrebu i uredništva časopisa „Gesta” iz Varaždina, 1987.
- Grčević F., Fišer E. (ur.). *Komparativno proučavanje jugoslavenskih književnost*, 3. Zbornik radova. Zagreb–Varaždin: Posebno izdanje Zavoda za znanost o književnosti Filozofskog fakulteta u Zagrebu i uredništva časopisa „Gesta” iz Varaždina, 1988.
- Grčević, F. (ur.). *Komparativno proučavanje jugoslavenskih književnost*, 4. Zbornik radova. Zagreb: Zavod za znanost o književnosti, 1991.
- Jakobson, R. *Early Slavic Paths and Crossroads, Part One: Comparative Slavic Studies, The Cyrillo-Methodian Tradition*. Selected Writings VI. Edited, with a preface, by S. Rudy. Berlin – New York – Amsterdam: Mouton Publishers, 1985.
- Kovač, Z. *Međuknjiževne rasprave: Poredbena i/ili interkulturalna povijest književnosti*. Beograd: Službeni glasnik, 2011.
- Liu, W. “International Slavic Studies: Concepts, History and Evolution.” *Chinese Journal of Slavic Studies*, Vol 1, issue 1 (2021): 3–15.
- Miller, T. “What is and what it isn’t: Introducing... Cultural Studies.” In: *A Companion to Cultural Studies*. T. Miller (ed.). Malden–Oxford: Blackwell Publishers (2001): 1–19.
- Miner, E. *Comparative Poetics: An Intercultural Essay on Theories of Literature*. Princeton: Princeton University Press, 1990.
- Molchanov, M. A. *Political Culture and National Identity in Russian–Ukrainian Relations*. College Station: Texas A&M University Press, 2002.
- Mukherjee, T. “Comparative Literature end Ex-centricity.” In: *Companion to Comparative Literature, World Literatures and Comparative Cultural Studies*. S. Tötösy de Zepetnek, T. Mukherjee (ed.). New Delhi: Cambridge University Press India (2013): 36–48.
- Pekić, B. *Sabrana pisma iz tuđine*. Novi Sad: Solaris, 2004.
- Pichois C., Rousseau A. M. *Komparativna književnost*. S francuskog prevela J. Belan. Zagreb: Matica hrvatska, 1973.
- Puleri, M. *Ukrainian, Russophone, (Other) Russian: Hybrid Identities and Narratives in Post-Soviet Culture and Politics*. Berlin: Peter Lang GmbH, 2020.
- Ramazani, J. *A Transnational Poetics*. Chicago–London: The University of Chicago Press, 2009.
- Spivak, G. C. *Death of a Discipline*. New York: Columbia University Press, 2003.

- Stankiewicz E., Worth D. S. *A Selected Bibliography of Slavic Linguistics, Volume I*. The Hague – Paris: Mouton & Co, 1966.
- Stankiewicz E., Worth D. S. *A Selected Bibliography of Slavic Linguistics, Volume II*. The Hague – Paris: Mouton & Co, 1970.
- Wellek, R. "The Crisis of Comparative Literature." In: *Concepts of Criticism*. New Haven – London: Yale University Press (1964): 282–295.

*

- Букумира, Ј. „Од сабласти до фантома: Полемике о Иви Андрићу у постјугословенском периоду – критичко преиспитивање." *Књижевна историја*, бр. 181 (2023): 72–106.
- Буњак, П. *Раскршћа славистике*. Београд: Савез славистичких друштава Србије, 2019.
- Вольман, С. „Методологические вопросы сравнительного изучения славянских литератур на съездах славистов." У: *Методологические проблемы истории славистики*. Москва: Издательство „Наука" (1978): 282–313.
- Марков, Д. Ф. *Сравнительно-исторические и комплексные в исследовании общественных науках*. Москва: Издательство „Наука", 1983.
- Молдован, А. М. *Пути славистике в современном мире*. Москва: Российская академия наук – Национальный комитет славистов Российской Федерации, 2008.
- Тутњевић, С. *Размеђа књижевних шокова на словенском јују*. Београд: Службени гласник, 2011.

Тихомир Д. Брајовић

ПРОУЧАВАЊЕ СЛАВИСТИКЕ И КОМПАРАТИВНЕ КЊИЖЕВНОСТИ ДАНАС – СУПАРНИЦИ ИЛИ САВЕЗНИЦИ?

Резиме

Полазећи од чињенице да су се, историјски гледано, обе дисциплине појавиле готово истовремено и да претпостављају наднационални оквир истраживања, овај рад бави се данашњим односом славистичких и компаративних студија. У њему се расправља о кључним дилемама истраживачке аутономије или међузависности, односно о методолошким становиштима према савременим изазовима нових дисциплина и перспектива (постколонијалне, културалне, интердисциплинарне студије, итд.). Након подсећања на важна савремена схватања

о предмету теорије компаративне књижевности (Р. Велек, Ч. Бернстин, Г. Ч. Спивек), као и на могућности компаративних аспеката славистичких студија (Р. Јакобсон, Д. Чижевски, М. Молдован, С. Вољман, итд.), аутор рада сугерише *бифокални* или *полифокални* приступ и методолошко садејство / пресек две комплементарне процедуре, *симиларизације* и *диференцијације*, као најизгледнији пут за превладавање ограничења традиционално најчешће употребљаваног бинарног метода трагања за утицајима и генеричким релацијама. Завршни део рада бави се јужнословенским компаративним студијама као примером претходно изложених могућности.

Кључне речи: јужнословенске књижевности, студије компаративне књижевности, хуманистика, језик, евроцентризам, бифокални/полифокални приступ, симиларизација, диференцијација, дистинкција.

БОЈАН М. ЈОВИЋ*
Институт за књижевност и уметност
Београд

БАХТИНОВА ТЕОРИЈА ХРОНОТОПА И ПРОУЧАВАЊЕ УТОПИЈЕ

Рад разматра претпоставке учења о хронотопу у делу Михаила Бахтина и њихов однос према моделу утопијског књижевног света. Бахтин описује разноврсне књижевне хронотопе (авантуристички, идилични, фолклорни хронотоп, хронотоп раскршћа, трга, итд.) доводећи их у везу са поетикама различитих тренутака у развоју европског романа. Са друге стране, он не употребљава синтагму „утопијски хронотоп” као ознаку за посебну врсту књижевне стварности или жанра, без обзира на то што у његовој мисли и пре хронотопских анализа постоји јасна свест о утопији и особеностима уметничког обликовања које подразумева, праћена другачијим именовањем и размишљањем о њеном значају за историју романа. У раду се даље разматрају модалитети утопије код Бахтина – „класичне” утопије; раблеовске карневалске утопије; образовног романа (од Ксенофонтове *Кироидеје* преко француских и немачких просветитеља). На крају се даје кратак преглед примене бахтиновског концепта хронотопа у савременим истраживањима утопије и дистопије.

Кључне речи: М. М. Бахтин, хронотоп, утопија, карневал, образовни роман.

И поред тога што је хронотопска анализа романескних структура један од темеља Бахтиновог аналитичког приступа,¹ и што је, у мери у којој утиче на динамику развоја књижевности, посебно романа, феномен утопије и утопизма у многим приликама предмет успутних или подробнијих разматрања,² синтагме „утопијски хронотоп”, односно „хронотоп утопије” не појављују се нити на једном месту. Разлоге изостанка терминолошко-мето-

* bojan.jovic@ikum.org.rs; userx64@gmail.com; ORCID: 0000-0002-6195-919X

¹ Уз питања хетероглосије, полифоније, дијалогизације, карневализације (Анђелковић 2017: 44–53).

² Бахтин на једном месту најављује и анализу значаја утопије у историји романа (Бахтин 2012: 198), до које, међутим, никада није дошло.

долошког прожимања ова два правца³ истраживања требало би потражити како у историјату примене одговарајућих појмова, тако и њиховој употреби и значењу.⁴

* * *

У Бахтиновој мисли занимање за утопију претходи оном за хронотоп – руски се теоретичар дотиче утопијске проблематике крајем двадесетих година прошлог века, у вези са поетиком Фјодора Достојевског, при чему се одређује према утопијској традицији и одговарајућем моделу обликовања у филозофији и у књижевности. Класични утопизам се том приликом критикује као пример идеолошког стваралаштва заснованог на монолошком принципу, који полаже право на истину и потискује било какво узајамно деловање свести, онемогућавајући и суштински дијалог. Индивидуални погледи, колектив и разноликости творачких снага свде се и потчињавају једној јединственој свести – духу нације, народа, историје, док се оно што се не подаје таквоме свођењу одбацује као случајно и небитно (Bahtin 1967: 140). Поред критике традиционалног утопизма Бахтин истиче и другу, позитивну страну утопијског потенцијала, проистеклу из тумачења карневала као нарочитог облика народног празника и празничности, феномена који добија једно од средишњих места у целини његове мисли. „Суштаствен и дубок смисаони садржај” (Bahtin 1978: 15) празника уопште, праћен одговарајућим погледом на свет, према Бахтину не зависи од организације и усавршавања процеса друштвеног рада, „игре у раду”, односно одмора или предаха у раду, и добија празнички карактер повезивањем са духовно-идеолошком сфером постојања. „Празничност” не проистиче из света средстава и неопходних услова, већ из света виших циљева човекове егзистенције, то јест из света идеала (Исто).⁵

³ Варијације појмова „хронотоп”, односно „утопија” јављају се неколико стотина пута.

⁴ Тешкоћу при томе представља непоклапање писања и објављивања Бахтинових радова, као и мноштво необјављене рукописне грађе, што доводи до преплитања идеја и не сасвим јасне хронологије њиховог настанка.

⁵ Празник се одликује суштинским односом према времену. У његовој основи увек је одређена и конкретна концепција природног (космичког), биолошког и историјског времена. При томе су празници у свим етапама свог историјског развитка били у вези са кризним, преломним тренуцима у животу природе, друштва и човека. Управо тренуци смрти и препорода, смена и

Посебност времена карневала у односу на службене празнике Бахтин види у преокретању,⁶ односно укидању хијерархијских односа средњовековног феудалног система и крајње сталешке и цеховске подељености људи у обичном животу. Док званични празници наглашавају друштвене разлике и предвиђају места и учешће у складу са њима, за време карневала се сви учесници сматрају једнаким. На карневалском тргу влада посебан облик слободног, фамилијарног контакта међу људима, обележеног карневалским смехом,⁷ који као да омогућава поновно рађање човека за нове, чисто људске односе. Отуђеност привремено нестаје, човек се враћа самом себи и осећа се као човек међу људима. Истинска човечност у односима, по Бахтиновом мишљењу, није само ствар фантазије или апстракција већ се реално остварује и спознаје у живом, материјално-чулном контакту. Идеално-утопијско и реално се привремено стапају у јединственом својеврсном карневалском односу према свету. Овакво сједињење одражава се и у облицима озбиљно-смешне књижевности, прожетим карневалским фолклором и осећањем света, при чему један од њених најважнијих жанрова, менипска сатира, често органски укључује у себе елементе социјалне утопије, понекад прерастајући у утопијски роман (Bahtin 1967: 181).

* * *

Хронотопске анализе Бахтин уводи у разматрање књижевности у другој половини 1930-их, када формулише одговарајуће термине у два већа рада. Најпре се, у рукописном *Роман воспитания и его значение в истории реализма* (1936–1938), појављују варијанте „хронотоп“/„хронотопи“, али се оне употребљавају без подробнијег одређења. У другом раду из овог раздобља, посвећеном стварности обликованој у књижевности, *Формы времени и*

обнављања, који су у празничком схватању света увек најважнији, у конкретним формама појединих празника стварају специфичну празничност празника (Bahtin 1978: 15–16).

⁶ Обредном игром фамилијарних контаката, мезалијанси, скандала, преоблачења, лакрдијашког крунисања и свргавања краља, профанацијом... (Bahtin 1967: 186–191).

⁷ Допуштање смеха праћено је истовременом дозволом месојећа и полног живота (Bahtin 1978: 93), стога су слике једења нераздвојиво повезане са сликама тела и са сликама полне моћи (плодности, раста и хране) (Исто: 296). Ову карневалску раскалашност и прекомерност Бахтин и изричито повезује са утопијом: „изобиље као моменат карневалске утопије“ (Bahtin 1967: 189).

хронотопа в романе. Очерки по исторической поэтике (1937–1938), Бахтин на неколиким местима образлаже уведени концепт. При анализи историјског развоја књижевности, оцртаног кроз тумачење различитих жанровских облика европског романа, он износи запажања о природи хронотопа, праћена конкретним књижевним примерима који указују на различите видове, односно нивое појаве. У другим радовима сродне тематике, међутим, употреба термина практично је занемарљива (Holquist 2002: 109).

У расправама о роману Бахтин пре свега одређује порекло концепта, указујући да појам „хронотоп” потиче из природних наука – као матичне дисциплине наводе се математика (Минковски), физика (Ајнштајн) и биологија (Ухтомски).⁸ Преношењем у науку о књижевности хронотоп губи своје изворно значење и употребљава се готово метафорички (Bahtin 1989: 195), означавајући пре свега семантички обележену узајамну везу временских и просторних односа, уметнички освојених у књижевности (Исто: 193), у складу с разликовањем реалних, историјских хронотопа и одређених њихових аспеката који се појављују у књижевноуметничким делима.

Као књижевна категорија, хронотоп за Бахтина има темељно жанровско значење: књижевни се жанрови и жанровски облици (превасходно романескни) одређују хронотопом, при чему одлучујућу важност добија његова временска страна. Конкретно историјско време условљава настанак жанрова, чије се постојање и дејство, међутим, не везују искључиво за време настанка. Опстајањем кроз традицију књижевних облика који су изгубили плодотворно и одговарајуће значење, у књижевности се сустичу појаве из крајње различитих времена. То пак доводи до значајног усложњавања књижевно-историјског процеса, дајући хронотопима и својеврсну типолошку постојаност (Исто: 372).

Уметнички обликовано време-простор према Бахтину подједнако условљава и садржину и облик дела, тј. и формалне је и садржинске природе. Уз то, овај појам у великој мери одређује и лик човека у књижевности, будући да су суштинске јунакове црте нужно повезане са особеностима времена и простора у делу (Исто: 194).

У анализи развоја различитих жанровских облика европског романа Бахтин разматра неколике врсте хронотопа, почев од грчког романа искушења, преко авантуристичког романа са темом

⁸ Философске основе идеје хронотопа Бахтин тражи кроз суочавање са Кантовим идејама (Bahtin 1989: 194).

из свакодневног живота, (ауто)биографског романа, витешког романа, све до Раблеовог романа. При томе обухвата неколике равни хронописа, у распону од највише, која се усмерава на обједињавајуће начело времена и простора у делу и обухвата сразмерно ограничен број особина које се примењују на целину текста, па све до елементарног нивоа, где хронописи добијају улогу мотива или функције са сижејним значајем, представљајући „организационе центре основних сижејних догађаја романа” (Исто: 379).

Идеја хронописа примењује се на практично све области и равни: хронописи се могу укључивати један у други, постојати упоредо, преплитати се, смењивати, суочавати, супротстављати се или бити у сложенијим узајамним односима, ван граница међусобно повезаних хронописа. Реч је о дијалошким односима, који не спадају у свет приказан у делу, нити у један од његових хронописа: дијалог је надређена категорија изван приказаног света иако не и изван света у целини, будући да улази у свет аутора, извођача, као и у свет слушалаца и читалаца (Исто: 382).

Укупна дијалошка корелација хронописа тиме се укључује у комуникациони систем аутор–дело–читалац–свет, који је такође хронописичан. Као коначни резултат развија се крајње сложена значењска мрежа коју је тешко формализовати, поготово ако је реч о различитим областима и нивоима време-простора (Исто).

И након увођења хронописа у књижевна проучавања, Бахтин, међутим, у даљим разматрањима утопијске проблематике не користи синтагму „утопијски хронопис”. Опет, специфичном виђењу карневала и карневализације књижевних облика додаје у својим разматрањима још једно оригинално виђење утопије, везано за схватање развоја књижевних ликова у образовном роману. Формирање јунака у овој прозној врсти пре свега везује за историјским временом одређено искуствено, реално и реалистичко окружење, „основу света”, који је или статичан, довршен и стабилан, или се развија уводећи историјску будућност као снажну организациону силу. У овом другом случају се у роману васпитања у пуној мери испољавају проблеми стварности и могућности човека, слободе и нужности, и проблем стваралачке иницијативе, будући да се принципи света мењају, условљавају и одговарајуће промене човека, који одраста заједно са светом, и одражавају у себи његов историјски развој (Бахтин 2013: 21).

Овде се нуди још једно решење идеала нове личности који условљава њен развој, у коме је структура будућности уместо историјским временом одређена утопијским идеалом („утопијско време“). Разрађује га, оцртавајући развојну линију просветитељских замисли од антике до модерног доба, при чему посебну пажњу посвећује Ксенофоновом делу *Кироидегија* (*Васишшање Кира*), наглашавајући важност његове везе са утопијом и називајући га „првим утопијским романом“ (Бахтин 2012: 197). Повезаност са утопијом, по Бахтиновом мишљењу, превазилази границе Ксенофоновог дела и битна је за све праве васпитне романе, будући да прогресивна идеја васпитања, касније својствена просветитељству, подразумева идеју васпитања суштински нове особе. Као таква, она је у супротности са духом традиције, древне храбрости итд., карактеристичним за „реакционарне правце грчке мисли“ (Исто).⁹

Нова је особа по Бахтину повезана са структуром будућности, са одређеним нарочитим „утопијским временом“, које је, с обзиром да раскида везу са историјском садашњошћу и прошлошћу, различито од историјске будућности; у њему је прекинут спој нужности и слободе, стварности и неопходности, разума и историје. „Нови човек“ у раним образовним романима садржи црте апстрактне природе човечности, које указују на неспособност да се човечанство у човеку повеже са конкретним историјским одређењима, са стварним активностима или конкретним друштвеним положајем. Историјско време, у коме се одвијају догађаји у роману и формирање јунака, допуњава се утопијским временом, јединим у коме се могу остварити идеали успостављеног и прочишћеног јунака. Према Бахтиновом мишљењу, постанак хероја обликованог утопијским идеалом или временом, када се оконча, не даје му место у историјској стварности, и стога он мора да се испољи и почне да гради одговарајући утопијски живот (нпр. као пустињак, односно у ненасељеној земљи). Нови човек, од-

⁹ Бахтин у кратким цртама назначава и везу француског хуманизма и Раблеа, најављујући анализу елемената образовног романа у *Гарјаншуи* и *Паншаируелу* и (Раблеове) утопије засноване на фолклорном материјалу. Иако код Раблеа постоји образовање, нема истинског развоја личности јер нема историјског времена (мада се одбацује прошлост, оличена у историјском и стварном феудалном систему и феудално-црквеној идеологији) и сам се роман одвија у условно-утопијској садашњости, заснованој на фолклорном материјалу. „Нови човек“ се не може ставити у реалне услове историјске стварности будући да из негираних умирућих феудалних облика може само да пређе у условно утопијски свет (Бахтин 2012: 198).

гојен искуством, јесте космополитски и неисторијски и његови путеви воде до утопијске стварности. Отуда се јављају особености утопијског момента у роману садржане у просторно-временским мотивима непостојеће земље, непознатог острва, праисторијске или условно историјске прошлости, условне садашњости итд. (Исто)

Бахтин на основу наведеног изводи закључак да просветитељско формирање човечанства неизбежно одлази у ексцентричност, дивљину, у неодређену и апстрактну идилу (породичну или другу), или, у најбољем случају, људска личност постаје уметник, одлази у идеални свет стваралаштва. Човек свуда одступа од историјске стварности у утопијску будућност. Утемељена на апстрактности крајњег циља васпитања, јавља се још једна негативна особина раног романа васпитања: формирање хуманости у личности не води ближе упознавању са неким конкретним стварним колективом, већ, напротив, до њеног одвајања (или до утопијске и идиличне комуникације)¹⁰ (Бахтин 2012: 205–206).

* * *

Изостанак синтагме „утопијски хроноптоп” у Бахтиновом делу проистиче из начелног одбацивања тотализујућих/тоталитарних статичних визија у корист истинског дијалошког узајамног односа. „Традиционалне” утопије су, може се извести из основних поставки Бахтинове мисли, суштински ако не антихронотопске, а оно противне „утопијском времену”, до кога је Бахтину нарочито стало: оне негирају непредвидиву, отворену и временски променљиву природу људског постојања. Бахтин стога истиче форме везане за обредни феномен карневала и карневализације, и одговарајуће књижевне жанрове озбиљно-смешног, пре свих менипску сатиру – која пародира утопијску крутост кроз амбивалентни смех и препорођајни превратнички хаос. Бахтинова идеја карневала види се као наставак хроноптопа, у којој се наглашава стање „постајања” и „процес промене човека” (Althagafy 2024: 202), битно обележених утопијским моментом,

¹⁰ Уместо човека који је творац и градитељ, овде се појављује идиличан човек задовољства, игре и љубави. Природа, као да заобилази историју са њеном прошлошћу и садашњошћу, директно уступа место „златном добу”, односно утопијској прошлости која се преноси у утопијску будућност. Чиста и блажена природа уступа место чистим и блаженим људима. Жељено, идеално је овде одвојено од реалног времена и од нужности: није неопходна, само се жели.

којих нема у класичним утопијама нити идејама везаним за популарне телесно-материјалистичке слике земље изобиља.¹¹ Стога се може рећи да Бахтиново избегавање синтагме „утопијски хронотоп“ одражава његову дубљу филозофску посвећеност отворености и отпору према идеолошкој финализацији. За њега је прави „хронотоп“ увек место преображаја и могућности – особина које утопије, имплицитно или експлицитно, негирају.

Осим смеховне утопије празничне врсте, као изразито утопистичан показује се још један од Бахтинових темељних концепата – образовни/васпитни роман, који је усмерен на постајање, а не на постојање. Раст јунака је везан за временско напредовање и одношење са динамичним, вишегласним друштвом. За разлику од статичних утопијских модела, усмерених ка замишљању савршене, ванвременске друштвене организације, *Bildungsroman* почива на отворености, одражавајући Бахтиново веровање у „недовршеност“ људског искуства. Жанр образовног романа се зато види као критика усмерености утопије на непромењивост, која даје предност непрестаном развоју и прилагодљивости. Опет, ограничење унутрашњег „утопијског“ образовања често усмерава протагонисту ка спољном свету, у коме мора да гради одговарајући утопијски живот и окружење. У роману то доводи до увођења просторно-временских мотива непостојеће земље/острва, праисторијске, односно условно историјске прошлости или условне садашњости.

¹¹ Управо због особитог вредносног схватања утопије, односно утопијског времена, Бахтин није подробније разматрао примену идеје хронотопа на историјат жанра, укључујући ту и специфичну варијанту утопије, Земљу Дембелију (види Петаковић 2018). Дембелија, у којој се храна јавља као градивни елемент (расте на дрвећу, пада са неба, образује планине и реке) и где је дозвољена свака врста телесне прекомерности и слободе (рад је забрањен, уређење је анархија), учинила би се на први поглед ближа Бахтиновим погледима исказаним приликом анализе гозбених мотива. Њене претпоставке, међутим, једнако су стране Бахтину као и политичке представе онога што се сматра идеалним друштвом. И у Дембелији реч је о простору без кретања, без времена и без догађаја у свету „ван историје“ (Довгополова, Каменских 2011: 7), у коме је сваки нови тренутак у животу потпуно исти као претходни. Уместо колективне празничне светковине, слављења плодности, карневала, месних поклада и позитивног, веселог смеха (*risus paschalis*, *risus natalis*), у дембелијском претеривању владају нигилизам и празна лакомисленост, наглашава се паразитски и стерилни разврат и свакодневна опсценост, где приказ материјално-телесног света и свих његових функција потискује препородитељску народност телесних низова у карневалском слављу (Бахтин 2008: 641).

* * *

Без обзира на Бахтиново устезање да уведе утопију у свој хронотопски систем, примена хроноптопа на историјат жанра у духу његове мисли не само што је могућа већ је и потенцијално плодносна. Вредносно неутрална хронотопска анализа би тако подразумевала разматрање битних састојака утопије (пре свега временско-просторних, такође и других, проистеклих из ширег заснивања појма „хроноптоп“) као мисаоног модела оствареног у уметничким низовима – књижевности и другим уметностима. Хроноптоп утопије морао би тако да покаже кумулативну усмереност, која би уочила и обухватила све особине неједнако и неравномерно присутне од антике до данас, уваживши дијахронијске промене нагласка са митско-религиозног на политичко-научно, у корелацији са конкретним историјским претпоставкама актуализације жанра. Хроноптоп специфичан за утопију морао би тако да подразумева како њене просторно-временске димензије, тако и разноврсне митолошке, религиозне, антрополошке, социјалне, етичке и психолошке аспекте.

Историјат утопије представља изазов за хронотопску анализу: са једне стране, утопију као жанр уводи Морово дело специфичне садржине; утопијски импулс, међутим, као тежња за (књижевним) представљањем другачије/идеалне (људске) заједнице, боље или горе од искуствено познатих, односно оностраног света у дословном смислу те речи, присутан је и делатан далеко пре Моровог списка и укоренен у митско-фолклорно предање и религијски доживљај света, пре свега кроз представе острва блажених/мртвих, раја, обећане земље, итд.

У овако оцртаном (развојном) моделу, представе о Елисијуму, златном добу код Хесиода и Хомера, идеја јудео-хришћанског раја, мит о Атлантиди или „правој земљи“ из Платонових дијалога *Критије*, *Тимаја* и *Федона* по правилу су конкретизоване негде у океану или на небу, имају облик острва, државе или града, понекад и небеског тела, и датиране су или пре почетка историјског времена или после његовог краја. Долазак до утопије стога је нужно везан за особено путовање кроз простор и време, обично фантастичне врсте; често се и пука жеља за авантуром, чак и пуки стицај околности, окончава доспевањем до бољег, или пак само другачијег места, без обзира да ли путници крећу уобичајеним (брод, балон, летећа машина) или пак мање обичним (крила, птице, џиновска опруга, топ, времеплов) средствима превоза. У утопијској традицији морепловци захваћени олујом бивају насу-

кани на обале идеалне заједнице; у другим су случајевима чак бачени увис стотинама километара и претворени у ваздухопловце, и доспевају до земље у ваздуху налик на сјајно острво – до Месеца. Током времена, како се даљине које путници морају прећи на путу до утопије протежу и изван граница Земље, захтевима путовања поклања се све већа пажња, праћена настојањем да се непосредно спозна устројство свемира.¹² На тај начин, мотивски комплекс утопије повезује се и са мотивом откровења, потраге за истином или пак сазнавањем и излагањем одређене врсте темељног или езотеричног знања, које превазилази оквири утопијске заједнице или човечанства, имајући притом и одлучујући значај за њега.

На ужем плану, будући да је утопија суштински другачија од обичног света, један од обавезних састојака утопијског хронотопа јесте представљање утопијске структуре, опис најзначајнијих особина места на коме се утопија налази, њеног становништва¹³ и унутрашњег устројства. Становници утопије, људског обличја или не, увек располажу одређеним спознајама и вештинама које им омогућавају да друштво организују на начин битно другачији од уобичајеног. Утопијско знање утемељено је колико у космолошким, толико и у научно-технолошким увидима – са јачањем свести о увећању и значају научног знања и његове потенцијалне улоге у преображају друштва, утопија постаје и изразито напредна у науци и технологији, које својим непрестаним напредком дају узор и за могуће усавршавање човека и људске заједнице у целини. Развијајући се кроз историју, након померања нагласка на философска и политичка питања државе у антици и ренесанси – и кодификовања Моровим делом – утопијски модел се у модерним временима тако обогаћује и актуелним научно-технолошким и идеолошким разматрањима, као што се, по правилу, сада пројектује у далеку будућност.

Напоредо са наглашавањем будућег времена као новог природног аспекта утопије, у истраживања се уводи и утопији сродан појам – „ухронија”, као ознака за особине књижевног света посебних, „футуристичких” особина, мање или више блиских (класич-

¹² Будући да потрагу у спољашњем свету увек прате и унутарња, духовна и душевна кретања, посебна врста путовања, такође кроз традицију присутна од античких дана, одвија се у сну или у необичним психолошким стањима, када се путник налази у екстази, делиријуму, или је на самрти. Као и спољашња, и унутрашња се авантура често одвија широким астралним пространствима, те излети ове врсте садрже и подробно разрађену астрономску страну.

¹³ Уз друге ликове који се јављају у утопији – путника/странца; жреца/тумача/чуvara.

ној) утопији. Ухронија у једном од значења представља временско „продужење” утопије – (идеални) друштвени систем у времену које још не постоји, али које ће, по свему судећи, доћи („још-не”) (Nigam 2010: 250). Тумачење ухроније као временског аспекта утопије у крајњој линији подразумева укидање или „убиство” времена („хроноцид”) као нужну последицу идеалног поретка, у коме је све устројено на најбољи могући начин и стога нема потребе за променом, а самим тим ни за историјом (Епштејн 2001: 17).

Наведено схватање ухроније, међутим, у највећој мери није суштински ново, будући да се утопија у хронотопском разматрању посматра не само просторно већ и временски, односно да се проблем времена „пре” и „после” историје – нпр. земаљског раја до пада Адама и Еве или постапокалиптичног небеског раја – нужно укључује у шире схваћени утопијски модел. Тако се „утопијски хронотоп”, као спекулативни термин изведен из бахтиновског учења, образује на основу Морове Утопије; у дати хронотоп, међутим, у потенцијалном облику укључују се и све историјски реализоване особине утопијског модела – фантастичне или реалистичне, позитивне или негативне, просторне или временске – које заједно образују парадигматски скуп утопије као суштинског „не-места”, али и „не-времена”, битно различитог у знатно широј концепцији од онога што је постулирано Моровим именовањем књижевног дела/жанра. „Памћење жанра” на тај начин омогућава да, и када се историјски услови уметничког обликовања измене, употреба мотивских елемената и структура из дате парадигме покаже „вишак значења” који призива логику целине, садржану у утопијском хронотопу.¹⁴

У конкретним проучавањима утопије након Бахтина дошло је до примера хронотопских анализа, најпре спорадичних, потом и све учесталијих. Иако све присутнија у (академским) разматрањима утопије и утопијанизма (Cottrell-Smith 2012), синтагма „утопијски хронотоп” још увек не може да се назове уобичаје-

¹⁴ Са друге стране, и сам хронотоп у књижевности чува потиснута значења научних дисциплина из којих је потекао, омогућавајући да се у разматрању конкретних појава обухвати широк спектар особина. У складу са тим, у моделу утопијског света основни моменти у разумевању одговарајућег хронотопа тражили би се како у временско-просторним, тако и у биолошко-психолошким и идејно-идеолошким својствима.

ном: њена употреба је сразмерно ретка и, тамо и где се среће, њеној оправданости, заснованости и употребљивости требало би приступити са знатном дозом опреза, будући да се по аналогiji понекад читава у изворно Бахтиново учење (Trudeau 2004: 48).

При томе се јављају и критичка мишљења која истичу да је сваки покушај употребе „утопијског хронотопа“ осуђен на неуспех због „терминолошких противуречности“ које подразумева такав спој, будући да је утопија дословно „не-место“ које занемарује другу битну компоненту хронотопа, време.¹⁵ Утопија се доживљава као одсуство било какве историјске перспективе – „равнотежа“ постојања, где нестаје линеарна перспектива време-простора, тако да утопије нису само савршено место већ и идеално време, бивајући изван уобичајених ограничења временског напредовања.

Други се пак разлог може тражити у чињеници да од деветнаестог века постоји склоност да се утопија посматра првенствено као врста друштвено-политичког промишљања, а не као књижевна врста са сопственим скупом формалних особености. Из различитих разлога него код Бахтина, разматрања класичне утопије трпела су због оваквог уског гледања, будући да ови текстови нису ни политички револуционарни нити програмски у смислу да прописују стварно преношење утопијског идеала у стваран свет (Racault 2003: 10–19).

Без обзира на почетну уздржаност, степен примене је у последњих двадесетак година постао унеколико већи и сложенији, будући да се хронотоп све чешће користи као појмовно-терминолошко средство у изучавању не само утопија позитивног већ и негативног предзнака (Ланин 1993; Шишкина 2008; Шадурский 2007). Поједине примене се одликују активацијом назначеног интерпретативног потенцијала који превазилази уобичајена ужа разматрања време-простора, повезујући их са наративним елементима и разноврсним значењским низовима унутар обликованог најширег утопијског модела света.¹⁶

¹⁵ Ово читање појма „утопија“ занемарује најпре његово истовремено значење „доброг места“ и сталну напетост између ова два значења, као и чињеницу да је временска компонента (презентизам) и даље облик темпоралности у класичним утопијама, на крају, и да је немогуће је одбацити „нераздвојивост простора и времена“, чак и у фикционалним конструкцијама које изгледају тако – једно једноставно не може постојати без другог, у нашем садашњем разумевању универзума, и утопија је стога увек „ухронија“ (Lohmann 2020: 40).

¹⁶ Попут сложених хронотопских веза између физиологије и психологије утопљана и различитих аспеката устројства њихове заједнице (Јовић 2024).

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Анђелковић, Н. *Карневал идентитета*. Београд: Плато, 2017.
- Бахтин, М. М. *Собрание сочинений*. – Т. 4(1): *Франсуа Рабле в истории реализма* (1940 г.); *Материалы к книге о Рабле* (1930–1950-е гг.); *Комментарии и Приложения*. Москва: Языки славянских культур, 2008.
- Бахтин, М. М. *Собрание сочинений*. – Т. 3: *Теория романа* (1930–1961). Москва: Языки славянских культур, 2012.
- Бахтин, М. М. *Естетика језичког стваралаштва*. Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 2013.
- Довгополова О., Каменских А. „Вводное слово.” В: *Эсхатос: философия истории в предчувствии конца истории*. Одесса: ФЛП (2011): 5–14.
- Епштејн, М. Н. „Хроноцид.” У: *Блуд рада: есеји, каталози и мали тракташи*. Београд: Стилос, 2001.
- Јовић, Б. „Утопљани, између пре-, транс- и постхуманизма.” У: *Пишања уметности у доба пост- и трансхуманизма*. Б. Јовић, Т. Тропин, М. Теодорски (ур.). Београд: Институт за књижевност и уметност (2024): 125–137.
- Ланин, Б. А. „Анатомия литературной антиутопии.” *Общественные науки и современность*, No 5 (1993): 154–163.
- Петакковић, С. „Митопоетска основа Ојиса земље Дембелије Ђуре Фериха.” *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, 84 (2018): 35–46.
- Шадурский, М. И. „Литературная утопия: к вопросу о теории жанра.” В: *Литература XX века: итоги и перспективы изучения. Материалы Пятых Андреевских чтений*. Н. Н. Андреевой, Н. А. Литвиненко, Н. Т. Пахсарьян (ред.). Москва: Экон-Информ (2007): 30–37.
- Шишкина, С. Г. „Литературная антиутопия: к вопросу о границах жанра.” *Вестник гуманитарного факультета ИГХТУ*, 2 (2008): 199–208.

*

- Althagafy, R. “Chronotope of Utopia: a Bakhtinian Reading in George Orwell’s *Animal Farm* (1945).” *Anafora*, XI/1 (2024): 197–222.
- Bahtin, M. M. *Problemi poetike Dostoevskog*. Beograd: Nolit, 1967.
- Bahtin, M. M. *Stvaralaštvo Fransoa Rablea i narodna kultura srednjega veka i renesanse*. Beograd: Nolit, 1978.
- Bahtin, M. M. *O romanu*. Beograd: Nolit, 1989.
- Cottrell-Smith, C. “The Island Utopia and the Chronotope: Temporal Distortion in Utopian Fiction of the Renaissance.” *Bristol Journal of English Studies*, Issue 1 (Summer 2012): 1–13.
- Holquist, M. *Dialogism: Bakhtin and His World*. London: Routledge, 2002.
- Lohmann, S. E. *The Edge of Time: The Critical Dynamics of Structural Chronotopes in the Utopian Novel*. Doctoral Thesis Submitted for the Award

- of Doctor of Philosophy Department of English Studies Faculty of Arts and Humanities Durham University, 2020. <<http://etheses.dur.ac.uk/13646/>>.
- Nigam, A. "The Heterotopias of Dalit Politics: Becoming-Subject and the Consumption Utopia." In: *Utopia/Dystopia Conditions Of Historical Possibility*. M. D. Gordin, H. Tilley and G. Prakash (eds.). Princeton and Oxford: Princeton University Press (2010): 250–276.
- Racault, J.-M. *Nulle part et ses environs: Voyage aux confins de l'utopie littéraire classique (1657–1802)*. Paris: Presses Paris Sorbonne, 2003.
- Trudeau, J. T. "Jack Kerouac's Spontaneous America: A Performance Genealogy of the Postwar Avant-Garde." *KALEIDOSCOPE*, Vol. 3 (Fall 2004): 43–62.

Бојан М. Јовић

ТЕОРИЈА ХРОНОТОПА М. М. БАХТИНА И ИЗУЧЕНИЕ УТОПИЈИ

Резюме

В статье рассматриваются предпосылки учения о хронотопе в работах Михаила Бахтина и их отношение к модели утопического литературного мира. Бахтин описывает различные литературные хронотопы (авантюрный, идиллический, фольклорный хронотоп, хронотоп перекрестка, площади и т.д.), связывая их с поэтикой различных этапов развития европейского романа. С другой стороны, он не использует синтагму «утопический хронотоп» как обозначение для особого типа литературной реальности или жанра, несмотря на то, что в его мысли, даже до хронотопического анализа, присутствует четкое осознание утопии и особенностей художественного оформления, которые она подразумевает, сопровождаемое различными наименованиями и размышлениями о её значении для истории романа. В работе также рассматриваются модальности утопии у Бахтина – «классические» утопии; раблезианские карнавальные утопии; роман воспитания (от «*Киропедии*» Ксенофонта до французских и немецких просветителей). В заключение приводится краткий обзор применения бахтинского концепта хронотопа в современных исследованиях утопии и антиутопии.

Ключевые слова: М. М. Бахтин, хронотоп, карнавал, (анти)утопия, ухрония, роман воспитания.

ЗОНА В. МРКАЉ*

Универзитет у Београду

Филолошки факултет

Катедра за српску књижевност са
јужнословенским књижевностима

УПОРЕДНА АНАЛИЗА НАСТАВНИХ ПРОГРАМА (ОБЛАСТ КЊИЖЕВНОСТ) У ЈУЖНОСЛОВЕНСКОМ КОНТЕКСТУ

У овом раду ће се разматрати посебности (особености, сличности и разлике) програма наставе и учења књижевности у оквиру предмета Српски језик и књижевност, за говорнике српског језика као матерњег, у суженом јужнословенском контексту (Србија, Црна Гора, Република Српска, Хрватска, Словенија и Северна Македонија). Анализираће се концепти курикулума у области *Књижевност*, наставни програми и планови; коментарисаће се њихова усклађеност са исходима учења који су у вези са стандардима ученичких постигнућа и функционализацијом наставе књижевности. Резултати овог истраживања требало би да помогну будућој ревизији наставних садржаја за старије разреде основне школе и средњу школу у Републици Србији, као и да утичу на унапређивање наставе у различитим доменима: почев од наставних циљева, преко коришћења одговарајуће наставне и научне методологије до планирања динамике и структуре извођења наставних садржаја у области *Књижевност* и могућности њихове обраде у савременој школи.

Кључне речи: књижевност, настава, јужнословенски контекст, програми наставе и учења, стандарди ученичких постигнућа, наставни циљеви.

У новим програмима наставе и учења српског језика и књижевности, сагледаних не само помоћу материјала доступних у Републици Србији већ и увидом у различита документа земаља јужнословенског корпуса у којима се српски језик и књижевност изучавају (на нивоу обавезног, изборног или додатног садржаја) запажа се усаглашено модификовање наставних циљева и исхода учења спрам стандарда ученичких постигнућа на одређеним узрастним нивоима.

И у Републици Србији, као и у окружењу, смисао проучавања српског језика који је ученицима матерњи, као и књижев-

* zonamrkalj61@gmail.com; ORCID: 0009-0003-1577-4842

ности (српске и опште) на српском језику темељи се на принципу васпитности, те се уопштено полази од чињенице да школа поред образовне има и васпитну улогу, да позитивно утиче на развој ученика и ученица, делујући на формирање њихових моралних, интелектуалних, естетских и радних квалитета. У процесу стицања знања пажња се усмерава на психофизички развој ученика, поступним остваривањем исхода учења, за сваки разред појединачно. Описи исхода претпостављају шта све ученик треба да научи с разумевањем, да би на крају одређеног циклуса образовања своја знања могао и да примени. Функционализација наставних поступања, али и другачији однос према садржајима програма (у нашем случају из области књижевности), у први план је истакла знање, вештине и способности ученика/ученица, као и заснивање њихових ставова и вредности, односно компетенција.

Уколико упоредимо структуру некадашњих школских програма у Републици Србији са структуром нових програма наставе и учења¹, приметимо значајне разлике. Овде наводимо шта доносе нови програми.

Стандарди ученичких постигнућа, осмишљени за предмет Српски језик и књижевност, представљају кровни оријентир за стицање ученичких знања и вештина, као и за јачање њихових способности. Исходи наставе развијени су спрам појединачних стандарда, наведени су у програмима наставе и учења и у вези су са садржајима наставног програма у оној мери коју одреди наставник, у договору са својим ђацима. У овој фази реформе образовног система, канонска дела српске књижевности и даље остају препоручени наставни садржај, али се у пракси њихово читање и интерпретирање често своди на ниво одломка, а не обавезно и целине. Притом се наставницима оставља простор да уз садржаје намењене остваривању исхода и самостално одаберу књижевна дела за читање на одређеном узрасту. Структура програма из предмета Српски језик и књижевност (у области *Књижевности*) и даље се, махом, везују за књижевне родове и врсте (у основној школи) и остварује преко тематски заснованих корпуса у годишњим и месечним плановима рада (уз навођење и других кључних појмова), док се садржаји средњошколских програма

¹ Правилници о плану и програму наставе и учења за предмет Српски језик и књижевност, као и допуне свих правилника, могу се наћи на сајту <https://zuov.gov.rs/zakoni-i-pravilnici/> за све разреде основне школе, као и за средње стручне школе и гимназије.

ређају по књижевноисторијском принципу, уз повремена тематска повезивања са делима, најчешће савремене књижевности, што је именовано као *дијалој епоха*. Уношењем научнопопуларних, информативних и других типова текстова, поред књижевноуметничких, утиче се код ученика на развој вештине читања и разумевања прочитаног, као и на развијање такозваних компаративних приступа литерарним и другим типовима текстова. У описима нових програма наставе и учења наставницима се сугерише да појачано остварују наставне корелације различитог типа (унутарпредметне и међупредметне), као и да осмишљавају тематске часове или дане са колегама који предају друге школске предмете. Фаворизује се пројектна настава, заснована на индивидуалном или групном истраживачком раду. Нови програми засновани су и на развоју међупредметних компетенција, што непосредно утиче на још већу будућу применљивост онога што се учи. У односу на пређашње школске програме, приметно је да се наставницима српског језика и књижевности оставља већа слобода кад је реч о одабиру наставних садржаја, путем којих ће се остварити исходи учења формулисани према стандардима ученичких постигнућа. Начин реализације нових програма наставе и учења подразумева и остваривање ширих наставних циљева који се тичу развијања свести о припадности личном националном и културном идентитету, језику и традицији, као и разумевање и неговање потребе за очувањем културних добара. Посебно важан сегмент при развијању позитивних начина комуникације међу ученицима огледа се у развијању њиховог самопоуздања, али и самоконтроле, ширења емпатије и способности препознавања личних и туђих осећања. Сугерише се да се многе наставне интерпретације (кад је реч о књижевности), кад год је то могуће, усмеравају ка развијању еколошке свести младих људи и потребе за очувањем сопственог здравља, природе и животне средине. Ученици се усмеравају ка конструктивном решавању проблема, уз уважавање културе дијалога, тимског рада и стварања осећаја за сарадњу на различитим пољима, што дотиче и области језичке, културне, верске и родне равноправности и толеранције. Нови програми наставе и учења гравитирају и ка ученицима који раде по индивидуалном образовном плану. У настави се препоручује коришћење различитих дигиталних алата, проверених електронских садржаја, дигиталних речника, библиотечких каталога и фондова и праћење различитих књижевних и културних организација на друштвеним мрежама.

Уколико упоредимо нова настојања у формирању програмских садржаја (које прате задовољавајући описи и упутства) у Републици Србији са програмима Републике Српске, запазићемо следеће сличности:

- наставни садржаји нису циљ сами себи, већ су у функцији остваривања исхода који су дефинисани као функционално знање ученика тако да показују шта ће ученик бити у стању да научи током једне школске године; овако конципиран програм подразумева да оствареност исхода води ка развијању компетенција, како општих и специфичних, тако и кључних за развој ученика;
- улога наставника је да осмисли начине реализације подучавања, те да их прилагоди потребама сваког одељења имајући у виду састав одељења и карактеристике ученика, уџбенике, техничке услове, наставна средства и медије којима школа располаже;
- наставник креира годишњи/глобални план рада из којег развија оперативне планове, где операционализује исходе учења, водећи рачуна о томе да се неки исходи остварују брже и лакше, али да је за многе исходе потребно више времена у зависности од ученичких индивидуалних могућности и других наставних потреба.

Важно је напоменути: без обзира на чињеницу да је уџбеник наставно средство и да он не одређује наставне садржаје, у многим акредитованим читанкама различитих издавача налазе се диференцирани радни налози у оквиру уџбеничке апаратуре који могу помоћи остваривању сложених наставних циљева.

Настава књижевности подразумева повезивање прочитаних текстова, као и обавезно поштовање принципа поступности и систематичности при увођењу нових наставних садржаја. У основној школи садржаји из књижевности разврстани су по родовима – лирика, епика и драма и избор дела је у највећој мери прилагођен узрасту. Понуђени текстови представљају шири избор наслова, а наставник има слободу да изабере наслов и књижевника тако да са ученицима којима предаје достигне предвиђене исходе учења. С обзиром на предвиђени број часова за наставу књижевности (за који сматрамо да је недовољан)², потребно је

² О овом проблему може се више прочитати у тексту Рајне М. Драгићевић „Нека питања организације наставе српског језика као важан фактор очувања идентитета српског језика и културе” (в. 2015: 117–129).

планирати читање и интерпретацију онолико текстова колико је неопходно да се достигну програмом предвиђени исходи, уз уважавање посебних потреба појединих ученика и њихових ширих интересовања.

У актуелним програмима наставе и учења (гледано у суженом јужнословенском контексту) књижевна дела која су доживела позоришно извођење или екранизацију могу послужити за компаративну анализу и уочавање разлике између књижевне верзије и позоришне/филмске адаптације.

Одлука наставника о томе коју ће активност изабрати како би са ученицима реализовао циљеве наставе књижевности и достигао исходе учења, зависи, пре свега, од врсте књижевног дела, његове теме и мотива и од наставникове процене тренутне ученичке заинтересованости.

Анализом програмских садржаја предмета Српски језик у Републици Српској, примећује се знатно подударање међу текстовима наведеним у оквиру обавезног или допунског (изборног) дела са садржајима програма из књижевности у Републици Србији. Извесне разлике можда би могле да буду инспиративне за даље реформе предмета Српски језик и књижевност у нашој држави.³

Српски језик се у Словенији остварује у Српској допунској школи, која је почела са радом школске 2020/2021. године. Овај пројекат финансира Министарство просвете Србије, те је школа бесплатна за све ученике. Настава се остварује према *Посебном програму основног образовања и васпитања у иностранству* на млађем, средњем и старијем узрасту ученика. За разлику од средина у којима се настава српског језика и књижевности обавља према специфично разрађеним програмима, намењеним матерњим говорницима, овај документ садржи план и програм наставе и учења из следећих предмета: Српски језик, Моја отаџбина Србија и Основи културе српског народа. Циљеви овог програма везују се за развијање свести ученика о њиховој националној припадности, уз уважавање људи, културе, обичаја, верске при-

³ Овде наводимо неколико наслова текстова који се читају у првом разреду средњих школа у Републици Српској, а тренутно нису укључени у програме Републике Србије: Доментијан: *Жишје Св. Саве* (одломак); Констатин Филозоф: *Жишје десјоша Стефана Лазаревића* (о смрти Краљевића Марка; о Косовској бици); Силуан: *Слово о Сави*; „Стојан и Љиљана” (или „Удаја сестре Љубовића”); „Ђаво и његов шегрт”, „Човјек од чеперка”, „Дубровчанин Кабода и Дука од Млетака”, „Насрадин-хоџа и Француз”, „Мудрац и сељанка”, и др.; М. Капор: *Белешке једне Ане*; „Дјевојка бржа од коња”, народна прича итд.

падности у земљи у којој бораве (и у којој поред ове допунске похађају редовну наставу).

Почетком 21. века у часопису *Књижевност и језик* објављен је рад Боже Кракар Вогел „Настава књижевности у словеначким гимназијама у светлу школских реформи”, у којем је ова чувена ауторка указала на две значајне промене које су условиле реформисање образовних система већине јужнословенских земаља, 90-их година прошлог века: 1) „усмереност према књижевно-историјском позитивизму, бављењу социолошки и идеолошки политираним подацима о ауторима и књижевним периодима и 2) слабо посвећивање активној настави читања и развијању читалачке културе међу младима” (2007: 297).

Смањивање обима обавезних наставних садржаја на рачун тзв. активног читања проузроковало је избацивање из школских програма многих канонских дела српских, хрватских или словеначких аутора (зависно од средине), што је био резултат напуштања идеје југословенства, као и политичких превирања. Ова тенденција наставља се и данас. Смањење обима градива и садржаја који су програмима наставе и учења прописани као обавезни довело је до увођења различитих типова текстова (поред књижевноуметничких) чија је улога да подстакну ученике на стицање способности књижевног читања кроз дијалог, уз фаворизовање функционалних наставних циљева. „Наставници поред обавезних текстова заиста укључују и бројне изборне текстове, које бирају на основу интересовања ученика, али и с обзиром на своја интересовања и приоритет” (Кракар-Вогел 2007: 299).

Развијање компетенција читања и интерпретације различитих типова текстова (уведених у школске програме у Словенији и Хрватској знатно пре него у Републици Србији) довело је до нешто бољих резултата словеначких, а потом и хрватских ученика на ПИСА тестирању (2018; 2022). Наведени резултати могу се довести у везу са постепеним променама које су уношене у програме наставе и учења у земљама бивше Југославије, а које се одnose на садржаје школских програма у областима *Књижевност* и *Вештина читања и разумевања прочићаног*. Ипак, укупно гледано, у свим земљама с јужнословенског простора мора се уложити још пуно труда да би се успех ученика на ПИСА тестирању поправио и приближио просеку.

У Хрватској се образовање деце српске мањине спроводи према два модела: Ц и А. Модел Ц (као мање комплексан и захтеван) присутан је у осмогодишњим основним школама, у три-

десетак градова и општина у Хрватској и у шест средњих школа широм Хрватске (в. Kurikulum С 2019).

У две жупаније на истоку Хрватске: Осјечко-барањској и Вуковарско-сремској (чији су делови враћени у уставно-правни поредак Хрватске Ердутским споразумом из 1997) настава за ученике српске мањине одвија се по моделу А, на српском језику и ћириличном писму. На исти начин спроводи се и настава у загребачкој Православној гимназији.

Сврха учења српског језика пре свега се огледа у чувању и неговању српског језика и о преношењу традиције и културе о којој се ученик учи да промишља критички. Подстицање развоја идентитета и интегритета ученика, уз осећаје националне припадности шири се и на припадност европској заједници.

Структура програма учења српског језика у Хрватској базира се на четири научно утемељене и међусобно повезане области: Књижевност, Језик, Култура изражавања и стваралаштво и Култура и медији. Иако се структура ових програма разликује од структуре програма у Републици Србији (за предмет Српски језик и књижевност), васпитно-образовни циљеви су готово исти. Овде ћемо навести само неке од њих: ученик/ученица развија љубав према матерњем језику, негује културну баштину, чува културни и национални идентитет, као и вредности различитих језичких и културних заједница, чиме се оспособљава за живот у мултикултуралном друштву,

stječe naviku i potrebu za čitanjem radi učenja i uživanja, samostalno tumači i vrednuje različite umjetničke i neumjetničke tekstove, kritički promišlja o različitim informacijama i sadržajima, procjenjuje njihovu pouzdanost i korisnost te namjeru autora, njeguje i razvija etičke i estetske vrijednosti [...] kreativno se izražava, razvija i njeguje stvaralački, istraživački i kritički duh [...] primjenjuje stečena znanja i vještine u novim situacijama, poduzetan je te spreman na suradnju i timski rad (Kurikulum А 2019).

Наставни програми у Хрватској садрже дефинисане стандарде ученичких постигнућа, садржаје за остваривање одгојно-образовних исхода, као и препоруке за њихово остваривање. И овде је, као и у програмима у Републици Српској, приметно да се у садржаје за остваривање образовно-васпитних исхода наставе уводе научно-популарни, информативни и књижевни текстови по избору учитеља или наставника (што ваља посебно

нагласити). Исходи учења су прецизно наведени и усмерени ка активном разговору у којем се истиче важност сваког појединачног мишљења. Током интерпретације литерарних дела ученици уочавају алузије на одређене историјске догађаје и уче како да разликују стварност од фикције, епску и стварну биографију јунака итд., ослањајући се на знања из историје. Учење о различитим жанровима и језичкостилским средствима повезује се са литерарним делима, а књижевни текст се користи и за утврђивање и боље разумевање језичких садржаја, што потврђује важност функционалног повезивања предметних подобласти.

У Курикулуму А, уз списак препоручених књижевних дела за осми разред звездом су означена дела која се препоручују као обавезна. Приметно је да је већина дела са списка у оквиру овог курикулума присутна и у програму наставе и учења за осми разред у Републици Србији, као и да су се у Хрватској определили да задрже и многа књижевна дела која су се проучавала у нашим школама пре последње реформе програма, а сада су избачена. Наши ученици више не читају *Мемоаре* Проте Матеје Ненадовића, *Писма из Италије* Љубомира Ненадовића, „Увелу ружу“ Борисава Станковића, „Причу о кмету Симану“ Иве Андрића и др., што се, према мишљењу наставника у Србији, није показало као најбоље решење.

Наставник има могућност да нека краћа дела обради на часу, а нека друга са списка понуди као лектуру за самостално читање код куће. Уз велику изборност текстова датих у програму за учење предмета Српски језик у Хрватској, које прати и допунски избор текстова различитог типа (на пример: Весна Алексић: „Марија Модилани“, Милорад Павић: *Предео сликан чајем* (одломак о путовању Атанасија Свилара на Свету гору); Слободан Станишић: *Танго за троје*; Ивана Лукић: *(Не) ђишај ме како сам*; Владимир Пишталo: „Мајка“, Иван Клајн: *Исјецци ња реци* (избор); Добрица Ерић: „Радмила“; Владан Десница: „Правда“ итд.), сматрамо да је нужно увођење обавезног *Дневника читања*, који би водио сваки појединац током година, и у коме би се налазиле белешке о прочитаним делима, ученичка запажања о поступцима јунака, преписани цитати, илустрације и сл. Уз препоручене наслове, ученик може да одабере књижевна дела по сопственом нахођењу и тако развија читалачке навике.

У Северној Македонији српској заједници је школске 2019/2020. године враћено право на образовање на матерњем језику преко изборног предмета Српски језик и култура,⁴ уведенoг

⁴ Ово право било је укинuto школске 2007/2008. године.

у наставни програм основног образовања деветолетки Републике Северне Македоније, док се редовно образовање на српском језику одвија у само три школе: у Старом Нагоричану, Табановцу и Кучевишту.⁵ Број средњошколаца који прате наставу на српском језику тренутно је апсолутно занемарљив. У трећем разреду деветогодишњег образовања изучава се изборни предмет Језик и култура Срба. У основном образовању припадници српске заједнице у Северној Македонији само у појединим срединама прате наставу на два наставна језика: на македонском и на српском.

С обзиром на чињеницу да је на Катедри за јужнословенске књижевности Филолошког факултета у Скопљу укинут српски језик, чиме се онемогућило школовање квалификованог наставног кадра за српски језик, изведени су одређени закључци и препоруке, мере и активности, попут промоције српског језика кроз различите образовне и културне манифестације за подизање свести о употреби српског језика како у свакодневном животу тако и у образовном систему

У тексту документа *Концепција основног образовања у Северној Македонији* је истакнуто:

С обзиром на то да се заснивају на резултатима учења, наставни програми омогућавају да се њихова реализација прилагоди групама ученика или одређеним ученицима који су из неких разлога били или су спречени да прате наставу у потпуности. То значи да се не израђују адаптирани/прилагођени/скраћени наставни програми, већ Биро за развој образовања припрема дидактичке смернице за реализацију програма са различитим категоријама ученика: ученици са посебним образовним потребама, ученици који су се касније укључили у образовни систем и ученици са статусом избеглице. Истовремено, сваки наставни програм представља и основу за израду индивидуалног образовног плана за сваког ученика са сметњама укљученог у образовни процес (2021: 26).

⁵ Више о овоме може се прочитати у брошури *Анализа стања образовања на српском језику у Републици Северној Македонији*, коју је припремила Управа за развој и унапређење образовања на језицима припадника заједнице при Министарству за политички систем и односе међу заједницама, уз финансијску и стручну подршку Мисије ОЕБС-а у Скопљу, 13. 11. 2023, <https://www.osce.org/sr/mission-to-skopje/557886>.

У Црној Гори, у оквиру предметног програма под називом Црногорско-српски, босански, хрватски језик и књижевност, који се изучава као обавезан предмет у свих девет разреда основне школе, такође се истиче идеја која подржава остваривање стандарда ученичких постигнућа усмерених ка остваривању исхода учења, што омогућује самосталност наставника у одлучивању на којим наставним садржајима ће то чинити.

Spisak predloženih tekstova napravljen je na osnovu kriterijuma estetske vrijednosti i primjerenosti tekstova (tematski, strukturno i stilski) uzrastu učenika i njihovom kulturnom i životnom iskustvu. To je spisak s kojeg nastavnik bira tekstove prema svojim profesionalnim kriterijumima, i spisak ga ne ograničava. Naprotiv – nastavnik za čitanje može izabrati i neki drugi prikladan tekst koji nije na spisku, ali treba da vodi računa o navedenim kriterijumima, kao i o proporcionalnom odnosu rodova i vrsta, odnosno o ciljevima i ishodima programa (Predmetni program 2017: 14).

Образовно-васпитни исходи готово су исти на целом јужнословенском простору где се српски језик изучава као матерњи. Основни циљ наставе књижевности представља буђење ученичког интересовања за читање (и слушање) књижевноуметничких текстова и развијање способности стваралачког дијалога с таквим текстовима. Значајно је и запажање о потреби континуираног обнављања знања у истим или различитим контекстима, што је у складу са остваривањем вертикалне корелације у оквиру самог предмета. То обавезује наставнике да одлично познају и програме других наставних предмета. И у Црној Гори се велика пажња посвећује различитим типовима наставних корелација, као и заснивању компаративног приступа проучавању не само литерарних текстова који су на било који начин сродни већ и других облика уметничког израза (при чему се највише мисли на елементе ликовног, музичког, позоришног и филмског стваралаштва). То указује на директну везу предметних подручја, као и на повезивање са другим наставним предметима и међупредметним областима образовног програма.

Поменуто запажања посебно се односе на вредности којима учење матерњег језика доприноси учењу страних језика, а овладавање читалачким компетенцијама омогућује боље учење других наставних предмета (не само из корпуса друштвено-хуманистичких наука). Квалитетним интерпретацијама литерарних

текстова на часу развија се и поштовање за историјско, културно и књижевно наслеђе. Проналажење одговарајућих информација у оквиру електронског корпуса, њихово критичко вредновање и даља употреба непосредно је везано за употребу информационе писмености.

Структура програма предмета Црногорско-српски, босански, хрватски језик и књижевност показује, поред истицања циљева предмета, повезаност овог са другим предметима и међупредметним темама. Уз навођење исхода учења прописаних за сваки разред, дате су дидактичке препоруке за реализацију предмета, као и упутства за прилагођавање школског програма деци са посебним образовним потребама и даровитим ученицима. Ученици гимназија у Црној Гори имају готово једнак број часова матерњег језика као и ученици у Србији, а слична је и препоручена дистрибуција предметних области током школске године: око 40% часова годишње намењено је настави језика, а 60% настави књижевности. Циљеви наставе Црногорско-српског, босанског, хрватског језика и књижевности развијају се кроз четири активности споразумевања: слушање, говор, читање и писање, што гравитира ка циљевима предмета Српски језик као страни у Републици Србији. Приликом навођења исхода учења дају се дидактичке препоруке за њихову реализацију; наводе се садржаји/појмови и различите активности ученика, што у програмима наставе и учења у Републици Србији није случај.

На крају овог детаљно описаног програма налази се попис дела која представљају књижевни канон, као и списак осталих дела предложених за остваривање програма. Поређења ради, у првом разреду гимназије у Црној Гори за наставну обраду је препоручено мноштво истих текстова као у Републици Србији, већином преводних. На пример, у првом разреду средње школе: Софокле, *Антигона*; Хомер, *Илијада*; Петрарка, *Канцонијер*; Шекспир, *Ромео и Јулија*; Чехов, „Туга” итд. Слични концепти програма наставе и учења за предмете који у свом називу садрже српски језик (и књижевност) у различитим државама ужег јужнословенског простора, указују на синхронизовано реформисање не само програмских садржаја већ и исхода учења. Без обзира на чињеницу да се настава српског као матерњег језика у Републици Српској, Црној Гори и Северној Македонији обавља у деветолеткама, а да је у Србији и Хрватској основно образовање осмогodiшње, примећује се да су свуда наставни садржаји у складу с узрастом ученика и с мањом или већом изборношћу. Препоруке за

начин обраде књижевних дела (у описима појединачних програма) уважавају склоности нове генерације ученика ка визуелном и аудитивном прихватању онога што се учи, те се фаворизују бројне наставне корелације, повезивање књижевности и медија, употреба електронских садржаја, осмишљавање излета и стручних путовања у вези са наставним садржајима. Препоручена дела канонске вредности налазе се међу садржајима намењеним остваривању исхода учења, уз давање веће слободе наставницима кад је реч о избору и обиму тих текстова.

Упоредном анализом одабраних програма дошло се и до следећих закључака:

- исходи наставе српског језика и књижевности у одређеном разреду планирани су да се остваре помоћу диференцираних наставних поступања, усклађених са основним, средњим или напредним нивоом стандарда ученичких постигнућа за овај предмет;
- подобласти предмета: Језик, Књижевност и Језичка култура (у појединим програмима именована као Култура изражавања и стваралаштва) функционално се повезују и заједнички чине предмет Српски језик (и књижевност);
- флексибилнији наставни програми и мање условљавања садржајима захтева изузетно стручног и посвећеног наставника који креативно осмишљава начине за достизање одговарајућих исхода учења са сваким учеником;
- увођењем обавезе за стицање међупредметних компетенција у школске програме наглашава се значај корелативног приступа учењу и повезивање књижевности са медијима (ТВ, филм, позориште);
- у свим анализираним програмима наглашава се значај развијања свести ученика о њиховој националној припадности; важност познавања српског језика као матерњег, или језика порекла и потреба за развијањем читалачких компетенција и културе читања, уз наглашавање потребе за емпатијом, толеранцијом и еколошком свешћу;
- сваки од разматраних програма изузетно је сложен и разуђен, комплексно постављен и пружа велике могућности за повезивање наставних садржаја, организовање тематских часова и пројектне наставе, уз констатацију

да је немогуће све предложено и остварити због броја часова којим се располаже (те се адекватни одабир под-разумева).

Обим захтева који се постављају пред наставнике српског језика и књижевности у свим срединама је велики. Како по својој природи предмет Српски језик и књижевност има, објективно гледано, највиши васпитни потенцијал (у поређењу са другим наставним предметима), његовим савладавањем ученик се оспособљава да стекне многа животна знања, вештине и способности; да развије врлине, морална схватања, позитивне навике, социјално пожељно понашање и своју целокупну личност, као и самосталност, свесност о свом личном и националном идентитету, критичко мишљење, однос према естетски вредном. Ове вредности наглашене су у готово свим поменутих наставних програмима који ће се, неминовно, развијати у складу са могућностима које нуде информационе технологије у домену презентације, рецепције и проучавања књижевности.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Драгићевић, Р. „Нека питања организације наставе српског језика као важан фактор очувања идентитета српског језика и културе.” *Узда-ница: ђедаџинско-књижевни часопис*, год. 12, бр. 1 (2015): 117–129.
- Концепција за основно образовање. Скопје: Министарство за образовање и наука, Северна Македонија, 2021. <<https://mon.gov.mk/stored/document/Koncepcija%20MK.pdf>>, 18. 10. 2024.
- Кракар Вогел, Б. „Настава књижевности у словеначким гимназијама у светлу школских реформи.” *Књижевности и језик*, LIV/3–4 (2007): 297–310.

*

- „Kurikulum za nastavni predmet Srpski jezik za osnovnu i srednju školu s nastavom na jeziku i ćirilćnom pismu srpske nacionalne manjine u Republici Hrvatskoj (model A).” *Narodne novine*, br. 93/2019. <https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/full/2019_10_93_1828.html>, 30. 9. 2024.
- Predmetni program *Crnogorski-srpski, bosanski, hrvatski jezik i knjiŹevnost za I, II, III, IV, V, VI, VII, VIII i IX razred osnovne škole*. Podgorica: Zavod za školstvo, 2017.

Извори

- Виденовић М., Чапрић Г. (прир.). *ПИСА 2018: извештај за Републику Србију*. Београд: Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије, 2020.
- Наставни програм за први разред гимназије свих смерова*. Република Српска. Министарство просвете и културе. Правилници. Бања Лука: Министарство просвете и културе Републике Српске, 2011.
- Пејић, А. (ур.). *Образовни стандарди за крај обавезног образовања за наставни предмет Српски језик*. Београд: Министарство просвете Републике Србије – Завод за вредновање квалитета образовања и васпитања (2010): 15–24.
- ПИСА 2022 – информације о објављеним резултатима*. <<https://ceo.edu.rs/pisa-2022-informacija-o-objavljenim-rezultatima/>>, 19. 9. 2024.
- „Правилник о остваривању образовно-васпитног рада у иностранству.” *Службени гласник РС*, бр. 66/2022 (10. јун 2022). <<https://www.pravniportal.com/pravilnik-o-ostvarivanju-obrazovno-vaspitnog-rada-u-inostranstvu/>>, 19. 9. 2024.

*

- „Kurikulum za nastavni predmet Srpski jezik i kultura u osnovnim i srednjim školama u Republici Hrvatskoj (model C).” *Narodne novine*, br. 114/2019. <<https://mzom.gov.hr/istaknute-teme/odgoj-i-obrazovanje/nacionalni-kurikulum/predmetni-kurikulumi/srpski-jezik/3860>>, 30. 9. 2024.
- Zakon o osnovnom vaspitanju i obrazovanju* (Republika Srpska). <<https://www.narodnaskupstinars.net/?q=la/akti/usvojeni-zakoni/zakon-o-osnovnom-obrazovanju-i-vaspitanju-0>>, 15. 9. 2024.

Зона В. Мркаљ

COMPARATIVE ANALYSIS OF CURRICULUMS (LITERATURE FIELD)
IN THE SOUTH SLAV CONTEXT

Summary

This paper will examine the specific features (peculiarities, similarities, and differences) of the literature teaching and learning program within the subject Serbian Language and Literature, for native speakers of Serbian, in a narrow South Slavic context (Serbia, Montenegro, Republic of Srpska, Cro-

atia, Slovenia and North Macedonia). The concepts of the literature curriculum, curricula and plans will be analyzed; their compliance with learning outcomes related to student achievement standards and the functionalization of literature teaching will be commented on.

The results of this research should help in the future revision of the curriculum for older grades of primary school and secondary school in the Republic of Serbia, as well as influence the improvement of teaching in various domains: starting from teaching objectives, through the use of appropriate teaching and scientific methodology, to planning the dynamics and structure of teaching content in the field of Literature and the possibilities of its processing in a modern school.

Key words: literature, teaching, South Slavic context, teaching and learning programs, student achievement standards, teaching goals.

ВАЛЕНТИНА Д. ПИТУЛИЋ *
Универзитет у Приштини
са привременим седиштем у Косовској Митровици
Филозофски факултет

НАРОДНЕ УМОТВОРИНЕ СА КОСОВА И МЕТОХИЈЕ У СЛОВЕНСКОМ КОНТЕКСТУ* *

Народне умотворине са Косова и Метохије представљају важан фолклорни корпус који садржи древне кодове словенске културе и чија архаичност води до заједничког словенског језгра. У богатом фолклорном наслеђу Срба са Косова и Метохије (лирика, епика и говорне народне творевине) налазимо симболе који указују на обредно-обичајну праксу која је код свих Словена имала исту функцију, у служби аграрног календара који је успостављао хармонију у односу на потребу колектива да уреди Космос и умилостави више силе да буду благонаклоне према човеку. Компаративном анализом лирских народних песама словенских народа и Срба са Косова и Метохије показаћемо заједничку основу, која се односи на важне теме које се не односе само на обредно-обичајну праксу већ и однос према рођењу, смрти, природи, земљи... Богато фолклорно наслеђе словенских народа даје могућност компаративне анализе, а корпус са Косова и Метохије, преко архаичних симбола, упућује на њихово заједничко порекло.

Кључне речи: Словени, Косово и Метохија, обред, лирика, дрво, смрт, земља, симбол.

Слависта Франсис Конт, који је значајан део живота посветио проучавању историје и културног наслеђа словенских народа, фасциниран словенским културним наслеђем поставио је питање: „Ко су Словени? Одакле су? Може ли се говорити о њима као о целини, некој врсти савеза, блока пред латинским и германским народима? Које их разлике међусобно раздвајају: поред могућег првобитног јединства, да ли су то традиције или специфични обичаји, различите установе, непријатељске религије, језици који су се удаљили? Како су се развијали у односу на

* valentina.pitulic@pr.ac.rs; ORCID: 0000-0003-0034-6100

** Ово истраживање подржало је Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије (Уговор бр. 451-03-66/2024-03/200184).

Западну Европу или на свет Истока? Најзад, шта су донели на духовном, културном и политичком плану?" (Kont 1989: 3).

Делимичан одговор на ова питања могуће је потражити у фолклорном¹ наслеђу словенских народа. Како је тема веома широка, определили смо се за фолклор Срба са Косова и Метохије у словенском контексту и то само неколико важних сегмената. Да бисмо одговорили на ово питање, пратићемо богати корпус усменог наслеђа са овог терена, етнопсихолошке заједнице централног типа,² о чему је подробно писао Јован Цвијић.

Од посебног значаја за фолклорно наслеђе Срба Старе Србије је долазак руског конзула Ивана Степановича Јастребова у Призрен, који је скренуо пажњу на богато усмено наслеђе Срба

¹ „Данас се словенска фолклористика суочава са низом питања, али свакако најважнија јесу границе њеног предмета и методе истраживања, јер од тога зависи недовољно јасан статус међу хуманистичким наукама. Узрок томе лежи у различитим тумачењима појма 'фолклор'. Најшире је прихваћено схватање да је 'фолклор' синоним за 'усмену (народну) књижевност' и да се на њега примењује појмовни систем теорије књижевности, пре свега подела на *рогове* и *врсте*. По том схватању фолклор чини *лирика* (обредне и необредне лирске песме), *ејика* (епска песма, баладе, приповетка и предања) слабо развијена *народна драма* и *паремиолошке форме* (пословице, изреке, загонетке, питалице). Ван овога остају још неки облици *гечијеј фолклора* (брзалице, разбралајице и сл.), затим *басме* и *народне молишвице*. Овде се предмет фолклора увек своди на неку врсту *вербалној шексти* (и паремиолошке форме представљају минимум текста), који се до момента записивања памтио и усмено преносио у границама неког колектива. Природа памћења и усменог преношења кроз дужи период времена утицала је да се фолклорни текст, по правилу, јавља у низу варијаната. Уколико та одлика недостаје, онда се ради или о веома ретком примеру или о индивидуалној творевини, која је само имитација фолклорног текста (Раденковић 2008: 8).

² „Имају више дара за лирске но за епске песме. Епске песме су ређе но у динарској области, и, изузимајући оне на Косову, немају онај полет, снагу и вредност динарских песама; још мање је у њима онога пречишћенога и као кристал јасног националног морала. А ипак су многе српске епске песме несумњиво македонског порекла! Више казују њихове лирске песме, нарочито оне из западне Македоније и са Косова. Имам утисак, да су ове две области биле средишта у којима је и постала већина ових лирских песама и одатле се разносиле по свим осталим областима централног типа. Ове су лирске песме често дубоких осећања, кашто духовите, и у вези са мелодијама показују замаха и силине приближујући се познатим Мокрањчевим „руковетима“ (исте песме, уметнички подешене од српског композитора Мокрањца). Али и најбоље од ових песама су неразвијене и изгледају као пригушене. Осим тога због особина дијалекта, са његовим муклим гласовима и архаичним облицима, немају довољно јасноће, благогласности и изразне снаге. Већина ових лирских песама опевају иста осећања и махом на начин сличан динарским лирским песмама; оно у чему отступају од динарских, поменуто је раније приликом претстављања реалистичких црта“ (Цвијић 1991: 413).

у Старој Србији. Он ће објавити у Петрограду књигу *Обичаји и џесме Срба у Турској*,³ у којој је сачувано усмено наслеђе Косоваца, које на најбољи начин говори о духовном профилу ове етнопсихолошке заједнице.

Значај објављивања ове збирке је што је први пут европска јавност сазнала за богато усмено наслеђе Срба у тадашњој Турској. Чувени научник Александар Веселовски⁴ пише похвално о збирци. За неке архаичне мотиве у обредним песмама тврди да су индоевропског порекла, док неке обредне радње везане за лазаричке песме, повезује са легендом о грани која убија Лазара, налазивши везу са култом о Калијани и Трајану у Молдавији (Веселовски 1886: 392–406). Веселовски је анализирао поједине песме, доводећи их у везу са руским, вршио је компаративну анализу српских, руских и бугарских песама.

О Јастребовљевој збирци писао је и руски научник Пипин,⁵ као и Ровински,⁶ који се посебно осврнуо на лазаричке и на епске песме. О архаичности и лепоти велигданских и ђурђевских песама пише и Димитри Николскиј.⁷ Значај грађе апострофирало је и Руско географско друштво,⁸ док Љуба Стојановић каже за Ја-

³ Пред читаоцем се, најзад, први пут у преводу на српски језик, после више од једног века чекања, налази изванредно значајна књига знаменитог руског дипломате и етнографа, Ивана Степановича Јастребова (Иван Степанович Јастребов, 1839–1894), *Обичаји и џесме Срба у Турској (Обычаи и џѣсни турецкихъ Сербовъ)*. И то је већ подвиг по себи. Публикована у Санкт Петербургу 1886. године (*Обычаи и џѣсни турецкихъ Сербовъ (въ Призрѣнѣ, Инекѣ, Моравѣ и Дибрѣ)*). Изъ путевыхъ записокъ И. С. Ястребова. С.-Петербургъ: Типографія В. С. Балашева, 1886; 7+498); друго, допуњено издање 1889. године (И. С. Ястребов, *Обычаи и џѣсни турецкихъ Сербовъ*. Второе изданіе, дополненное ихъ прозою. С. Петербургъ: Типографія В. С. Балашева, 1889; 24+626), књига И. С. Ястребова је неизмерно драгоценa за српску науку о народној књижевности, али и словенску етнологију и фолклористику уопште. Иван С. Јастребов, *Обичаји и џесме Срба у Турској, у Призрену, Пећи, Морави и Дебру*, Београд: Службени гласник, Удружење фолклориста Србије, Нови Сад: Матица српска, 2020, стр. 651.

⁴ А. Веселовский, „Јастребовъ, Обычаи и џѣсни турецкихъ сербовъ”, *Журнал Министарства народногo просвѣщенія*, X, октабръ 1886, стр. 392–406.

⁵ А. Пипин, „Обычаи и џѣсни турецкихъ сербовъ”, *Вѣстник Европы*, год. 21, књ. 8, 1886, стр. 895–897.

⁶ А. П. Ровински, „И. С. Ястребовъ, Обычаи и џѣсни турецкихъ сербовъ”, *Журналъ Министарства народногo просвѣщенія*, шестое десятилетіе, томъ XLVII, декабр 1886, стр. 382–405.

⁷ Д. Николский, „Обычаи и џѣсни турецкихъ сербовъ”, *Извѣстия*, 1886.

⁸ Руско географско друштво заседало је 11. децембра 1887. године и у свом записнику истакло значај рада Ивана Степановича Јастребова. У: *Журналъ заседанія этнографіи*, 22. декабря 1886, Архив Географического общества, Ленинград, Фонд 1-1886, опис 1, дело 15а, рукопис.

стребова да је „најкомпетентнији познавалац народних обичаја и песама у Старој Србији и Македонији”.⁹

Јастребов је урадио и прву класификацију народних песама са ове територије и отворио могућност компаративног истраживања, посебно у словенском контексту, јер су многе обредне песме садржале архаичне слојеве у којима је „најмање дошао до изражаја утицај песништва других народа” (Бован 1977: 103), а који упућују на њихово паганско порекло, као заједнички именитељ словенског народа.

О Словенима су оставили драгоцене податке Византијци, арапски путописци и јеврејски трговци. Посебно је апострофирана њихова лепота коју је красила висина, плава коса са увојцима, затегнута на потиљку, која је прелазила у рићу, као и широка рамена и аполонски израз лица. Забележено је да „прво што је упадало у очи код ових људи са севера, били су, сасвим природно, њихова бела пут, плава коса, што је прелазила у рићу, и уз то била права и, уза све то, њихова висина” (Kont 1989: 106). Занимљиво је пратити физички опис Словена у лирским народним песмама у којима је изражена лепота која се огледа у висини, сребрној коси и руменом лицу. У једној руској народној песми пева се:

„Али један међу њима понајљепши је:
Косе су му – златна дуга, сребрна,
Грло му је бјеље од снијега,
Лице му је као маково свијеће,
Очи су му сивог сокола,
Обрве су црнога самура”.¹⁰

Ако говоримо о идеалу словенског мушкарца, он је увек имао и атрибут јунаштва. Подносили су ниску температуру, били веома издржљиви, вешти и окретни. У лирским народним песмама словенских народа посвећена је пажња мушкој лепоти, али има података и о томе да су се мешали и са другим становништвом које је временом утицало и на промену њихове физиономије као што ће становници Бохемије имати тамну кожу и косу, што показује „да су се Чеси већ били измешали са аутохтоним становништвом, које се у погледу физичких одлика разликовало од нордијских народа” (Kont 1989: 107). Исти процес догодио се и

⁹ Љ. Стојановић, „Обичаји и пјесме турецкихъ сербовъ”, *Archiv Fur slavische Philologie*, XI, 1886, стр. 643.

¹⁰ *Руске народне пјесме*, Сарајево, 1960, превео и препевао с руског Блажо Вукићевић, стр. 246.

са Јужним Словенима, који су, мешајући се са балканским становништвом, доживели промену у физиономији. У лирским народним песмама са Косова и Метохије „Идеал мушке лепоте није толико разгранат у љубавним песмама. Црњомањаст младић је посебно истицан као пример лепоте, а врло ретко плав” (Бован 1977: 223). Песме у којима се пева о томе да је мушки идеал црњомањаст мушкарац говори о томе да се, под утицајем других народа на Балкану, и физиономија Јужних Словена временом мењала. О словенским женама, слависта Франсис Конт каже да „имамо много мање појединости јер су оне ретко долазиле у додир са странцима; знамо само да су биле веома лепе” (Kont 1989: 111). Идеал девојке огледао се у руменилу лица, у градској средини на Косову и Метохије лепота се огледала у белини лица, а „да је танка и висока захтевало се готово подједнако и у песмама са села и из града” (Бован 1980: 8). У једној сватовској народној песми са Косова и Метохије девојка је опевана као „бела беше и румена / т’нка беше и висока / соја беше господскога” (Бован 2017: 94).

Једна од главних карактеристика словенског фолклора је радосно осећање живота, а „Словени, чак и при првом помену у историји, појављују се као распевана раса” (Jakob 1982: 193). Ову карактеристику можемо посматрати у односу на словачке народне песме и оне које су забележене на Косову и Метохији. Јован Колар је у Летопису Матице српске за 1838. годину писао о словачким песмама, нагласивши радосно осећање живота, упоредивши их са српским, уз констатацију да Словаци „као и Србскиј пастырѣ, кои као Аркадцы и Швайцери у крылу естетства живи, безъ певаня живити не може” (ЛМС 1838/2: 9).

Многе од ових песама представљају сам живот словачког народа. Оне у себи садрже древне слојеве веровања Словака, сачувале су радост живота, а младост, љубав и лепоту изражавају непосредно и искрено. Њихове љубавне песме певају о љубавним састанцима, растанцима, просидби, даривању, венчању, крштавању деце, туги удовица. Певају песме о косидби и жетви, пословима око лана и кудеље. Словак је, као и Србин, како се наводи, певао када је одлазио у поље на посао, „или косио, или орао, или дрва секао или вр’о и т. д. Свагди прати нѣга нѣгова песма” (ЛМС 1838/2: 9). И Српкиње и Словакиње су у пољу и њиви певале, у баштама и виноградима, уз шалу бодриле су једна другу „носе ли траву дома, то певаю, жнеду ли то прославляю свой посао веслым” (ЛМС 1838/2: 9). И српски и словачки пастири су весели и њихове песме певају и одишу „простом нежношћу”. У једној

посленичкој песми са Косова и Метохије весело осећање живота изражено је дијалогом брата и сестре у којем сестра тихо говори брату:

„Загле’ј, братко, чудо негледано
косач коси три откоса баца
један откос ченица белица
други откос црвена ружица
трећи откос трава детелина”
(Бован 1, 1980: 182).

Радосно осећање живота и у словачким и у песмама Косоваца изражено је у посленичким песмама у којима је дат акценат на сам чин кошења. Радост се изражава и у жељи да младић ужива у девојачкој песми, па ће рећи да тражи Павку Дојњоморавку на три стране:

„Не те тражим да ми копаш
но те тражим да ми појеш”
(Бован 1, 1980: 183).

Све оно чему су се Немци дивили када су у питању српске народне песме, исто то имају и словачке. Упоредивши их са српским, наводе се исте формуле у опису женске лепоте, а када је у питању епика, исти симболи у наговештају битке у облику два врана гаврана. Код словенских народа посебно је негован култ земље (Валенцова 2000: 29–38; Ајдачић 2000: 127–130), која има функцију Велике мајке, јер „космичко стварање или његов довршетак јесте резултат хијерогамије између Бога-Неба и Земље-Мајке” (Елијаде 2003: 167). Преко обредних песама (зимских, пролећних и летњих) магијом речи и покрета, као и одређених табуа (Бандић 1980), Словени су неговали култ земље у чијој основи је многобожачка религија, која је ушла у процес лагане христјанизације. Словени су се углавном бавили земљорадњом, али су били везани и за шуму, бавећи се ловом и риболовом и „од најстаријих времена, словенски сељак је сејао, пошто најпре пооре земљу, просо, пшеницу, зоб или раж, у зависности од могућности тла и географских услова: у шумовитим степама у Украјини, у карпатским котлинама или на неплодном тлу североисточне Русије” (Kont 1989: 129). Однос Словена према земљи опеван је и у народним песмама јер при гајењу житарица доминирају две радње „орање и сетва, у свадби на симболичном нивоу дублирају брачно свођење” (Николова 2000: 71). У усменом наслеђу доми-

нирају песме које су везане за обредно-обичајну праксу и везаност за земљу и годишњи календар. Ратар је приказан као снажан и доминантан. Везан је за земљу, као примарно човеково занимање, а апострофирање његовог лика налазимо готово код свих Словена. У једној руској народној песми налазимо на слику широког поља и веселог ратара „како оре пољем и звиждуће” (РНП 1960: 177) и кога три дана јахачи на коњима не могу да стигну. У овој хиперболисаној слици доминира снага, брзина, а пре свега радост ратара који остаје сам у пољу, загладан у земљу:

„Оре ратар и пољем звиждуће
А у бразди бусење преврће
Он изврће дрвље и корење
Ваља крупно у бразду камење”
(РНП 1960: 177).

Сличну слику веселог ратара налазимо и у једној лазаричкој песми са Косова и Метохије:

„Ратај седи на рало
ратајца на плужицу
да ми сеје пченицу
бел пченицу јарицу
да зарани дечицу”
(Бован 1, 1980: 74).

Песми је придодат женски принцип који даје орању појачано значење и преношење радње на чин прехранивања деце. Упоредивши песме Словена уочавамо да се догодила лагана християнизација, уз доминацију култа земље, али и симбола воде, вина и пшенице. У једној украјинско-руској коледарској песми плугом оре Свети Никола, Свети Михајло гони волове, а Света Марија носи воду (Јудин 2000: 122). У песмама са Косова и Метохије налазимо сличан мотив, али је слика статична. У зеленој ливади, под дрветом, за златном трпезом, смешен је Свети Димитрије. Владимир Бован каже да „слика трпезе за којом седи св. Димитрије – као да је копија једне домаћинске славе” (Бован 1977: 214). У свим песмама овога типа, претпоставља се, крије се неко старо божанство плодности које је замењено хришћанским.

Словенски пантеон је био врло сложен и разноврстан. Велики број богова имао је важну функцију и били су скривени у земљи, води и ваздуху. Немачки Словени су, како пише у Летопису Матице српске из 1826. године, „заедно съ онѹма, кои су

на Дунаву живили, обожавали су окромъ тога рѣке, езера, изворе, шуме и приносили су жертве нѣовыма невидимымъ хранителнымъ духовима, кои су се кадкадъ, по нѣовомъ мнѣнїю, чути дали и уважныма приключенїяма човеку помагали” (ЛМС/3 1826: 167). Символичну замену за жртву налазимо у свим радњама везаним за земљу (вид. Павловић 1987), посебно оне које се односе на сетву која обезбеђује раст зрна од којег настаје хлеб. Обредни хлебови, као бескрвна жртва, били су део све три иницијације (рођење, свадба и смрт). Брашно, као еквивалент обредног хлеба имаће функцију имитативне магије готово код свих Словена. Код Бугара и Украјинаца брашно које се сеје за свадбени хлеб „представляет собой развернутый обрядовый комплекс (болг. *засевки*) в котором сакрализуется каждое действие, что свидетельствует об особой значимости этого этапа в контексте свадебного обряда” (Узенёва, Усачева 2000: 108). На Косову и Метохији обредни хлебови имали су важну функцију у сватовској иницијацији. У младожењиној кући, уочи свадбе, хлеб су мешале девојке. Брашно је било под извесним табуом јер су приступ имале искључиво девојке које су морале да буду ритуално чисте (Ивановић-Баришић 2010: 197). Овај обичај присутан је и код других словенских и балканских народа. Иван Степанович Јастребов, бележећи обичаје и народне песме у Призрену и околини, забележио је читав низ обредних радњи које су се обављале са хлебом и у младиној и у младожењиној кући (Јастребов 2022: 407).

Значајну улогу у сватовском обреду код словенског народа имала је и вода којом су се кропили сватови. У пољској традиционалној култури „у селу Јушчина домаћица на свадби шкропила је сватове водом и бацала на њих овас, који су учесници обреда хватали шеширима, а онда стављали у дар намењен невести (Невјадомски 2000: 44). Нешто слично налазимо и у сватовским песмама у Призрену и обичајима везаним за свадбу. У младожењиној кући позивају се младе девојке да просеју брашно, певајући песме и посипајући њиме младожењине рођаке док им они бацају у сито новчиће. У брашно за свадбени хлеб у бугарској традицији стављане су и „серебряные монетки” (Иванова 1984: 50). Присуство брашна, односно семена и воде у служби је имитативне магије, односно симболичног сејања, преко симбола зрна и воде. У Призрену, у младиној кући је присутан симбол зрна и воде, тако што невесту „блиска млада рођака уводи (је) у другу собу и купа је водом заслађеном шећером, да своме мужу буде мила и *слашка* као шећер” (Јастребов 2020: 384). Занимљив је и заједнички словенски контекст обредности која се односи на песме које

су певане приликом жетве, а које су имале сватовски карактер. Овај мотив налазимо код свих словенских народа. О фолклорној вези жетве и свадбе подробно је писала Олга А. Пашина, наводећи да је карактеристичан за традицију „восточных районов Гомельской и Могилевской (Белорусь) областей, прилегающих к ним районов Черниговской (Украина) и Брянской (Россия) областей, а также северных (полесских) районов Сумской (Украина) области” (Пашина 2000: 90). У натпевима ових жетелачких песама налазимо сватовски контекст, уз присуство усева као што су овас, лан, јечам. Овај мотив налазимо и у песми са Косова и Метохије „Јечам жела Косовка девојка”, у којој се јасно позиционира однос жетве, свадбе, али и конкретно одређење етнолошке припадности. Народни певач именује девојку у смислу локалне етнопсихолошке припадности. Смешта је у простор поља, у време жетве, у активном принципу вршења конкретне радње. Веза аграрног кода и призивање промене статуса из статуса девојке у статус невесте сакривена је у самој радњи која асоцира на сватовски обред. Девојка се обраћа житу као племенитом семену и тиме му даје посебно обредно значење. Она га премешта у семантичку раван могуће свадбе у стиху „ја те жњела али те не јела / Но те јели моји свата коњи” (Васиљевић 1950: 323), чиме је магијска моћ зрна, као и у другим словенским културама, повезана „са две посебно важне области сељачког живота: привредном и личном” (Њевјадомски 2000: 47).

Код свих словенских народа развијен је и култ биља где доминира дрво као оса света која „представља сам живот” (Ајдачић 1996: 69), али има и сеновито значење (Чајкановић 1996). Дејан Ајдачић указује на то да се код словенских народа именују „дрвета плодности, дрвета знања, дрвета живота или дрвета смрти и др.” (Ајдачић 1996: 69). Посебно значење имало је поједино дрвеће, као што је јасика, која у руским песмама споро гори и не даје никакву топлоту („не годилась ни на строительство, ни даже на дрова: всегда сырые, они горели плохо, дымили, и тепла от них было мало” (Агапкина 1996: 7). И у најтишој шуми, без ветра, она би треперела и изазивала је различите маштовите манифестације, а посебно оне које су везане „с епизодами хришћанској историји и имају хождение во всем славянском мире” (Агапкина 1996: 8). У српској традицији „њу је проклекла Божја Мајка, која је хтела да слуша појање Светог Петра и Николе, и Свете Анђелије и Марије” (Чајкановић 1994: 105). У традицији српског народа са Косова и Метохије дрво ће имати различито значење. Као и у другим сло-

венским културама, може бити сеновито, као што је зимзелено дрвеће, али се у здравицама појављују и брекиња:

„да је знала брекиња
да је чаша зетњева
она би се повила
па би чашу попила
не би зета опила”
(Бован 1, 1980: 161).

У песмама овог типа треба тражити дубље значење. Брекиња је, по народном веровању, душа девојке (вид. Чајкановић 1994: 45) и није случајно да је у овој сватовској песми тежиште на овом дрвету, јер невеста преузима заштитну улогу према младожењи. Дрво јаворово које „има извесне везе и са мртвачким култом и култом предака” (Чајкановић 1994: 101) такође се појављује у сватовским песмама и има функцију заштите породице која на слави представља цркву у малом:

„Расло дрво јаворово
на њем’ гнездо соколово
а у гнезду соколићи
и над њим се соко вије”
(Бован 1, 1980: 160).

Брекиња и купина имају и сеновито значење, како их народни певач назива „дрва росињава”. Под њима виле пију вино и једна другој наздрављају:

„Здраво ми биле, виле
под гором, за водом, беле виле”
(Бован 1, 1980: 170).

Посебну улогу у словенском фолклору има и врба која „има понекад очигледно способност или улогу спајања између света живих и мртвих – највероватније због близине воде, која се у веровањима људи и у обредном фолклору Словена јавља као онај елемент који омогућава везу са мртвима” (Менцеј 1996: 33). У обредно-обичајној пракси Срба са Косова и Метохије до дана данашњег сачувао се обичај кићења капија и врата врбовим гранчицама, о чему драгоцене податке оставља Иван Степановић Јастребов: „Уочи тог дана увече омладина одлази до реке и бере врбове гране којима се ките грађевине тако што се гране задену

изнад улазних врата дућана, кућа, соба” (Јастребов 2020: 175). Уочи Ђурђевдана, по народном веровању, ударањем укућана њеним гранчицама и копривом преноси се снага природе на човека. Ударање врбовим грачицама забележено је и код Руса који „стоку шибају врбовим прућем” (Менцеј 1996: 33), а значајну функцију има и у традиционалној култури Хрвата и Словенаца (Менцеј 1996: 34). У селима Мораве, Призрену и Пећком округу био је обичај да жене беру корен дивље траве (дебелице), завежу на два конца, бели и црвени, затим новчић и привезу на врбову грану. Ујутру одлазе и купају се испод врбе. Облаче се у празнично одело „опашу се врбовом граном, а око врата обесе кончић с новчићима и носе га све док не сазре трешње, да их тим новцем купе први пут кад хтедну да их пробају” (Јастребов 2020: 177).

Живот словенског народа везан је са биљним светом од рођења па све до смрти. Многим биљкама приписивала се магична моћ и имале су важну улогу у заштити тек рођене деце као што је код руског, белоруског и западноевропских Словена био грашак који је код зачећа детета „часто ассоциировалось с разбухшим и проросшим семеном гороха, то у южных славян и отчасти у украинцев и словаков (особенно в карпатских областях) в этой символической функции выступали бобы, фасоль” (Плотникова 1996: 50). У заштити детета на Косову и Метохији употребљавали су се конопља, пшенична зрна, со, хлеб и „травке која се зове „оман” (пијана трава), „копитник” (бодаљ) и „одолен” (одољен)” (Јастребов 2020: 507). Да би се дете заштитило од злих сила, Руси су веровали у заштитну моћ штапа, метле, тамјана и освештане воде (Власова 1998: 366), док је Иван Степанович Јастребов забележио да су Срби у Призрену и околини, да би новорођенче заштитили од вештица, поступали на следећи начин: „у постељу изнад дететове главе стави се гребен којим се чешља лан, а поред дететове постеље се стави завезан конопац у виду бича, гајтана” (Јастребов 2020: 504).

Код свих словенских народа значајно место заузимају обреди прелаза (вид. Генеп 2005) који имају заједничке елементе, које су нису мењали и приликом христијанизације, што смо видели на неким примерима и код неких словенских народа. Занимљиво је на који начин су Словени видели смрт, имајући у виду бесмртност душе. Обичаји везани за последњи обред прелаза код словенског народа односе се на радње које имају функцију отварања пута душе на онај свет, а код свих Словена је заједничко бдење над покојником. Код Руса и Украјинаца, као и код других Сло-

вена, родбина по целу ноћ не спава да не би нечисте силе имале приступ телу покојника (Микитенко 2004: 66). Исти обичај налазимо и код Срба на Косову и Метохији. Јастребов бележи да се покојник сахрањује најкасније 24 сата после смрти, уз низ обредних радњи у функцији безбедног одласка душе на онај свет (Јастребов 2020). Велики број обичаја везаних за сахрану пренет је из заједничког словенског, претхришћанског доба, које се огледа у радњама које имају функцију заштите покојника од животиња, покривања огледала које може да задржи сен умрлог, чување тела покојника, као и тужење жена. Сличност овог обреда прелаза код свих Словена указује на њихову древност коју је тешко искоренити и у савременом добу. Занимљиво је пратити и радње после сахране, а које се односе на обедовање после полагања покојника у земљу. После сахране, код Словака се правила даћа (словачки *kar*), коју су називали „тајна вечера“, на којој су се окупљали рођаци, комшије, кумови, свештеник, носачи сандука и оне су често биле веселе, како би се одагнала смрт. Забележена је и „традиција богатих, веселих даћа, која води порекло из предхришћанског времена, у доба ширења хришћанства попримила је одлике озбиљног обреда, чак са религиозно-поучним карактером, молитвом певањем духовних песама и сл.“ (Ратица 2004: 136). Исти обичај налазимо и у записима Јастребова. Он бележи да су Срби у Старој Србији посебну пажњу посвећивали обедовању после сахране када и мушкарци и жене „свраћају покојниковој кући да нешто поједу за душу и да га помену“. Ручак или вечера за покој умрлога зове се „трпеза“. Дају се четири за годину дана: седам дана након смрти, четрдесет дана, пола године и годину дана од смрти (Јастребов 2020: 510). Стереотипни ритуализовани модели понашања односе се и на важне моменте у процесу иницијације у којима члан породице, најчешће мушкарац доживљава симболичну смрт, односно „Божју казну или проклетство (најчешће мајчино) за извршшен тежак („*смрш*ни“) грех“ (Христов 2004: 284). Он добија статус социјалне смрти и овај мотив налазимо у бугарској песми у којој јунак „уста има, не може да дума / очи има, не може да гледа / рџе има, не може да таботи / нозе има, не може да оди“ (Захаријев 1949: 351). Занимљива је аналогија између бугарске и песме са Косова и Метохије у којој јунак лежи болестан јер га је отровала девојка „биљком травком што сабрала“ (Бован 2017: 122).

Заједнички мотиви Словена указују на заједничко језгро у усменој традицији и оно углавном датира из претхришћанских времена, када је обредно-обичајна пракса била везана за аграрни

календар. Међутим, песме са Косова и Метохије добиле су на специфичности јер је ова територија пала под турску власт, а „слике тешке стварности, која се трпељиво подносила, и слике из снова о једном лепшем и хуманијем облику живота коме се надало – преплићу се и стварају богат и разноврстан мозаик, непоновљен и непоновљив” (Бован 2017: 23). Друштвени услови утицали су да српски народ и његово усмено стваралаштво добије други тон и боју у односу на остали словенски живаљ. Иако је заједничка основа усменог стваралаштва свих Словена преплитање аграрног и хришћанског календара, народне умотворине са Косова и Метохије ишле су у правцу неговања обредно-обичајне праксе у коју је лагано инкорпориран елеменат друштвено-историјских прилика у којима се утицај одређених друштвених промена осетио како у тексту, тако и у мелодији песама. На основу компаративног истраживања можемо закључити да, на први поглед, заједничка основа усменог наслеђа Словена јесте полазиште које указује на заједничко порекло, али да „народни песник овдашњи пева о лепоти живота који као некаква неухватљива визија лебди изнад њега” (Бован 2017: 51). Своја дубока осећања најбоље су изразили у усменом казивању у којем, како би рекао Јован Цвијић, јасно видимо „да им душа омекне и чисто процвета под утицајем слободног живота за којим су вековима чезнули” (Цвијић 1991).

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Агапкина, Т. А. „Символика деревьев в традиционной культуре славян: осина (опыт системного описания).” *Кодови словенских култура*, Биљке, бр. 1. Београд: Clio (1996): 7–22.
- Ајдачић, Д. „Чудесно дрво у народним песмама балканских Словена.” *Кодови словенских култура*, Биљке, бр. 1. Београд: Clio (1996): 69–84.
- Ајдачић, Д. „Земљораднички и хришћански календар балканских Словена.” *Кодови словенских култура*, Земљорадња, бр. 5. Београд: Clio (2000): 127–130.
- Власова, М. *Русские суеверия. Энциклопедический словарь*, СПб, 1988.
- Валенцова, М. М. „Ритуальная пахота у Славян.” *Кодови словенских култура*, Земљорадња, бр. 5. Београд: Clio (2000): 29–38.
- Веселовский, А. „Ястребовъ, Обычай и пѣсни турецкихъ сербовъ.” *Журнал Министерства народного просвещения*, X (октябрь 1886): 392–406.
- Генеп, А. *Обреди прелаза*. Београд: СКЗ, 2005.
- Димитрий, Н. „Обычай и пѣсни турецкихъ сербовъ.” *Извѣстия*, 1886.
- Захариев, Й. „Пиянец.” *СБНУ*, XLV, 1949.
- Елијаде, М. *Свето и профано*. З. Стојановић (прев.). Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 2003.

- Иванова, Р. *Българска фолклорна сватба*. София, 1984.
- Ивановић-Баришић, М. „Хлеб у календарским празницима и обичајима.” У: *Традиционална естетска култура: хлеб*. Ниш: Универзитет у Нишу, Центар за научна истраживања САНУ и Универзитета у Нишу (2010): 189–202.
- Юдин, А. В. „Святыя – земледельцы в украинских колядках и щедровках.” *Кодови словенских култура*, Земљорадња, бр. 5. Београд: Clío (2000): 120–126.
- ЛМС: Лѣтопись за годину 1826, часть трећа, у Будиму, Писмены Кр. Всеучилища Пештанскогъ.
- ЛМС: Сербские лѣтописи за год. 1838. Уредникъ Ѣеодоръ Павловичъ, Частица втора, у Пешти: Писмены Юс. Баймела Ц. К. Привілегір. Прімаціал. Острогонскогъ Книгопечатателя.
- ЛМС: Сербске лѣтописи за год. 1839. Частица втора, у Будиму.
- Микитенко, О. „Бербальный текст обрядового бдения над умершим.” *Кодови словенских култура*, Смрт, бр. 9. Београд: Clío (2004): 65–91.
- Менцеј, М. „Врба – посредник између овог и оног света.” *Кодови словенских култура*, Биљке, бр. 1. Београд: Clío (1996): 31–35.
- Николова, В. „Земљораднички код у свадби као мит.” *Кодови словенских култура*, Земљорадња, бр. 5. Београд: Clío (2000): 71–85.
- Невјадомски, Д. „Како посејеш тако ћеш и жњети, Зрно, круг смрти и препорода.” Са пољског превела Т. Петровић. *Кодови словенских култура*, Земљорадња, бр. 5. Београд: Clío (2000): 39–55.
- Павловић, М. *Поешика жривеној обреда*. Београд: Нолит, 1987.
- Пашина, О. „К вопросу о взаимодействии культурных текстов: жатва и свадьба.” *Кодови словенских култура*, Земљорадња, бр. 5. Београд: Clío (2000): 86–97.
- Пипин, А. „Обычаи и пѣсни турецкихъ сербовъ.” *Вѣстник Европы*, год. 21, књ. 8 (август 1886): 895–897.
- Плотникова, А. А. „Бобы, фасоль и горох в символике рождения и смерти.” *Кодови словенских култура*, Биљке, бр. 1. Београд: Clío (1996): 47–55.
- Ровински, А. П. „И. С. Ястребовъ, Обычаи и пѣсни турецкихъ сербовъ.” *Журналъ Министарства народнаго просвѣщенія*, шестое десятилетіе, томъ XLVII (декабр 1886): 382–405.
- Раденковић, Љ. „Поглед на словенску фолклористику.” У: *Словенски фолклор и фолклористику на размеђи два миленијума*. Љ. Раденковић, Н. Тасић (ур.). Београд: САНУ – Балканолошки институт (2008): 7–11.
- Ратица, Д. „Смрт у традиционалним словачким веровањима, обичајима и обредима.” Са словачког превео Далибор Соколовић. *Кодови словенских култура*. Смрт, бр. 9. Београд: Clío (2004): 129–139.
- Стојановић, Љ. „Обычаи и пѣсни турецкихъ сербовъ.” *Archiv Fur slavische Philologie*, XI (1886): 643.

- Узенџева Е. С., Усачева В. В. „Мука в обычаях и обрядах Славян.” *Кодови словенских култура*. Београд: Сlio (2000): 108–119.
- Христов, П. „Нито жив, нито мъртъв – социјална „смрт” у бугарској народној култури.” *Кодови словенске културе*. Смрт, бр. 9. Београд: Сlio (2004): 281–288.
- Цвијић, Ј. *Балканско полуострво*. Београд: САНУ – Завод за уџбенике и наставна средства – Новинско-издавачка радна организација „Књижевне новине”, 1991.
- Чајкановић, В. *Речник српских народних веровања о биљкама*. Београд: СКЗ – БИГЗ – Просвета – Партенон М. А. М., 1994.

*

- Bandić, D. *Tabu u tradicionalnoj kulturi Slovena*. Београд: BIGZ, 1980.
- Jakob, Tereza Albertina Lujza fon Jakob (Talvj, Talfi). „Vuk Stefanović Karadžić. Narodne srpske pesme.” IV, 1836.
- Koljević, S. *Ka poetici narodnog pesništva*. Београд: Prosveta, 1982.
- Kont, F. *Sloveni*. – Том 1. Г. Петровић (прев.). Београд: Завод за издавачку делатност „Филип Вишњић”, 1989.

Извори

- Бован, В. *Српске народне ђесме са Косова и Метохије*. Приштина: Јединство, 1977.
- Бован, В. *Анџологија српске народне лирике Косова и Метохије*. Београд: Завод за уџбенике, 2017.
- Бован, В. *Народна књижевност Срба на Косову: Лирске ђесме II*. Приштина: Јединство, 1980.
- Васиљевић, М. *Јуџословенски музички фолклор, I, Народне мелодије које се ђевају на Космету*. Београд: Просвета – Издавачко предузеће Србије, 1950.
- Јастребов, И. С. *Обичаји и ђесме Срба у Турској*. В. Смиљанић Рангелов (прев.). В. Питулић, Б. Сувајџић (прир.). Београд – Нови Сад: Српски књижевни гласник – Удружење фолклориста Србије – Матица српска, 2020.
- РНП: *Руске народне ђесме*. Б. Вукићевић (превод и препев). Сарајево: Веселин Маслеша, 1960.

Valentina D. Pitulić

FOLKLORAL LITERATURE FROM KOSOVO AND METOHİJA
IN THE SLAVIC CONTEXT

Summary

The Slavic peoples have conveyed their deepest sentiments through oral tradition, particularly in relation to ritual and customary practices associated with the agrarian calendar, familial relationships, rites of passage, and all aspects that constituted everyday life within the patriarchal community. A comparative analysis of the oral heritage of Slavic nations reveals that their shared polytheistic origins have contributed to the preservation of archaic symbols, which, despite the adoption of Christianity, have retained traces of their ancient roots.

This study examines the common foundations of folkloral literature among the Slavic peoples and the Serbs from Kosovo and Metohija, who, shaped by specific socio-historical circumstances, have left behind a rich folkloric corpus. This body of folklore serves as a key to deciphering various forms of patriarchal culture within a distinct ethno-psychological community. The analysis demonstrates that the recurrence of motifs is particularly pronounced in customs and genres linked to the cult of the earth, representations of young men and women, rites of passage (birth, marriage, death), and the semantics of plants.

The folkloral literature of Kosovo and Metohija has been significantly influenced by the specific socio-historical context in which it developed. These circumstances have given rise to a diverse range of folkloric genres that, while preserving a common Slavic foundation, have also assimilated elements of other cultural traditions. This interplay has resulted in the formation of folkloric genres distinguished by their rich symbolism and profound emotional depth.

Key words: Slavs, Kosovo and Metohija, ritual, lyric poetry, tree, death, earth, symbol.

БОШКО Ј. СУВАЈЦИЋ *

Универзитет у Београду

Филолошки факултет

Катедра за српску књижевност

са јужнословенским књижевностима

СРПСКИ И СЛОВЕНСКИ ФОЛКЛОР НА НАУЧНОМ САСТАНКУ СЛАВИСТА У ВУКОВЕ ДАНЕ (1971–2025)

Међународни научни састанци слависта покренути су у Вукове дане како би славистичком свету скренули пажњу на модерност научне мисли Вука Караџића. За 55 година континуираних научних скупова, бар када је о искуствима славистичке фолклористике реч, Међународни славистички центар је у потпуности оправдао своју мисију повезивања српске и светске научне мисли, као и посвећеност неговању пријатељства између људи, универзитетских академских центара, те словенских и инословенских усмених традиција и језика.

Кључне речи: српски и словенски фолклор, народна књижевност, Научни састанак слависта у Вукове дане, Међународни славистички центар.

Међународни научни састанци слависта покренути су у Вукове дане како би славистичком свету скренули пажњу на модерност научне мисли Вука Караџића. На научним састанцима Вуково дело представљено је као снажан замајац „европеизације” српске и осталих култура на словенском Југу у време буђења народне свести у епоси романтизма. Наводимо речи којима је проф. др Слободан Ж. Марковић, први директор Међународног славистичког центра, године 1971. отворио његов први научни састанак:

Поштоване колеге и драги пријатељи!

Поздрављам све учеснике и госте Научног састанка југослависта у Вукове дане. Желим вам срдачну добродошлицу и срећан рад. Међународни славистички центар, заједно са Републичким одбором Вуковог сабора и скупштином општине Лозница, организовали су овај радни сусрет науч-

* bosko.suvajdzic@fil.bg.ac.rs; ORCID: 0000-0001-5305-7551

ника у време када се традиционално слави име и дело Вука Караџића, желећи да се овим видом активности проучава лаца Вука Караџића и области у којима је он радио и даље осветљава значај Вукових идеја, подухвата и остваривања, и да се сагледа богато настављање његове мисли и дела. Исто тако, жеља организатора је да се створи могућност за стал није окупљање, сваке године у Вукове дане, југослависта из Југославије и света, како би у овим сусретима разменили ин формације, мишљења и резултате свога научног рада у овој области. Тиме би се, надамо се, подстакла сарадња радника на истом пољу и допринело развоју југославистике.

Магистрални ток проучавања народне књижевности на На учном састанку слависта у Вукове дане, а у одређеном смислу и сржна тачка његовог постојања, од оснивања до данас, трасиран је на линији односа према Вуку Караџићу и разноврсним аспек тима његовог дела:

Преко овог односа сагледавају се и питања поетике усменог певавања, периодизације и класификације грађе, терминологије, усмене књижевне генологије; питања од нося усмене и писане књижевности и културе; односа (народне) књижевности према српском језику; покушаји заснивања нових методолошких концепција и поетика; транспоновање усмених образаца, па чак и Вука као књи жевног јунака у различите жанрове писане књижевности: Зоја Карановић, Вуков *Рјечник* – прича и приповедање, 38/2, 113–125; Елизабета Вилсон, Вук и његов енглески биограф, 17/4, 337–342; Јован Делић, Хромац хладноумац (Вук као књижевни јунак у *Певачу* Бошка Петровића), 17/4, 327–335; Станислав Хафнер, О Вуковим погледима на српски средњи век, 3, 175–188. и др. (Сувајџић 2021: 71)

Током 55 година одржавања Научних састанака слависта у Вукове дане на Филолошком факултету Универзитета у Београду Међународни славистички центар посетио је крем светске сла вистичке науке. Довољно је да погледамо учеснике оснивачког научног скупа („Југославистика у свету и код нас“) из области књижевности па да будемо у потпуности уверени у то: С. Граћо ти, П. Бранг, Х. Полок, Х. Поленаковић, В. Недић, Н. Килибарда, М. Томић, Е. Станкјевич, М. Партриц, В. Филиповић, Р. Ивано вић, Д. Вученов, Д. Живковић, Б. Новаковић, С. Марковић, М. Је

нихен. Наредне године, у оквиру опште теме „Књижевни језик и књижевно стваралаштво у предвуковској и вуковској епоси” (2, 1972), овај низ великих имена у домену светске славистике, драматично расте, потврђујући тезу да је Међународни славистички центар, од свог оснивања и првог међународног научног скупа до данас баштинио најбоље традиције светске славистичке филологије: А. Семчук, Г. Веселинов, М. Мојашевић, М. Јенихен, Ђ. Живановић, М. Живанчевић, Вл. Недић, Н. Килибарда, Р. Пешић, Н. Милошевић, К. А. Ван ден Берк, М. Партриц, А. Б. Лорд, В. Милинчевић, Н. Стипчевић, Б. Новаковић, Ј. Деретић, В. Вуковић, Б. Пејовић, Т. Екман, М. Алтбауер.

Ако само летимично погледамо „Теме научних скупова (1–54)” НССВД од 1971. до 2024. године (у прилогу: бројеви у загради означавају годиште и годину издања зборника у којима је реферат објављен, као и број страна), установићемо списак свих релевантних тема из појмовне области народне књижевности, као и присуство најеминентнијих проучавалаца фолклора у словенској, европској и светској филологији у распону од пола века:

Када је реч о историји и поетици народне књижевности, о развоју фолклористике као науке, на МСЦ-у су били видљиви тектонски поремећаји који су се одигравали у науци у дугом временском периоду: смене поетичких парадигми, губитак интересовања за одређење методе истраживања и усвајање савремених методолошких стратегија; развијање нових научних дисциплина и појмовних области (лингвогеографија, етнолингвистика, теорија комуникације, информатика, семиотика, структурална антропологија); интердисциплинарност и метатекстуалност; заснивање антрополошке фолклористике и дискурсне анализе текста; приближавање студијама културе и свакодневне културне праксе и др. Књижевноисторијски и књижевнотеоријски приступи народној књижевности и фолклору померали су се и приближавали знањима и искуствима когнитивне лингвистике, антропологије, етнопсихологије, постфолклора, проучавањима урбаних културних феномена, породичних историја, причања из живота, фолклоризама и сл. Ипак, у првом плану су увек била питања књижевности сагледана у компаративној перспективи (Сувајцић 2021: 68).

Вук је био трајна инспирација током свих 55 година трајања Научних састанака слависта у Вукове дане. То се посебно огледа

у програму научног састанка под називом „Вукова присутност у култури, језику и књижевности у другој половини XIX века” (3, 1973), као и у грандиозном петотомном зборнику „Вук Караџић и његово дело у своме времену и данас” (17/1, 2, 3, 4, 5) (1988), насталом као резултат научног састанка уприличеног поводом 200. годишњице Вуковог рођења и велике друштвене мобилизације под називом „Два века Вука”, која је исходувала и Оснивачком скупштином Вукове задужбине (1987). Пленарна седница била је посвећена, превасходно, компаративним аспектима и правцима изучавања Вукова дела: Херберт Појкерт, О прихватању Вука Караџића у Немачкој у другој половини XIX века, 3, 309–321; Карел Хоралек, Вук Ст. Караџић и Јозеф Јунгман (типолошко употребљивање), 3, 261–263; Маријан Јакубјец, Вук Караџић и пољска фолклористика 3, 343–352; Дорин Гамулеску, Присуство Вукових дела у румунској филологији и фолклористици II половине XIX и почетка XX века, 3, 391–403; Петар Динеков, Дело Вука Караџића и бугарска филолошка култура у другој половини XIX века, 3, 325–340. Запажене реферате имали су и Пер Јакопсен, Дански преводи Вукових песама, 3, 375–377; Јузеф Магнушевски, Наслеђе романтизма у пољској фолклористици и његов континуитет у другој половини XIX века, 3, 381–390; Станислав Хафнер, О Вуковим погледима на српски средњи век, 3, 175–188; Димитрије Вученов, Вуково присуство у реалистичкој српској прози, 3, 265–272; Драгиша Живковић, Народна фантастика у ткиву српске уметничке приповетке друге половине XIX века, 3, 407–411 и др. (в. Сувајџић 2021: 68–69)

Дело Вука Стефановића Караџића остало је трајно у фокусу славистичке фолклористике, превасходно из компаративне перспективе, која је обухватила ужи, јужнословенски, и шири, словенски етнокултурни контекст: Владимир Анић, Вук у очима далматинских препородитеља (дискусија), 4/2, 299–300; Злата Бојовић, Вуково занимање за старију књижевну и културну прошлост Далмације, 17/4, 39–46; Григориј Вервес, Вук Караџић и Тарас Шевченко, 17/5, 261–267 (коаут.); Георги Веселинов, Вук Стефановић Караџић и бугарски препород, 2, 155–160; Елизабета Вилсон, Вук и његов енглески биограф, 17/4, 337–342; Златко Винце, Задарски језично-културни круг и Вук С. Караџић, 14/3, 5–14; Стана Вуковац, Вук Стефановић Караџић, Славонци и славонско народно стваралаштво, 17/3, 273–280; Владимир Гутков, Осврти на Вуково дело у петроградском „Журналу Министарства народне просвете”, 4/2, 97–103; Николај Димков, Вук Караџић и

бугарска интелигенција (по грађи штампе од 1844. до 1878. године), 17/5, 309–317; Петар Динеков, Дело Вука Караџића и бугарска филолошка култура у другој половини XIX века, 3, 325–340; Личност Вука Караџића, 17/5, 5–11; Младен Доркин, Духовна присутност Вука Стефановића Караџића у задарској периодици крајем XIX стољећа: у „Искри” Николе Шимића и „Вуку” Марка Цара, 17/4, 169–180; Јованка Друговац, Вук у македонској књижевној науци, 34/2, 93–99; Здеслав Дукат, Вук Ст. Караџић и Хомер, 17/5, 419–425; Петар Ђукановић, Нека стилска обележја песама Вукових збирки, 17/2, 267–274; Мирослав Егерић, Вук Караџић у виђењу Иве Андрића, 17/4, 277–287; Ана Елаковић-Ненадовић, Књижевни језик као језик српске културе и цивилизације – Вук Караџић и Валтазар Богишић на заједничком послу, 40/1, 567–576; Ђорђе Живановић, Мицкјевич и Вук, 2, 169–185; Ђорђе Живановић, Вук, Магарашевић и Шафарик у време покретања „Летописа”, 3, 203–216; Милорад Живанчевић, Гај и Вук, 2, 187–191; Ивана Живанчевић-Секеруш, Вукова дела у Гајевој књијници, 17/4, 129–134; Мирко Живковић, Вук Стефановић Караџић у Румунији, 17/5, 393–403; Душан Иванић, „Срби сви и свуда” пред Европом: интеркултурални видокруг Вуковог дјела, 40/2, 625–633; Никола Иванишин, Вук Караџић и књижевно стваралаштво Ива Војновића, 3, 241–245; Маријан Јакубец, Вуково дело у савременој пољској филологији и фолклористици, 17/5, 359–367; Манфред Јенихен, Вуков значај за формирање немачке представе о Јужним Словенима у XIX веку, 2, 143–145; Сарадња Вука Караџића и Јакоба Грима – једна традиција која обавезује, 4/2, 12–21; Вук Караџић и српско-њемачке културне везе у његово доба, 17/5, 167–172; Ангела Рихтер, Вук Караџић у славистичким истраживањима у НДР (са библиографијом), 17/5, 217–224; Душан Јовић, Вуков модел књижевног језика према моделима других јужнословенских језика, 17/2, 41–51; Јанко Јуранчић, Вуково доба и борба источнословеначких текајавских писаца за књижевни језик, 2, 129–36; Како је Вуков *Српски рјечник* одјекнуо у словеначкој лексикографији, 3, 191–200; Саша Кнежевић, Рецепција Вуковог дјеловања у босанскохерцеговачкој културној јавности, 40/2, 269–278 и др.

Пре 250 година, у *Пућу ио Далмацију* (*Viaggio in Dalmazia, Venezia*, 1774) Алберта Фортиса, италијанског путописца и природњака, објављена је, у оригиналу и италијанском преводу, као илустрација обичаја Морлака, „Жалостна пјесанца племените Асан-Агинице”, и од тада до данас несметано теку њени ев-

ропски дани. У оквиру тих дана, златним словима је уписан темат МСЦ-а о „Хасанагиници“, поводом 200 година од појављивања Фортисовог чувеног записа (1974, 4/1). Други том зборника, под заједничким називом „Укључивање наше народне књижевности и културе у токове светске књижевности“ (1974, 4/2) био је посвећен „пријатељству и сарадњи Вук-Грим“ (предговор издавача). У другом тому издвојили су се реферати: Миљан Мојашевић, Јакоб Грим и Вук Караџић, Пригодни осврт, 4/2, 5–11; Манфред Јенихен, Сарадња Вука Караџића и Јакоба Грима – једна традиција која обавезује, 4/2, 13–21; Лудвиг Денеке Касел, Јакоб Грим и његови пријатељи, 4/2, 55–67; Дитер Хениг, Вук Караџић и Јакоб Грим – прилог историји старије словенске филологије, 4/2, 23–53 и др.

Темат о „Хасанагиници“ на 4. Научном састанку слависта у Вукове дане остаје до данас један од најзначајнијих датума у 250-годишњој рецепцији чувене јужнословенске баладе, са знаменитим прилозима: Ерос Секви, Алберто Фортис – књижевник и природњак, 4/1, 5–23; Светозар Кољевић, Неки правци енглеског и америчког интересовања за нашу народну поезију, 4/1, 69–115; Јован Деретић, Одјек наше народне поезије у Хегеловој „Естетици“, 4/1, 133–139; Борис Николајевич Путилов, Јужнословенска балада и руска култура, 4/1, 217–245; Владан Недић, Двеста година изучавања „Хасанагинице“, 4/1, 299–307; Мирослав Пантић, Проблем „Хасанагинице“ у записима Ивана Мештровића и Матије Мурка, 4/1, 307–319; Павле Ивић и Александар Младеновић, Филолошке напомене о „Хасанагиници“, 4/1, 361–381; Жарко Ружић, Версификација „Хасанагинице“, 4/1, 381–393; Радмила Пешић, Питање историчности личности Хасанаге и Хасанагинице, 4/1, 399–407; Новак Килибарда, Карактер трагичне кривике у Фортисовој „Хасанагиници“, 4/1, 419–429; Петар Влаховић, Лик мајке у „Хасанагиници“, 4/1, 429–433; Нада Ђорђевић, „Хасанагиница“ са становишта теорије баладе, 4/1, 435–449; Магдалена Веселиновић-Шулц, „Хасанагиница“ у мађарској књижевности, 4/1, 505–509; Сава Пенчић, „Хасанагиница“ у Пушкиновом препеву, 4/1, 531–539; Владета Вуковић, Шантићево драмско дело и „Хасанагиница“, 4/1, 569–577; Маја Бошковић-Stulli, Прилог дискусији о „Хасанагиници“, 4/1, 589–591 и др.

По значају и компаративној перспективи издвојио се и Научни састанак слависта у Вукове дане са темама „Однос између усмене и писане књижевности“ (6/2) (1977) и „Актуелни проблеми и истраживања југославистике у свету“ (6/3) (1977). На овом научном састанку посебно је тематизован однос усменог и писа-

ног, будући да се усмено „у различитим књижевним епохама и стилским формацијама на различите начине реинтерпретира у писаном тексту” (Сувајџић 2012: 9). На овом састанку бележимо следеће пленарне реферате: Виктор Гусев, Проучавање фолклора народа Југославије у СССР-у, 6/3, 127–138; Леополд Креценбахер, Промена савремене форме „усменог предања” између штампаних књига за народ и ликовнога приказивања у југоисточној Европи, 6/2, 73–84; Јелка Ређеп, Утицај *Приче о боју косовском* и *Историје* Јована Рајића на *Сраженије* Гаврила Ковачевића и непознато *Жишје књаза Лазара* (1810–1812), 6/2, 147–160.

Веома запажен је, по компаративним прилозима о српском и (јужно)словенском фолклору, и темат о Косовском боју (1991): Антонина Афанасјева Колева, Косовски јунаци у бугарској народној епској песми, 19/1, 533–541; Марија Клеут, Позне варијанте народне песме о Косову, 19/1, 297–304; Васо Милинчевић, Стеријине, Банове и Суботићеве драме с мотивом о Косову, 19/1, 373–382; Борис Н. Путилов, Косовский цикл и фольклорно-етнографические традиции, 19/1, 279–283; Томислав Саздов, Косовски бој у македонској књижевности, 19/1, 491–497; Драгана Мршевић-Радовић, Косовски јунаци и њихови коњи – Ждрал, 19/1, 185–194 и др.

Када је реч о односу између српске и бугарске фолклористике, из компаративне перспективе наметнуло се неколико заједничких тема. Као Вукова непорецива заслуга за развој бугарске фолклористике истиче се његов рад на писању и издавању *Додатка к Санктпетербургским Сравнитељним рјечницима свију језика и нарјечија, с особитим оледима бугарског језика* (Беч 1822). У напомени о бугарским народним песмама Вук Караџић је први изнео став да „Бугари имају и јуначких пјесама које се пјевају уз гусле, као и српске, и међу тима ће, по свој прилици, бити највише српских пјесама које су побугарене” (Караџић 1964: 69). О томе је на 3. Научном састанку слависта у Вукове дане (1973) реферат поднео Харалампије Поленаковић (Други, необјављени Вуков „Додатак к Санктпетербургским сравнитељним рјечницима свију језика и нарјечија, с особитим огледом бугарског језика”, 3, 7–37).

Компаративним темама српске и бугарске фолклористике, са посебним освртом на лик и дело Вука Караџића, бавио се Петар Динеков (Дело Вука Караџића и бугарска филолошка култура у другој половини XIX века, 3, 325–340; Фолклор и савремена бугарска белетристика, 6/2, 467–482; Личност Вука Караџића, 17/5, 5–11), Георги Веселинов (Вук Стефановић Караџић и бугарски

препород, 2, 155–160) и Николај Димков (Вук Караџић и бугарска интелигенција (по грађи штампе од 1844. до 1878. године), 17/5, 309–317), док су транспозицију мотива српске косовске епике у бугарску народну поезију посебно тематизовале Антонина Афанасјева-Колева (Песма о Страхинићу бану у бугарској епској традицији, 17/3, 131–138; Косовски јунаци у бугарској народној епској песми, 19/1, 533–541 и др.) и Татјана Кметова (Косовски бој и Косово поље у бугарском јуначком епу, 19/1, 503–510). Поетиком фолклора се бавио Стефан Елефтеров (Проблеми поетике фолклора и њен утицај на развој нове бугарске књижевности, 6/2, 483–494); Бошко Сувајџић (О иницијалним формулама српске и бугарске хајдучке поезије, 30/2, 175–187) и др.

Однос између српске и пољске фолклористике трасиран је од самих почетака научних састанака на релацији односа Адама Мицкјевича према српској народној поезији, Вуку и косовском циклусу. Првенство овде има Ђорђе Живановић (Мицкјевич и Вук, 2, 169–185; Неке мисли Адама Мицкјевича о нашој народној поезији и њихов одјек код нас, 4/1, 49–67; Косово и наша народна традиција у делу пољског књижевника Михала Чајковског (1804–1886), 6/2, 367–382; Сто година славистике у Србији, 7/2, 7–14; Одјек народне традиције у делу Константина Михаиловића из Островице, 15/2, 263–272; Адам Мицкјевич о косовској епопеји, 19/1, 511–521; Константин Михаиловић из Островице, средњовековни ратник, сеобар и књижевник, 20/1, 15–23), на кога се надовезује Милица Јакубец Семкова (Пољски одједи Косовског боја, 19/1, 523–531).

Адам Мицкјевич је 1840. на новоотвореној катедри за „*Langues et littératures slaves*” чувеног Француског колежа (*Collège de France*) (Тома 1998: 99) започео своја „предавања о славенским књижевностима и приликама”. У томе је видео „учитељску дужност у овој престоници као службу у интересима Пољске, Француске и Славенства” (König 2005: 41).

О српској и пољској фолклористици вредне прилоге остављају Маријан Јакубец (Вук Караџић и пољска фолклористика II половине XIX и почетком XX века, 3, 343–352; Вуково дело у савременој пољској филологији и фолклористици, 17/5, 359–367) и Милица Јакубец Семкова, посебно када је реч о теорији и пракси превођења српских народних песама у Пољској у доба романтизма (Теорија и пракса превода српске народне песме у Пољској у доба романтизма, 11/3, 167–176; Српска народна балада у пољским преводима у доба романтизма, 12/3, 193–203;

Питање поетике превода српских народних лирских песама у Пољској у доба романтизма, 17/5, 463–473).

Српске десетерачке песме и шаљиве народне песме у пољским преводима теме су коауторских радова Петра Буњака и Мирослава Топића (Српске десетерачке песме у пољским преводима (прилог проучавању упоредне словенске метрике), 30/2, 209–225; Српске шаљиве народне песме у преводима Ане Камјењске, 35/2, 349–363). Мирјана Костић-Голубичић се посебно бавила преводима епских народних песама из Вукове збирке (О једном преводу двеју народних песама из Вукова времена на пољски, 17/5, 475–483; Два пољска превода народних песама *Муслић Штеван* и *Косовка Девојка*, 19/1, 543–553).

Када је реч о српском и украјинском фолклору, морамо кренути од Олексе Мишанича (Вук Карацић и Украјина, 17/5, 279–293), али је највиши домет и најдрагоценији допринос компаративном изучавању српског и украјинског фолклора дала Оксана Микитенко, у низу радова, превасходно посвећених поетици тужбалице у општесловенском контексту, али и поетици урбаног фолклора, питањима когнитивне карактеризације фолклора и слично: *Косовска традиција у народној тужбалици*, 19/1, 269–277; *Сеоба Срба и Украјина (историјскокултурни и етнофолклорни поглед)*, 20/1, 271–281; *Форма дијалога у фолклорном обредном тексту (корелација микро и макроструктура)*, 25/1, 11–18; *Савремени урбани фолклор – аутобиографизам наратије несигурног доба?* 27/1, 195–202; *Митолошка визија култа Св. Саве из источнословенске фолклорне перспективе*, 28/1, 199–207; *Етно-поетске константе српских тужбалица у контексту европске традиције тужења*, 30/2, 157–165; *Хроматизам народне тужбалице у балкано-словенској и украјинској традицији*, 32/2, 73–85; *Две украјинске усмене песме о Србину*, 33/2, 71–80; *Модалитет као услов моделирања фолклорне стварности: покушај когнитивне карактеристике*, 36/2, 123–132; *Идентитет стварности, или српске документарне тужбалице и украјинске песме-хронике као типологија жанра*, 37/2, 101–107; *Културне конотације концепта каршање у тексту словенске традиције*, 39/2, 185–196; *Вук Карацић као сакупљач и истраживач народних тужбалица*, 40/2, 223–231 и др.

Посебно се издваја рад у коме је за теоријско-методолошку парадигму савремене славистичке фолклористике Оксана Микитенко узела управо искуства Међународног славистичког центра (Теоријско-методолошка парадигма савремене славистичке

фолклористике: искуство Међународног славистичког центра, 50/2, 55–67).

Чешка славистичка фолклористика на научним састанцима заступљена је углавном типолошко-компаративним прилозима (Карел Хоралек, Вук Ст. Караџић и Јозеф Јунгман (типолошко упоређивање), 3, 261–263; Мирослав Квапил, П. Ј. Шафарик, Ф. Л. Челаковски и Вук Стефановић Караџић, 17/5, 197–207; Косовска трагедија у чешкој књижевности, 19/1, 555–559) и др.

У зборницима МСЦ-а превасходно је присутан јужно-словенски контекст: Новак Килибарда, Прикупљање незабиљених народних пјесама и прича у никшићком крају, 1, 45–48; Осмерац у савременој народској поезији у Црној Гори, 16/2, 149–154; Владимир Осолник, О српској народној књижевности у Словенији у XIX веку, 30/2, 195–204; Јоже Погачник, Левстик и Вук, 3, 1973; Драго Роксандић, Вук Караџић, илирци и процес српске националне интеграције у хрватским земљама (1835–1848), 17/4, 119–128; Томислав Саздов, Утицај В. С. Караџића на сакупљачки рад Марка Цепенкова и Кузмана Шапкарева, 14/3, 173–177 и др.

У зборницима МСЦ-а заступљени су најеминентнији проучаваоци народне књижевности и фолклора у српској, јужно-словенској и светској науци са прилозима који заузимају важно место у њиховим научним биографијама, али и у историји фолклористике: Владан Недић, Старац Рашко, певач Вука Караџића, 2, 237–241; Алберт Б. Лорд, Вук Караџић и историјска песма, 1972/2, 91–99; Борис Николајевич Путилов, Јужнословенска балада и руска култура, 4/1, 217–244; Светозар Петровић, Јакобсонов опис српскохрватског епског десетерца, 4/1, 267–275; Џон Мајлс Фоли, Индоевропски метар и српскохрватски десетерац 15/2, 339–344; Естетика и метонимија у канону Вука Караџића, 17/3, 185–188; Мирослав Пантић, Вук и Дубровник – о 100-годишњици рођења Петра Колендића 1982, 12/2, 107–127; Светозар Кољевић, Пародијски облици епске нарације у приповеткама Петра Кочића 15/2, 67–74; Нада Милошевић-Ђорђевић, Српска народна, усмена проза и Европа (опаске о периоду од краја 18. до почетка 20. века, 30/2, 113–121; Снежана Самарџија, Круг приповедака о прогоњеној девојци, 31/2, 63–72; Хатица Крњевић, Судбина песме (Дојчин Петар и краљ Матијаш), 17/3, 57–66; Лазар Чурчић, Обретеније главе кнеза Лазара Слепице из Гргуреваца, 19/1, 195–209; Владимир Бован, Проучавање улоге народних певача у српскохрватској народној епизи, 9, 333–350; Ненад Љубинковић, Обред – особен вид народне драме у Срба, обред

– припрема рецепције комада с певањем у Срба, 25/1, 19–23; Оксана Микитенко, Форма дијалога у фолклорном обредном тексту (корелација микро и макроструктура) (25/1, 11–18); Душан Иванић, Ауторски глас у *Српским народним приповијестима* Вука Стефановића Караџића, 2014, 44/2; Габријела Шуберт, Митско и реално у народним песмама југоисточне Европе о жени узиданој у грађевину, 32/1, 63–71 и др.

С обзиром на учешће светских слависта који су се бавили питањима рецепције народне књижевности у различитим епохама светске књижевностима и на различитим језицима, посебно су у свескама МСЦ-а заступљени радови који тематизују комплексне односе усмене и писане књижевности: Никола Банашевић, О проблему књижевне мистификације разних врста усмене књижевности, 4/1, 179–193; Маја Бошковић-Stulli, Аспекти усмене комуникације и писаних текстова у усменој књижевности, 6/2, 35–45; Џон С. Милетић, Стилистичке разлике између усмене и писане књижевности: савремени методолошки приступи, 6/2, 117–128; Божидар Ковачек, Народна књижевност и репертоар сталних српских народних позоришта до 1870, 6/2, 243–249; Карел Хоралек, Фолклор и светска књижевност, 6/2, 55–59. Однос између фолклора и рукописних песмарица српске грађанске поезије, од Радмиле Пешић, Марије Клеут, Миодрага Матицког до Мирјане Стефановић, остао је константа у изучавању српске и словенске фолклористике (Мирјана Стефановић, *Мала простио-народња славно-србска пјеснарица* и рукописне песмарице српске грађанске поезије, 17/4, 29–38).

У оквиру поетике фолклора и усмених књижевних врста „покривени” су сви „класични” жанрови усмене књижевности: лирика, епика, усмене прозне врсте (приповетке и предања), као и мале фолклорене форме (загонетке, пословице, изреке, клетве, благослови, вербалне формуле, апелативни искази). Ту су и нови облици постфолклора, народске књижевности, књижевности на народну, фолклоризама, однос индивидуално-колективно, феномен ауторства и сл. (Смиљана Ђорђевић, Између носталгије и ироније: фигура гуслара и извођачка ситуација, 37/2, 109–121; Епски певач као јунак – механизми хероизације, 38/2, 57–72). Поетиком жанрова унутар појмовне области усмене књижевности континуирано се, у низу антологијских прилога, посебно када је реч о систему усмених прозних облика, бавила Снежана Самарџија: Функција уводних формула у српскохрватским народним бајкама, 14/3, 209–218; Поступци приповедања у Вуко-

вој збирци *Српске народне приповијешке* (Беч, 1853), 15/2, 237–247; Вукова „прича о животу“, 17/3, 199–207; Доситејеве и народне басне, 18/2, 269–282; Усмена проза у историјама српске књижевности XIX и XX века, 32/2, 321–329; Приповетке „на међи“ у Вуковој збирци (поводом 150 година од објављивања Вукових *Српских народних приповједака*), 33/2, 57–62; Структура шаљиве народне приче, 35/2, 57–63; Особености „приче без приче“ у усменој књижевности, 38/2, 31–42; Кад пословице утихну, 39/2, 77–88 и др.

Неки од најважнијих радова академика Наде Милошевић-Ђорђевић, посвећени систематском изучавању усмених прозних облика, посебно предања као „проблематичне категорије“ усмене прозе, објављени су на страницама Научног састанка слависта у Вукове дане: Вуково схватање народног предања: (неколика запажања), 2, 121–125; Записи народних приповедака у *Лейойису* који претходе Вуковој збирци, 5, 245–251; Теорије о настанку народних приповедака у нашој науци деветнаестог века, 9, 495–500; Живот и обичаји народа српског: (антологија народних предања), 17/4, 21–28; Функција културно-историјских предања у Андрићевом делу, 22/1, 13–20; Драмски елементи у митолошким народним предањима, 25/1, 5–10; Библија и српска народна предања: (на примерима предања о „пошљедњем времену“), 26/1, 133–138; Српска народна усмена проза и Европа: (опаске о периоду од краја 18. до почетка 20. века), 30/2, 113–121; Хумор у новели и шаљивој причи: (прилог могућним изворима хумора), 35/2, 33–38; Неки од видова Вуковог утицаја на европску књижевност, 40/2, 5–15.

С правом се може констатовати чињеница да је неколико и данас незаобилазних радова у питањима версификације, фразеологије, синтаксе, стила и језика народних песама у словенском контексту прочитано и продискутовано управо на научним састанцима слависта у Вукове дане: Светозар Петровић, Јакобсонов опис српскохрватског епског десетерца, 4/1, 159–166; Никита И. Толстој, Ђура Даничић као историјски лексикограф и руска лексикографија XIX века, 5, 495–503; Уз проблем словенских лексичких изоглоса: српскохрватска лексика у општесловенском оквиру, 6/1, 113–121; Стефано Алое, Преношење српске народне епике и лирике у руској поезији: нека опажања о стилу и метрици, 40/2, 113–121; Михаило Стевановић, Вук је, и без синтаксе, био велики синтаксичар, 17/1, 1–12; Петар Буњак, Српске десетерачке песме у пољским преводима (прилог проучавању упоредне словенске метрике), 30/2, 209–225 (коаут.); Војислав Је-

лић, Примери из народне песме у српској теорији стила XIX века, 17/4, 201–207; Жарко Ружић, О версификацији „Асанагинице“, 4/1, 381–392; Зузана Тополињска, Значај Даничићеве расправе *Српски акценџи* за словенску прозодијску компаратистику, 5, 585–590; Драгана Мршевић-Радовић, Фразеологија – огледало српског народног књижевног језика, 30/1, 139–148.

Посебно је Вуков *Српски рјечник* (1818; 1852) био у фокусу лексиколошких, лингвистичких, културолошких и фразеолошких истраживања: Јован Кашић, Неке фразеолошке и лексичке особености Вукових пословица, 3, 67–72; З. Карановић, Вуков *Рјечник* – прича и приповедање, 38/2, 113–125; Маријана Киршова, Аугментативи у Вуковом речнику (њихов развој од Вуковог речника до данашње лексикографије), 17/2, 223–233 и др. Када је реч о малим фолклорним формама, посебно загонеткама, свој допринос су, са становишта фразеолошких и етнолингвистичких истраживања, дале Драгана Мршевић-Радовић, Месец у загонеткама, (семантички и лингвокултуролошки аспекти, 31/1, 61–70) и Биљана Сикимић, Апелативизација на материјалу српскохрватских народних загонетака, 22/2, 319–326.

У разматрању односа између српске усмене поезије и руског и словенског фолклора, фокус је био на поетици усмених балада: Б. Н. Путилов, Јужнословенска балада и руска култура, 4/1, 217–244; Хатица Крњевић, Однос Вука Караџића према песмама „на међи“, 3, 457–465; Зоја Карановић, О значењима и функцијама једне заборављене побожне песме у српској и словенским културама (могућа интерпретација), 39/2, 127–139. Често је оквир био знатно шири: Олджих Сироватка, О упоредном изучавању народних балада (словенске и немачке варијанте баладе о несрећној свадби), 4/1, 245–253; Миодраг Стојановић, Вуковски и неохеленски записи баладе о продатој невести, 17/3, 113–120.

Упоредна тумачења српске и руске, односно белоруске усмене традиције, окупила су нека од највећих имена руске фолклористике: Светлана М. Толстој, Трагови старе српске и старе руске апокрифне традиције у фолклору Полесја, 14/1, 237–247; Владимир П. Гудков, Осврти на Вуково дело у петроградском „Журналу министарства народне просвете“, 4/2, 97–103; Антоњи Семчук, Улога народног елемента у руској књижевности на почетку XIX века, 2, 233–236; К. Кабашников, Беларуская фалькларыстыка ў часы Вука Караджыча, 17/5, 269–277; Галина Тваранович-Севрук, Улога и место српског етноса у формирању словенског култур-

но-историјског типа (књижевно-културни контекст), 30/2, 227–234 и др.

У низу излагања акценат је на архаичним религијско-митолошким представама у компаративном сапостављању различитих усмених традиција, не само словенских: Шигео Курихара, Тема о змији младожењи у српскохрватској и јапанској народној књижевности, 17/3, 149–152; Миодраг Лома, Архаична подлога и процеси християнизације у усменим облицима српског јуначког десетерачког песништва, 39/2, 61–69; Миодраг Матицки, Митске основе „оностраног” у модерној српској лирици, 24/2, 23–32; Љиљана Пешикан-Љуштановић, „Пошљедње вријеме” у Библији и песмама из Вукових збирки, 26/1, 185–192; Валентина Питулић, Предања и легенде са Косова и Метохије (историјско и митолошко значење), 31/2, 73–79. Посебно се из компаративне перспективе религијско-митолошким представама код словенских народа бавио Љубинко Раденковић (Лексичко-фразеолошка реконструкција религијско-митолошких представа у вези с каменом, 6/1, 445–459; О значењу једног сакралног текста о конопљи или лану код словенских и балканских народа, 11/2, 207–217; Вук и народне басме, 17/3, 219–224), те Немања Радуловић (Вуков *Усуд* и варијанта из *Пањћаџанџре*, 38/2, 73–84).

Када се говори о интеркултурним везама српског усменог стваралаштва са стваралаштвом словенских и несловенских народа у балканском контексту, издваја се неколико тематских целина: Шефћет Плана, О раду слависта на истраживању албанске народне књижевности у веку, 8/2, 227–234; Халит Трнавци, Вук и Албанци, 17/5, 427–433; Татјана Кметова, Контактне зоне и народно певање на Балкану, 20/1, 41–47; Анатолиј Турилов, Српска средњовековна литерарно-књижевна традиција у контексту православног словенског заједништва на Балкану, 32/1, 45–51; Раду Флора, Румунски преводи „Хасанагинице”, 4/1, 517–530; Миодраг Стојановић, Вуковски и неохеленски записи баладе о продајој невести, 17/3, 113–120 и др.

У новијим приступима дошло је до видног осавремењивања појмовних и терминолошких одредница области, у складу са актуелним тенденцијама науке о народној књижевности, при чему се издвајају особене одлике усмене уметности речи, контекст, модалитети постојања и трајања, али и најшири културолошки аспекти. Пре свега је унапређена област периодизације и систематизације грађе.

Истакнути су поетички сегменти које наука о народној књижевности поставља у средиште интересовања: од питања терми-

на и терминологије, преко односа усмено–писано (и, у вези с тим, феномена ауторства у усменој књижевности), све до темељних теоријских анализа појмова формуле и формулативности, сагледавања начина постојања усменог дела на нивоима „текста“, тексту-ре и контекста, те истицања улоге варијанте и варијантности као диференцијалне црте усмене књижевности у односу на писану. Феномен интертекстуалности и интермедијалности заступљен је од почетака научних састанака Међународног славистичког центра (Зоран Константиновић, Компаративна истраживања српске књижевности. Од присподобљавања до откривања интертекстуалног дијалога, 30/2, 5–12; Алберт Бејтс Лорд, Варијанте Вукових пјесама онда и сада, 17/3, 5–16).

Од пробраних прилога о Вуку Стеф. Караџићу, поводом 50. годишњице Међународног славистичког центра, приређена је 2021. године књига *Вук у Тршићу (О Вуку Караџићу на научном састанку слависта у Вукове дане (1971–2021))*. Речима уредника (Б. Сувајџић, А. Милановић, Д. Мршевић-Радовић), књига је окупила на једном месту најеминентније истраживаче и тумаче народне књижевности и фолклористике, проучаваоце српског језика и књижевности из целог света, у полувековном распону, од оснивања МСЦ-а до данас, са природним завршетком на Вуковом сабору у Вуковом Тршићу.

Поред расветљавања вуковске епохе у проучавању српског и словенског фолклора, веома је присутно и компаративно изучавање предвуковских записа: Веселин Костић, Помени наше народне поезије у енглеским изворима пре 1821. године, 14/3, 139–144; Предвуковска интересовања за нашу народну поезију: Алберто Фортис и шкотски естетичари, 17/3, 19–40; Мирослав Пантић, Рад на проучавању предвуковске народне поезије код Југословена, 1, 117–122; Вук и Дубровник, 12/2, 107–127; Злата Бојовић, Вуково занимање за старију књижевну и културну прошлост Далмације, 17/4, 39–46; Повијест народне далматинске књижевности Шиме Љубића, 8/2, 79–102; Славко Петаковић, Коленда и колендари у књижевности старог Дубровника на размеђи XVIII и XIX века, 39/2, 225–231; Данијела Петковић, Етички кодови патријархалне културе у епским песмама *Ерлангенској рукописи*, 39/2, 113–125; Соња Петровић, Једна прича о животињама из XVI века и њене позније варијанте, 29/2, 129–139; Бошко Сувајџић, Вук и предвуковски записи, 40/2, 201–214 и др.

Један од важних праваца у истраживањима српског и словенског фолклора на страницама Научног састанка слависта у Вукове дане од 1971. године до данас представља компаративно сагледавање специфичних веза фолклорних „текстова“ и

текстова средњовековне књижевности у словенском контексту: Анатолиј Турилов, Српска средњовековна литерарно-књижевна традиција у контексту православног словенског заједништва на Балкану, 32/1, 45–51; Станислав Хафнер, О Вуковим погледима на српски средњи век, 3, 175–188; Јелка Ређеп, Утицај *Приче о боју косовском* и *Историје* Јована Рајића на *Сраженије* Гаврила Ковачевића и непознато *Жишје књаза Лазара* (1810–1812), 6/2, 147–160; Владимир Бован, Епски десетерци у Пајсијевом делу *Живош цара Уроша*, 8/2, 41–53; Соња Петровић, Светлана Томин, Ослепљење Гргура и Стефана Бранковића у српској средњовековној и народној књижевности, 33/2, 39–56 (коаут.); Соња Петровић, Усмена традиција и средњовековна историја у *Троношком родослову* (Прилог проучавању односа између усмене и писане књижевности), 50/2, 85–95.

Међународни научни састанци слависта покренути су у Вукове дане како би славистичком свету скренули пажњу на модерност научног дела Вука Караџића. За 55 година континуираних научних састанака, бар када је о искуствима славистичке фолклористике реч, Међународни славистички центар је у потпуности оправдао своју мисију повезивања српске и светске научне мисли, као и посвећеност неговању пријатељстава између људи, универзитетских академских центара, те словенских и инословенских традиција и језика.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Белић 2018: Александар Белић (1876–1960). *Биобиблиографије: слависти који се памће*. Књига 1. Д. Мршевић Радовић, Б. Сувајџић (ур.). Д. Мршевић Радовић, М. Радовић Тешић, С. Кутрички, К. Тодоровић (прир.). Београд: Филолошки факултет Универзитета: Међународни славистички центар, 2018.
- Библиографија: Библиографија *Научни састанак слависта у Вукове дане* 1971–2011, који садржи све библиографске јединице радова објављених у Зборницима МСЦ-а бројева од 1 до 40 закључно са 2010. годином.
- БР: Библиографски речник *Научни састанак слависта у Вукове дане 1–30*, који садржи биобиблиографске податке свих учесника Научног састанка слависта у Вукове дане у периоду од 1971. до 2000. године.
- Велике теме: *Велике теме српске књижевности: Научни састанак слависта у Вукове дане*. 50 година Међународног славистичког центра, Књ. 1. Д. Мршевић-Радовић, Б. Сувајџић, Љ. Јухас Георгиевска, С. Самарџија (ур.). Београд: Међународни славистички центар, 2019.

- Караџић, В. *О српској народној поезији*. Б. Маринковић (прир.). Београд: Просвета, 1964.
- Микитенко, О. „Теоријско-методолошка парадигма савремене славистичке фолклористике: искуство Међународног славистичког центра.” *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 50/2 (2021): 55–67.
- Сувајџић, Б. „Улога Међународног славистичког центра у развијању српских лектората у иностранству.” У: *Српски језик у настави у иностранству – као мајерњи, као наследни и као страни. Српски језик, књижевност и култура на страним универзитетима – актуелно стање и перспективе*. Београд: Међународни славистички центар (2018): 7–17.
- Сувајџић, Б. *Дновиде воде: фолклорни елементи у српској књижевности*. Нови Сад: Orpheus, 2012.
- Сувајџић, Б. „О неким аспектима изучавања народне књижевности на Научном састанку слависта у Вукове дане (1971–2020).” *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 50/2 (2021): 67–75.

*

- König, D. „Запажања о Србима у предавањима Адама Мицкјевича.” *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 34/2 (2005): 41–50.
- Thomas, P.-L. „О изучавању српског језика у Француској.” *Свети речи*, 6–7–8 (1998): 99–101.

Boško J. Suvajdžić

SERBIAN AND SLAVIC FOLKLORE AT THE SCHOLARLY MEETING OF SLAVISTS DURING VUK'S DAYS (1971–2025)

Summary

It is difficult to single out all the scholarly contributions made by researchers of folk literature over the past 50 years of the existence of the International Slavonic Center, which they have left as a lasting legacy for the academic community and the reading public, presented during the Scholarly Meetings of Slavists during Vuk's Days.

Over the course of 55 years of continuous scholarly gatherings—at least when it comes to the experiences of Slavic folkloristics—the International Slavonic Center has fully justified its mission of connecting Serbian

and global academic thought, as well as its dedication to nurturing friendships among individuals, university academic centers, and both Slavic and non-Slavic traditions and languages.

Key words: Serbian and Slavic folklore, Folk literature, Scholarly Meeting of Slavists during Vuk's Days, International Slavonic Center.

Прилог 1.

ТЕМЕ НАУЧНИХ САСТАНАКА СЛАВИСТА У ВУКОВЕ ДАНЕ 1–54

- Југославистика у свету и код нас (1) (1971)
- Књижевни језик и књижевно стваралаштво у предвуковској и вуковској епоси (2) (1972)
- Вукова присутност у култури, језику и књижевности у другој половини XIX века (3) (1973)
- Укључивање наше народне књижевности и културе у токове светске књижевности (4/1); (4/2) (1974)
- Летопис Матице српске и типови европских и српских часописа у XIX и XX веку • Ђура Даничић и развитак српскохрватске филологије (5) (1976)
- Везе српскохрватског језика са другим језицима у синхронијској и дијахронијској перспективи (6/1) (1977)
- Однос између усмене и писане књижевности (6/2) (1977)
- Актуелни проблеми и истраживања југославистике у свету (6/3) (1977)
- Типолошке карактеристике граматичке структуре српскохрватског језика (у синхронијској и дијахронијској перспективи) (7/1) (1979)
- Роман у српској књижевности у односу на југословенски и европски роман (7/2) (1979)
- Књижевност и књижевни језици југословенских народа и народности до половине XIX века • Био-библиографски речник југослависта у свету (8/1); (8/2) (1980)
- Методолошки и теоријски основи наше науке о језику и књижевности (Наука о српскохрватском језику и књижевностима на српскохрватском језику) (9) (1980)
- Развој књижевнојезичке норме на српскохрватском језичком подручју • Идеја просветитељства у свом и нашем времену (10/1) (1981)
- Проблеми превођења са српскохрватског и на српскохрватски (10/2) (1981)

- Јован Стерија Поповић (11/1) (1982)
- Савременост, традиција и контакти у српскохрватском језику и југословенским књижевностима (11/2) (1982)
- Проблеми превођења са српскохрватског и на српскохрватски (11/3) (1982)
- Лексичка и граматичка синонимија у српскохрватском језику (12/1) (1983)
- Књижевност и језик у доба романтизма (12/2) (1983)
- Проблеми жанра у писменом преводу (проблеми превођења са српскохрватског и на српскохрватски језик)
 - Рецепција књижевности југословенских народа у разним земљама до 1918. године (12/3) (1983)
- Род и број у српскохрватском језику (13/1) (1984)
- Књижевност и језик раног реализма (13/2) (1984)
- Рецепција југословенских књижевности у страним земљама од 1918. године до наших дана (13/3) (1984)
- Српско средњовековно писано наслеђе (14/1) (1985)
- Аспектуалне и темпоралне особине српскохрватске реченице и глаголског система (14/2) (1985)
- Приповетка у српској књижевности у односу на приповетку у југословенској и светској књижевности: Вукови претходници и савременици (14/3) (1985)
- Зависна реченица у српскохрватском језику (у синхронизацијској и дијахронизацијској перспективи) (15/1) (1986)
- Процеси и облици приповедања у усменој и писаној књижевности (15/2) (1986)
- Творба речи у српскохрватском језику (16/1) (1987)
- Развој песничких врста у српској књижевности (16/2) (1987)
- Нивои еквивалентности у превођењу (16/3) (1987)
- Вук Караџић и његово дело у своме времену и данас (17/1, 2, 3, 4, 5) (1988)
- Терминологија – теорија и пракса (18/1) (1990)
- Његошево песничко дело (18/2) (1990)
- Косовски бој у књижевном и културном наслеђу (19/1) (1991)
- Доситеј Обрадовић – човек и дело међу народима (19/2) (1991)
- Сеобе и изгнанства као тема у југословенској књижевности (20/1) (1992)
- Лингвистички модели у српскохрватском језику (20/2) (1992)

- Лаза Костић и српски и европски романтизам (21/1) (1993)
- Дискурс српскохрватског језика и језички нивои (21/2) (1993)
- Иво Андрић у своме времену (22/1) (1994)
- Лексичко-семантички систем српскохрватског језика (22/2) (1994)
- Модерно у прозном дискурсу српске књижевности 20. века (23/1) (1995)
- Стилистички аспекти проучавања српског језика (23/2) (1995)
- Нормирање српског језика (24/1) (1995)
- Почети и развој модерне српске лирике (24/2) (1995)
- Драма у српској књижевности (25/1) (1996)
- Почети и развој српског књижевног језика • Статус србистике у свету (25/2) (1996)
- Српска књижевност и Свето писмо (26/1) (1997)
- Међуоднос граматике и речника у српском језику • Статус србистике у свету (26/2) (1997)
- Српска аутобиографска књижевност (27/1) (1998)
- Врсте речи у српском језику (27/2) (1998)
- Хиландар у осам векова српске књижевности (28/1) (1999)
- Граматичке категорије у српском језику (28/2) (1999)
- Конкуренција језичких средстава у српском језику (29/1) (2000)
- Развој прозних врста у српској књижевности (29/2) (2000)
- Развој модерног књижевног језика код Срба • Настава српског језика, књижевности и културе (30/1) (2002)
- Српска књижевност у контексту европске књижевности (30/2) (2002)
- Актуелна питања проучавања, нормирања и наставе српског језика (31/1) (2003)
- Српска приповетка (31/2) (2003)
- Функционално раслојавање српског стандардног језика (32/1) (2004)
- Српска књижевност и балканске књижевности • Историја и историчари српске књижевности (32/2) (2004)
- Граматички опис српског језика (33/1) (2004)
- Прожимање жанрова у српској књижевности • Књижевно дело Милоша Црњанског и поетичке промене у савременој српској књижевности (33/2) (2004)

- Развој модерног српског језика (34/1) (2005)
- Развој нове српске књижевности • Српска књижевност и култура у Европи током 19. и 20. века • Српска књижевност и стране књижевности у светлу компаративистичких истраживања • Слика других култура у српској књижевности 19. и 20. века (34/2) (2005)
- Реч – морфолошки, синтаксички, семантички и формални аспекти у српском језику (35/1) (2006)
- Хумористичка и сатирична традиција у српској књижевности (35/2) (2006)
- Граматика и лексика – дескриптивни и нормативни приступ (36/1) (2007)
- Књижевност и стварност (36/2) (2007)
- Граматика и лексика – дескриптивни и нормативни приступ (37/1) (2008)
- Књижевност и стварност (37/2) (2008)
- Развојни процеси и иновације у српском језику (38/1) (2009)
- Место приповетке у српској књижевности • Доситеј Обрадовић и Европа (38/2) (2009)
- Језик и култура (39/1) (2010)
- Књижевност и култура (39/2) (2010)
- Два века савременог српског књижевног језика (40/1) (2011)
- Српска књижевност и европска књижевност (40/2) (2011)
- Српски језик и његове норме (41/1) (2012)
- Иво Андрић у српској и европској књижевности (41/2) (2012)
- Интралингвистички и екстралингвистички чиниоци у формирању и развоју српског стандардног језика (42/1) (2013)
- Српска књижевност и европска књижевност (42/2) (2013)
- Иновациони процеси у српском књижевном језику – утицаји других језика и култура (43/1) (2014)
- Његош у своме времену и данас (43/2) (2014)
- Први светски рат и периодизација развоја српског књижевног језика • Два века од Вукове *Писменице српскога језика* (44/1) (2015)
- Први светски рат и српска књижевност • Два века од Вукове *Мале њерошонародне славеносерпске њјеснарице* (44/2) (2015)

- Лингвистички правци прве половине 20. века и њихов утицај на српску лингвистику (45/1) (2016)
- Експресивност у српском језику (45/1) (2016)
- Књижевна традиција и српска књижевност 20. века (45/2) (2016)
- Књижевноисторијско знање и изазови новог миленијума (национални, регионални, континентални контекст) (44/2) (2016)
- Морфологија и морфосинтакса српског језика (46/1) (2017)
- Утицај глобализације на структуру српског језика (46/1) (2017)
- Есеј, есејисти и есејизација у српској књижевности (46/2) (2017)
- Форме приповедања у српској књижевности (46/2) (2017)
- Александар Белић и „београдски стил” (47/1) (2018)
- Српска лексикографија – речници српског језика као изворишта граматичких и семантичких истраживања (47/1) (2018)
- Карневализација у српској књижевности (47/2) (2018)
- Језичке јединице српског језика у систему и контексту (48/1) (2019)
- Критичка и књижевнонаучна мисао Павла Поповића (48/2) (2019)
- Српски језик, књижевност и култура на страним универзитетима – актуелно стање и перспективе (48, Реферати и саопштења) (2019)
- Савина српска архиепископија (1219–2019) – Осам векова развоја српске писмености и духовности • Разговорни језик и српски књижевни/стандардни језик (49/1) (2020)
- Савина српска архиепископија (1219–2019) – Осам векова развоја српске писмености и духовности • Лексикографско-енциклопедијска парадигма у српској прози (49/2) (2020)
- Српски језик и књижевност данас – теоријско-методолошки аспекти проучавања, рецепције и превођења (50/1, 50/2) (2021)
- Српска лингвистика – перспективе дијахроног и синхроног изучавања (51/1) (2022)
- Перспективе српске науке о књижевности (51/2) (2022)

- Србистика на страним универзитетима и положај српског језика данас (51, Реферати и саопштења) (2022)
- Језик српских путописа • Језички динамизам – иновације и застаревање у српском језику (52/1) (2023)
- Путописи у српској књижевности • Српска књижевност и културна дипломатија (52/2) (2023)
- Настава српског језика, књижевности и културе на страним универзитетима: уџбеници, приручници и наставна средства (52, Реферати и саопштења) (2023)
- Дијахроно и синхроно у српском језику – тачке пресека (53/1) (2024)
- Хумор и сатира у српској књижевности (53/2) (2024)
- Искуства у онлајн настави српског језика као страног (53/3) (2024)
- Врсте речи у контексту језичких промена (54/1) (2025)
- Књижевни часописи, манифести/манифестације и награде (54/2) (2025)
- Српска књижевност, наука и публицистика у преводу (54/3) (2025)

III. ПОСТЕР РЕФЕРАТИ

ТИЈАНА И. БАЛЕК*
Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет
Одсек за славистику

МОДАЛНИ ГЛАГОЛИ *МОЧЬ*/*МОЋИ* И *ЖЕЛАТЬ*/*ЖЕЛЕТИ* У СВЕТЛУ ВИДСКЕ (НЕ)ПАРНОСТИ

Модални глаголи чине важан, али недовољно осветљен део граматичког глаголског (под)система и у руском, а посебно у српском језику. Имајући на уму да се у граматицима на руском језику они издвајају као специфична група унутар глагола непарних по виду, те неуједначену класификацију модалних глагола, у датом чланку покушаћемо да укажемо на видски статус модалних глагола *мочь* и *желать* у руском, тј. *моћи* и *желети* у српском језику. Сагледава се и граматички статус изведеница наведених модалних глагола и њихов статус у аспектосистему анализираних двају словенских језика.

Кључне речи: модални глаголи, *мочь*, *желать*, *моћи*, *желети*, изведенице, моноаспективи, СВ, НСВ, руски и српски језик.

1. Уводне напомене

Рад је посвећен двама глаголима – *мочь* и *желать* у руском језику, односно њиховим српским еквивалентима *моћи* и *желети*, који припадају специфичној семантичко-синтаксичкој групи глагола, недовољно заступљеној у граматичкој литератури (Пипер, Клајн 2017; Пипер, Клајн, Драгићевић 2022; Станојчић, Поповић 1992; Стевановић 1970; Шведова 1980), и у појединачним радовима. Акценат се у датом испитивању ставља на деривациону способност разматраних јединица, али и на видску кореспонденцију како мотивних непрефиксираних тако и префиксираних, семантички модификованих, глагола. Наиме, помоћу анализираних лексема денотирана ситуација означена пунозначним глаголом се посматра као иреална, потенцијална, она која се мора, може или хоће реализовати (Станојчић, Поповић 1992: 247). Упркос својој семантичкој несамосталности, модал-

* tijana.balek@ff.uns.ac.rs; ORCID: 0000-0002-1391-1570

ни глаголи синтаксички управљају пунозначним глаголима – у форми инфинитива (што је својствено и српском језичком узусу, али је у руском језику облигаторно), или пак, у српском језику, *да* + презент конструкције, чиме им семантички модификују значење (Mrazović, Vukadinović 2009: 177). Односно, модални глаголи поседују значења којима се представља однос између субјекта и активности изражене инфинитивом, тј. мишљење говорника о веродостојности исказа (модалност исказа) (Хубровская 2005: 35).

Премда чине важан део граматичког система, недовољно дефинисан статус модалних глагола унеколико је, можемо рећи, парадоксалан, што се да закључити и на основу списка глагола које истраживачи класификују у дату групу. Рецимо, у *Руској граматичкој* (Шведова 1980: 591) у својству модалних наводе се глаголи *хотеть*, *желать*, *жаждать*, *долженствовать*, *подлежать*, *иметь*, *намереваться*, *думать*, *надеяться*, *чаять*, *рассчитывать*, *следовать*, *надлежать*, *подобать*, *полагаться*, *хочется* и *подмывает*.¹ Глагол *мочь*, дакле, не сматра се модалним, док, с друге стране, постоје истраживачи који, поред несумњиве модалне природе овога глагола, испитују и његов пут граматикализације (Холодилова 2015), штавише, убрајају га у језгро непунозначности (као и *желать*, који такође разматрамо, али и *хотеть*, *являться*, *казаться*, *оказаться*, *быть* и *стать*, који нису у фокусу рада) (в. Хантоош 2005: 8).

Када је пак реч о србистичкој литератури, најобимнији списак модалних глагола налази се у граматичкој² П. Мразовић и З. Вукадиновић: *хшеши*, *имаши*, *моћи*, *мораши*, *смеши*, *шребаш*, *умеши*, *знаши* и *(за)желеши* (Mrazović, Vukadinović: 2009). Овде анализирани непрефиксирани глаголи *мочь* и *желать*, те *моћи* и *желеши*, укључени су у списак непунозначних модалних глагола у контрастивном истраживању (Крстић 2016), иако је *желеши* класификован као глагол са примесама модалности.

Према томе, чини нам се важним указати на деривациони потенцијал ових глагола, као и, последично, видску кореспонденцију деривата с мотивним глаголима, посебно имајући на уму да се у *Руској граматичкој* (Шведова 1980: 592–595) модални глаголи сматрају једном од група глагола непарних по виду.³

¹ *Хочется* и *подмывает* с напоменом да се употребљавају безлично.

² Такође је наведен и списак семантички аутономнијих модалитетних глагола.

³ Даље користимо термин 'моноаспективи НСВ' за глаголе традиционално називане *imperfectiva tantum*, односно 'моноаспективи СВ' за *perfectiva tantum*, како је и код Балек 2023 по узору на Горбова 2019.

2. Видски статус и прагматика глагола мочь и моћи и њихових изведеница

2.1. Без обзира на неуједначености у граматичкој класификацији глагола *мочь*, сматрамо га модалним те уједно и моноаспективом НСВ, чија лексикографска слика, представљена у МАС, није сложена, уп.:

- (1) 'бити у стању, имати снаге да се нешто уради'; 'имати могућности да се нешто уради'; 'бити способан за нешто, умети урадити нешто';
- (2) употребљава се за означавање могућности, вероватноће неке активности;
- (3) у 3. л. јединине садашњег времена (*может*) у својству уводне речи у разговорном језику (за изрицање претпоставке или могућности – Т. Б.).

Последње значење се реализује уколико се модални глагол употребљава без допуне, а из дефиниција јасно је да је реч о *шрајним* стањима или својствима субјекта, за које није предвиђен завршетак. Интересантно је да речници не бележе да се овај глагол може користити и за експликацију говорног жанра молбе: *Вы не можете [не могли бы] дать мне эту книгу?; Вы можете [могли бы] дать мне эту книгу?* (Падучева 2016: 51–52).

2.2. У МАС је наведено да *мочь* поседује видски парњак *смочь*⁴ у сегментима примарног значења, који се односе на стање или могућност извршења активности, док, уколико је реч о способности или умећу, *мочь* функционише као моноаспектив НСВ. Да би таква реализација била могућа, неопходно је да буду задовољени одређени параметри, нпр. да је на позицији субјекта *живо* /+/ (и најчешће *људско* /+/), када семантички детерминатор сложеног предиката обично означава способности, умећа (у најширем смислу) и сл., која представљају *сшалу* карактеристику (особину) субјекта (према Балек 2023: 78–79). Уп. нпр.: (1) *Андрей может (чуть-чуть, хорошо) говорить по-французски*; (2) *Коля может (много) выпить*. Наиме, управо у таквим контекстима могу се алтернирати глаголи *мочь* и *уметь*, будући да су оба квалификатори нетерминативних активности (у општем смислу), чији завршетак се на временској оси не може одредити, упркос експлицитној

⁴ 'Доспети у стање да се нешто уради'; 'добити могућност да се нешто уради' (МАС). У НКРЈ идентификована је секундарно имперфективизована варијанта *смогать*, присутна у 4 примера из различитих периода. Присутност са малом фреквенцијом показује да је реч о идиолекту.

локализацији ситуације. Штавише, иако је одређена способност субјекта ограничена временском границом, унутар тог временског исечка она се одликује неодређеним трајањем (уп. 1б): (1а) *Андрей умеет (чуть-чуть, хорошо) говорить по-французски*; (1б) *Андрей умел (чуть-чуть, хорошо) говорить по-французски, не знаю, почему сейчас молчит!* У последњем примеру се изражава чуђење што Андреј не одговара сабеседнику, када очигледно уме да говори француски, глаголом у прошлом времену не одриче се његова способност да се служи тим језиком.

Дакле, глаголи *мочь* и *смочь* нису видски парњаци у правом смислу, јер се уз потоњи нарушава принцип неодређене трајности, будући да долази до каузације ситуација, када једна условљава другу (ако X, онда Y – пример (4); *поишло* X, онда Y – пример (5)), што трансформише и првобитни смисао исказа: (3) *Настя может готовить* vs. (4) *Настя сможет готовить в четверг, если ты купишь все продукты*; (5) *Настя не смогла говорить о смерти мужа, сильно переживает*. С обзиром на то да ово питање није до краја решено, требало би обратити на то више пажње у будућим студијама јер у Балек 2023 се, упркос читим (овде представљеним) разликама, *мочь* и *смочь*⁵ третирају као видски парњаци.

2.3. Запажена је и секундарна имперфективизација глагола насталих од *мочь*, што додатно компликује њихову видску класификацију. Наиме, у НКРЈ присутан је глагол НСВ *возмогатъ*, чије постојање сугерише корелативан видски однос међу глаголима *возмогатъ* и *возмочь*,⁶ који, с обзиром на стилску обележеност речи са префиксом *воз-* (припадност високом стилу и архаична (религијска) употреба), нису претерано заступљени (поготово секундарно имперфективизовани глагол *возмогатъ*) (према Балек 2023): (6) *Вот и сбывается это слово; действительно, многие ищут войти, но не возмогают* (НКРЈ). Из контекста се примећује да се *возмогатъ* може заменити са другим глаголима из семантичког поља успешног извршења активности (нпр. *удастъся*).

Слично је и са полипрефиксираним застарелим глаголом *занемочь*, који има нерегистровани облик НСВ – *занемогатъ* и,

⁵ У језику интернета, тј. у НКРЈ, идентификовано је постојање глагола *измочь*, са само 1 реализацијом (текст са почетка 20. века): [...] *уж больно мне стало отвратно все это несчастье да безобразие глазами своими зреть и слова единого не измочь* [*смочь* – Т. Б.] *вымолвить противу него...* (НКРЈ). Сматрамо да је значење истоветно као код *смочь*, те да је у идиолекту била присутна префиксална алтернација. Синхронно стање показује да је дериват на *из-* истиснут из савременог лексичког фонда.

⁶ Уп.: 'оказаться в состоянии, в силах сделать что-л.; *смочь*' (МАС).

као и глагол са варијантним префиксом из- (*изнемогаѣ*), денотира стање болести или физичке немоћи (више о градуирању стања болести или физичке слабости изражене овим глаголима в. код Балек 2023: 80).

Специфичан је случај регистрованог постфиксалног глагола *домогатѣся*⁷, који представља итеративну изведеницу глагола *могати* 'бити у стању, имати снаге' (ЭСШ), те се стога етимолошки повезује са *мочь*. Новији дескриптивни речници не бележе његов директни мотиватор супротног видског значења **домочѣся*, а ни варијанту без постфикса **домочѣ*. Семантика глагола *домогатѣся*, који класификујемо као моноаспектив НСВ, врло је удаљена од модалног глагола *мочь*, будући да се она остварује на плану интелектуалне активности, а, условно, може се чак рећи и да денотира посесиван однос (како апстрактан тако и материјалан) (в. више код Балек 2023): 'снажно, упорно стремити постизању или остварењу нечега' (МАС). Уп.: (7) *Учителя не должны домогаться учениц — а вместо этого жестко ограничивать свои аппетиты*; (8) *Сегодня его заклонило на сказочных мотивах, на принцессе, которую домогаются женихи*; (9) *Пока я домогаюсь удачи, пока хочу ее и зову, я должен стремиться в него вписаться* (НКРЯ).

2.4. Лексикографски портрет српског еквивалента без префикса, глагола *моћи*, знатно је сложенији (РМС 1969/3: 430):

- (1) а. 'имати моћи, снаге, способности, услова, увјета за извршење нечега; бити у стању учинити нешто' – *моћи радити, моћи говорити* итд.; б. кад је реч о могућности да се нешто издржи, о способности да се нешто поднесе;
- (2) а. 'имати елемената, основа, оправдања за нешто'; б. кад се истиче да за нешто има прилике, да нечега има, да нешто бива;
- (3) а. кад се наговештава нека могућност или вероватноћа; б. кад се неки број, количина, мера одређују отприлике, као приближна претпоставка;
- (4) а. кад је реч од опуштености или исправности нечега; 'смети, имати одобрење'; б. кад се допушта, узима у обзир нешто о чему се неће водити рачуна, што нема важности;
- (5) 'бити употребљив, прихватљив, одговарати некој намени, потреби';

⁷ У електронском корпусу појављује се и нереклексивна форма *домогатѣ*, али се из трију примера, колико је забележено, не може поуздано одредити значење глагола.

- (6) за изрицање предлога, сугестије, блаже заповести или става, савета (обично ироничног);
- (7) (уз глаголе *мислиши*, *представиши* и сл., понекад плеонастично) кад се истиче или тражи од саговорника разумевање, јасно замишљање ситуације о којој се говори.

Разматрани модални глагол има и рефлексивни облик – *моћи се*, који се, према наводима из речника, користи углавном одрично, у значењу ‘живети у непријатељству’⁸: *Од давнина се не може с нашоом кућом* (Коч.) (РМС 1969/3: 430). Неопходно је нагласити да се дато значење реализује искључиво уколико глаголска допуна остаје неексплицирана у исказу, уп.: (10) *Шта да одговориш? Како да се одбраниш? Не може се* [ићи, борити, радити – Т. Б.] *прошив научној апарату* (SRWAC).

2.5. Глагол *моћи* поседује знатан број деривата, а највећи део чине видски парови: *домоћи се – домаћаше се*, *измоћи – измаћаше*, *изнемоћи – изнемаћаше*, *исмоћи (се) – исмомаћаше (се)*, *огмоћи – огмаћаше*, *пошмоћи (се) – пошмомаћаше (се)*, *пренемоћи (се) – пренемаћаше (се)*, *примоћи – примомаћаше* и *смоћи – смаћаше*.⁹ Морфемски састав ексцерпираних јединица у руском и српском језику у знатној мери је еквивалентан, међутим, у српским речницима су регистровани они облици који се у руском језику срећу искључиво у НКРЈ, и то са малом фреквенцијом. Четири изведенице класификујемо као моноаспективе СВ, од којих 2 имају сложени префикс: *узнемоћи*, *занемоћи (занемоћаше)*, *снемоћи* и *узмоћи*. Наиме, *занемоћи* (уп. *занемочь* и *занемогать* у руском језику) има једно значење: ‘постати немоћан, разболети се’ (РМС 1967/2: 169), а примери из SRWAC показују да се оно одржало и данас, премда глагол није фреквентан: (11) *Ош како сам здравствено занемоћала, многе ствари више не моју да радим, а волела сам и да окрећем намештај у соби...* (SRWAC). Дакле, денотира се стање болести или физичке слабости које наступа *шренушно*, или је пак

⁸ Могућа је и супротна интерпретација, нпр. *Са њим се може* [изаћи на крај, договорити, споразумети – Т. Б.], *само треба љажљиво и мислиши унапред* (према Балек 2023: 81). Помоћу морфеме се анализирани глагол се деагентовизује, уп. примере којима се означава могућност или пак немогућност уопште: *Може се лепо живети с толиком џлашом; Не може се са таквима ништа ни договорити* (Балек 2023: 81). Ипак, у последња 2 случаја *може се* добија глаголску допуну, којом се значење читавог предиката додатно експлицира.

⁹ Чешће се користи форма СВ, и то уз именице *храброст* и *снаја* у генитиву, чиме се постиже позитивна квалификација субјекта и интензификација његовог положаја: *Уйркос свему што нас задеси, треба смоћи снаје да се насстави даље; Ко не смоће храбрости на време, дуго шрић последице својих одлука* (Балек 2023: 81).

реч о здравственом проблему који одједном обузима субјекта – 'осетити слабост, онемоћати; позлити (коме)' (РСМ 1973/5: 906). Ипак, ретки забележени примери доступни у SRWAC показују да се семантичка диференцијација глагола занемоћати и снемоћати у активној употреби не прави, будући да се снемоћати користи уместо занемоћати, уп.: (12) *Тој цролећа, Тајо је већ шолико снемоћао да није моћао да дође до традилишца*; (13) *„Задужења” ших српских во-лова у рату била су различита [...] а када би снемоћали, завршавали су у казану* (SRWAC).

Узмоћи¹⁰ и узнемоћи¹¹ имају супротстављена значења, а примери показују да се могу заменити потврдном односно негираним формом глагола *усиети* (в. више код Балек 2023): (14) *Пророк Мојсије је услијед старости узнемоћао* [није успео да... – Т. Б.] *да диже руке своје ка небу...* (SRWAC); (15) *Најбоље је насумце живјети како што узмоћне* [успе; снађе се – Т. Б.] (SRWAC).

3. Видски статус и прагматика глагола *желать* и *желети* и њихових изведеница

3.1. Семантички потенцијал модалног глагола *желать*¹² није продуктиван: (1) 'стремити ка остварењу нечега, ка поседовању нечега'; (2) 'исказивати, изражавати неке некакве жеље';¹³ (3) 'осећати ка неке љубавну привлачност, страст' (МАС).

Формално *желать* поседује једну изведеницу, која се и наводи као видски парњак у 2. значењу (од укупно 3) – *пожелать*. Поред тога, и глагол *пожелать* у примарном значењу¹⁴ нема парњак. Међутим, упркос таквој дефиницији, сматрамо да има просто-ра тврдити да се између *желать* и *пожелать* ипак не успоставља видска кореспонденција ни када је реч о честитању или изражавању жеље, иако они јесу у односу творбене мотивације и долази до промене граматичке (видске) семантике (на шта је указано и у Балек 2023). Пре свега, разлика међу њима огледа се у типу денотиране ситуације: код *пожелать* она је везана за конкретни догађај или епизоду, искључује се извршење у дужем интервалу

¹⁰ 'Моћи, наћи снаге' (РСМ 1976/6: 464).

¹¹ 'Не моћи више нешто чинити' (РСМ 1976/6: 465).

¹² О алтернацији и семантичком суплетивизму овога глагола и *хотеть*, в. Апресян 2002.

¹³ Ј. В. Падучева дати глагол сврстава у бехабитиве, глаголе којима се означава акт социјалног понашања (2016: 50).

¹⁴ 'Проявить желание, охоту к чему-л.; захотеть' (МАС).

или понављање, што је кључна одлика модалне ситуације коју обележава *желать* – оријентисаност на ванвременско (недефинисано, непредвиђено) трајање. Ситуација је, дакле, на извешан начин интратерминална, са универзалним трајањем (в. више код Балек 2021), што се не може рећи за *пожелать*.

Рецимо, у примеру (16) глагол *желать* употребљен је у 1. лицу једине садашњег времена – у (16а) са апстрактном допуном у генитиву, док је у (16б) живо */+/. (16) а) Желаю удачи тем, кто еще учится в универсах. б) И желаю удачи всем, кто собирается туда поступать* (НКРЯ). У оба пак случаја реч је о сталној, општеприсутној модалној компоненти, која није усмерена на конкретни догађај или период; жеља има универзално трајну особину – формално је реч о презенту, али ситуација може бити идентификована и на плану будућности. Међутим, у прошлом времену *желать* носи импликацију неуспешности, чак и када нема негације у реченици, стога што говорник ретроспективно посматра активност о којој говори, па је јасно да се ради о активности која, иако је (до одређене мере или чак у целости) реализована, није донела очекиване резултате: (17) *Я поглядел на него, увидел утомленное, скорбное лицо, печальный взгляд, сиреневые, медлительные веки, и хотя он, видимо, желал казаться бодрым, веселым...* (НКРЯ); (18) *Она только и желала обратить на себя внимание, оказаться нужной* (НКРЯ).

3.2. *Пожелать*, с друге стране, може да се реализује (или пак да постоји тенденција извршења) искључиво на плану будућности, модална ситуација нема универзално трајан карактер (осим ако је реч о прошлом времену, када се може јавити импликација неуспешности). То је разлог што се *пожелать* користи и у условним и временским реченицама, без евентуалне замене са мотивним *желать* (уп. пример 19, где долази и до скретања фокуса у погледу ситуативних елемената): (19) а) *Если вы пожелаете ему хорошего вечера, он [вечер] не станет плохим!*; б) *Если вы желаете ему хорошего вечера, он [вечер или человек?] не станет плохим!* (Балек 2023: 69–70).

3.3. Претрагом НКРЯ пронађене су још две (нерегистроване) изведенице: *зажелать* и *нажелать*. Прва показује готово идентичне особине као и *пожелать* у примарном значењу, тј. денотира модалну ситуацију појављивања жеље усмерене на поседовање, задовољење жеље или потребе – (20) *Я, к примеру сказать, — прямо так и говорю — я есть рабочий, который больше работать не зажелал...* (НКРЯ); док *нажелать*, иако садржи префикс карактеристичан за сатуративне глаголе, показује особине преконома-

тивних, те је компонента жеље изнад просечних вредности (према Балек 2023: 70) – (21) *Ира нажелала ему много замечательных вещей, прибавив, что недаром он родился в день Знамения Господня* (НКРЯ).

3.4. Српски еквивалент *желети* одликује се следећом значењском структуром: (1) а. 'имати жељу, хтети; тежити остварењу, постизању нечега, жудети'; б. 'изражавати коме неку жељу' (обично 1. л. јд.); (2) 'осећати страст (према некоме)' (РМС 1967/2: 25). У једнотомнику Матице српске (ЈРМС 2011: 352) постоји додатно, а важно подзначање, које није својствено глаголу *желать* у руском језику: 1в. 'тражити, захтевати' – *Желим 2 килограма јабука. Желети* такође денотира ситуацију са трајним модалним карактером, осим када је реч о перформативној илокуцији, где је активност дефинисана временом саопштавања исказа – горенаведена значења 1б. и 1в. – тј. жеље или захтева (индиректне (учтиве, имплицитне) наредбе) (према Балек 2023: 71).

3.5. Глагол *желети* има чак 10 префиксалних изведеница, од којих само једна поседује свој формални видски парњак, две су моноаспективи НСВ, а остале су моноаспективи СВ: *зажелети* (се), *нажелети* (се), *оджелети*, *прижелети*, *прижељкивати*, *дожелети* (се), (искључиво формално) *пожелети* : *пожељивати*, *пожељкивати* и *ужелети* (се).

Код неких деривата значење се не може реконструисати простим разлагањем и анализом морфема: иако је настао од ателичног глагола и поседује типично инхоативни префикс, код глагола *зажелети* (се)¹⁵ не остварује се инхоативно, већ пре делимитативно значење (у већини наредних примера је могућа замена с *пожелети*). (22) *Истио тако, уколико се предомислише и зажелише* [пожелите – Т. Б.] *да апликација више не буде сакривена, пошребно ју је преузети са Google Play продавнице* (SRWAC); (23) *Амбасадор Бабић је [...] зажелео* [пожелео – Т. Б.] *успешно одржавање Зимских олимпијских игара у Пекинју...* (SRWAC).

Глагол *прижелети*, који се дефинише преко *зажелети* (ЈРМС 2011: 1022; РМС 1973/5: 51), у електронским корпусима се не појављује, а на Google-у се могу пронаћи текстови у којима је употребљен у контекстима када је умесно употребити глаголе *пожелети* или *зажелети* (в. више код Балек 2023). Уз то, иако *прижелети* помоћу суфикса -к- образује деминутивне варијанте, видске парња-

¹⁵ Уп.: 'осетити жељу (за ким или чим), пожелети, почети желети' (РМС 1967/2: 114).

ке *прижељкајџи* и *прижељкивајџи*, како их третира РМС, прагматика оповргава речничке наводе (према Балек 2023: 72).

Прижељкајџи у електронским корпусима и на интернету није идентификован, док је *прижељкивајџи* у примарном значењу изузетно фреквентан, са израженим компоненатама „у тајности” и „дуготрајност”, истакнутим у ЈРМС (2011: 1022): ‘бити обузет неком (дуго)трајном жељом, желети (нешто или да се нешто догоди) (често прикривено и у мањој мери)’. Суфиксом -к-, поред деминутивности, обележава се и дуго трајање жеље, па стога итеративно-деминутивни глагол *прижељкивајџи* класификујемо као моноаспектив НСВ, како је и код Балек 2023. Уп.: (24) *Она је шо дуго планирала и прижељкивала и сада је срећна што ће шако бијино живојино иишање реишџи...*(SRWAC); *Дипломата Владислав Јовановић догаје и да већина Срба прижељкује да Трамп победи...* (SRWAC).

Глагол *нажелети* поседује резултативно значење, тј. указује на остварење модалне ситуације, испуњење жеље којој је субјекат дуго тежио¹⁶. Електронски корпуси садрже само један пример употребе рефлексивне варијанте датог глагола у сатуративном значењу, премда према речнику она има пердуративно: ‘нажелети; провести дуго времена желећи што’ (РМС 1969/3: 537). Адвербијал *онолико* може да интензивира и сатуративну и пердуративну компоненту, уп.: (25) *Знам шта је жељење да се дође у Србију, јер сам се је онолико нажелела* (SRWAC).

Изведеница *оджелети* има финитивно значење, а обично се, према РМС (1971/4: 37), јавља уз именицу *жеља* у акузативу на позицији субјекта. У електронским корпусима, Google-у, ни у консултованим речницима нема примера употребе глагола *оджелети*, па га сматрамо архаизмом. С друге стране, иако с малом учесталашћу, глагол *дожелети* – ‘дочекати да се испуни жеља’ (РМС 1967/1: 713) – ипак се појављује, претежно у идиолекту уз аналогiju с *доживети*, *дочекајџи*: (26) [...] *Па се сеја врло нажелела, нажелела, Боју дожелела* (wikisource); (27) *Ако нешто желиш шо ћеш и добијџи ми смо желели да вас оштрајџи и дожелели смо* (sic; kolektiv. me) (према Балек 2023: 73–74).

3.6. Лексички фонд српског језика такође поседује дериват на *по-* (*пожелети*): (1) а. ‘имати, показати, испољити жељу да се што оствари, има, поседује’; б. ‘исказати коме добре жеље’; (2) ‘осетити према коме љубавну склоност, страст’ (ЈРМС 2011: 941; РМС 1971/4: 592). Сматрамо да ни у датом случају није реч о видској корелацији између *желети* и *пожелети*, из истих разлога који

¹⁶ ‘Постићи, дочекати нешто што се дуго жели’ (РМС 1969/3: 537).

су наведени код *желать* и *пожелать*. Наиме, ситуација означена глаголом *пожелети* не односи се на сталну карактеристику субјекта и има кратко трајање, дакле везана је за конкретну епизоду (или период) без претензија за понављањем (сем у границама тога периода), а, уз то, јавља се изненада. Управо изненадност и тренутност појаве жеље да се каква активност предузме утиче на то да временске реченице у којима се јавља глагол *пожелети* могу да буду, у дубинској структури, услов да би се поступало на одговарајући начин и следе пре реализације радње независне реченице: (28) а) *Такав сам ја: кад нешто пожелим, поштајем простио неурачунљив* (КССЈ); б) *Такав сам ја: кад нешто желим, поштајем простио неурачунљив* (према Балек 2023: 75).

Горепоменута везаност за одређени период, тј. понављање у оквиру тога периода, још је експлицитнија у наредном примеру: (29) а) *Дошао је у оне године кад човек још пожели неку жељу, али не жели да се она и испуни* (КССЈ); б) *Дошао је у оне године кад човек још жели неку жељу, али не жели да се она и испуни* (Балек 2023: 75). У (29б) видљива је промена у смислу исказа, тј. прелазак из конкретне ситуације у опис типичног поступања у одређеним околностима или у одређеном периоду.

Разматрани модални глагол представља мотивну базу за настанак итеративног глагола *пожељивати* и итеративно-деминутивног *пожељкивати*, које због изузетно ниске заступљености нећемо коментарисати, а више о њима доступно је у Балек 2023: 75.

Међу моноаспективе СВ убрајамо *ужелети* (се) – ‘зажелети, пожелети’; ~ се ‘осетити јаку жељу за нечим, за неким, зажелети се некога, нечега’ (ЈРМС 2011: 1348). Из речничких података делује да се у нереклексивном облику може развити префиксална алтернација са глаголима на *за-* и *по-*,¹⁷ међутим, испитивање је показало да се *ужелети* не среће без морфеме *се*, што је разлог да *ужелети се* уврстимо у ред моноаспектива СВ (Балек 2023: 75–76): (30) *Ако смо се ичега ужелели овој лећи, што су кише и ниже шемјерашуре* (SRWAC).

4. Закључне напомене

Настојали смо да, на примеру глагола *мочь/моћи* и *желать/желети* укажемо на аспектвална својства модалних глагола – односно да утврдимо постојање видске корелативности наведених непрефиксираних јединица, али и њихових директних изведе-

¹⁷ Заправо, она је могућа само када је реч о рефлексивним варијантама.

ница. Утврђено је, наиме, да постоји основ за разграничење разматраних модалних глагола и њихових деривата, чак и уколико речници идентификују видску корелацију међу њима. Уп. нпр. некорелацију код *мочь* и *смочь*, јер се уз потоњи глагол нарушава принцип неодређене трајности пошто долази до каузације ситуација: *ако X, онда Y; пошто X, онда Y*. Запажена је тенденција секундарне имперфективизације и код разматране скупине глаголске лексике, као и плодна префиксација анализираних модала, с обзиром на то да постоје глаголи који су део активног узуса, али их лексикографска грађа не идентификује. С друге стране, постоје и глаголи који су ушли у речнички материјал, али нема трага о њиховом коришћењу. Префиксална алтернација додатно указује на сложеност анализираног система, те се, узевши у обзир да је у неким случајевима реч о префиксима који имају врло различита лексичка значења, намеће питање њихове граматикализације, али се уједно указује и на то да је њихова семантика инкодирана у дубљој структури и да ју је некада немогуће идентификовати простим „разлагањем” морфема ван контекста.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Апресјан, Јо. Д. „Взаимодействие лексики и грамматики: лексикографический аспект.” *Русский язык в научном освещении*, № 1, 3 (2002): 10–29.
- Балек, Т. *Моноаспективи у руском и српском језику*. Нови Сад: Филозофски факултет, 2023.
- Балек, Т. „Нека запажања о интратерминалности у контексту на материјалу српског језика.” *Наш језик*, 52/2 (2021): 25–37.
- Горбова, Е. В. „Двухкомпонентная модель русского вида: положения, предсказания, подтверждения.” *Славистика*, 23/1 (2019): 45–61.
- Крстић, М. *Лексички крњи глаголи и њихова употреба у савременом руском и српском језику* (непубликована докторска дисертација). Нови Сад: Филозофски факултет, 2016.
- Падучева, Е. В. „Модальность.” В: *Материалы к Корпусной грамматике русского языка. Глагол. Часть I*. В. А. Плунгян (отв. ред.). Санкт-Петербург: Нестор-История (2016): 19–94.
- Пипер П., Клајн И. *Нормативна граматика српског језика*. Нови Сад: Матица српска, 2017.
- Пипер П., Клајн И., Драгићевић Р. *Нормативна граматика српског језика*. Нови Сад: Матица српска, 2022.
- Станојичић Ж., Поповић Љ. *Граматика српског језика*. Београд – Нови Сад: Завод за уџбенике и наставна средства – Завод за издавање уџбеника, 1992.

- Стевановић, М. *Савремени српскохрватски језик I. Увод, фонетика, морфологија*. Београд: Научна књига, 1970.
- Хантош, А. А. Д. М. *Неполнозначные глаголы в современном русском языке: состав и функционирование*. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Елец: Липецкий государственный педагогический университет, 2005. <https://new-disser.ru/_avtoreferats/01002802512.pdf>, 16. 5. 2023.
- Холодилова, М. А. „Грамматикализация русских модальных глаголов.” *Acta Linguistica Petropolitana. Труды института лингвистических исследований РАН*, XI, 1 (2015): 369–399.
- Хубровская, М. Р. „Грамматическая семантика модальных глаголов.” В: *Актуальные проблемы теории языка, страноведения и методики преподавания иностранных языков*. М. Р. Хубровская (ред.). Екатеринбург: Рос. гос. проф.-пед. ун-т. (2005): 35–37.
- Шведова, Н. Ю. *Русская грамматика*. – Т. I. Москва: Изд-во Наука, 1980.

*

- Mrazović P., Vukadinović Z. *Gramatika srpskog jezika za strance*. Sremski Karlovci – Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 2009.

Извори

- ЈРМС: М. Николић (ур.). *Речник српскога језика*. – Измењено и поправљено изд. Нови Сад: Матица српска, 2011.
- КССЈ: <<http://www.korpus.matf.bg.ac.rs/korpus>>, 9. 1. 2025.
- МАС: *Словарь русского языка*, т. I–IV. – 4-е изд., стер. Москва: Изд-во Русский язык. <<https://feb-web.ru/feb/mas/mas-abc/default.asp>>, 9. 1. 2025.
- НКРЯ: *Национальный корпус русского языка*. Институт русского языка им. В. В. Виноградова РАН / Отдел компьютерной лингвистики и лингвистической поэтики. <<http://www.ruscorpora.ru/search-main.html>>, 25. 12. 2024.
- РМС: *Речник српскохрватскога књижевног језика*, т. I–VI. Нови Сад – Загреб: Матица српска – Матица хрватска, 1967–1976.
- ЭСШ: *Школьный этимологический словарь русского языка* Н. М. Шанского и Т. А. Бобровой. <<https://gufo.me/dict/shansky>>, 20. 12. 2024.

*

- kolektiv.me: <<https://kolektiv.me/172449/nikolic-ukidanjem-sdt-zele-da-obesmisle-optuznice-za-pokusaj-terorizma>>, 1. 5. 2023.
- SRWAC: <https://www.clarin.si/noske/all.cgi/wordlist_form?corpname=srwac>, 10. 1. 2025.
- wikisource: <[https://sr.m.wikisource.org/sr-el/%D0%91%D1%80%D0%B0%D1%9B%D0%B0_%D0%B8_%D1%81%D0%B5%D1%81%D1%82%D1%80%D0%B0_\(%D0%9A%D0%BE%D1%81%D0%BE%D0%B2%D0%BE\)](https://sr.m.wikisource.org/sr-el/%D0%91%D1%80%D0%B0%D1%9B%D0%B0_%D0%B8_%D1%81%D0%B5%D1%81%D1%82%D1%80%D0%B0_(%D0%9A%D0%BE%D1%81%D0%BE%D0%B2%D0%BE))>, 1. 5. 2023.

Тијана И. Балек

МОДАЛЬНЫЕ ГЛАГОЛЫ *МОЧЬ/МОЋИ* И *ЖЕЛАТЬ/ЖЕЛЕТИ*
В СВЕТЕ ВИДОВОЙ (НЕ)СООТНОСИТЕЛЬНОСТИ

Резюме

В настоящей статье рассматриваются значение, аспектуальный статус и деривационный потенциал двух модальных глаголов в русском языке — *мочь* и *желать*, а также их сербских эквивалентов — *моћи* и *желети*. Поскольку в грамматиках данной семантико-синтаксической группе глаголов не уделяется достаточно внимания, а в «Русской грамматике» модальные глаголы классифицируются как несоотносительные по виду, мы сочли важным указать на деривационный потенциал рассматриваемых модальных глаголов, а также их дериватов. Анализ показал, что в рассматриваемой группе глагольной лексики наблюдается тенденция образования вторичных имперфективов, а также плодотворная префиксация анализируемых модальных глаголов. Помимо этого, существуют глаголы, входящие в состав активного узуса русского и сербского языков, которые не идентифицированы в словарях, что свидетельствует о сложности рассматриваемой системы.

Ключевые слова: модальные глаголы, *мочь*, *желать*, *моћи*, *желети*, дериваты, моноаспективы, СВ, НСВ, русский и сербский языки.

ВАЛЕНТИНА М. ИЛИЋ*
Универзитет у Београду
Филолошки факултет
Катедра за српски језик
са јужнословенским језицима

ЗНАЧАЈ И СТАТУС ХИПОНИМИЈЕ У НАСТАВИ СЛОВЕНСКИХ ЈЕЗИКА КАО МАТЕРЊИХ**

Овај рад има циљ да укаже на вишеструки значај хипонимије у наставном процесу и представи њен статус у настави матерњег језика у словенским земљама. Захваљујући усвајању односа надређености, подређености и приређености међу појмовима и речима, ученици увиђају вертикалну и хоризонталну устројеност лексичког система и света који их окружује. Усвајањем хипонимијских релација, које се могу представити уз помоћ математичко-логичке теорије скупова, подстиче се развој категоријалног и логичког мишљења, које се сродним садржајима развија паралелно и на часовима математике и информатике. У раду се указује, на основу резултата психолингвистичких истраживања, да су ученици спремни да разумеју овај однос у периоду уласка у пубертет. Пружа се низ примера из многих школских предмета којима се потврђује примена хипонимије, којом се олакшава разумевање градива, учење и будуће самообразовање ученика. У другом делу рада истражује се третман хипонимије у основношколској настави матерњег језика у свим словенским земљама. Резултати су показали да се она према програмским садржајима за основну школу планира само у Чешкој и Словенији. Прегледани су и анализирани уџбеници по три њихова репрезентативна издавача и закључује се да се приступ хипонимији у чешким уџбеницима за чешки језик може сматрати узорним моделом на који би се могли угледати аутори програма и уџбеника за матерњи језик из осталих земаља словенског света.

Кључне речи: хипонимија, логичко и категоријално мишљење, настава словенских језика као матерњих, српски језик, чешки језик, словеначки језик.

* valentina.ilic@fil.bg.ac.rs; ORCID: 0000-0002-5531-0634

** Први део рада заснован је на тексту одбрањене докторске дисертације (Илић 2022), а други део (о хипонимији у уџбеницима за матерњи језик словенских земаља) представља резултате новог истраживања које проистиче из првог дела и које је спроведено за ову прилику.

1. Увод

Потреба за увођењем језичке парадигматике у наставу српског језика јавља се у време када је лексикологија стасавала у српској лингвистици као самостална језичка дисциплина (исп. нпр. Миновић 1984). Парадигматски лексички односи умногоме доприносе свестранијем представљању језичког система, у коме се универзалне, општелингвистичке теорије укрштају са природом матерњег језика. У том контексту вреди посебно истаћи хипонимијске односе који у настави могу имати вишеструки значај, а на којима се данас слабо или готово никако не инсистира. Кроз њих се гради слика лексичке структуре као хијерархијски устројеног система, онако како је, уосталом, успостављен и граматички. Вертикална устројеност представља се посредством хипонимијских релација, док се на хоризонталним равнима увиђају остали парадигматски односи.

2. Логика хипонимијских односа

Хипонимијске релације су, као и сви садржински лексички односи, утемељене на логичким операцијама, које су интегрисане у математичко-логичкој теорији скупова, која у лингвистици налази широку примену (Allwood et al. 1977; Новиков 1982: 137–147). У основи хипонимије је тако однос инклузије, на коме је заснована операција **подскуп скупа**, са којом је сродна и операција **комплемент скупа**, али се (ко)хипонимски односи доводе у везу и са **унијом**, **пресеком** и **разликом** скупова (Milić 2001: 69–70; Hodel 2013: 15).

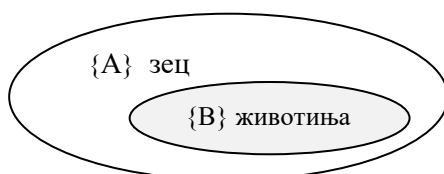
2.1. Операција подскуп скупа подразумева да се један ужи скуп (В) садржи у другом, ширем скупу (А), при чему елементи ужег скупа (В) истовремено припадају и ширем скупу (А). Такав однос илуструје хипонимија: нпр. класа *зечева* је део шире класе – *животиња* ($x \in B \text{ 'зец' } \rightarrow x \in A \text{ 'животиња'}$). У овом случају реч је о тзв. екстензији лексема (в. Lyons 1977: 291), која се везује за логички обим појма, одн. његову логичку валенцу (Новиков 1982: 138), и односи се на скуп свих појединачних бића, предмета и појава које се њиме обухватају. Тако схваћену хипонимију представљамо графички – Венеовим дијаграмом – на следећи начин:¹

¹ Овако су организоване и тематске (лексичко-семантичке) групе лексема.

Графикон 1: Приказ хипонимије с обзиром на екстензију лексеме

2.2. Када о хипонимији размишљамо из угла семантичких компонената лексема које ступају у овај однос, тада узимамо у обзир тзв. интензију лексеме (укупност њених семантичких обележја). У том случају видимо да хипоним има макар једну семантичку компоненту више од хиперонима, којом се од њега издваја, али и разликује од других кохипонима: $\{a, b, c\} \in$ 'хипероним'; $\{a, b, c, d\} \in$ 'хипоним 1', $\{a, b, c, f\} \in$ 'хипоним 2', итд. Реч је о операцији која се назива комплемент скупа, којом се сагледавају елементи који нису садржани у једном скупу (B), већ припадају ширем, садржајнијем скупу (A). У овако сагледаном односу хиперонима и хипонима успоставља се тзв. привативна опозиција.² Графички је можемо представити овако:

Графикон 2: Приказ хипонимије с обзиром на интензију лексеме

Ако упоредимо ове две перспективе у сагледавању хипонимијских релација, можемо закључити да хипоним (*зец*) има више семантичких ознака од хиперонима (*животиња*), а самим тим ужи обим појма, јер обухвата мање појединачних појава од хиперонима. Отуда хипоним има и ужу дистрибуцију од хиперонима – у реченици се може скоро увек заменити хиперонимом, док обрнути процес није могућ (в. Новиков 1982: 139). Хипонимија сагледана из перспективе екстензије лексеме (нпр. појмови

² Она подразумева однос макар два члана у коме се један одликује присуством, а други одсуством истог знака. Тако хипоним садржи бар једну семантичку ознаку коју нема његов хипероним. Члан опозиције који се одликује присуством семантичког знака је маркирани, а онај код кога се уочава одсуство знака је немаркирани (исп. Lyons 1977: 279; Новиков 1982: 138).

ружа, лала, каранфил обухваћени су ширим појмом *цвеш*), будући да је утемељена искључиво на логици категоризације појмова, требало би да претходи упознавању ученика са анализом хипонимије из угла интензије лексема, за шта је потребно да ученик има знања о семантичким обележјима речи, што свакако на развојнојезичкој равни долази касније. Укрштај екстензије и интензије лексема у хипонимијском односу врло јасно се испољава у процесу дефинисања значења великог броја речи: следећи аристотеловску традицију, најпре се одређује општији појам у чију категорију спада реч која се дефинише, да би се затим одредила њена семантичка специфичност (тзв. *differentia specifica*).

2.3. Међуоднос кохипонима заснован је на логичким операцијама: **уније** скупова (која подразумева обједињавање семантичких обележја и њихово сагледавање у свеукупности), у случају када се кохипоними посматрају као чиниоци јединствене класе; **пресека** скупова, која се огледа у трагању за заједничким семантичким обележјима кохипонима; и коначно и нужно – **разлике** скупова (тј. симетричне разлике скупова), којом се увиђају њихова разликовна семантичка обележја. Међу кохипонимима се образују тзв. еквиполентне опозиције, које указују на равноправност чланова у датом пару (нпр. *лала* – *ружа*, *зец* – *йас*, итд.).

3. Интерпредметна корелација која подржава усвајање хипонимије

Актуелни програми наставе и учења у основној школи у Републици Србији³ показују да се наши ученици са појмом *скупа* на часовима математике срећу већ у првом циклусу образовања. У првом разреду усвајају елементарна знања о скуповима, која проширују у четвртм разреду. Ипак, на почетку другог циклуса образовања, у 5. разреду, са теоријом скупова се ученици упознају систематичније на часовима математике и информатике и рачунарства. У том периоду се освешћују и утврђују когнитивни механизми за разумевање хипонимије (и других лексичкосемантичких категорија), мада у програмима ова корелација није експлицитно препозната. Теорија скупова је еклатантан пример градива на чијој се основи знања из математике, информатике и лингвистике могу природно умрежити. На тај начин буди се истраживачки дух и увиђа смисао предметних садржаја, међу који-

³ Правилници о програмима наставе и учења доступни су на сајту www.pravno-informacioni-sistem.rs (приступљено 16. 10. 2024).

ма се руше дисциплинарне границе на путу до стицања „општег” знања и који удружени стимулишу развој когнитивних способности и логичког мишљења.

4. Хипонимија подстиче развој мишљења и олакшава разумевање света

Хијерархијска организација лексичког система огледа се у хипонимији, која према Л. Новикову (1982: 241), који следи мишљење Џ. Лајонса, представља најфундаменталнији парадигматски значењски однос. Реч је, највероватније, и о најфундаменталнијим односима у менталном лексикону, који имају водећу улогу у сврставању лексема у тематске (и лексичко-семантичке) групе, које показују устројеност човековог света и његове материјалне и духовне културе. Развијање свести о хијерархијској организацији лексике код ученика подстиче уочавање надређених, приређених и подређених појмова. На тај начин подстиче се способност **категоризације**, која доприноси разумевању устројства не само лексичког система и реалија из света него често и апстрактних научних појмова са којима се ученици срећу у образовном процесу.⁴

5. Хипонимија у наставној примени

На часовима Српског језика и књижевности током основношколског и средњошколског образовања усвајају се бројне класификације. Када је посредни настава граматике, јасно је да ће се готово на сваком часу осветљавати неки део језичког система који је сам по себи хијерархијски устројен. Са друге стране, иако књижевна уметност не подлеже строгим класификацијама, градиво које се односи на књижевну теорију и историју ипак се да сагледати у светлу системности. Навешћемо само неке примере класификација са којима се ученици срећу у наставном градиву.

- *Грамађичке*: нпр. **гласови** > самогласници и **сугласници** > сугласници: прави **консонанти** и сонанти > прави консонанти:

⁴ У готово сваком процесу категоризације издвајају се прави, прототипични чланови категорија, који се налазе у центру, док други чланови, са мањим степеном типичности гравитирају ка периферији, с тенденцијом преласка у другу, блиску категорију (Рош 2014; Радовановић 2015: 140–145). Тако се открива, вероватно најверодостојнија, слика света који нас окружује и који је саткан од небројено много континуума и фази скупова.

звучни и беззвучни; врсте речи > **променљиве** и непроменљиве > променљиве: именице, **заменице**, придеви, бројеви, глаголи > заменице: **именичке** и придевске > именичке: личне и неличне; глаголски облици > **лични** и нелични > лични: **времена** и начини > времена: [**прошлост**], [садашњост], [будућност] > прошлост: плусквамперфекат, имперфекат, аорист, перфекат; реченице > комуникативне и **предикатске** > предикатске: **зависне** и независне > зависне: **изричне**, односне, временске, месне... > изричне: декларативне, зависноупитне и модалне; реченични чланови > **главни** и **зависни** > главни: субјекат и **предикат**; зависни: одредбе и допуне > предикат: глаголски и копулативни; итд.

- *Општи лингвистичке*: индоевропска језичка породица > германски, романски, балтски, **словенски**, италијански, келтски... језици > словенски: источнословенски, западнословенски, **јужнословенски језици** > јужнословенски: **западнојужнословенски**, источнојужнословенски језици > западнојужнословенски: словеначки, хрватски, српски;
- *Дијалектолошке*: штокавско наречје > **екавски изговор**, ијекавски изговор, икавски изговор > екавски изговор: **старији дијалекти** и **млађи дијалекти** > старији дијалекти: призренско-тимочки дијалекат и косовско-ресавски дијалекат; млађи дијалекат: шумадијско-војвођански дијалекат;
- *Лексиколошке*: [именовање појма] деривација нове речи > **семантичка**, творбена > семантичка: **полисемија** > [механизми] метафора, **метонимија**, (> метонимија:) синегдоха; међулексемски односи > синтагматски, **парадигматски**, деривациони > парадигматски: садржински, формални, **садржинско-формални** > садржинско-формални: паронимија и **хомонимија** > хомонимија: хомоморфија, хомографија, хомотонија; лексички скупови > асоцијативно поље > семантичко поље > **семантичка група**, деривационо гнездо > семантичка група: **лексичко-семантичка група**, тематска група > лексичко-семантичка група: антонимски ланац > синонимски ред > парови синонима;⁵
- *Књижевнотеоријске*: књижевност > **народна** и уметничка > народна: [књижевни родови] лирика, **епика**, лирско-епске врсте > епика: **поезија** и проза > поезија: [тематски кругови] неисторијски, **преткосовски**, косовски, покосовски... > преткосовски: песме о Немањићима, песме о Мрњавчевићима

⁵ Мада се у актуелним програмима наставе и учења помињу само *тематски скупови*, и то у трећем разреду основне школе (ПГ 19, LXVIIIa: 6–11), они су добар пример хијерархизованости лексичког парадигматског умрежавања и могу се искористити за часове додатне наставе или лингвистичке секције.

ма, песме о Црнојевићима, итд.; облици казивања > дијалог, монолог, нарација, **дескрипција** > ентеријер, екстеријер, пејзаж, **портрет** > физички и психички; стилске фигуре > **фигуре дикције**, фигуре речи, фигуре конструкције и фигуре мисли > фигуре дикције: ономатопеја, асонанца, алитерација, **лирски паралелизми** > лирски паралелизми: анафора, епифора, симплоха, анадиплоза;

- *Књижевноисторијске и књижевноуметничке: периодизација књижевности* > књижевност старог века и античка књижевност, средњовековна књижевност, књижевност хуманизма и ренесансе, барокна књижевност, класицизам, просветитељство, романтизам, реализам, **књижевност 20. века** > књижевност 20. века: **модерна**, међуратна, постмодерна књижевност > модерна: **симболизам**, импресионизам, експресионизам, футуризам, дадизам... > симболизам: [европски представници] **Ш. Бодлер**, А. Рембо, П. Верлен, А. Маларме > Ш. Бодлер > *Цвеће зла* > *Чишаоцу*, *Везе*, *Албаишрос...*

Указивањем на хипонимијске односе међу појмовима о-свешћују се хијерархијске структуре и тако се олакшава сазнавање, разумевање и памћење школског градива. Нема школског предмета на коме се ученицима не илуструју некакве поделе и односи међу члановима група. И не само то, чини се да се базични део градива многих предмета заснива на класификацијама. Како бисмо то илустровали, наводимо само одабране, репрезентативне примере, који показују присуство ових односа у теорији многих школских предмета. Отуда је учење и увежбавање хипонимије, уз навођење следећих или сродних примера,⁶ уједно прилика за успостављање корелације са многим школским предметима.

- *Биологија*: Будући да се бави проучавањем укупног живог света на планети, ова наука је у свим својим аспектима заснована на таксонимијским и меронимијским класификацијама. Нпр. организми > једноћелијски и **вишећелијски** > вишећелијски: ткива > органи > системи органа > организам > биљке, **животиње**, гљиве, паразити > животиње: сунђери, дупљари, мекушци, зглавкари, бодљокошци, **хордати**... > хордати: кичмењаци, рибе, водоземци, **гмизавци**, птице, сисари > гмизавци > гуштери, змије, **корњаче**, крокодили > корњаче: **морске**, слатководне, копнене > морске: зелена морска корњача, гла-

⁶ До ових класификација долази се прегледом актуелних школских уџбеника из наведених предмета.

- вата корњача...; биљка > **вегетативни** и репродуктивни органи > вегетативни: корен, стабло, лист;⁷
- *Географија*: Земљине сфере > унутрашња и **спољашња** > спољашња: (литосфера), **атмосфера**, хидросфера, биосфера > атмосфера: тропосфера, стратосфера, мезосфера, термосфера, егзосфера; литосфера > (стене) магматске, **седиментне**, метаморфне > седиментне: кречњак, **угаљ**, креда, пешчари > угаљ: камени, мрки; биосфера > биоми > **копнени**, водени > копнени: пустиње, тундре, тајге, листопадне шуме, медитеранске шуме, тропске шуме, **травни екосистеми** > травни екосистеми > **степа**, савана > степа: умерена, суптропска;
 - *Математика*: реални бројеви > **рационални бројеви**, ирационални бројеви > рационални бројеви > цели бројеви > природни бројеви; геометријски облици > **геометријске фигуре**, геометријска тела > геометријске фигуре: **многоугао**, круг > многоугао: **троугао**, четвороугао, шестоугао... > троугао: правоугли, једнакокраки, једнакостранични, неједнакостранични;
 - *Хемија*: супстанце > хемијски елементи, **хемијска једињења** > хемијска једињења: неорганска и **органска** > биохемијска једињења > **угљени хидрати**, беланчевине... > угљени хидрати: **моносахариди**, дисахариди, олигосахариди, полисахариди > моносахариди: глукоза, фруктоза...;
 - *Физика*: кретање > **праволинијско**, криволинијско > праволинијско: равномерно, неравномерно; криволинијско > кружно; физичке величине > **основне** и изведене > основне: дужина, маса, време, температура...;
 - *Музичка култура*: музика > **вокална**, инструментална, вокално-инструментална > вокална > **женски** (глас), мушки (глас) > сопран, мецосопран, алт; инструменти > **жичани**, дувачки, ударачки > жичани: гудачки, **окидачки** > окидачки: харфа, **гитара**, мандолина... > гитара: класична, акустична, електрична, бас-гитара...; музичка лествица > **дурска**, молска, хроматска > дурска: модуси > јонски, дорски, фригијски...

Хипонимија утиче на освешћивање и развијање универзалног когнитивног механизма који има широку примену у свим

⁷ С. Новокмет истиче (2018: 112–113) како се у настави лексикологије називи за животиње (које су у биологији таксономски разврстане на „класе, редове, фамилије, родове и врсте“) могу користити у осмишљавању разноврсних задатака у којима ће се ученицима задавати да одређују хиперониме, хипониме или кохипониме. На тај начин они „уочавају и идентификују везе између различитих појмова и скупова, а притом [...] обогаћују речник и обнављају знање стечено из биологије“. Ово бисмо могли разумети и применити у контексту других класификација које се уче из свих осталих школских предмета.

образовним циклусима. Учењем и увиђањем хипонимијских релација логичкој операцији категоризације придружују се и мисаони процеси попут анализе и синтезе, индукције и дедукције, конкретизације и апстракције, који поспешују разумевање и памћење укупног школског градива и постављају поуздане темеље будућем самообразовању.

6. Када се хипонимија може разумети?

О генези способности категоризације писали су водећи светски психолингвисти у другој половини и крајем XX века (исп. Pijaže i Inhelder ³1986: 90–93; Vigotski 1977: 226, 280–281; Lurija 2000: 84–92). На основу налаза експерименталних истраживања сви доносе унисоне закључке, мада свако у оквиру својих теоријско-методолошких оквира, да се разумевање надређености развија на почетку пубертета, са развојем појмовног мишљења. Пијаже, а за њим и Виготски, показује да се тачни и зрели одговори који се тичу инклузије не могу добити пре осме или девете године. Млађи ученици су пак у стању да изврше уопштавање на основу издвајања заједничких, очигледних обележја. Предмети који се том приликом категоризују уводе се у заједничку конкретну ситуацију, али не у заједничку апстрактну категорију (Lurija 2000: 83). Млађи ученик може уз помоћ старијег извршити категоризацију, али неће задржати исти принцип у наредном категоризовању, док ће „kod starijeg učenika dominira[ti] klasifikacija po kategorijalnom principu [uz mogućnost da] prenebregne neposredni utisak” (*idem*: 87). С обзиром на чињеницу да са поласком у 5. разред (око 10. године) дете улази у пубертет, сматра се да је ово период у коме је његов когнитивни апарат сасвим спреман за разумевање језичке парадигматике, а самим тим и хипонимије. Ипак, у складу са зоном наредног развоја, коју је увео још Виготски, могуће јој кроз примере ученике упућивати на хипонимију и пре пубертета (у млађим разредима основне школе), мада не на теоријском нивоу, већ искључиво у језичкој пракси, будући да дете овладава логичким односима много пре него што је способно да их освести (Vigotski 1977).

Када су посредни два основна типа хипонимије: меронимија (*A је гео Б-а*) и таксонимија (*A је врста Б-а*) (Драгићевић ²2010: 290–304), имамо добре разлоге за претпоставку да у настави треба поћи од меронимије, а за њима уводити таксонимије. Претпоставка лежи у резултатима психолингвистичких налаза који

имплицирају да се разумевање односа *део–целина*, на коме је утемељена меронимија, развија у раном детињству.⁸ Меронимијски односи повезују појмове који се у стварном свету граниче или преплићу. Логика хипонимије која је меронимија је конкретнија и ближа ученичком искуству. Са друге стране, таксонимијским релацијама се повезују појмови који припадају истој категорији на основу неког заједничког, неретко апстрактног обележја, за чије разумевање је неопходно категоријално мишљење и изграђени апстрактни системи у којима сваки појам заузима своје место и ступа у различите логичке односе са другим појмовима.

7. Хипонимија у курикулумима словенских језика као матерњих

Као лексички однос заснован на универзалном принципу људског мишљења који олакшава и – можемо то слободно рећи – омогућава разумевање стварности, хипонимија има вишеструки значај у настави матерњег језика, превасходно у основној школи. Ипак, у актуелним програмима наставе и учења за основну школу у Републици Србији она се не помиње, већ је планирана само у трећем разреду гимназија.⁹ Ни у остатку словенског света ситуација није много другачија. У основношколским наставним програмима за матерњи језик су „хипонимија и појмови *хипоним* и *хипероним* у већини словенских земаља сасвим занемарени [...] Изузетак чине **чешки** и **словеначки** образовни курикулуми, који наведене односе планирају у првом образовном циклусу (Чешка), односно у 5. разреду (Словенија)” (Илић 2023: 267; истицање је део овог рада). У наставку истраживања представимо резултате анализе приступа хипонимији у уџбеницима чешког и словеначког језика.

⁸ И. Кларк саопштава да одрасли неретко информишу децу о семантичким релацијама још од најранијег периода. Један од тих односа је инклузија. Када уводе однос *целина–део*, одрасли наводе назив целине (холоним), а потом непознати назив њеног дела (мероним). Из такве структуре, тврди И. Кларк, деца од две године непогрешиво знају да непозната реч из јукстапозиције упућује на део познате целине, нпр.: „Ово је **зец**, а ово су његове **уши**” (Masur 1997; Saylor, Sabbagh and Baldwin 2002; Saylor and Sabbagh 2004 према Clark ²2009: 139).

⁹ Исп. правилнике о програмима наставе и учења за све разреде: први (ПГ 17, LXVI: 3–8), други (ПГ 18, LXVIIа: 49–52), трећи (ПГ 19, LXVIIIа: 6–11), четврти (ПГ 19, LXVIIIб: 1–7), пети и шести (ПГ 18, LXVIIб: 79–84, 271–277), седми (ПГ 19, LXVIIIв: 62–68), осми (ПГ 19, LXVIIIг: 63–70); трећи разред гимназије (ПГ 20, LXIX: 16–22).

8. Хипонимија у уџбеницима за чешки као матерњи језик

Први циклус чешког основношколског образовања подељен је на: први период (од 1. до 3. разреда) и други период (4. и 5. разред).¹⁰ Хипонимија се налази само у програмском садржају за први период. Будући да се у првом разреду језички садржаји односе на развој тзв. фонолошке свесности и подучавање почетном читању и писању, за хипонимијским релацијама требало је трагати у уџбеницима за 2. и 3. разред. За ову прилику определили смо се за граматике чешког језика трију репрезентативних издавача уџбеника у Чешкој: SPN, Fraus и Didaktis.¹¹

Грамматике издавача SPN (чеш. SPN – pedagogické nakladatelství) и Fraus (чеш. Nakladatelství Fraus) имају унисон приступ хипонимији. Садржаје који се односе на хипонимију налазимо у њиховим грамматикама и за 2. и за 3. разред. Већ се у 2. разреду јавља лекција о речима које су по значењу надређене, подређене и приређене (*Slova významem nadřazená a podřazená; slova významem souřadná*, SPN 2019: 69–71; *Slova významem nadřazená a podřazená*, Fraus 2019: 28–31). У њој се ученици уводе у категоризовање кроз илустрације конкретних предмета из непосредног окружења (фиокара са класификованим предметима по фиокама – играчка, ствари, алата, прибора за писање; корпи из маркета у којима се налазе различите врсте производа (SPN) или различитих трговина – књижара, пекара, продавница обућа, итд. (Fraus)), којима се наводе на именовање најпре подређених, а затим и надређених појмова. Овакви кораци поступности усаглашени су са налазима психолингвистичких испитивања, који показују да се најлакше усвајају појмови са основног нивоа категоризације због његове језичке и концептуалне повлашћености (Clark, Gelman and Wilcox 1989: 310), те да је деци теже научити значења са виших нивоа, јер су она апстрактнија и имају мање заједничких карактеристика него што их имају појмови са основног и нижих нивоа категоризације (в. Clark 1997: 21, фн. 5). Хипонимијски односи се затим експлицитно илуструју путем примера (речима, а не сликовним

¹⁰ Други образовни циклус у Чешкој обухвата период од 6. до 9. разреда.

¹¹ У Чешкој данас влада изразити плурализам издавача. Приликом одабира граматика водили смо се критеријумима да њихов издавач има дугу традицију и/или да је усмерен превасходно на издавање школских уџбеника. Одабрани уџбеници имају одобрење Министарства образовања, омладине и спорта Чешке Републике (чеш. скр. MŠMT ČR) за употребу у чешким основним школама.

представама), где је хипероним (чеш. *slovo významem nadřazené*) – SPN: *úecivo*, Fraus: *úuše* – наведен изнад низа хипонима (чеш. *slova významem podřazená*), који су с њим повезани линијама надоле – SPN: *úořача, леиуна, хлеб, кроасан*; Fraus: *сок, вода, чај, млеко* – за које се наводи да по значењу стоје у приређеном (координираном) односу, тј. да су кохипоними (чеш. *slova významem souřadná*). Затим следи низ задатака у којима се проналазе (препознају) или наводе (продукују) кохипоними, хипероними или хипоними наведених речи. Већина примера у обема граматицама за 2. разред односи се на (под)групе прехрамбених производа, одеће, обуће, цвећа, дрвећа, животиња, воћа, поврћа, превозних средстава, музичких инструмената, спортова, грађевина итд., које су блиске ученичком искуству и самим тим односе међу њиховим члановима чини лако разумљивим. Посебно је значајно што су многе наредне лекције у уџбеницима премрежене оваквим задацима (SPN 2019: 75, 77, 86, 123, 140, 151, 155; Fraus 2019: 33, 38, 42, 55, 57, 72, 102, 109, 123). Запажа се да се од хипонимијских релација обрађују само таксонимије, док се меронимије не уводе. У граматицама за 3. разред наведених издавача одељак о хипонимији налазимо на самом почетку, када се обнавља градиво из претходног разреда (SPN 2020: 9–10, Fraus 2020: 8, 14, 36–37). Тако се наводи хипероним – SPN: *дрво*, Fraus: *књиа* – испод кога је низ примера хипонима – SPN: *смрка, бор, храст, ариш*; Fraus: *речник, ашлас, лајорело* – који стоје у кохипонимском (координараном) односу. У многим лекцијама које следе јављају се задаци проналажења или осмишљавања надређених, подређених или приређених речи (појмова) (SPN 2020: 13, 19, 40, 48, 59, 71, 100, 116, 126, 146, 159, 184; Fraus 2020: 50, 60, 81, 87, 119). Велики број задатака са конкретним примерима који ученике подстичу да реалије и појмове из свог окружења групишу у категорије и размишљају о односима међу њима утиче да се код ученика развијају функционална језичка знања, али и подстиче развој појмовног мишљења и олакшава разумевање света.

У корпус за ову анализу уврстили смо и граматике за 2. и 3. разред издавачке куће Didaktis.¹² Хипонимија се и у њима об-

¹² Обе граматике издавачке куће Didaktis биле су у употреби у периоду 2014–2020. године (за 2. разред), односно 2010–2016. године (за 3. разред), након чега им је одобрење Министарства истекло (у Чешкој оно данас обично траје 6 година, након чега следи нови циклус одобравања и штампања). Будући да је хипонимија била предвиђена програмским садржајем за 1. период (1–3. разред) из 2007. године, то значи да је она своје место морала наћи и у овим граматицама. Из тог разлога смо се одлучили да и њих прегледамо.

рађује на сличан начин, од 2. разреда, када се ученици уводе у основне појмове помоћу илустрација (Didaktis 2014: 31), као и у описаним лекцијама актуелних граматика SPN-a и Fraus-a. Након тога, у наставку граматике уочавају се задаци којима се тражи од ученика да размишљају о надређеним, подређеним и приређеним појмовима, мада је њих у овој граматичкој нешто мање (Didaktis 2014: 35, 37, 45). У уџбенику за 3. разред наилазимо на питања и налоге сличног типа (Didaktis 2010: 15, 18, 56, 57, 64, 93). Кроз њих ученици за задате скупове речи проналазе надређени појам/реч (нпр. *шело, родбина, храна*), допуњују спискове приређеним појмовима/речима, наводе подређене речи за птице, риболов, и слично.

У анализираним уџбеницима за чешки језик по правилу се наводе више од два хипонима који стоје у субординираном односу према хиперониму. Нема увођења термина *хипонимија*; наведени су само термини *надређена реч, подређена реч* и *приређене речи*, са мноштвом примера. Однос надређеност–подређеност сагледава се из перспективе логичког обима појма (надређени је онај који је појмовно шири) и не своди се искључиво на однос међу лексемама, већ се надређени или подређени појмови у овим граматикама понекад изражавају и синтагмама.

9. Хипонимија у уџбеницима за словеначки као матерњи језик

Основно образовање у Словенији траје девет година, а подељено је на три периода по три разреда. Хипонимија је планирана програмом предмета Словеначки језик (слов. *Slovenščina*) за 5. разред. Увидом у анализу заступљености издавача уџбеника у словеначким школама, која је доступна на сајту Завода за школство Републике Словеније,¹³ одабрали смо три најзаступљенија: Mladinska knjiga, Modrijan izobraževanje и Rokus Klett. У поређењу са анализираним чешким уџбеницима, први закључак који се намеће јесте да су хипонимијске релације у сва три словеначка уџбеника представљене у сведенијој мери. Наиме, у засебним лекцијама помињу се само два основна појма – хипероним (слов. *nadpomenke*) и хипоним (слов. *podpomenke*) (МК 2021: 128–129; Modrijan 2019: 43–44; Klett 2024: 51). Нема увођења речи које стоје у координираном односу (кохипонима), као ни именовања

¹³ <https://www.zrss.si/ucbeniki-in-ucila/ucbeniki/>, датум посете 21. 11. 2024.

односа – хипонимије. Хипероними се у све три граматике дефинишу као речи са ширим, општијим значењем, а хипоними као речи са ужим значењем. Дакле, ни на овом нивоу се не говори о томе да су хипоними семантички богатији, већ се они посматрају као појмовно уже, специфичније јединице у односу на шири, обухватнији хипероним. Теоријски опис понегде прати неколико задатака у којима се од ученика тражи да за сваки хипероним осмисле по неколико хипонима, или обрнуто – да за наведене скупове речи изнађу хипероним (МК 2021: 128–129; Klett 2024: 52). Примери се односе на музичке инструменте, осећања, биљке, животиње, инсекте, болести, делове тела, породицу, родбину, грађевине, спортове, превозна средства, облике рељефа, институције, празнике, накит, посуђе, алат, часописе, зачине, прехранбене производе, планете, народне обичаје итд. У граматички издавача Modrijan (2019: 44) не налазимо задатке на којима би ученици увежбавали представљени појмовно-лексички однос, већ се они упућују на садржај радне свеске. Запажа се да се понегде наводи само један хипоним у односу према хиперониму (нпр. *цветиш–ружа* (МК 2021: 129); *сјорш–скијање*, *огећа–џуловер*, *обућа–сандале* (Modrijan 2019: 44); *зачин–со* (Klett 2024: 52)), што се не чини сасвим адекватним поступком. У литератури о усвајању хипонимије истиче се, рекли бисмо – с пуним правом, да се хипонимија најбоље представља са две и више субординираних лексема (Clark, Gelman and Wilcox 1989: 325). То је важно не само зато што се ствара мало потпунија слика кохипонимског низа и евентуално усвајају неки нови, непознати чланови, него првенствено зато што се на тај начин пренебрегава потенцијално контрастирање хиперонима и хипонима, јер они међусобно не стоје у односу контраста, него у односу инклузије. Прегледом граматика запажа се да се осим лекција у којима се наведени појмови обрађују, они јављају само на још једноме месту, у лекцији која се у све три граматике односи на *дефинисање појма* (МК 2021: 130–131; Modrijan 2019: 88–89; Klett 2024: 61–62). Ученицима се показује да хипероним учествује у дефинисању значења и да му се у том поступку придружује и опис специфичности појма који се дефинише. На овај начин они могу само посредно закључити да хипоними садрже више семантичких обележја у односу на одговарајући хипероним. Коначно, сви примери из лекција о хиперонимима и хипонимима припадају типу хипонимије која је таксонимија. Иако се меронимија речју не помиње ни у словеначким граматикама, она је своје место у њима нашла само у примени – кроз лекције

у којима се предочава опис предмета или опис биљке. У њима се ученицима скреће пажња на значај именовања саставних делова целине, чиме се развија њихов опажајни и изражајни потенцијал (МК 2021: 117–119, 126–127; Modrijan 2019: 90–95, 99–102; Klett 2024: 96–100, 102–105).

10. Закључне напомене

Ово истраживање указује на значај и потребу за хипонимијом у основношколској настави матерњег језика, која корелира са наставом математике, и на којој су утемељена теоријска и практична знања свих научних дисциплина. У том смислу искристалисало се неколико закључних тачака. (1) Хипонимијским релацијама (таксонимијама и меронимијама) освешћују се структуре које ће ученици препознавати у градиву школских предмета, али и у свету који их окружује. На тај начин учење језика добија за ученике још већи смисао, а с друге стране, учвршћују се и знања из других научних области. (2) Хипонимија развија логичко мишљење и снажи когнитивне капацитете. Знање у чијој се структури уочавају системски односи има потенцијал за боље разумевање и трајније памћење. (3) Освешћен механизам је стабилнији механизам. Иако се са односима субординације ученици срећу током наставног процеса, са њима се детаљније теоријски и практично треба упознати на настави матерњег језика (лексикологије), чиме ученици постају свесни менталне операције коју користе. Не само да уз помоћ хипонимије разумеју лексичку парадигматику, или многе поделе са којима се сусрећу на часовима безмало свих школских предмета, већ им она помаже да боље разумеју свет око себе, организују нова знања и воде своје мисли. На тај начин боље разумеју прочитано, а истовремено постају успешни говорници и писци, чији су текстови јасни, сегментирани и логични, задовољавајући тиме лингвистичке, прагматичке, али и естетске критеријуме. (4) Водећа психолингвистичка истраживања подржавају идеју да од петог разреда треба постепено интензивирати рад на освешћивању система и системности (јер се у том периоду стабилизују категоријално и појмовно мишљење), премда је могуће, у складу са зоном наредном развоја, увести хипонимију кроз практичне примере и раније. (5) Прегледом програмских садржаја за матерњи језик у свим словенским земљама показало се да се једино у Чешкој и Словенији планира усвајање хипонимије у основној школи. (6) Обрада хипонимије у

граматикама Чешког језика за други и трећи разред може се сматрати узорним обрасцем, на који би ваљало да се угледају аутори школских програма и граматика у другим словенским земљама.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Драгићевић, Р. *Лексикологија српског језика*. 2. изд. Београд: Завод за уџбенике, 2010.
- Илић, В. *Теорија и пракса наставе лексикологије српског језика (у основној и средњој школи)*. Докторска дисертација одбрањена 9. 6. 2022. године на Филолошком факултету Универзитета у Београду (ментор: проф. др В. Брборић), 2022.
- Илић, В. „Лексикологија у образовним курикулумима словенских земаља (компаративни приступ).” У: *Актуалне проблеме истраживања модерне славистике: језик, превод, литература, култура, историја*: колективна монографија. С. Ивановна Терехова (гл. ред.). Швајцарска, Брисел: Peter Lang Group AG (2023): 262–270.
- Минових, М. „Избор граматичке теорије за наставне потребе.” *Књижевни језик*, 13/2 (1984): 87–91.
- Новиков, А. Л. *Семантика руског језика: Учеб. пособие*. Москва: Высшая школа, 1982.
- Новокмет, С. „Називи животиња у настави лексикологије српског језика.” *Књижевност и језик*, LXV/1–2 (2018): 107–119.
- Радовановић, М. *Фази лингвистике*. Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 2015.
- Рош, Е. „Принципи категоризације.” *Језик и сазнање, христологија из коинитивне лингвистике*. К. Расулић, Д. Кликовац (ур.). Београд: Филолошки факултет (2014): 45–72.

*

- Allwood J., Andersson L. G., Dahl Ö. *Logic in Linguistics*. Cambridge: Cambridge University Press, 1977.
- Clark, E. „Conceptual perspective and lexical choice in acquisition.” *Cognition*, 64 (1977): 1–37.
- Clark, E. *First language acquisition*. 2nd ed. Cambridge: Cambridge University Press, 2009.
- Clark E., Gelman S., Wilcox Sh. „Conceptual and lexical hierarchies in young children.” *Cognitive development*, 4 (1989): 309–326.
- Hodel, R. *An Introduction to Mathematical Logic*. Mineola, New York: Dover publications, 2013.
- Luriја, А. *Jezik i svest*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2000.
- Lyons, J. *Semantics*. Vol. 1. Cambridge: Cambridge University Press, 1977.
- Milić, S. *Elementi matematičke logike i teorije skupova*. Београд: А–Ш дело, 2001.

- Pijaže Ž., Inhelder B. *Intelektualni razvoj deteta*. 3. izd. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 1986.
- Vigotski, L. *Mišljenje i govor*. Beograd: Nolit, 1977.

Извори

- Листа одобрених уџбеника за основно образовање у Словенији <<https://ucbeniki.cobiss.si/books>>, 21. 11. 2024.
- Листа одобрених уџбеника за основно образовање у Чешкој <<https://msmt.gov.cz/vzdelavani/zakladni-vzdelavani/seznam-ucebnic-a-ucebnich-textu-pro-zs>>, 20. 11. 2024.
- Образовни програм за основно образовање у Чешкој <<https://msmt.gov.cz/vzdelavani/zakladni-vzdelavani/upraveny-ramcovy-vzdelavaci-program-pro-zakladni-vzdelavani>>, 18. 11. 2024.
- Образовни програм за предмет Словеначки језик у основном образовању у Словенији <https://www.gov.si/assets/ministrstva/MVI/Dokumenti/Osnovna-sola/Ucni-nacrti/obvezni/UN_slovenscina.pdf>, 20.11.2024.
- ПГ 17, LXVI. „Правилник о плану наставе и учења за први циклус основног образовања и васпитања и програму наставе и учења за први разред основног образовања и васпитања.” *Службени гласник РС – Просветни гласник*, год. LXVI, бр. 10, од 14. децембра 2017: 1–8. <<https://www.pravno-informacioni-sistem.rs>>, 19. 8. 2024.
- ПГ 18, LXVIIа. „Правилник о програму наставе и учења за други разред основног образовања и васпитања.” *Службени гласник РС – Просветни гласник*, год. LXVII, бр. 16, од 17. септембра 2018: 49–52. <<https://www.pravno-informacioni-sistem.rs>>, 19. 8. 2024.
- ПГ 18, LXVIIб. „Правилник о плану наставе и учења за пети и шести разред основног образовања и васпитања и програму наставе и учења за пети и шести разред основног образовања и васпитања.” *Службени гласник РС – Просветни гласник*, год. LXVII, бр. 15, од 30. августа 2018: 77–84; 271–277. <<https://www.pravno-informacioni-sistem.rs>>, 19. 8. 2024.
- ПГ 19, LXVIIIа. „Правилник о програму наставе и учења за трећи разред основног образовања и васпитања.” *Службени гласник РС – Просветни гласник*, год. LXVIII, бр. 5, од 27. маја 2019: 6–11. <<https://www.pravno-informacioni-sistem.rs>>, 19. 8. 2024.
- ПГ 19, LXVIIIб. „Правилник о програму наставе и учења за четврти разред основног образовања и васпитања.” *Службени гласник РС – Просветни гласник*, год. LXVIII, бр. 11, од 15. августа 2019: 1–7. <<https://www.pravno-informacioni-sistem.rs>>, 21. 8. 2024.
- ПГ 19, LXVIIIв. „Правилник о програму наставе и учења за седми разред основног образовања и васпитања.” *Службени гласник РС – Про-*

- свећни ласник*, год. LXVIII, бр. 5, од 27. маја 2019: 61–68. <<https://www.pravno-informacioni-sistem.rs>>, 21. 8. 2024.
- ПГ 19, LXVIIIг. „Правилник о програму наставе и учења за осми разред основног образовања и васпитања.” *Службени ласник РС – Просвећни ласник*, год. LXVIII, бр. 11, од 15. августа 2019: 61–70. <<https://www.pravno-informacioni-sistem.rs>>, 21. 8. 2024.
- ПГ 20, LXIX. „Правилник о изменама Правилника о плану и програму наставе и учења за гимназију.” *Службени ласник РС – Просвећни ласник*, год. LXIX, бр. 12, од 24. августа 2020: 1–50. <<https://www.pravno-informacioni-sistem.rs>>, 19. 8. 2024.

*

- Hošnová E., Buriánková M., Pišlová S., Šmejkalová M. *Český jazyk 2 pro základní školy*. Praha: SPN – pedagogické nakladatelství, 2019.
- Hošnová E., Šmejkalová M., Vaňková I., Buriánková M. *Český jazyk 3 pro základní školy*. Praha: SPN – pedagogické nakladatelství, 2020.
- Babušová G., Chlumská P., Kosová J., Nespěšná V., Řeháčková A. *Český jazyk, učebnice pro 2. ročník základní školy*. Plzeň: Nakladatelství Fraus, 2019.
- Babušová G., Chlumská P., Kosová J., Nespěšná V., Řeháčková A. *Český jazyk, učebnice pro 3. ročník základní školy*. Plzeň: Nakladatelství Fraus, 2020.
- Burianová H., Jízdna L., Tarábková M. *Český jazyk, učebnice pro 2. ročník základní školy*. Brno: Didaktis, 2014.
- Burianová H., Jízdna L., Nováková P., Volf V. *Český jazyk, učebnice pro 3. ročník základní školy*. Brno: Didaktis, 2010.
- Petek T., Osterman S. *Slovenščina 5. Učbenik za slovenski jezik v petem razredu osnovne šole*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2021.
- Kocjan-Barle M., Briški K., Miklavčič M. *Znanka ali uganka 5. Slovenščina za 5. razred osnovne šole. Učbenik*. Ljubljana: Modrijan izobraževanje, 2019.
- Cajhen N., Drusany N., Kapko D., Križaj M., Bešter Turk M. *Gradim slovenski jezik 5: izdaja s plusom. Učbenik*. Ljubljana: Rokus Klett, 2024.

Valentina M. Ilić

THE SIGNIFICANCE AND STATUS OF HYPONYMY IN THE TEACHING OF SLAVIC LANGUAGES AS NATIVE LANGUAGES

Summary

The main goal of the paper is to point out the multiple importance of hyponymy in the teaching process and present its status in native language teaching in Slavic countries. By understanding the relations of superiority, subordination, and coordination between concepts and words, students realize the vertical and horizontal structure of the lexical system and the world around them. Understanding hyponymic relations, which can be represented by mathematical-logical set theory, encourages the development of categorial and logical thinking, which is developed simultaneously in Mathematics and Computer Science classes through related content. The paper suggests, based on the results of psycholinguistic research, that students are ready to understand this relation during the period of entering puberty. Many examples from different school subjects are provided, confirming the use of hyponymy, which facilitates the understanding of lessons, learning, and future self-education of students. The second part of the paper explores the treatment of hyponymy in primary school native language teaching in all Slavic countries. The results showed that it is planned according to the curricula for primary schools only in the Czech Republic and Slovenia. The textbooks of three of their representative publishers were reviewed and analyzed, and it is concluded that the approach to hyponymy in Czech textbooks for the Czech language can be considered an exemplary model that authors of curricula and the textbooks for the native language from other countries of the Slavic world could follow.

Key words: hyponymy, logical and categorial thinking, teaching of Slavic languages as native languages, Serbian language, Czech language, Slovenian language.

МИЛОРАД М. МИЉАКОВИЋ *

Универзитет у Новом Саду

Филозофски факултет

Одсек за славистику

ЕКСПРЕСИВНА УПОТРЕБА ВЛАСТИТИХ ИМЕНИЦА У МНОЖИНИ У РУСКОМ, СРПСКОМ И ДРУГИМ СЛОВЕНСКИМ ЈЕЗИЦИМА

У раду се на примерима прикупљеним у комуникацији на Интернету (новинским чланцима, блоговима и коментарима на друштвеним мрежама) анализира експресивна употреба властитих именица у множини у руском, српском и другим словенским језицима (нпр. пољ. *różnych Nikodemów Dyźmów*, рус. *киркоровы*, слнч. *razne Rusije* срп. у *Србијама*). Властите именице у овим случајевима представљају прототипе, те се употреба у множини односи на читаву групу земаља, градова или људи са истим особинама. Оне на овај начин прелазе у заједничке, што понекад прати и одговарајући правопис (нпр. рус. *киркоровы*). Због високог степена експресивности оваква употреба се среће и у публицистичком стилу (нпр. рус. *Ученые предрекают новые „чернобыли” в мире*). Ове јединице интелектуално и емоционално утичу на адресата, те могу учествовати у креирању језичке слике света и формирању вредносних оцена.

Кључне речи: властите именице, заједничке именице, деонимизација, експресивност, множина, словенски језици.

1. Уводна разматрања

Развој лингвокултурологије и њених подграна објашњава се преусмеравањем фокуса на човека, који постоји и функционише на пресеку компликованих система као што су језик, свест, култура и комуникација. Вероника Николајевна Телија у русистику уводи лингвокултуролошки приступ на основу идеје о повезаности језика, свести и културе (Ковшова 2013: 48). Културно маркиране јединице, у које спадају и властите именице или оними, анализиране су у оквиру великог броја лингвистичких праваца и теорија (Ковшова 2013: 48–49; Нахимова 2007: 37–50). Именице у традиционалном поимању представљају променљиву и само-

* milorad.miljakovic@ff.uns.ac.rs; ORCID: 0000-0002-0756-1375

сталну врсту речи које означавају бића, предмете и појаве. Оне се употребљавају за означавање „предмета или појма као скупа битних особина које га чине оним што јесте” (Стевановић 1980: 78). У зависности од тога да ли означавају један специфичан ентитет или читаву класу, именице се деле на властите и заједничке. Именице разликују облике једнине и множине, а у словеначком језику и облике двојине.¹ Већина именица у словенским језицима има и једне и друге облике, али постоје и именице које имају само облике једнине или само облике множине. Властите именице означавају специфичне ентитете (конкретне људе, животиње, географске појмове и небеска тела) и по правилу немају облике множине (Нахимова 2007: 29–30), али се неке од њих у извесним случајевима употребљавају у множини (Стевановић 1980: 82). Поред топонима који имају плурални облик (нпр. рус. *Балканы*, *Афины*; срп. *Карџаџи*, *Алџи*, *Сремски Карловци*)² и топонима који означавају два или више географских објеката (имају више референата), те могу имати облике двојине или множине (нпр. слнч. *Srce dežele ob sotočju dveh Sav*; срп. *Колико Београда постоји у свету?*) постоје и оними, који се у множини употребљавају како би означили више лица с неком карактеристичном особином личности која носи, или је носила то име, нпр. срп. *...последња наша борба дала је велики број Милоша* [према Милошу Обилићу] (Стевановић 1980: 335–336). Непостојаност и померање граница између властитих и заједничких именица примећена је и у *Академијиној граматички руској језика* (Шведова 1980: 458), где се указује на могућност употребе антропонима (рус. *держиморда*, *донкихот*, *донжуан*, *Наполеон*, *Есенины*) и топонима (рус. *рязани*) за уопштено означавање истоветних јединки. Истраживање онимских јединица има дугу традицију у науци, а посебно у оквиру теорије концептуалне метафоре и теорије прецедентности (Нахимова 2010: 78). Караулов (2010: 220) сматра да су прецедентни оними „готови интелектуално-емоционални блокови” који су добро познати у друштву и често се користе у комуникацији. Између културе и језичког система се налази лингвокултурни систем, који у себи садржи различите јединице: (1) прецедентна имена / прецедентне антропониме (срп. *Кир Јања*), (2) називе предмета из нереалног света (рус. *скатерть-самобранка*), (3) квазиеталоне (срп. змија),

¹ Облике двојине има и горњолужичкосрпски, који у овом раду неће бити анализиран.

² О мотивисаности плуралних облика топонима у српском језику в. Томић 2019.

(4) квазисимболе (рус. *ветер перемен*) и др. Прототипи прецедентних антропонима су веома често књижевни јунаци, али и реални људи: историјске личности, уметници, политичари, спортисти и други, тако да су прецедентна имена великим делом идеолошки обојена и у тесној су вези са одређеним супкултурама. Свака епоха може да има своје прецедентне антропониме, који припадају одговарајућој култури или супкултури (Токарев 2013: 117).

Нахимова (2007: 29–30) наводи став Јермоловича да је једна од основних карактеристика властитих именица означавање једног референта. Прелазак антропонима у заједничку именицу омогућава њену употребу у множини, тј. указује на могућност да се односи на више референата, а тиме истиче у први план особину, функцију, као и аксиолошке компоненте датог антропонима које се приписују свим његовим потенцијалним референтима у неком исказу (Нахимова 2007: 62–63).

Поред основних функција категорије броја, ова категорија развија и допунска, некатегоријална значења. Хиперболична множина се употребљава у ситуацији која се односи на један предмет или појаву, али говорник у жељи да уопшти ситуацију користи облик множине (срп. *Не ђрави сцене!*). Овако употребљена множина има прагматичку функцију: изражавање узрујаности, незадовољства и других негативних емоција (Кузьменкова 2000: 116). Бунамес (2007: 75–80) сматра да пејоративно значење одређене лексеме непредметног значења множински облик само појачава. Пејоративно значење се врло често укршта са значењима хетерогености, интензивности, трајности и настаје под утицајем микроконтекста и макроконтекста. Ауторка сматра да се именице непредметног значења не могу описати граматичким правилима, јер је правилан избор форме условљен многим факторима (лексичким значењем, типом текста, прагматичким карактеристикама текста, интенцијом адресанта). Томић (2019: 80) примећује да речи субјективне оцене (деминутиви, аугментативи, хипокористици и пејоративи) врло често развијају додатно експресивно обојено значење са множинском компонентом, али да се при томе губе семе величине. Сматрамо важним да овде укажемо и на сему резидуалности (Томић 2019: 311) у структури множинских речи које означавају остатке нечега, ситне, безначајне, безвредне предмете и рушевине, због оцена безначајности и безвредности. Ове речи су блиске збирним и градивним именицама, али оне множинским обликом именују скуп, гомилу нечега. Прагматичке функције датих значења множине могу се донекле приметити и у множинској употреби прецедентних онима.

У речнику *Словарь русского языка* (СРЯ 2008) примећен је већи број примера прецедентних антропонима, који означавају човека са одређеном особином (*двуликий янус, держиморда, донжуан, донкихот, золушка, ирод, иуда, каин, митрофанушка, мегера, подпоручик киже, эскулап*), у односу на један прецедентни топоним (*содом*), а у онлајн верзији и *голгофа*. Оба топонима су библијска и општепозната и јасно указују на конкретне библијске концепте. У раду под називом *Могут ли топонимы быть прецедентными?* ауторка (Левина 2016: 118) долази до закључка да оними могу бити прецедентни уколико се константно репродукују у језику, познати су члановима једне лингвокултуре или макар већини и репрезентују прецедентне концепте, тј. ментално-вербалне јединице, које се користе за представљање, концептуализацију и оцену стварности при грађењу слике света и њених делова. Прецедентни оним увек представља културни концепт и указује на прецедентну ситуацију, а познато је да топоними имају могућност да метонимијски означе неке догађаје, епоху, време.

Употреба топонима у множини знак је његове прецедентности макар за адресанта, чиме се уједно изражава и вредносна оцена према датом топониму, пошто он путем метонимије указује на неку ситуацију, догађај и сл. Множински облици се могу тумачити и кроз призму различитих некатегоријалних значења множине (хиперболичности, пејоративности, могуће и резидуалности, али и њиховог међусобног укрштања), чиме се појачава експресивност датих јединица. На експресивност целог исказа додатно утичу атрибути, али и употреба других прецедентних топонима у исказу и њихови међусобни односи на аксиолошкој скали.

2. Корпус и анализа примера

Сви наведени примери у раду ексцерпирани су из интернетских новинских чланака, блогова и коментара на друштвеним мрежама. Прикупљени су примери на белоруском, бугарском, македонском, пољском, руском, словачком, словеначком, српском, украјинском и чешком језику, што указује на универзалност појаве употребе деонимизованих именица у множини. Како је део прецедентних антропонима, већ устаљен у друштвено-језичким заједницама и могу се наћи и у речницима, у овом раду ћемо обратити пажњу на прецедентне антропониме који воде порекло из света политике, спорта и естраде. Издвојићемо и примере прецедентних топонима, који нису устаљени у културно-је-

зичкој заједници, а њихова употреба је контекстуално, културно, историјски и идеолошки условљена. Примере ћемо оставити у њиховом оригиналном облику, без прилагођавања правописној норми. Дате деонимизоване јединице се пишу великим или малим почетним словом, а понекад се издвајају наводницима. Различито писање датих јединица може додатно утицати на њихову експресивност.

Прецедентни антропоними најчешће настају у сфери књижевности, митологије, религије, али и у областима друштвеног деловања као што су политика, естрада и спорт.

У анкети³ у којој је учествовало 56 говорника руског језика прецедентни антропоним *держиморда* у реченици „*Нужно согласиться с фразой Аршавина, которого сейчас разные **держиморды** призывают выслать из страны...*” чак 40 испитаника није могло да одреди порекло датог прецедентног имена, док је 16 испитаника дало одговоре који указују на различит степен упућености о мотивисаности дате употребе (*из комедии Гоголя „Ревизор”; творчество Гоголя; из литературного произведения...*). Четрдесет и шест испитаника навело је одговоре који одговарају наведеном значењу у речнику или су давали одговоре који су указивали на носиоце негативних особина (*наглый, плохой, глупой, глупой и грубый...*), док 10 испитаника није могло да одреди шта означава реч *держиморда* у датом примеру. Овакве примере деонимизованих антропонима можемо сматрати устаљеним у језику, што потврђује и чињеница да се овај пример налази у речнику.

У истој анкети само 1 испитаник (од 56) није дао одговор на питање како разуме употребу речи *киркоровы* у примеру „*Гм, я вчера смотрела голос-дети (из детдомов) по нтв, намного интереснее, чем разные **киркоровы***”. Остали одговори испитаника имају различито место на аксиолошкој скали – од негативне оцене (*не очень талантливые певцы*), преко неутралне (*попзвезды, знаменитости*) до позитивне оцене (*мастерские певцы*).

Преко 60% одговора у анкети је, ипак, указало на негативан однос испитаника према лексеми *киркоровы*. Треба имати у виду да личности из сфере политике, уметности, спорта увек имају везе и са вредносним и идеолошким системом сваког конкретног припадника друштвено-језичке заједнице, тј. да индивидуална

³ У онлајн-анкети говорници руског језика је требало да објасне како разумеју тридесет и два примера употребе прецедентних антропонима у руском језику, а затим да укажу на порекло датих прецедентних антропонима. За потребе овог рада биће издвојен само део резултата анкетања.

значења прецедентних антропонима мотивисаних савременим личностима не морају да спадају у заједнички део кодне компетенције, пошто код појединца могу да побуде личне осећаје.⁴ Пејоративно значење лексичких јединица је засновано на сложе-ној конотативној макрокомпоненти, негативном ставу и емотив-ном односу целокупне друштвено-језичке заједнице (Јовановић 2018: 117). Ипак, употребом множинског облика прецедентних антропонима активирају се конотативне семе које носе инфор-мацију о ставу и емотивном односу адресанта, пошто тада дата лексема означава више особа са неком особином или функцијом.

Припадници исте друштвено-језичке заједнице могу упо-требити у различитим контекстима исти прецедентни антропо-ним, услед чега ће он указивати на друге особине или друштвене функције његовог прототипа, а самим тим ће носити и различиту вредносну оцену међу припадницима друштвено-језичке зајед-нице. На позитивну обојеност лексеме *Ђоковић* у новинском на-слову „*Neki novi **Ђокочи, Родџери и Рафе: Запамтите ова имена, јер би могла ускоро да постану велике тениске звезде***” указује и вербализован концепт ‘велике тениске звезде’, на који ова лексема указује, док у натпису испод фотографије здравствених радница и радника „*Ako nas ovaj virus treba necemu nauciti, to je da pocnemo daleko **весе-ценити ове људе** и њихов рад од **којекаквих Ђоковица, Неимара и Леброна***” на пејоративност дате јединице указује атрибут *којекак-ви*, као и поређење концепта представљеног множинским обли-цима лексема *Ђоковић, Неимар* и *Леброн* са позитивном вредно-сном оценом здравствених радника и радница у време пандемије.

На деонимизацију поред множинског облика указују и придевски и заменички атрибути који уз прецедентне антропо-ниме стоје.

Придев *разни* и његови еквиваленти у другим словенским језицима означавају да „се нешто јавља у неодређеном броју, кад је у питању више неодређених појмова: разни догађаји, разне књиге, разне прилике” (РСЈ 2011: 1101). Овај придев је, као и ње-гови еквиваленти у другим словенским језицима, један од честих знакова да је дошло до процеса деонимизације, нпр. блр. *розныя лукашэнкі, розныя ціханоўскія*; пољ. *różnych Nikodemów Dyzmów; roznych Gudzowatych* (Gazprom) i *Kaczmarkow* (Lukoil); рус. *разные Зеленские, Трасс, Байдены* и им подобные; словен. *so razni igorji lahi; razni dončiči*; срп. *raznorazni⁵ Vučići...*).

⁴ В. Драгићевић (2007: 60).

⁵ Лексема *разноразни* појачава значење лексеме *разни* (РСЈ 2011: 1101).

Придев *нови* и његови еквиваленти у другим словенским језицима указују на понављање неког старог концепта, нпр. рус. **Новых Магомаевых** пока не видно; срп. *Старе приче, нови Туђмани*.

На вредносну оцену садржаја прецедентних именица у множини указује нам и њихова спојивост са неодређеним, одричним и општим придевским заменицама (срп. *некакви, никакви, свакакви, којекакви*) и показним заменицама (срп. *шакви, онакви*) које указују на особину, нпр. рус. **никакие байдены и шольцы**; слч. **takých trumpov**; срп. **kojekakvih Djokovića**.

Антропониме у множини можемо пронаћи и уз неодређену заменицу *неки*, која упућује на непознату личност, као и уз општу заменицу *свакакав*, која у атрибутској служби може да има значење 'више рђав него добар' или 'неваљао, непоштен', нпр. рус. **всяких байденов**; срп. **nekih Dacica, Vulina**.

Квантификатор и семантички примитив *сви*,⁶ који се и налази у структури свих горенаведених атрибута у множини, такође може бити у функцији атрибута прецедентног антропонима, нпр. срп. *Зар нису с истим њлеменим намерама долазили и сви Хитлери и њихове камариле*; чеш. *A kdo by ho po těch všech Hitlerech a Stalinech poslouchal?*

Уколико говорник у исказу набраја више антропонима у множини, у том случају дати антропоними имају исто значење, тј. они се уопштавају до заједничког концепта, нпр. концепта ПОЛИТИЧАР. Навођењем више прототипа у истом низу говорник указује да је и њихова вредносна оцена иста, иако за неке друге припаднике друштвено-језичке заједнице дате прецедентне личности могу бити носиоци различитих идеологија и вредности, нпр. блр. *Калі ж, крыў Божы, зьдзейснiцца тое, да чаго заклiкаюць не толькi розныя лукашэнкi, а i розныя цiханоўскiя, бабарыкi, цэпкалы, саньнікавы i да iх падобныя – то давайце не забываць...*; срп. *Dok god te prioritete budu odredivali Milosevici, Vucici, Tadic, Dodici mi cemo biti ponizavani a ne uvazavani*. На овај начин говорници изједначавају прототипне представнике различитих идеолошких (партијских) система, а њиховом употребом у множини се указује на бројност носилаца такве особине, која се понекад и додатно експлицитно изражава, нпр. блр. *i да iх падобныя*; мак. *има и други*; рус. *и им подобные*; укр. *та інші правителі за 30 років*.

Употреба прецедентног антропонима у множини може додатно да појача експресивност већ исказане конотативно

⁶ О семантичким примитивима в. Вежицкая 1999.

маркиране јединице, нпр. пољ. *To boli różnych swaniaczków politycznych, różnych Nikodemów Dyzmów.*

Често се концепт који антропоним у множини представља накнадно вербализује у исказу: блг. *според мен е страната на Златките, Виолетките, Николетките, Зарите, Андреите, Азисите и всякаква др. вулгарна сволоч*; рус. *Возможно, среди наших красносярских мальчишек подрастают новые Дзюбы и Аршавины, но чтобы талант проявился, ему нужно помочь увидеть свет*; чеш. *Putinovi nevěřím a zrovna tak nevěřím těm různým Junkerům, Kimům, Chávesům, Merkelům, Makronům a jim podobným dobrákům, kteří když zrovna nespí, tak myslí jenom na to, jak vybudovat ráj na Zemi. a to pro všechny lidi bez rozdílu.*

Прецедентни антропоним у множини користи се приликом прављења опозиције ДОБРО–ЛОШЕ, где прецедентне јединице у множини означавају људе са негативном особином, нпр. блг. *...и си заслужаваме и азисите, и малините, и андреите. Не заслужаваме Стела, тя не е като нас...; мак. Дали Ангела Меркел по 12 години на функцијата воопшто има сè уште сила да го брани слободниот Запад? Сила да им се спротивстави на „трамповите“, „ле пените“, „вилдерите“, „ердоганите“ и „путините“ во светот, па дури и да излезе како победник?; слнч. *saj je najbolj znan slovenec na svetu* [Мартин Стрел], *njemu razni dončiči in oblaki ne sežejo do kolen.**

Понекад се у оквиру једног исказа налазе прототип у једници и деонимизована јединица у множини, чиме се експлицитно указује да и једна и друга указују на одређени концепт који се понавља, нпр. слч. *Ale nie je to len Donald Trump, takých trumpov sa dá nájsť dosť v mnohých krajinách sveta aj na Slovensku.*

Најчешћи извор за прецедентне топониме јесу називи географских појмова који сликовито указују на прецедентну ситуацију, тј. историјску судбину топонима, конкретни догађај који се одиграо тамо, економско и политичко стање друштва које насељава дати топоним, а самим тим и вредносну оцену прецедентне ситуације у свести говорника. Поред прецедентних топонима (назива геополитичких простора, земаља, градова, делова градова и сл.), примећена је и прецедентна употреба ергонима, назива грађевинских пројеката и уговора. Употреба прецедентних јединица у множини појачава њихову експресивност. Топоними у множини се могу употребити уз различите придевске и заменичке атрибуте (*сви, ши, своји, нови, разни*), могу бити и део

набрајања, који имају функцију изједначавања датих прецедентних топонима, тј. њиховог упућивања на исти тип прецедентне ситуације, нпр. пол. *jako mozliwie **nowych Ukrain; w swoich Moskwach***; рус. *в своих **белградах**...*; срп. *raznim **Slovenijama, Slovačkama, Češkama, Poljskama***; чеш. *po **všech těch Pařížích, Varšavách a Washingtonech***.

Употребу множинског облика за геополитички простор можемо срести и у наслову Нушићевог фељтона у *Полицији* из 1908. Бен-Акибино путовање по **Европама**, који се може жанровски одредити као путописна пародија (Костадиновић 2017: 130). У тексту се пародира патетичан и површан однос према европској цивилизацији и њеним достигнућима. У руском језику се за веома површно и брзо упознавање са нечим користи израз *галопом по **Европам*** (РФ 1998: 106). Употреба у множини именице *Европа* се може посматрати и у светлу језичке економичности (*Европе* – „европске земље”), а облик множине би могао бити условљен семом мултипликативности. Говорник на тај начин не показује потребу за именовањем сваког од чланова скупа, што указује на његов површан однос, тј. за говорника су сви делови скупа исти, нпр. блр. *У **Еўропах** кажуць, што ў школках трэба болей дэмакратыі*; рус. *Девушки, живущие **в европах-америках**, как вы туда попали?*; *У них там **в Южных Америках** перевороты частенько случаются и без всякого желания вступать куда либо*; срп. *Тато, **и Evropaма**, imaju raznorazne fiks ideje...*; чеш. *V Izraeli by dělat musely, jen **po Evropách** jsou takto setřeny*.

Приликом набрајања више топонимских јединица у адвербијалу за место, топонимске јединице се уопштавају до једнаког вредносног концепта за говорника и указују на потенцијално постојање већег броја места на којима су остваривачи радње у предикату, чиме се постиже експресивност датог исказа: блр. *Дык няхай свае рэвалюцыі робяць у **Польшчах** ды **Літвуах***; рус. *как там живут в **украинах и сириях** на 10 тысяч рублей; А что там в **Австриях/Германиях** с водой?*; укр. *Ні в **ваших Канадах-Америках**⁷ ні в **Росіях** таких концертів з нагоди Дня Незалежності не бачили*. Понекад топоним у множини може бити и самостално употребљен као адвербијал за место, нпр. блр. *як **некаторыя** „пры лукашенке крававым дыктатары таким бабла накалатили и зараз у **польшчах** сядзяць... странно как это возможно?*; рус. *Под такой*

⁷ Понекад се топоними који се сматрају посебно блиским према прецедентној ситуацији на коју упућују повезују помоћу цртице или косе црте, нпр. рус. *в **украинах-прибалтиках**; в **Австриях/Германиях**; укр. в **ваших Канадах-Америках***.

“бандитский” процент в **Россиях** кредиты только по каким-нибудь акциям дают. срп. *шири пуша јефтиније сам прошао него што бих у Србијама; I šta bi mi falilo sad* и **Bugarskama**? Називи земаља у плуралу у овим примерима могу да упућују на (1) већи број по неком признаку сличних земаља и / или (2) сва места у оквиру те земље у којој се радња предиката одвија. У наведеним примерима се основним прагматичким карактеристикама употребе прецедентних топонима у множини могу сматрати ироничност и пејоративност. Најчешће прецедентна ситуација на коју упућују деонимизовани топоними из наших примера није општепозната или је културно, историјски, временски, лично условљена, те може бити изражена (1) експлицитно, нпр. слнч. *...tako kot UN dokler v njej sedijo razne Rusije, Kitajske in še cel kup barbarskih držav* [варварске државе]; (2) навођењем других деонимизованих топонима, који треба да наведу адресата да схвати везу међу њима активирањем културних, социјалних, историјских, вредносних знања, нпр. буг. срп. *Kum Milosevicevog direktora Poste Jokica, s kojim je zario i palio 90-tih, skolovao decu* и **Engleskama i Amerikama** [друге, богате земље]?; рус. *Вы в **питерах** и **москвах** просто очень сильно зажрались* [велики, богати градови].

У исказима где се користе множински облици топонима веома често долази до вредносног рангирања одређених концепата путем стварања опозиција ОВДЕ–ТАМО и СВОЈЕ–ТУЂЕ: мак. *Совет до сите сили, и до **Белградите**, и до **Атините**, и до **Софиите**, и до **Приштините**, и на крај до **Скопјето**, па и до **Калето**: не се лакомете и не ја сањајте Македонија страсно; пољ. *A nasi lokalni krytycy byli za bardzo zapatrzeni w to, co się **tam po różnych** Warszawkach⁸ i **Krakowach** wypisuje*; рус. *смотрел первый канал, плакал, как **там** живут в **украинах** и **сириях** на 10 тысяч рублей; Александр, а **вы там** в **украинах**, **германиях** и **америках** надеялись, что **русские** не станут терпеть тяготы жизни ради победы и восстанут против власти?*; слнч. *Vi, ki ste !tapravi! domoljubi, pa **se vlačite po nemčijah**, doma začnite delat in naredite dejansko kaj dobrega za **slovenijo**, ne pa tu lapat, kako ste oh in sploh, ko vas hrani nemška roka*.*

Већим степеном прецедентности одликују се топоними који су културно и историјски маркирани, па самим тим и значајни за целокупну друштвено-језичку заједницу. Тако можемо наћи топониме који метонимијско-метафоричним преносима обеле-

⁸ Именица је настала суфиксацијом прецедентног топонима, и иронично указује на утицајне и елитне друштвене кругове у Варшави.

жавају места где су се налазили логори, дешавали злочини, катастрофе, почињале револуције и слично, нпр. пољ. *to znaczy powych Oświęcimów i Majdanków* [логори]; слнч. *Miklavčič Predanova: V Sloveniji je bilo več Holmcov* [ратни злочини]; рус. *Нам не нужны новые Ленинграды и Хиросимы* [ратна страдања и разарања]; *Ученые предупреждают новые „чернобыли“ в мире* [техногене катастрофе]; срп. *...стваран је морални ошклон за будуће злочине према Србима у јасеновцима, јадовницама, сланама, сајмишницама; kad himne i zastave posnu da budu vaznije od igre, to je pravac koji završava ausvicima i srebrenicama, a o jasenovcima i lorama da i ne govorim* [логори]; *...неће бити нових Мајдана!* [обојене револуције]; *BOSANSKI ČERNOBILI: TOKSIČNI OTPAD U BIH* [техногене катастрофе]; *...ja ću vam pošteno objasniti šta Amerika radi po svojim biološkim vuhanima širom sveta* [биолошке лабораторије]; укр. *...нові Бучі та Маріуполі по всій країні* [ратни злочини и разарања].

Оними којима се означавају планине, делови градова, насеља, актуелни архитектонски и грађевински пројекти, називи фирми и пољопривредних имања могу путем метонимијско-метафоричних преноса да указују на одступање од вредносног система заједнице или адресанта, нпр. срп. *Sve planine novi Zlatibori* [прекомерна градња]; *Tada bi na površinu vrlo brzo isplivale sve Savamale, Telekom i Jovanjice...* [криминалне афере, случајеви]; *potpisivanje štetnih ugovora, svih Beograda na vodi, Etihada* [негативна оцена уговора]; *U drugim krajevima podižu Miloše Velike...* [незначајан пројекат за адресанта]; *...jadan i sirot dok oni sa porodicama žive na Dedinjima Topčiderima i ostalim lokacijama koje nisu za običnu sirotinju raju* [ексклузивност насеља].

Понекад се топоними у множини у одређеном исказу могу искористити као средство за ефективније супротстављање позитивном концепту, нпр. срп. *A sve to šareno domoljubno trunje onako skupa i na gomili, sa svim tim patetičnim likovima vlažnih očiju kereće zagledanih prema peštama, beogradima, zagrebima ili čemu već, nije vredno ni jedne čaše onog zlaćanožutog belog vina iz Pešcare, uz koje se može provesti život vredan življenja...*; чеш. *Ale po všech těch Budapeštích, Floridách, Berlínech a Amsterdamech, co propluly na FB a Insta, jsem si řekla, že je čas, aby i Varšava dostala víc lásky, aby i tam jezdilo víc turistů. Zaslouží si to!*

3. Закључак

У ексцерпираним примерима запажена је употреба множинских облика деонимизованих антропонима и топонима у десет словенских језика. Већи степен прецедентности показују антропоними, пошто указују на носиоца особине.

Индивидуални доживљај неке јавне личности, политичара, спортисте не мора да одговара колективном доживљају, па је понекад у исказу неопходно да се концепт, на који прецедентни антропоним указује, додатно вербализује. На негативну оцену деонимизованих антропонима указују њихов множински облик у спрези са заменичким и придевским атрибутима (*разни, којекакви, всякие...*), који у својој семантичкој структури имају сему *сви*, коју је немогуће применити на једну конкретну личност, као и поређење са различитим концептима у исказу. Пример позитивне оцене се може срести код прецедентних антропонима који означавају талентоване спортисте и уметнике уз атрибут *нови* [онај који се понавља].

Топоними се одликују мањим степеном прецедентности, пошто представљају географске појмове са компликованом семантичком структуром, која зависи од перцепције, друштва, културе, идеологије, вредности, стереотипа, интереса и личних искустава појединца. Ипак, у језику је запажена употреба множинских облика деонимизованих топонима. Деонимизоване топониме прате и заменички и придевски атрибути (срп. *којекакви, разни*, рус. *свои*). Деонимизовани топоними у множини се користе у набрајањима приликом изједначавања концепата које представљају, као и приликом изражавања различитих опозиција ОВДЕ–ТАМО, СВОЈЕ–ТУЂЕ, ДОБРО–ЛОШЕ. Дате јединице доприносе експресивности говора, чиме се могу постићи ефекти ироничности, површности, хиперболизације.

Употреба различитих деонимизованих јединица у множини често се среће у публицистичком стилу, пошто утичу на читаоца путем готових „интелектуално-емоционалних блокова”, нпр. слнч. *Miklavčič Predanova: V Sloveniji je bilo več Holmcov*; срп. **Фајгељи**, *дакако, увек раде обрнуто, они су у вуковарима овој свешта увек лашиничари а у новим садовима ћириличари, јер то вам је најроштио шаква соршти*. Као културне и вредносно маркиране јединице, оне могу утицати на формирање језичке слике света и вредносних оцена, али могу бити и део језичке игре.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Бунамес, Н. В. „Множественное число отвлеченных существительных и норма (на материале русского и французского языков).” *Вестник ТГУ* Выпуск 10, 54 (2007): 75–80. <<https://cyberleninka.ru/article/n/mnozhestvennoe-chislo-otvlechennyh-suschestvitelnyh-i-norma-na-materiale-russkogo-i-frantsuzskogo-yazykov/viewer>>, 25. 1. 2025.
- Вежбицкая, А. *Семантические универсалии и описание языков*. Пер. с англ. А. Д. Шмелева, под ред. Т.В. Булыгиной. Москва: «Языки русской культуры», 1999. <http://library.lgaki.info:404/2020/%D0%92%D0%B5%D0%B6%D0%B1%D0%B8%D1%86%D0%BA%D0%B0%D1%8F_%D0%A1%D0%B5%D0%BC%D0%B0%D0%BD%D1%82%D0%B8%D1%87%D0%B5%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B5.pdf>, 10. 2. 2025.
- Драгићевић, Р. *Лексикологија српског језика*. Београд: Завод за уџбенике, 2007.
- Јовановић, Ј. Б. *Лексика јошрдног значења у именовању човека у српском језику* (докторска дисертација). Београд, 2018. <<https://nardus.mpn.gov.rs/bitstream/id/29242/Disertacija.pdf>>, 27. 1. 2025.
- Караулов, Ю. Н. *Русский язык и языковая личность*. Издание седьмое. Москва: Издательство ЛКИ, 2010. <<https://rusexpert.ru/public/knigi/8.KarauJazLichn2010.pdf>>, 31. 1. 2025.
- Ковшова, М. Л. „Словарь лингвокультурологических терминов: идея, принципы, схема, опытный образец.” В: *Язык, сознание, коммуникация: Сб. статей*. М. Л. Ковшова, В. В. Красных, А. И. Изотов, И. В. Зыкова (ред.). Москва: МАКС Пресс (2013): 48–57. <https://www.philol.msu.ru/~slavphil/books/jsk_46_05kovsova.pdf>, 28. 1. 2025.
- Костадиновић, А. М. „Пародирање путописа и етничке представе (Бен-Акибино путовање по Европиама Б. Нушића).” *Philologia Mediana*, бр. 9 (2017): 127–142. <<https://www.philologiamediana.com/index.php/phm/article/view/471>>, 15. 1. 2025.
- Кузьменкова, В. А. „Грамматика и прагматика (о некоторых явлениях русской грамматики, которые трудно понять иностранцам).” *Язык, сознание, коммуникация: Сб. статей*. В. В. Красных, А. И. Изотов (ред.). Москва: МАКС Пресс, 2000. Вып. 14 (2000): 114–118. <https://www.philol.msu.ru/~slavphil/books/jsk_14_11kuzmenkova.pdf>, 27. 12. 2024.
- Левина, Э. М. „Может ли быть прецедентным топоним?” *Филологические науки. Вопросы теории и практики*, № 4, 58: в 3 ч. Ч. 2. (2016): 115–119. <<https://www.gramota.net/article/phil20160732/fulltext>>, 25. 12. 2024.
- Нахимова, Е. А. *Прецедентные имена в массовой коммуникации*. Екатеринбург: ГОУ ВПО «Урал. гос. пед. университет» – Институт социального образования, 2007. <<http://elar.uspu.ru/bitstream/uspu/5960/1/mon00081.pdf>>, 21. 1. 2025.

- Нахимова, Е. А. „Метафорические и метонимические значения топонимов в современных СМИ.” *Известия Уральского государственного университета*. Сер. 1, Проблемы образования, науки и культуры, N 1 (71) (2010): 78–85. <<http://elar.urfu.ru/handle/10995/19274>>, 20. 1. 2025.
- РСЈ: Вујанић, М. et al. *Речник српскога језика*. Нови Сад: Матица српска, 2011.
- РФ: Бирих А. К., Мокиенко В. М., Степанова Л. И. *Словарь русской фразеологии. Историко-этимологический справочник*. СПб.: Фолио-Пресс, 1998. <https://archive.org/details/20220317_20220317_1134/page/4/mode/2up?q=%D0%B3%D0%B0%D0%BB%D0%BE%D0%BF%D0%BE%D0%BC>, 29. 1. 2025.
- СРЈ: Ожегов С. И., Скворцов Л. И. *Словарь русского языка: Ок. 60000 слов и фразеологических выражений / С. И. Ожегов*. Москва: ООО «Издательство Оникс» – ООО «Издательство Мир и Образование», 2008.
- Стевановић, М. *Грамашика српскохрватског језика за школе средњеј образовања*. Цетиње: ИШП ОБОД – ООУР графичка дјелатност, 1980.
- Токарев, Г. В. „В развитие учения В. Н. Телия о языке культуры: квазиэталон.” В: *Язык, сознание, коммуникация: Сб. статей*. М. Л. Ковшова, В. В. Красных, А. И. Изотов, И. В. Зыкова (ред.). Москва: МАКС Пресс (2013): 113–121. <https://www.philol.msu.ru/~slavphil/books/jsk_46_11tokarev.pdf>, 27. 12. 2024.
- Томић, Б. Н. *Именске речи које се јављају само у множини у српском језику* (докторска дисертација). Београд, 2019. <<https://nardus.mpn.gov.rs/bitstream/id/32565/Disertacija.pdf>>, 24. 1. 2025.
- Шведова, Н. Ю. *Русская грамматика*. Т. 1. Москва: «Наука», 1980.

Милорад М. Милякович

ЭКСПРЕССИВНОЕ УПОТРЕБЛЕНИЕ ИМЁН СОБСТВЕННЫХ ВО МНОЖЕСТВЕННОМ ЧИСЛЕ В РУССКОМ, СЕРБСКОМ И ДРУГИХ СЛАВЯНСКИХ ЯЗЫКАХ

Резюме

В статье на материале десяти славянских языков (русского, сербского, белорусского, болгарского, македонского, польского, словацкого, словенского, украинского и чешского) рассматривается экспрессивное употребление деонимических антропонимов и топонимов во множественном числе. Источником всех приведённых языковых примеров в статье является Интернет (статьи, блоги и комментарии в социальные

сети). Проведенный анализ показал, что прецедентные антропонимы и топонимы сочетаются с определениями, выраженными семантическим примитивом *все*, местоимениями (рус. *всякий*; серб. *којекакав* и т. п.) и прилагательными (серб. *разни, друџи, нови* и т. п.). При перечислении прецедентных онимов во множественном числе указывается на тождественные качества, эталонными носителями которых выступают прецедентные имена (напр. словен. *razne Rusije, Kitajske*). Одному прецедентному имени (напр. *киркоровы*) присущи разные дифференциальные признаки в зависимости от различного восприятия этого прецедентного имени различными людьми, поэтому значение этих единиц обуславливается контекстом. Личностные варианты дифференциальных признаков прецедентных имен часто эксплицируются (напр. словен. *razne Rusije, Kitajske in še cel kup barbarских držav*), или проявляются в структуре высказывания при противопоставлении (болг. *заслужаваме и азисите, и малините, и андреите. Не заслужаваме Стела*). Экспрессивные деонимизированные имена собственные во множественном числе часто используются в публицистическом стиле для оказания интеллектуально-эмоционального воздействия на адресата, формирования языковой картины мира, а также для реализации людической функции.

Ключевые слова: имя собственное, имя нарицательное, деонимизация, экспрессивность, множественное число, славянские языки.

ВЕСНА С. НИКОЛИЋ*
Универзитет у Београду
Филолошки факултет
Катедра за српски језик
са јужнословенским језицима

ИЗУЧАВАЊЕ ПАРОНИМИЈЕ У СЛАВИСТИЧКОЈ ЛИНГВИСТИЦИ**

Иако се и данас може рећи да је паронимија један од најзапостављенијих парадигматских лексичких односа, чињеница је да ова важна језичка појава све више добија на значају, како у славистици генерално, тако и у србистици. Пароними су све чешћа тема бројних монографија, радова и докторских дисертација широм словенског света, а све се учесталије јављају и као предмет истраживања српских лингвиста. Важност изучавања паронимије лежи у њеној повезаности не само са лексикологијом већ и са лексикографијом, методиком наставе словенских језика и као матерњих и као страних, језичком културом и нормативистиком, као и стилистиком и творбом речи. Циљ овог рада јесте да укратко прикаже место паронимије у славистичким истраживањима кроз време (од самих почетака њеног изучавања до данас) и кроз простор (у свим словенским земљама), као и да понуди нови модел приступа паронимима у виду концентричних кругова, до којег се дошло у докторској дисертацији посвећеној управо овом проблему.

Кључне речи: паронимија, пароним, славистика, србистика, лексикологија, језичка култура, лексичка норма.

1. Уводна разматрања

Будући да смо о различитим теоријским погледима на природу паронимије писали на више места (Николић 2021, 2022а, 2024, 2024а), а пре свега, и најдетаљније, у докторској дисертацији *Паронимија у савременом српском језику* (2022), у овом раду се нећемо задржавати на теоријским одређењима паронима, већ ћемо покушати да, колико то простор једног чланка допушта, дамо ширу слику места које паронимији припада у славистичкој

* vesna.nikolic@fil.bg.ac.rs; ORCID: 0000-0002-9194-1759

** Рад је заснован на докторској дисертацији *Паронимија у савременом српском језику* и садржи поједине њене делове.

лингвистици, али и понудимо нови поглед на овај парадигматски однос. Стога ћемо се у првом делу кратко осврнути на развој мисли о паронимији кроз време (пре свега у славистичком свету), у другом на сличности и разлике у њеном одређењу кроз простор, прецизније на доминантне приступе у словенским земљама, док ће фокус рада бити на класификацијама паронима разрађеним у оквиру поменуте тезе. Анализа великог броја паронимских парова савременог српског језика омогућила је синтезу у виду две главне класификације, иако је лексеме у овој врсти односа могуће класификовати и на друге начине и по другим критеријумима (што је у наведеној дисертацији и учињено). За ову прилику изабрали смо да представимо само место паронимије на фази скали односа истокоренских лексема и класификацију паронима у односу на централност, односно периферност паронимских парњака у односу на прототипичне представнике овог односа.

2. Паронимија кроз време

Иако термин *пароним* (гр. *παρόνυμον* < *παρά* 'уз, поред' + *ονομα* 'име') представља један од кључних елемената појмовног апарата још у Аристотеловим *Кашејоријама*, уводном спису *Орјанона*, чини се да у правом смислу није заживео све до XX века, посебно не као део лингвистичког терминосистема. Како се наводи у преводу *Кашејорија* из 1954. године, „паронимима се називају све оне ствари које носе назив према неком другом појму, разликујући се од њега граматичким обликом, као, на пример, *ірама-тичар* – од *ірама-тика* и *храбар* – од *храброс-ти*” (Aristotel 1954: 15), док у преводу из 1970. стоји да се паронимима „зову ствари које се разликују од неке друге ствари у падежу, и по њеном имену се називају. Тако се граматичар зове по граматизи, а храбар човек по храбрости” (Aristotel 1970: 5). Додаје се још и да се пароними „налазе на средини између хомонима и синонима и учествују и у једнима и у другима” (Aristotel 1970: 46).

Међутим, од Аристотела до уласка термина *пароним* у терминологички систем лингвистике прошло је много времена. Наиме, иако се у Вебстеровом речнику енглеског језика¹ наводи да је лексема *paronymous* први пут употребљена 1656. године, а именица *paronym* 1846, овај лексички однос, па ни сам термин, нису у центру интересовања англосаксонских лингвиста ни у савременом

¹ www.merriam-webster.com/dictionary (приступљено 8. 11. 2024).

тренутку. Заправо, могли бисмо рећи да је потпуно маргинализован, посебно ако упоредимо са литературом која је посвећена синонимији, антонимији и хомонимији.²

У словенском свету, с друге стране, посебно у Русији, паронимија има дужу традицију изучавања и знатно бољи статус као лексиколошка појава. Када је у питању тачна година када се у русистици први пут употребљава термин *пароним*, О. В. Вишнякова (1974: 7) наводи да је он први пут поменут 1871. године у „Једнојезичном речнику 30.000 страних речи“ (*Объяснительный словарь 30 000 иностранных слов*) И. Ј. Бурдона и А. Д. Михељсона, а да је 1883. Н. В. Крушевски о паронимима говорио као о читавом низу парова речи које личе једна на другу, а разликују се фонетски и морфолошки. Т. В. Веракша (2000: 4) додаје и да је Михељсон 1883. године у „Експликативном речнику страних речи“ (*Объяснительный словарь иностранных слов*) парониме дефинисао као речи које су исте по изговору, а различите по писању и по смислу. Паровима сличних речи бавио се и А. А. Потебња 1889. године и заустављао се на примерима као што су *статѣкѣ* и *станѣкѣ*, *рыбіи* и *рыбной*, док је А. М. Пешковски паронимима називао речи сличне по гласовима, али не истоветним и наводио примере попут *провидеть* и *предвидеть*, *интеллигентный* и *интеллигентский*, *смешание* и *смещение* (према Вишнякова 1974: 7). У саме почетке изучавања паронима убрајају се и схватања А. Н. Гвозденова (1955), који у књизи „Нацрти стилистике руског језика“ парониме дефинише као речи различите по значењу са сличним, мада не истоветним изговором, као и В. А. Лившица у књизи „Практична стилистика руског језика“, Н. Г. Листвинова у монографији „Питања стилистике руског језика“ и сл. (према Вишнякова 1974: 8). Т. В. Веракша истиче да се паронимија у XIX веку везивала пре свега за стилистику и говорну културу руског језика и обрађивала у оквиру различитих стилистика, лексикографских приручника и корективних речника, у којима се корисницима скреће пажња на речи које се често мешају, а које су напоследку добиле назив *пароними* (попут *отечество* (отаџбина) // *отчество* (патроним); *службист* (марљив чиновник, негативно) // *службака* (марљив чиновник, разговорно и неутрално)) (Веракша 2000: 4). У другој половини XX века разматрање паронимије је из области језичке културе пренето на поље лингвистичких истраживања, а велики допри-

² Детаљан преглед несловенске литературе о паронимији в. у Николић 2022: 3–9.

нос формирању савремених тенденција у испитивању паронима дали су О. С. Ахманова, Ј. А. Бељчиков, О. В. Вишњакова, А. И. Гвоздев, Н. П. Колесников, Л. П. Крисин, М. С. Пањушева, Т. Г. Пономаренко, Д. И. Розентал, Л. И. Скворцов, М. А. Теленкова, Н. М. Шански, Д. Н. Шмељов и други (Веракша 2000: 5). И у актуелном тренутку, у Русији се пише и објављује велики број радова и доктората посвећених управо паронимији.

Када је реч о осталим словенским земљама, ситуација је веома шаренолика – у неким паронимија, као у бројним западноевропским земљама, није никада била нити је сада у сфери лексиколошких истраживања (нпр. Словенија), док у другим постоји дужа или краћа традиција њеног изучавања (нпр. у Украјини речник паронима постоји још од 1986. године, у Бугарској од 1988, у Белорусији од 1994, у Словачкој од 1999, у Пољској од 2004, у Северној Македонији од 2020. и сл.) (Николић 2022: 26–36).³ У Србији и Хрватској не постоје речници паронима, али се њихово теоријско изучавање све више интензивира и добија на значају (в. Тафра 2005; Драгићевић 1996, 2007; Николић 2022 и др.).

3. Паронимија кроз простор

Иако се паронимија, у мањој или већој мери, изучава на готово читавом словенском језичком простору, ставови о томе шта она суштински подразумева нису у потпуности уједначени. Заправо, на два централна питања – да ли пароними морају бити истокоренске лексеме или се ту могу убројати и оне разнокоренске и колико лексеме морају бити семантички блиске, односно удаљене како би биле укључене у разматрање паронимије – још увек нема унифицираних одговора. Када је русистика посредник, приступ по коме пароними могу бити и истокоренске и разнокоренске лексеме може се срести код, на пример, О. С. Ахманове (1966), Н. П. Колесникова (1971), П. А. Леканта и др. (1982), О. А. Антипине (2012), Е. А. Коњеве (2018), док се за парониме као једино истокоренске лексеме залажу О. В. Вишњакова (1974), М. И. Фомина (1973), Ј. А. Бељчиков и М. А. Пањушева (1968), Демиденко и др. (1979), Веракша (2000), Д. А. Иванова (2016) итд. (Николић 2022: 10–25; Николић 2022а: 255).

³ Морамо нагласити да се у наведеним речницима заступају различити погледи на паронимију и парониме, а не само онај који се у овом раду заговара (да у овом односу морају бити истокоренске семантички повезане лексеме).

У осталим источнословенским и западнословенским лингвистичким срединама, приступ по коме се у паронимију убрајају и истокоренске и разнокоренске лексеме доминира над оним који из овог односа искључује разнокоренска образовања. Довољно је погледати поменуте речнике паронима украјинског, белоруског, словачког и пољског језика и грађу у њима презентовану и видети да су, поред истокоренских, обрађене и лексеме које немају исти корен и не деле ниједну заједничку семантичку компоненту.⁴ На исти закључак упућују и други речници ових језика, у оквиру којих се термин *пароним* среће као једна од одредница, као и литература, за неке језике скромнија, за неке богатија, посвећена овом лексиколошком проблему (в. литературу цитирану у Николић 2022: 26–30).⁵

Када је реч о јужнословенском простору, приметна је чињеница да се ставови у вези са паронимијом све више хомогенизују у правцу схватања да у овом односу морају бити искључиво истокоренске блискозначне лексеме. Овакав став у Србији заговарају, пре свега, Р. Драгићевић (1996, 2007) и В. Николић (2022 и др.), у Хрватској Б. Тафра (2005, 2018), у Бугарској В. Зидарова (2014), а овом становишту су блиски и ставови В. Јанушеве (2018).

4. Нови приступ паронимији

Анализа преко 5.000 истокоренских заједничких именица ексцерпираних из *Речника српскохрватској књижевној језика* (у даљем тексту: Шестотомник или РСМ) омогућила нам је да на прави начин, свеобухватно, сагледамо место паронима у односу на истокоренске лексеме које ступају у друге врсте односа. Овакав приступ нам је пружио увид у фазичност односа истокоренских образовања. Наиме, како истиче М. Радовановић, иако нас је аристотеловска „тврда” логика кроз више од два миленијума подучавала и обучавала класификацијама и систематизацијама категорија, двадесети век (а посебно његова друга половина) показао нам је да се и другачије може гледати на ствари – алатом такозване *фази* (fuzzy) логике, *расипинуће*, *разливане*, *лабаве*, *меке* логике, јер је природни људски језици и јесу свет *фази* појава по својој суштини (Радовановић 2009: 12). То даље значи, како наво-

⁴ О речницима паронима детаљно смо писали у раду *Ка речнику паронима савременог српског језика* (Николић 2024б: 219–230).

⁵ У питању је поглавље *Паронимија у источнословенској и западнословенској литератури* докторске дисертације *Паронимија у савременом српском језику*.

ди аутор, да смо научили „да умемо одмеравати и јасно и у нијансама, истраживати и у средишту и на периферији појава, и у центру и на маргини испољавања унапред утврђених 'категорија', и у сразмерно 'јасним' случајевима и у 'сивим зонама' међу класама њиховим, и у једном и у другом, другачијем објашњењу ствари, кроз комплементарне теоријске апарате, и строгом анализом, али и интуицијом, из овог и из оног угла гледано" (Радовановић 2009: 13). Управо су постулати фази лингвистике примењени како би се дошло до фази скале на којој је одређено место паронимије у односу на друге везе међу истокоренским лексемама. Дата скала се графички може представити на следећи начин:

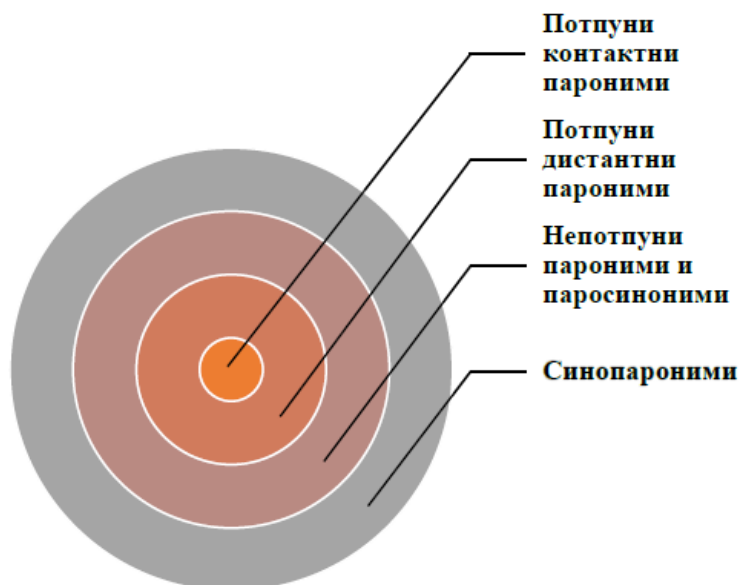
Графикон 1: Место паронима на фази скали односа међу истокоренским лексемама

Као што се из приложеног графикона може видети, између истокоренских синонима, паронима и лексема које су повезане само творбеним везама не повлаче се никакве оштре границе, већ се уважава сложеност и флуидност ових односа и прелазни ступњеви међу њима, посебно када је реч о полисемичним лексемама. Укратко, синоними (потпуни и непотпуни) јесу лексеме чија сва или поједина значења ступају у однос синонимије, али нигде нема укрштања са паронимијом, тј. нема значења међу којима се остварује ова врста везе (нпр. *видарица* – *видарка*, *іледалац* – *іледашељ*, *ілујак* – *ілујан*, *кокошарник* – *кокошињац*, *ілашљивац* – *ілашљивко*; *млекар* – *млекација*, *іройоведаоница* – *іройоведница*, *умиваоник* – *умиваоница* итд.). Синопароними су лексеме чија су примарна значења у односу синонимије, а секундарна у односу паронимије (нпр. *іраћевинар* – *іраћевинац*, *еміирик* – *еміиричар*, *іојачивач* – *іојачало*, *іреносилац* – *іреносник* и сл.), док је код паросинонима ситуација обрнута – примарна значења су паронимична, а секундарна синонимична (нпр. *інстіишуїт* – *інстіишуција*, *істіраживач* – *істіражишељ*, *локалишеїт* – *локација*, *омоїт* – *омоїшач*, *іоїлавар* – *іоїлавица* итд.). Даље, код потпуних паронима су сва значења у односу паронимије (нпр. *академац* – *академик*, *іледалиишїе* – *іледишїе*, *ііралишїе* – *ііраоница*, *мандаїтар* – *манда-*

шор, ѿисар – ѿисац и сл.), док су код непотпуних паронима у односу паронимије номинациона значења, док се код секундарних не може говорити ни о паронимији ни о синонимији, већ о семантичкој вези која не илуструје ниједан од ова два односа (нпр. *вешала* – *вешалица*, *медаља* – *медаљон*, *радикал* – *радикалист(а)* итд.). На крају континуума су лексеме код којих је семантичка веза условљена творбеном повезаношћу, али се не може говорити о неком типу парадигматских лексичких односа (*воћар* – *воћњак*, *кројачица* – *кројачница*, *ојшужница* – *ојшуженица* и сл.).

Издвојене категорије на представљеној фази скали односа истокоренских лексема могу се, наравно, даље гранати и сегментирати на уже поткатегорије, што је у докторату *Паронимија у савременом српском језику* и учињено, посебно када је реч о потпуним паронимима, који и јесу централна тема наведене тезе. Иако се у овом раду на тим даљим поделама нећемо посебно задржавати, како би графички приказ паронимијског поља из угла централности, односно периферности паронимских парњака био јаснији, морамо се ипак кратко осврнути на једну од подела потпуних паронима која се даје у поменутој дисертацији. Наиме, на основу степена блискости, односно удаљености значења чланова паронимских парова, потпуни пароними су подељени на *контактне* (код којих је семантичка блискост међу члановима пара веома изражена и чији се семантички садржаји обично разликују по једној семи или мањем броју сема) и *дистантне* (код којих је семантичка веза међу парњацима слабија, удаљенија, односно код којих се семантички садржаји парњака разликују у већем броју значењских компонената).

Ако са претходног графичког приказа (Графикон 1) изумемо синонине (потпуне и непотпуне), са једне, и само творбено повезане лексеме, са друге стране, односно крајње ступњеве представљене скале (дакле, оне категорије код којих нема никаквих семантичких преплитања са паронимијом), само паронимско поље може се представити на следећи начин:

Графикон 2: Центар и периферија паронимског поља

Као што се из приложеног графикана може видети, и овде се уважава принцип поступности, па се од најужег центра концентрични кругови шире ка периферији поља. У самом центру налазе се, као што је приказано, *пошћуни коншакћни пароними* – лексеме чије су читаве полисемантичке структуре у односу паронимије и чија су значења веома блиска (нпр. *академац* – *академик*, *алћинац* – *алћинистћ(а)*, *ковачница* – *ковница*, *модернизашор* – *модернистћ(а)*, *ћисар* – *ћисац*, *ћивара* – *ћивница* итд.). Затим следе *пошћуни дистанћни пароними*, код којих су такође сва значења чланова паронимског пара паронимична, али постоји већи степен семантичке дистанце међу њима (нпр. *коњаник* – *коњар*, *крзнар* – *крзнаш*, *лоћораш* – *лоћорник*, *ћросац* – *ћросјак*, *сећарашистћ(а)* – *сећарашор*, *стћаринар* – *стћаринац*, *фабриканћ* – *фабрикаћ* и сл.). Још даље од центра и ближе периферији налазе се *нећошћуни пароними* и *ћаросиноними* – у оба случаја у односу паронимије су примарна значења парњака, с тим да код паросинонима на нивоу секундарних семантичких реализација долази до успостављања синонимског односа, док код непотпуних паронима секундарна значења не стоје ни у односу синонимије ни у односу паронимије. На самој периферији поља налазе се *синоћароними*, код којих су, као што је претходно већ објашњено, номинациона зна-

чења синонимична, док се паронимија среће међу индукованим значењима.⁶

Најзад, обе представљене класификације само су показатељ да се паронимији може приступати на нов начин – онај који не поставља оштре границе међу синонимима, паронимима и другим истокоренским лексемама, већ уважава сву сложеност условљену различитим могућностима саодношења семантичких реализација вишезначних лексема, као и чињеницу да лексички односи нису једном за свагда фиксирани у систему, већ су, напротив, врло динамични и често се временом мењају, па лексеме неретко прелазе из једне категорије у другу.

5. Закључна разматрања

Иако у славистичкој лингвистици изучавање паронимије има знатно дужу и богатију традицију него што је то случај са несловенским језичким срединама, спроведено истраживање је показало да паронимија нема исти статус у свим словенским земљама (у неким, као, рецимо, у Русији, о њој се доста истражује и пише, док у неким другим, као, на пример, у Словенији, има потпуно маргинално место у лексиколошким студијама). Такође, погледи на суштину паронимијског односа веома варирају од једне до друге словенске земље, па се тако могу наћи веома разноврсна одређења овог парадигматског лексичког односа, при чему два главна камена спотицања јесу питање формалне стране паронима (само истокоренске лексеме или и разнокоренске) и питање степена њихове семантичке блискости, односно удаљености. На јужнословенском терену ставови у вези са одређењем паронимије се све више уједначавају у правцу схватања које подразумева искључиво истокоренске блискозначнице, посебно када је реч о Србији и Хрватској.

Осим тога, у раду смо понудили и нови приступ изучавању паронимије, заснован на постулатима фази лингвистике, који подразумева лабавије границе међу синонимима, паронимима и другим истокоренским образовањима, као и уважавање сложених односа вишезначних лексема. Због тога смо графички представили фази скалу односа истокоренских лексема и место различитих типова паронима на њој, као и центар и периферију паронимског поља из угла теорије прототипа (у центру су прото-

⁶ Примери за непотпуне парониме, паросинониме и синопарониме дати су у пасусу испод Графикана 1.

типични примери који испуњавају све критеријуме паронимичности, а на периферији они који се приближавају синонимији). Сматрамо да је овакав приступ далеко погоднији за истраживање паронима од оног који подразумева строгу класификацију и разграничења међу паронимима и синонимима, али и у односу на друге лексеме истог корена.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Веракша, Т. В. *Лингвистическая природа паронимов русского языка*. Санкт-Петербургский государственный университет (диссертация), 2000.
- Вишнякова, О. В. *Паронимы в русском языке*. Москва: Высшая школа, 1974.
- Драгићевић, Р. „О једној врсти лексичке паронимије.” *Српски језик*, год. 1, бр. 1–2 (1996): 456–463.
- Драгићевић, Р. *Лексикологија српског језика*. Београд: Завод за уџбенике, 2007.
- Зидарова, В. И. „Суфиксални пароними в български език и техните полски съответствия.” *Научни трудове*, том 52, кн. 1, сб. А – Филология (2014): 353–362.
- Јанушева, В. „Кон дефинирањето на паронимите во македонскиот стандарден јазик.” *Минашото на јазичниот свет – денес и утре*. Зборник на трудови од Меѓународната научна конференција „Минатото на јазичниот свет – денес и утре”, одржана на 15 и на 16 ноември 2017 година во Институтот за македонски јазик „Крсте Мисирков”, Скопје (2018): 101–119.
- Николић, В. „Паронимија у настави српског језика.” *Књижевност и језик*, LXVIII/1 (2021): 159–174.
- Николић, В. *Паронимија у савременом српском језику*. Необјављена докторска дисертација одбрањена на Филолошком факултету Универзитета у Београду 8. јуна 2022.
- Николић, В. „Улога и значај електронског корпуса у истраживању паронимије у савременом српском језику.” У: *Актуелна истраживања лексикологије и лексикографије српског језика*. М. Ковачевић (ур.). Андрићград: Андрићев институт (2022а): 251–277.
- Николић, В. „Типови задатака из области паронимије у настави српског језика (са освртом на руски језик).” У: *Савремено проучавање српског језика и књижевности и других словенских језика и књижевности као мајерњих, инословенских и сираних*. Р. Драгићевић (ур.). Београд: Савез славистичких друштава Србије (2024): 577–591.
- Николић, В. „Паронимијске везе придева са суфиксом *-аст*.” У: *Актуальные проблемы исследования современной славистики: язык, перевод, литература, культура, история*. С. И. Терехова (гл. ред.). Peter Lang Group AG (2024а): 185–196 (у штампи).

- Николић, В. „Ка речнику паронима савременог српског језика.” У: *Лексикографски сусрети 1 – Модерни речници у функцији просечној корисника: стари проблеми, савремени правци и нови изазови*. С. Марјановић (ур.). Београд: Филолошки факултет (2024б): 219–230.
- Радовановић, М. *Увод у фази лингвистику*. Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 2009.

*

- Aristotel. *Kategorije*. Beograd: Kultura, 1954.
- Aristotel. *Organon*. Beograd: Kultura, 1970.
- Tafra, B. *Od riječi do rječnika*. Zagreb: Školska knjiga, 2005.
- Tafra, B. „Razgraničavanje istoznačnosti i bliskozačnosti.” У: *Od fonologije do leksikologije. Zbornik u čast Mariji Turk*. D. Stolac (ur.). Zagreb: Biblioteka časopisa *Fluimnensia* (2018): 215–230.

Vesna S. Nikolić

THE STUDY OF PARONYMY IN SLAVIC LINGUISTICS

Summary

Although even today it can be said that paronymy is one of the most neglected paradigmatic lexical relations, the fact is that this important linguistic phenomenon is gaining more and more importance, both in Slavic studies in general and in Serbian studies itself. Paronyms are an increasingly common topic of numerous monographs, papers and doctoral dissertations throughout the Slavic world, and they are increasingly appearing as the subject of research by Serbian linguists. The importance of the study of paronymy lies in its connection not only with lexicology but also with lexicography, the teaching methodology of Slavic languages, both native and foreign, language culture and normativistics, as well as stylistics. The aim of this paper is to briefly show the place of paronymy in Slavic research through time (from the very beginning of its study until today) and through space (in all Slavic countries), as well as to offer a new model of access to paronyms in the form of concentric circles, which has been reached in his doctoral dissertation dedicated to this very problem.

Key words: paronymy, paronym, Slavic studies, Serbian studies, lexicology, language culture, lexical norm.

Савез славистичких друштава Србије
СРПСКА СЛАВИСТИКА
2025.

Радови делегације Републике Србије на XVII међународном
конгресу слависта
Париз, 25–30. VIII 2025.

Издавач
Савез славистичких друштава Србије
ssds.org.rs

За издавача
Проф. др Рајна Драгићевић

Графичко уређење
Биљана Живојиновић

Дизајн корица
Милица Допуђа

Припрема и штампа

Цигоја
Ш Т А М П А
office@cigoja.com
www.cigoja.rs

Тираж
100

ISBN 978-86-81622-16-2
https://doi.org/10.18485/mks_srpska_slavistika.2025.17

Садржај зборника је доступан у отвореном приступу
у складу са лиценцом CC BY-NC-ND 4.0

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

811.163.41(082)
811.16(082)
821.16.09(082)
821.163.41.09(082)

СРПСКА славистика 2025 : радови делегације Републике Србије
на XVII међународном конгресу слависта, Париз, 25–30. VIII 2025. /
уредници Рајна Драгићевић, Бошко Сувајџић. – Београд : Савез
славистичких друштава Србије, 2025 (Београд : Чигоја). – 529 стр. :
граф. прикази ; 24 cm

Тираж 100. – Стр. 9-12: Уводна реч / Рајна Драгићевић и Бошко Сувајџић. –
Напомене и библиографске референце уз текст. – Библиографија
уз сваки рад. – Резюме ; Summaries.

ISBN 978-86-81622-16-2

1. Драгићевић, Рајна, 1968- [уредник] [аутор додатног текста]
2. Сувајџић, Бошко, 1965- [уредник] [аутор додатног текста]

а) Српски језик – Зборници б) Словенски језици – Зборници в) Српска
књижевност – Зборници г) Словенска књижевност – Зборници

COBISS.SR-ID 172601097

